

У. Тоиров, М. Солеҳов, Р. Шарифов

АДАБИЁТИ ТОЧИК

Китоби дарсӣ барои синфи 10

Ҳайати мушовараи Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Қазоқистон ба чоп тавсия кардааст

Алматы
«Жазушы»
2014

УДК 373.167.1 (075.3)
ББК 83.3 (5Тэж) я 72
Т 50

Тоиров У., Солехов М., Шарифов Р.

Т 50 **Адабиёти тоҷик:** *(оқу китабы)*. Жалпы білім беретін мектептің 10-сыныбына арналған тәжік тіліндегі оқулық. – Алматы: «Жазушы», 2014. – 448 бет.

ISBN 978-601-200-409-0

УДК 373.167.1 (075.3)
ББК 83.3 (5Тэж) я 72

ISBN 978-601-200-409-0

© Тоиров У., Солехов М.,
Шарифов Р. , 2014
© «Жазушы» баспасы, 2014

МУҚАДДИМА

АДАБИЁТ ВА МАВЗЌИ БАҲСИ ОН

Адабиёт лафзи арабӣ буда, решаи он адаб аст, ки ба маънои дониш, маърифат, гуфтору кирдори нек ва хирад далолат мекунад. Адабиёт дар мафҳуми васеи он маҷмӯи осори хаттию шифоҳии қавме, халқе, миллате буда, дар фаҳмиши маҳдуди он инъикоси бадеии ҳаёт аст ва ин тарзи тасвири зиндагӣ ба воситаи образҳо ба тасвир овардани ҳаёт мебошад. Яъне адабиёт дар фаҳмиши истилоҳии он як навъи санъат буда, ба воситаи образҳо тасвир намудани ҳаёт, дунё аст ё ин ки адабиёт инъикоси образноки ҳаёт буда, дар он ҳарду паҳлуи зиндагӣ-тарафҳои мусбат ва паҳлуҳои манфӣ ба воситаи образҳо, тимсолҳо, намунаҳо тасвир карда мешавад. Ба ин восита зухури манфии чома маҳкум карда шуда, паҳлуҳои мусбати он тарғибу ташвиқ мегардад. Аз ин рӯ, адабиёт ҳамчун навъи санъат барои рушду нумуи ҷамъият таъсири ниҳоят қавӣ дорад ва дигаргунсозихои ҳаёти ҷамъиятӣ ба он вобаста аст. Умуман, адабиёт инъикоси воқеият ба воситаи образест, ки тавассути каломи манзум (назм) ва мансур (наسر) амалӣ мегардад.

Адабиёт китоби дарсии ҳаёт аст. Эҷодкори адабиётро адиб меноманд ва адибе, ки бо каломи манзум-шеър сару кор дорад, эҷод мекунад, шоир ва адибе, ки осори насрӣ меофарад, нависанда номида мешавад.

Ҳадаф аз лафзи адабиёт, пеш аз ҳама, адабиёти бадеӣ буда, онро дар гузашта каломи бадеъ гуфтаанд. Каломи бадеъ- сухани нав, аҷоиб, нодир буда, дар мантиқи оддӣ ифода сухани образнок, тасвири образнок аст. Аз ин рӯ, адабиёти бадеӣ ба инсон сару кор дорад, рӯзгору ғайр-олияти инсонро меомӯзад. Ба эҳсосоту тафаккури инсон

таъсир мерасонад. Чаҳонбинӣ, донишу хирад, маърифату тафаккури ўро такмил медиҳад ва аз ин ҷост, ки адибро муҳандиси рӯҳии инсон низ мегӯянд.

Калимаи адабиёт маҳсули миёнаҳои асри XIX буда, таърихи зуҳури адабиёт ҳамчун санъати сухан хеле қадима аст. Аз ин рӯ, дар асрҳои миёна ибораҳои улуми адабӣ, улуми адабия, фунуни адабия мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки аз 12 то 22 ҷузъи фунуни адабиёро фаро мегирад. Аз ҷумла: илми луғат, илми наҳв, илми сарф, илми баён, илми арӯз, илми қофия, илми хат, илми иншо, илми маъонӣ ва ғайра ба шумор мерафтааст.

Дар маркази адабиёти бадеӣ симои инсон, шахс меистад. Яъне мавзӯи баҳси адабиёти бадеӣ ҳамон инсон ва ҷамъият, одамон ва воқеияту муҳити ихотақунандаи онҳост. Камолоти маънавии инсон ҳадафи адабиёти бадеист.

Адабиёт фанни инсоншиносӣ, санъати сухан ва воситаи тарбияю такмили камолоти маънавии башарият аст. Адабиёт таърихи халқ, андозаи чаҳонбинӣ, тафаккури бадеӣ, ҳазинаи зеҳнӣ, тавоноии ақлонӣ ва бардоштҳои мафкуравии инсоният аст ва аз сабаби он ки фанни миллист, пас бурду боҳти ҳамон миллату халқият низ ҳаст.

Адабиёт дар заминаи эҷодиёти шифоҳии халқ дар замони хеле қадим пайдо шудааст ва аз рӯи иттилооти олимони таърихи адабиёти тоҷик 8 ҳазор сол қабл зуҳур кардааст. Дар адабиёти шифоҳӣ бошад, унсурҳои суханони образнокро дар асотир ҷустаанд ва минтақаҳои маданӣ ё ғаҳвораи тамаддуно дар Эрон, Мисру Чин, Ҳиндустону Рим донистаанд. Дар Мисри Қадим аҳди Ромсиси 11 осори манзум тахмин карда мешавад, ки оғози садаи XIV то милод эҷод шудааст. Ё худ «Иллиада» ва «Одиссея»-и Ҳомери Юнонӣ оғози асри IX то милод ва «Ведо»-и ҳиндуҳо дар асри XII то милод манзум шудаанд. «Авасто» (гӯё аввалин шеърро Бобои Одам гуфтааст) ва хусусан, готҳо қадимтарин баҳши он ба шумор меравад, ки аз зуҳури адабиёт ва фарҳангу ҳунар гувоҳӣ медиҳад. Вале, ҷунон ки ишора намудем, таърихи эҷодиёти шифоҳӣ (фолклор)

боз ҳам муқаддамтар аст, зеро эҷодиёти шифоҳии халқ то зуҳури хат ва алифбо пайдо шудаву ибтидо ё худ оғози пайдоиши адабиёти касбӣ ба шумор меравад.

Дар асрҳои миёна бошад мо ханӯз дар оғози пайдоиши феодализм ташаккули адабиётро мушоҳида мекунем, ки ибтидои он ба эҷодиёти Рӯдакӣ ва муосирони вай рост меояд, ки ба қавле дар ин аср наздик ба 250 тан қувваҳои адабӣ зиндагӣ ва эҷод кардаанд.

Давраи нави инкишофи адабиёти асрҳои миёна ба замони эҳёи маданӣ рост омадааст. Хусусан ҷараёни маорифпарварӣ (нимаи II асри XIX) миёни нерӯҳои адабӣ табаддулоти мафкуравино тавлид намуд ва тақони иҷтимоие зуҳур кард, ки барои пешрафти ҷамъият заминаи хеле мусоид фароҳам овард.

Тарзу усули тасвир дар адабиёт моҳияти баланди зебоипарастӣ дорад, зеро нафосатро ҳама дӯст медорад ва аз ин рӯ, адабиёт тамоили пурра ба нафосат дорад. Масалан, ҷузъиёти табиат: санг, замин, кӯҳ, дарахт, дарё, гиёҳ, борон, абр, бод, осмон ва ғайра мавзӯи баҳси илмҳои дигар низ ҳаст. Адабиёт ҳангоми ба тасвир гирифтани онҳо, пеш аз ҳама, ба онҳо зебоӣ мебахшад, ҷунончи тасвири баҳор дар як баҳорияи устод Рӯдакӣ:

*Омад баҳори хуррам бо рангу бӯи тиб,
Бо сад ҳазор нузҳату ороиши аҷиб.
Шояд, ки марди тир бад-ин гаҳ шавад ҷавон,
Гетӣ ба дил ёфт шабоб аз пайи машиб¹.
Ҷархи бузургвор яке лашқаре бикард,
Лашқар-и абри тираву боди сабо нақиб².
Наффот барқи равшану тундар-и таблзан,
Дидам ҳазор хайлу надидам ҷунин муҳиб³.
Он абр бин, ки гиряд ҷун марди сӯзвор
В-он раъд бин, ки нолад ҷун ошиқи қаиб⁴.*

¹Машиб-пирӣ, кӯҳансолӣ, ²Наффот-оташбоз, партавафрӯз,
³Муҳиб-боҳайбат, ⁴Қаиб-ғамгин,

Хуршедро зи абр дамад рӯй гоҳ-гоҳ,
 Чун он ҳисорие, ки гузар дорад аз рақиб.
 Якчанд рӯзгор ҷаҳон дардманд буд,
 Беҳ шуд, ки ёфт бӯи суманбодро табиб.
 Борони мушкбӯӣ биборид нав ба нав
 В-аз абр баркашид яке ҳуллаи қасиб¹.
 Кунче, ки барф пеш ҳамедошт гул гирифт,
 Ҳар ҷӯяке, ки хушк ҳамебуд, шуд ратиб².
 Тундар миёни дашт ҳаме бод бардамад,
 Барқ аз миёни абр ҳаме баркашад қазиб³.
 Лола миёни кишт бихандад ҳаме зи дур,
 Чун панҷаи арӯс ба ҳино шуда хазиб⁴.
 Булбул ҳаме бихонад дар шохсори бед,
 Сор аз дарахти сарв мар ўро шуда муҷиб⁵.
 Сулсул ба сарвбун-бар бо нағмаи кўҳан,
 Булбул ба шохи гул-бар бо лаҳнаки Ҳариб.
 Акнун хўред бодаву акнун зиед шод,
 К-акнун барад насиб ҳабиб аз бари ҳабиб.
 Соқӣ гузин бодаву май хўр ба бонги Зер⁶,
 К-аз кишт сор ноладу аз бог андалеб.
 Ҳарчанд навбаҳор ҷаҳон ас(т) ба чаши м хуб,
 Дидори хоҷа хубтар-он меҳтари ҳасиб⁷.
 Шеби ту бо фарозу фарози ту бо нишеб,
 Фарзанди одамӣ ба ту андар ба шебу теб⁸.
 Дидӣ ту режу⁹ ком бад-ӯ андарун басте,
 Бо ридакони¹⁰ мутриб будӣ ба фарру зеб.

Дар ин баҳория ҳама чиз зебост ва адабиёт, пеш аз
 ҳама, ба онҳо чунин нафосатро эҳдо намудааст. Баҳор
 беш аз сад ҳазор воситаҳои зебу зинат ҳамроҳ дорад ва
 аввалиндараҷаи он муҳассанот рангу бӯи аҷоиб аст. Ин аст,

¹Хуллаи қасиб-либоси абрешимин, ²Ратиб-тар, намнок, ³Қазиб-шоҳ, шоҳа, ⁴Ҳазиб-рангин, ⁵Муҷиб-ҷавобдиханда, ⁶Зер-пардае аз мусиқӣ, ⁷Ҳасиб-соҳиби фазилат, ⁸Шебу теб-саргашта, ошуфта, ¹⁰Реж-мурод, мақсад, ⁷Ридакон-ғуломбачаҳо

ки баҳор марди пирро шояд чавон гардонад, вале табиати сармозадаро аллакай бедор намуда чавонию чамол бахшидааст. Зеро борон-мушкбӯй, абр-хуллаваш, рӯи замин (дашту даман)-гулпӯш, киштзоронро лола мисли панҷаҳои хинобасти арӯсон намудаву паррандагон нағмасароиҳо доранд. Мақсади шоир хушгузарони умри азиз, рӯ овардан ба шодию нишот ва баҳрабардорӣ аз ҳаёт аст.

Адабиёт на танҳо табиат ва аҷзои онро хусну тароват, нафосату зебой мебахшад, беш аз он адабиёт ба инсон аз нигоҳи зоҳиру ботин, шаклу намуд ва ниҳоду сират низ нерӯ медиҳад. Башарият ҳангоми ба забон гирифтани ӯ хондани номҳои Рустам-тахамтани муктадир, халқпарвар, ватандӯст, озодихоҳ, адолатчӯро тасаввур мекунад. Ӯ ки баробари ба ӯд овардани Лайлӣ, Ширин, Мачнун, Юсуф иффату исмат, покиву сафо ба хотир мерасад. Баръакс, ҳангоми шунидани Заҳҳок, Ширӯя, Хусрав, Афросиёб, Кайковус симои манфури худписандӣ, такаббур, пасттинатӣ, кӯтоҳназарӣ, беҳирадӣ, гумроҳӣ, худхоҳӣ, хиёнатӣ бевафой, зиёну бадкирдорӣ, золимию қотилӣ ва ғайра ба ӯди кас меояд, ки он аз таъсири қувваи сухан, нерӯи калом- адабиёт аст.

Албатта дар ин миён симоҳои машҳур мисли Рустам, Сӯҳроб, Сиёвуш низ ғалатҳо кардаанд, вале инсоният аз ғалатҳои онҳо низ сабақи ҳаётӣ мегирад. Аз ин рӯ, ҳатто образҳои манфӣ низ ба инсонҳо таъсири мусбат мерасонанд, зеро одамоне аз кирдори зишти онҳо низ тачриба ҳосил намуда, дар ҳаёт аз хислатҳои разила ҳазар мекунаанд, дурӣ мечӯянд, то ки ба рафтору кирдори зишт рӯ ба рӯ нашаванд. Аз ин рӯ, эҷодкорони адабиётро вобаста ба донишу маҳорат, истеъдоду ҳунар, ҷаҳонбинию пояи эҷодиашон башарият қадршиносӣ менамояд. Ин аст, ки дар таърихи эҷоди бадеъ унвонҳои ифтихории «маликушшуаро», «амирушшуаро», «надимушшуаро», «одамушшуаро», «халлоқулмаонӣ», «афсаҳулмутакаллимин», «абулахлоқ», «абулмаонӣ», «лисонулғайб», «маликулкалом», «султонулфузало» ва ғайра ба миён омаданд ва суханварон во-

баста ба пояи эҷодиашон сазовор дониста шудаанд. Масалан, Рӯдакӣ «одамушшуаро», Камоли Исмоил (охири асри XII) «халлоқулмаонӣ», Саъдӣ «абулахлок», Ҳофиз «лисонулғайб», Бедил «абулмаонӣ» дониста шудаанд.

Адабиёти бадеӣ, ки ба инсон сару қор дорад ва мақсади асосии он тарғиби хислатҳои ҳамидаи инсон ва маҳкум намудани аъмоли разила буда, барои ба мақсад расидани одамон дар ҷомеа кӯмак мерасонад. Адабиёти бадеӣ ба инсон барои расидан ба мақсад ёри менамояд ва одамонро ба ҳаёт, ба зиндагӣ дилгарм, шердил, боғайрат ва ўҳдабаро мегардонад. Баробари пешравию инкишофи инсон, муҳиту ҷамъият, адабиёти бадеӣ низ дар заминаи қонунҳои муайян инкишоф меёбад, пеш меравад ва қонуниятҳои ба худ хосу ҷудоғона дорад. Илме, ки қонуниятҳои пайдоишу ташаккул, рушду таҳаввулоти адабиёти бадеиро меомӯзад, адабиётшиносӣ ном дорад, ки он дар навбати худ, дорои се қисм аст: таърихи адабиёт, назарияи адабӣ, нақди адабӣ мебошанд. Таърихи адабиёт-пайдоиш, ташаккул ва рушду таҳаввули адабиётро меомӯзад.

Қонуниятҳои зуҳуру ташаккул ва инкишофи анвои адабӣ, принципҳои эҷод ва бардоштҳои жанрию ҷинсии адабиётро қисмати назарияи адабиёт тадқиқ мекунад. Оид ба ҳунари эҷодиву ҳусну қубҳи таълиф нақди адабӣ сару қор дорад. Бахшҳои мазкури адабиётшиносиро бе якдигар наметавон мукамал донист, зеро онҳо дар ҳамбастагии якдигар инкишоф меёбанд.

Бахшҳои мазкур қисматҳои асосии адабиётшиносӣ буда, онҳо инчунин бахшҳои ёрирасони дигар низ доранд, ки барои инкишофи пешрафти илми адабиётшиносӣ мусоидат менамоянд. Масалан, ба қисматҳои ёвари адабиётшиносӣ: матншиносӣ, сабкшиносӣ, сарчашмашиносӣ, китобшиносӣ ва ғайра дохил мешаванд. Дар таърихи адабиёти тоҷик ҳатто доварҳои шоирона таърихи нақди адабӣ ё танқидро мукамал сохтааст. Шоирони форс-тоҷик: Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Унсурӣ, Фарруҳӣ, Манучехрӣ, Носири Ҳусрав, Саной, Аштор, Ҳоконӣ, Низомӣ, Заҳири Форёбӣ, Анварӣ, Ҳусрави

Дехлавӣ, Ҳасани Дехлавӣ, Саъдӣ, Салмони Соваҷӣ, Ҳочуи Кирмонӣ, Ҷалолуддини Балхӣ, Убайди Зоқонӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Ҷомӣ, Ҳилолӣ, Мушфиқӣ, Каллими Кошонӣ, Соиби Табретӣ, Нозими Ҳиротӣ, Сайидо, Бедил, Возех, Шоҳин ва дигарон, ки шашуним ҳазори онҳо сохибдевананд, ҳар кадом сабки хоси худ, ҷою макон ва макоми хешро доранд. Онҳо дар ашъори худ аз назокат, нерӯи ақлонӣ, хунари суханварию санъати сухани худ ёд карда, норасоии ҳамкасбони хешро низ ёдрас намудаанд. Масалан, Манучехрии Домғонӣ (нимаи аввали асри XI) мегӯяд:

*Шеър ногуфтан беҳ аз шеъре, ки бошад нодуруст,
Бачча нозодан беҳ аз шашмоҳа бифкандан ҷанин.*

Ҳадафи шоир дар ин байт эҷоди бадеъро фарзанди эҷодкор гуфтан буда, ӯ шеърро фарзанди шоир медонад ва бояд ҳаматарафа дар камолоти эҷод сайъ намуд, то нуксоне дар он роҳ наёбад. Ё худ Ҳоқонии Шарвонӣ баъд аз Ҳаким Саноиӣ Ғазнавӣ дуюмин шоир аст, ки дар ашъори худ бо олами улвӣ сару кор мегирад, зеро аз шоирон ҳампанҷаи худро намеёбад. Чунончи, ӯ мегӯяд:

*Сухан гуфтан ба кӣ хатм аст, медониву мепурсӣ,
Фалакро бин, ки мегӯяд: ба Ҳоқонӣ, ба Ҳоқонӣ.*

Яъне баҳамин тариқ, шоирон бартарию афзалияти хунари худро васф намудаву нуксони ашъори ҳампешагонашонро хотиррасон кардаанд. Масалан, Унсурии Балхӣ-шоири нимаи аввали асри XI дарбори Ғазнавиён-аввалин маликушшуаро дар таърихи адабиёти форс-тоҷик аст, вале Ҳоқонӣ ӯро бо он сарзаниш мекунад, ки ба ҷуз ғазалу қасидасароӣ хунари дигар надорад:

*Ҷуз аз тарзи мадҳу тирози ғазал
Накардӣ зи табъ имтиҳон Унсурӣ.*

*Шиносанд афозил, ки чун ман набуд
Ба мадҳу Ҳазал дурфишон Унсурӣ.
Зи даҳ шева, к-он ҳияти шоирист,
Ба як шева шуд достон Унсурӣ.
На таҳқиқ гуфту на вазъу на зӯҳд,
Ки ҳарфе надонист аз он Унсурӣ.
Маро шеваи хосу тозасту дошт
Ҳамон шеваи бостон Унсурӣ.*

Ин андешаҳои шоирон-эҷодкорон барои пешрафти илми адабиётшиносӣ кӯмаки фаровон менамоянд, зеро дар таърихи адабиёти форс-тоҷик он ба ҳукми анъана даромадааст.

Адабиёти бадеӣ маҷмӯи донишу тафаккур, маҳорату истеъдод, таъбу тавон, худшиносию ҷаҳонбинии адиб аст. Чун адиб ба ин ва ё он ҳалқе, миллате тааллуқ дорад, пас адабиёт бурду боҳти мафкуравии ҳамон ҳалқ, симои ҳамон миллат мебошад.

Адабиёти бадеӣ ҳамчун навъи санъат, яъне санъати суҳану суҳанварӣ нисбат ба навъҳои дигари санъат: меъморӣ, ҳайкалтарошӣ, мусиқӣ, театру кино ва ғайра дар ҷамъият таъсири бештар дорад. Зеро яке аз сарчашмаҳои асосии навъҳои дигари санъат низ адабиёти бадеӣ аст. Муроду мақсад ва ҳадафи эҷодкор аз адабиёт тарбияи омма, таълими мардум буда, ба ин маънӣ ҳазрати Саъдӣ мегӯяд:

*Муроди мо насиҳат буду гуфтем,
Ҳаволат бо Худо кардему рафтем.*

Адабиёти бадеӣ ҳиссиёту ҳаяҷони инсонро ангезиш медиҳад, одамро аз пастиву баландиҳо, шебу фарозҳо, бурду бохтҳо, чуну чароҳо, бешу камҳо, тазодҳои ҳаёту зиндагӣ, рӯйдодҳои олам огоҳ месозад. Фирдавсӣ дар «Шоҳнома»-и худ аз пайдоиши оламу одам, аз зуҳури нахустин шоҳ-Қаюмарс то истилои араб, то охириин шоҳи сулолаи Сосониён-Яздигурди III (соли 651 мелодӣ) су-

хан рондааст. Дар мантиқи оддитари ифодаи мазкур дар «Шоҳнома»-и ҳақим Фирдавсӣ мо саргузашти 50-шоҳро мебинем. «Шоҳнома» моли адабиёт-шеър аст ва эҷодкори он шоири ҳақими Тӯсӣ. Магар ахбори ӯ аз ахбори сарчашмаҳои таърихӣ бо тафсилу мӯътамад ва боарзиштару судмандтар нест?!, Аз ин рӯ, адабиёти бадеӣ дар ҷомеа, пеш аз ҳама, нақши тарбиявӣ ва таълимӣ дорад. Дар баробари он, адабиёти бадеӣ ба ҳиссу таассуроти хонанда таъсир расонида, ба ҳодисаҳои мусбати ҳаёт тавачҷӯҳи ӯро бедор месозад, ӯро бо ҳаёту зиндагӣ дилгарм намуда, ба муборизаҳои талошҳои рӯзгор омода менамояд. Хонандаро нисбат ба арзишҳои умуминсонӣ: халқдӯстӣ, ватанпарварӣ, илмдӯстӣ, касбомӯзӣ, меҳнатқаринӣ, ҳалолқорӣ, нафърасонӣ, софдилӣ, ҳалимӣ, меҳрубонӣ, хушмуомилагӣ, шердилӣ, ғаюрӣ, суботқорӣ, далерӣ, шуҷоатқорӣ, шикастанафсӣ, дурандешӣ ва ғайра муҳаббати беандоза бармеангезад. Адабиёти бадеӣ дар сирати инсон барои бедор намудани ҳиссиёти зебӣ ва идеалҳои ҳаётии ӯ яке аз муҳимтарин воситаҳои барангезиш аст.

Тамоми ёдгориҳои ҳатти адабиёти бадеӣ, ки дар шакли назму наср эҷод гардидаву маҳфуз мондаанд, мероси адабӣ ном доранд. Мероси адабиро ғановати маънавӣ, хазинаи зеҳнӣ, бардоштҳои мафкуравӣ, ҳофизаи таърихӣ, қути ҷон ва ғизои рӯҳ низ меноманд. Дар ин ҷода халқи тоҷик ҳампанҷа надорад, зеро танҳо шоирони соҳибдевон дар таърихи адабиёти тоҷик беш аз шашуним ҳазор буда, ашъори шоирони девонашон маҳфуз намондаву осори мансури таълифгардида ба он дохил намешаванд. Ин осор ба қавле таърихи ҳаштҳазорсола дошта, то кунун аз он кохи бегазанди ниёгон 108 матни ҳатти (аз ёдгориҳои аҳди бостон) то инкишофи ислом боқӣ мондааст, ки аз онҳо 16-тояшро андарзномаҳо фароҳам овардаанд.

Бояд гуфт, ки ин осор то охири асри XV-то зуҳури давлатҳои Сафавӣ (дар Эрон) ва Шайбонӣ (дар Мовароуннаҳр хуросон) миёни форсизабонони қаламрави мазкур муштарақ аст ва аз ин рӯ, дар илми адабиётшиносӣ

истилоҳи форс-тоҷик қабул гардидааст, ки мафҳуми зикршуда моҳияти муштарак будани осори адабиरो ифода менамояд.

Дар таълифи ин китоб имлои исмҳои хос, хусусан ному насаби адибон таҷдиди назар карда шуд. Яъне, ба ҷои Абӯ-Абдуллоҳ-Абӯабдуллоҳ, Насриддини Тӯсӣ - Насируддини Тӯсӣ, Абдурахмон -Абдуррахмон, Ҷалолиддин-Ҷалолуддин, Шервон-Шарвон, Ҳачвирӣ-Ҳучвирӣ, Хисрав-Хусрав ва ғайра навишта шудаанд.

Адабиёти иловагиро алоҳида, дар интиҳои китоб низ ба ду қисм ҷудо намуда, онҳоро вобаста ба асрҳои пешниҳод намудем, яъне аввал нусхаи асл-осори адибон (сарчашмаҳо) ва пас аз он асару мақолаҳои илмӣ- тадқиқотӣ ҷой дода шуд.

АДАБИЁТИ ТОЧИК ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XVI ВА АСРИ XVII

ВАЗЪИЯТИ СИЁСИИ ОСИЁИ МИЁНА ВА ЭРОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XVI

Дар таърихи халқҳои Мовароуннаҳру Хуросон асри XVI аввалин асрест, ки таназзули феодализм дар қаламрави мазкур шиддат мегирад. Заминаҳои ин таназзул нисбатан барвақтар оғоз гардида буд. Зеро пас аз вафоти Темур (1336-1404) меросхурони ӯ барои соҳибшудан ба тахт сар бардошта, оромии мамлакатро халалдор мекарданд. Баъдтар империяи Темуриёнро туркҳои бадиянишин бо сарварию Муҳаммади Шайбонӣ барҳам доданд. Муҳаммад Шайбонихон соли 1500 Самарқанди бостониро тасарруф намуд. Тӯли 5 сол, яъне то соли 1505 ӯ тамоми қаламрави Мовароуннаҳрро тахти назорати худ гирифт. Ҷангу низоъҳои пайдарпай, тохту тозҳои мунтазам, мансабхоҳиву ҷоҳталабиҳо қаламрави Хуросону Мовароуннаҳрро басо харобу заиф намуда буд. Ҳоҷагии халқ паст мерафт, зеро низоъҳои қаламравӣ, кашмакашиҳои дохилӣ низоми инкишофи ҷамъиятро вайрон менамуд. Табақаҳои меҳнатии аҳоли бештар ва ҳамаҷониба зарар меиданд.

Охирин намоёнҳои Темуриҳо – Султон Ҳусайн Байқаро соли 1506 вафот намуд. Ду писари Султон Ҳусайн ҳангоми ҳамлаи Шайбонихон шаҳри Ҷиротро ғимоя карда натавонистанд. Дар натиҷа, Шайбонихон соли 1507 Хуросонро низ забт намуд ва ҳокими Мовароуннаҳру Хуросон гардид.

Соли 1510 нооромии гӯшношуниди дигар рух дод. Шох Исмоили Сафавӣ Ҷиротро тасарруф намуда, то интиҳои са-

даи XVI низоъҳои сиёсӣ ва мазҳабӣ ниҳоят тезутунд боқӣ мемонанд.

Соли 1513 Исмоили Сафавӣ ба Мовароуннаҳр ҳамла мекунад, вале чандон муваффақ намешавад. Танҳо пас аз вафоти Шайбониҳон то соли 1598 (наздиқ ба 90-сол) ҷонишинҳои ӯ давлатдорӣ карда бошанд ҳам, комилан ком-ёб нашуданд.

Хони бообрӯ – ҳокими Бухоро – Убайдуллоҳхони Шайбонӣ баҳри озодии Хуросон аз Сафавиҳо шаш дафъа лашкар кашида бошад ҳам, бенатиҷа анҷомид. Танҳо дар замони Абдуллоҳхон (1557-1598) ба ӯ муяссар гардид, ки як андоза муттаҳидии хонҳои ўзбекро таъмин кунад. Зеро ҳам Хуросон ва ҳам Хоразм ба давлати хонӣ муттаҳид карда шуданд. Вале пас аз вафоти Абдуллоҳхон қувваҳои марказгурез аз нав сар бадоштанд ва ҳукумати Шайбониҳо ба ҳамин восита аз арсаи таърих рафт.

Яке аз ҳодисаҳои ниҳоят даҳшатбори аср низоъҳои мазҳабӣ ба шумор меравад. Дар қаламрави Мовароуннаҳру Хуросон баробари зада даромадани Шоҳ Исмоили Сафавӣ муборизаҳои тезутунде миёни шиаҳо ва сунниён сар зад. Ҳаводиси мазкур аз он сабаб ҳам буд, ки Исмоили Сафавӣ худро вориси мазҳаби шиа эълон намуда, баҳри ривочи он дар байни мардум тавассути қатлу ғорат ниятҳои дигари худро низ амалӣ менамуд. Дар асл ҳадафи ин сиёсатмадор васеъ намудани ҳудуди давлат ва сарзамини худ аз ҳисоби мамолики ободон ва ба даст даровардани боигариву сарват буд. Ин низоъҳои мазҳабӣ амалан то охириҳои асри XVI идома карда, боиси харобиҳои гўшношуниди халқҳои Мовароуннаҳру Хуросон гардида буд. Ҳатто, ду тан суҳанварони машҳури ин давра Мавлоно Бадриддин Ҳилолӣ ва Камолиддини Биноӣ қурбони ана ҳамин гуна низоъҳои мазҳабӣ шудаанд. Аз тарафи дигар, яке аз сабабҳои ҷудоии Мовароуннаҳру Эрон ана ҳамин мочароҳои сиёсӣ мазҳабӣ гардида буд.

ТАШКИЛИ ДАВЛАТИ ТЕМУРИЁНИ ҲИНД

Темуриёни Ҳинд ва ё ин сулола дар сарчашмаҳо бо номи Бобуриён низ ёд мешавад, аз ибтидои асри XVI то оғози асри XIX дар Ҳиндустон ҳукмронӣ кардаанд. Аниқтараш тӯли солҳои 1526-1858 сулолаи мазкур дар қаламрави Ҳинд ҳукумат кардааст. Асосгузори ҳукумати Темуриёни Ҳинд намояндаи ҳамин сулола – Заҳируддин Бобур мебошад. Онҳоро инчунин муғулҳои бузург низ меноманд. Ин сулола дар охириҳои салтанати Аврангзеб пароканда гардида бошад ҳам, амалан то истилои Англия (с.1857) вучуд дошт. Силсилаи мазкур аз Бобур (1526-30) оғоз гардида, Ҳумоюн (1530-39; 1555-56), Акбар (1556-1605), Ҷаҳонгир (1605- 27), Шоҳичаҳон (1627-58), Аврангзеб (1658-1707), Баҳодуршоҳ (1707-1712), Ҷаҳонгиршоҳ (1712-13), Фаррух Сияр (1713-19), Муҳаммадшоҳ (1719-48), Аҳмадшоҳ (1748-54), Оламгир I (1754-59), Шоҳолами II (1806- 37) идома намудааст ва охири намояндаи сулолаи мазкур Баҳодуршоҳи II солҳои 1839-1858 ҳукмронӣ кардааст.

АВЗОИ ФАРҲАНГӢ ВА АДАБӢ

Ҷавзаҳо ё марказҳои адабӣ. Одамон дар ҳама ҳолат рӯи ниёз ба илм, фарҳанг ва адаб овардаанд. Дар асри XVI сарфи назар аз нооромии сиёсӣ, дар қаламрави Осиёи Миёна, Эрон, Ҳиндустон марказҳои илмӣ, фарҳангӣ ва адабӣ фаъолият кардаанд, ки дар рушди ҷомеаву фарҳанг нақши муҳим гузоштаанд. Дар Осиёи Миёна – Самарқанд, Бухоро, Балх, Бадахшон; дар сарзамини Эрон – Исфажону Машҳад, Шероз, Табрез; дар мулки Ҳинд – Дехлӣ, Мултон, Лоҳур, Панҷоб, Кашмир, Сарҳинд. Ҳар кадоме аз ин доираҳои фарҳангии адабӣ дар пешрафти соҳаҳои мазкур нақши сазовор гузоштаанд. Масалан, дар Осиёи Миёна: Мушфиқӣ, Нисорӣ, Мутрибӣ, Шавкати Бухороӣ Самарқандхоҷаи Тирмизӣ, Мулҳами Бухороӣ, Фитрати Зодруз, Сайидо ва

дигарон; дар Эрон: Соибӣ Табрешӣ, Камини Кошонӣ, Сай-мирзои Сафавӣ, Мирзо Муҳаммадтоҳири Насрободӣ ва дигарон; дар Ҳиндустон: Файзии Деканӣ, Бедили Дехлавӣ ва ғайра.

Бояд гуфт, ки авзои фарҳангу адабиёт дар нимаи аввали асри XVI нисбат ба нимаи дуюм хеле фарқкунанда аст. Ҳамлаи Шох Исмоили Сафавӣ соли 1512 ба Хуросон, боиси парокандагии қувваҳои илмию адабӣ гардид. Бештар қувваҳои адабӣ рӯ ба Мовароуннаҳр оварданд. Восифӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» хабар медиҳад, ки: «Дар он вақт (с.1512) қариб панҷсад кас аз вилояти Хуросон азимати мулки Мовароуннаҳр карданд».

Дар ин сарзамин илмҳои таърих, фалсафа, риёзиёт, хандаса, забону адабиёт, мантиқ, мусиқӣ хеле пеш рафтааст. Масалан, Муҳаммадсолеҳи Карминагӣ дар илми мантиқ, Мавлоно Кавкабии Бухороӣ дар нучуму мусиқӣ, Исмағуллоҳи Самарқандӣ дар сарфу наҳв, Ҳоча Қалони Самарқандӣ дар ҳақмату риёзиёт аз ҷумлаи саромадони асри худ буданд.

Илми мусиқӣ яке аз дастовардҳои халқӣ тоҷик дар асри XVI буда, дар се шаҳр: Ҳирот, Самарқанд ва Бухоро хеле пеш рафтааст. Дар ин бора Ҳофизи Таниш («Шарафномаи шоҳӣ»), Дарवेशалии Чангӣ («Тӯҳфат-ус-сурур»), Саид Шарифи Самарқандӣ («Таърихи касира») аз симоҳои машҳури аср: Бобочони Ҳофиз, Дӯстмуҳаммади Удӣ, Муҳаммадалии Ной, Аҳмади Ҳофиз, Ибни Чангӣ ва дигарон ёд кардаанд.

Таърихнависӣ низ хеле пеш рафтаву асарҳои гаранарзише ба майдон омадаанд. Аз ҷумла «Равзат-ус-сафо»-и Мирхонд, Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир, «Шайбонинома» ва «Футӯҳоти хонӣ»-и Биноӣ «Мунтахабу-т-таворих»-и Ҳофизи Убаҳӣ, «Шарафномаи шоҳӣ» ё «Абдуллоҳнома»-и Ҳофизи Таниш ва ғайра маҳсули ҳамин асранд.

ТАЗКИРА ВА ТАКЗИРАНАВИСОН

Асри XV ба болоравии шеър ва зиёд гардидани қувваҳои эҷодӣ характернок аст. Дар ибтидои асри XV доираи адабии Ҳирот қариб ки муқоисанашаванда мебошад. Баъдтар Бухоро ҳамчун маркази адабиёту қувваҳои адабӣ нуфуз пайдо намуд. Ҳатто ҳокими вақт Амир Убайдуллоҳхон дар баробари сиёсатмадорӣ шоир ҳам буд. Ӯ бо таҳаллуси «Убайдӣ», ҳатто ба забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ шеър ҳам мегуфт.

Яке аз комёбиҳои бузурги ин аср таълифи чанд тазкира ба шумор меравад, ки дар онҳо ҳам маълумоти шарҳиҳолии адибон, номгӯи осор, хусусиятҳои ашъор, тобишҳои хунарию эҷодӣ ва мақоми он адибон дар замони худ ва умуман дар таърихи адабиёт бахшо сурат мегирифтаанд.

Тазкира худ лафзи арабӣ буда, зикру ёдоварӣ кардан, ба хотир овардан мебошад. Дар истилоҳ асарест, ки дар он шарҳи ҳол, намунаҳои осор, хусусиятҳои эҷодӣ, тобишҳои хунарии эҷодкорон зикр карда мешавад. Аз ин рӯ, тазкира як навъи баёни афкори адабӣ-эстетикӣ низ ҳаст. Аз ин хотир, тазкираҳо умумӣ ва хусусӣ мешаванд.

Тазкираҳои умумӣ оид ба рӯзгору осори шуарои қаблӣ ва муосирони тазкиранавис маълумот медиҳанд.

Тазкираҳои хусусӣ зиндагинома ва осори адибони муосирро дарбар мегиранд. Аз рӯи принсипи эҷод низ тазкираҳо гуногун мешаванд: тазкираҳои алифбой, таърихӣ, чуғрофӣ, мазҳабӣ ва ғайра.

Дар асри XVI, махсусан тазкираҳои «Нусхаи зебои Ҷаҳонгир», «Тазкират-уш-шуаро»-и Саидмуҳаммад Мутрибии Самарқандӣ, ки маҳсули ҳамин асранд, арзиши фаровони адабӣ-илмӣ дошта барои омӯзиши адабиёти тоҷик маълумоти зарурӣ медиҳанд. «Нусхаи зебои Ҷаҳонгир» эҳдо ба ҳокими Ҳиндустон – Шоҳ Ҷаҳонгир буда, соли 1625 таълиф шудааст. Шоир ба кишварҳои Балх, Файзобод, Кундуз, Кобул ва ғайра сафар намуда, маводи зарурӣ гирдоварӣ кардааст. Тазкираи «Нусхаи зебои Ҷаҳонгир»

шарҳи ҳолу намунаҳои ашъори 292 нафар шоирони охири асри XVI ва оғози асри XVII-ро фаро мегирад, ки онҳо дар каламрави Мовароуннаҳру Хуросон, Эрон, Афғонистон ва Ҳиндустон зиндагӣ ва эҷод кардаанд.

Бо хоҳиши Ҷаҳонгир ба тазкираи мазкур зиндагинома ва намунаҳои ашъори 80 нафар адибон, ки Ҷаҳонгир худ чамъоварӣ намуда буд, дохил карда шудааст.

«Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ соли 1606 таълиф шуда, ба ҳокими вақт – Валимуҳаммадхони Аштархонӣ бахшида шудааст.

Мутрибӣ дар эҷоди ин тазкираи худ аз «Маҷолис-ун-нафоис»-и Навоӣ ва «Музакир-ул-аҳбоб»-и Нисорӣ баҳра бардоштааст. Дар тазкираи мазкур оид ба 335 нафар адибон маълумот дода мешавад, ки онҳо муосирони тазкиранигоранд. Аз он ҷумла, дар бораи 17 нафар ҳокимон, ки онҳо аҳли қалам низ буданд, маълумот дода мешавад.

«Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ барои омӯхтани ҳаёти адабӣ ва рӯзгори адибони нимаи дуюми асри XVI ва асри XVII аз бехтарин сарчашмаҳои адабӣ аст. Зеро баъзе адибон танҳо дар ҳамин тазкира зикр шудаанд. Аз ҷумла: Фигорӣ, Нозимӣ, Орифӣ, Афзалӣ, Зардакӣ, Дӯстӣ ва дигарон. Аз тарафи дигар, тазкираи Мутрибӣ барои муайян намудани қазовати эҷоди бадеъ, пешрафти афкори адабӣ - эстетикӣ асримиёнагӣ, дарёфти асолати ҳунарии эҷодкорон ва ғайра низ аҳамияти воло дорад.

Мутрибӣ худ Самарқандӣ буда, солҳои таваллуду вафоташ номаълум аст. Аз таҳаллуси ӯ пайдост, ки дар ҷодаи мусиқӣ, сарояндагӣ навозандагӣ соҳиби истеъдод будааст. Ӯ дар ибтидо оғози таҳсилро дар Самарқанд шурӯъ намуда, баъдтар ба Бухоро меравад. Дар ин маркази фарҳангӣ аз Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ илми шеърӣ шоирӣ меомӯзад. Намунаҳои ашъори Мутрибӣ дар «Тазкират-уш-шуаро»-и ӯ ҷой дода шудааст, ки аз ҳунари баланду санъати волои шоирии Мутрибӣ гувоҳӣ медиҳанд. Аз ин рӯ, мероси маҳфузмондаи адибро «Тазкират-уш- шуаро», «Нусхаи зебои Ҷаҳонгирӣ» ва ашъори мутафарриқои лирикӣ ташкил намудаанд.

Дигар аз тазкираҳои ин аср «Музаққир-ул-аҳбоб»-и Баҳоваддин Ҳасан мутахаллис ба Нисорӣ мебошад. Нисорӣ тазкираи худро соли 1566 таълиф намуда, онро ба ҳокими вақт – Искандархони Шайбонӣ бахшидааст. Шумораи шоирон дар нусхаҳои гуногуни тазкираи Нисорӣ мухталиф қайд гардида, аз 220, 275 то 450 нафар зикр шудаанд. Албатта, ин худ аз борҳо таҳриру такмил шудани тазкираи Нисорӣ шаҳодат медиҳад. Муаллиф тазкираи худро давоми тазкираи Мир Алишери Навоӣ медонад. «Музаққир-ул-аҳбоб» аз нигоҳи сохту таркиб низ ҷолиб аст: яъне он дорои муқаддима, ҷаҳор боб ва хотима мебошад.

Дар таърихи афкори адабӣ тазкираи Нисорӣ яке аз асарҳои басо арзишманд ба шумор меравад. Пеш аз ҳама, ин асар барои омӯхтани таърихи адабиёти асри XVI сарчашмаи бозғамӣ ба шумор меравад. Ҳатто тавассути тазкираи мазкур бисёр адибони гумно ошкор мегарданд. Аз тарафи дигар, «Музаққир-ул-аҳбоб» рӯзгору осори бисёр шуароӣ гузаштаву муносири Нисорию фаро мегирад. Инчунин, адибоне, ки ба «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳ ва «Маҷолис-ун-нафоис»-и Навоӣ дохил нашудаанд, Нисорӣ онҳоро дар асари худ ҷойгир намудааст.

Дигар аз хусусиятҳои тазкираи Нисорӣ боз дар он аст, ки Ҳасан дар асари худ оид ба авзои фарҳангии аср ва таҳаввули адабиёти давр ҳам маълумоти арзишманди илмӣ медиҳад.

Дигар аз тазкираҳои муҳим, ки таълифи он ба адабиёти ибтидоӣ асри XVII рост меояд, «Тазкираи Нозими Табрэй» буда, соли 1627 таълиф шудааст. Ин тазкира аз ду боб (ҷаҳор фасл) иборат мебошад. Тазкираи Нозими Табрэй оид ба рӯзгору осори адибони гузашта ва ҳам оид ба аҳли қалами замони худӣ муаллиф маълумот медиҳад. Сарфи назар аз баъзе норасоӣҳо, тазкираи мазкур арзиши адабӣ эстетикӣ дошта, оид ба баъзе лаҳзаҳои зиндагиномаи шуаро ва хусусияти ашъори онҳо баҳс карда мешавад.

Тазкираи дигар, ки соли 1601 таълиф шудааст, «Тазкират-ут-таворих»-и Абдуллоҳи Кобулӣ буда, дар он

оид ба рӯзгору осори 197 адиби гузаштаву муосири худи тазкиранигор маълумот дода шудааст. Аз шумораи мазкури шуаро 145 нафари онҳо адибони асрҳои IX-XV буда, 52 тан адибони охири асри XV ва аввалҳои асри XVI низ дар ин тазкира ҷой дода шудаанд, ки инҳоро метавон ҳамасрони муаллифи тазкира номид.

Тазкираи Абдуллоҳи Кобулӣ аз он ҷиҳат ҳам муҳим аст, ки тавассути он хонанда доир ба рӯзгору осори 35-нафар адиби асри XVI маълумоти тоза пайдо карда метавонад, ки дар тазкираҳои дигар зикр нашудаанд.

Бо вучуди баъзе ахбори такрор, тазкираи Абдуллоҳи Кобулӣ дорои арзиши хеле волои адабӣ – эстетикӣ ва илмӣ мебошад.

Каме барвақттар аз тазкираҳои дар боло номбаршуда, чанд тазкираи дигар низ рӯи кор омадааст, ки барои омӯхтани рӯзгору осори эҷодкорони асримӣнағӣ маълумоти нисбатан арзишманди илмӣ медиҳанд. Аз онҳо яке асари Абӯнаسر Сомирзои Сафавӣ аст, ки бо номи «Тӯҳфаи Сомӣ» соли 1560 эҷод шудааст. Ин тазкира низ давоми «Маҷолис-ун-нафоис»-и Навоӣ буда, аз муқаддима, ҳафт боб ва хотима иборат аст. «Тӯҳфаи Сомӣ» пеш аз ҳама, аз он ҷиҳат муҳим аст, ки дар ин асар шарҳи ҳолу намунаҳои осори 713 тан қувваҳои адабӣ гирдоварӣ шудааст. Ин адибон дар охири асри XV ва ибтидои асри XVI зиндагӣ ва эҷод кардаанд. Онҳо муқимони қаламрави Ироқи аҷам, Хуросону Мовароуннаҳр мебошанд.

Дар ин тазкира баёну рӯзгору ашъори беш аз 50 шоире, ки дар тазкираи Навоӣ низ омадаанд, бо маълумоти нодиру такмилу тасҳеҳ ва ташреҳ оварда шудаанд.

Тазкираи «Тӯҳфаи Сомӣ» аз нигоҳи илмӣ низ хеле арзишманд мебошад, зеро дар он ҳолати доираҳои адабӣ, равобитӣ эҷодии ҳавзаҳои адабӣ, сабқати эҷодӣ ва ғайра хеле хуб баён шудааст.

Соммирзои Сафавӣ таълифкунандаи тазкираи «Тӯҳфаи Сомӣ» соли 1517 дар Табрз ба дунё омадааст. Падари ӯ шоҳ Исмоили Сафавӣ аст, ки солҳои 1502-1524 ҳукмронӣ

кардааст. Сомирзо низ аз ин рӯ комилан илмҳои замонро аз худ карда, чанд муддат ҳокими Ҳирот ва Озарбойҷон ҳам будааст. Дар баробари сиёсатмадорӣ, ӯ эҷодкор низ будаасту аз мероси адабиаш дар ҳаҷми 6 ҳазор байт ғазалу рубоӣ, муфрадот ва ғайра ба ёдгир аст. Ӯ соҳиби тазкираи «Тӯҳфаи Сомӣ» мебошад, ки ин асари Сомирзо шӯҳрати ӯро асосан таъмин намудааст.

Асари дигаре, ки дар нимаи аввали асри XVI, дақиқан соли 1522 таълиф шудааст, «Тӯҳфат-ул-ҳабиб»-и Фаҳрии Ҳиравӣ мебошад. Ин тазкира, пеш аз ҳама, бо он хусусияти худ фарқ мекунад, ки дар он шоирони ғазалсаро ва асосан онҳое, ки ғазалҳои ҷавобия ба ашъори шоирони пешин гуфтаанд, гирдоварӣ гардидааст. Яъне муосирони Фаҳрӣ шоирони охири асри XV ва аввали асри XVI ки ғазалҳои ҷавобия эҷод кардаанд, дар тазкираи мазкур фароҳам оварда шудаанд. «Тӯҳфат-ул-ҳабиб»-и Фаҳрии Ҳиравӣ дорои чаҳор маҷлис буда, оид ба рӯзгору осори 254 тан шоирон маълумоти зарурӣ медиҳад ва аз ашъори онҳо намунаҳо меорад.

Яке аз арзишмандтарин тазкираҳои, ки дар оғози садаи XVII таълиф шудааст, «Музаккир-ул-асҳоб»-и Муҳаммадбадеъ Малехӣ Самарқандӣ мебошад. Ин тазкира солҳои 1688-92 таълиф шуда, шомили ду бахш: асосӣ ва мулҳақот аст. Дар қисми асосии он оид ба 165 тан шоирони асри XVII, ки муосирони Малехоянд, маълумот дода шудааст. Дар бахши мулҳақот бошад, Малехо оид ба 37 нафар шоирони ҷавону навқалам, ки ба қисмати асосӣ дохил нашудаанд, маълумот медиҳад.

Маълумоти Малехо оид ба зиндагиномаи шоирон нисбатан муътамад аст, зеро ӯ бо ҳар як шоире, ки дар борааш иттилоъ медиҳад, вохӯрдааст. Аз тарафи дигар, ин тазкира тибқи алифбо тартиб дода шудааст ва аз ин рӯ, дар он шоҳу гадо баробар аст. «Музаккир-ул-асҳоб» аз ин ҷиҳат арзиши волои адабӣ дорад ва аз ҷиҳати дигар намунаи насри адабӣ – илмии садаи мазкур ҳам ба шумор меравад.

Чихати фарқкунандаи дигари тазкираи Малехо боз дар он аст, ки ба тариқи намуна овардан аз ашъори шуаро ӯ бо як ё ду байт иктифо накарда, то 60-70 байт зикр менамояд.

Умуман, тазкираҳо аз як тараф, маълумотномаи шарҳҳолии пурарзиш оид ба зиндагиномаи адибон бидиҳанд, аз тарафи дигар, оид ба хусну кубҳи санъати сухан ва хунари эҷоди эҷодкорон, мақому мартабаи онҳо баҳс ба миён меоранд, ки ин ҷанбаҳои илмӣ – адабии доштани тазкирахоро тасдиқ менамояд.

Аз ин рӯ, тазкираҳо яке аз сарчашмаҳои мӯътамаду арзишманд барои омӯхтани таърихи адабиёт низ мебошанд.

АНВОИ ШЕЪР ДАР АДАБИЁТИ АСРҲОИ XVI ВА XVII

Анвои шеър дар адабиёти асрҳои мазкур асосан аз ғазал, қасида, мусамнат, китъа, рубой, манзумаву дoston иборат мебошад. Яке аз навъҳои адабии маъмул ва машҳури давраи мазкур, жанри нисбатан ҷовидонаву устувор - ғазал ба шумор меравад.

Асри XVI аввалин асрест, ки таназзули феодализм оғоз шуд ва албатта, сохти феодализм барои нигохдории худ саҳтҷониҳо мекард ва ин равобидҳои сохт, пеш аз ҳама, дар адабиёт жанрҳои мувофиқ мечӯст. Аз ин ҷост, ки оҳангҳои сӯзу гудоз, изҳори исёнҳои қалбӣ, садоҳои пуршӯри дилҳо, аҳёнан кӯшишҳои эътирозиву норизоиҳо аз ноадолативу бераҳмиҳо ғолибан муқтазҳои табиати ғазал аст. Ин бардоштҳо мавзӯи созгори ғазал буда, барои рушди он заминаи мувофиқ омода месозад. Аз тарафи дигар, қонунмандии инкишофи жанри ғазал, албатта, дар заминаи анъана рӯида, ба таҳаввули он дар асрҳои пешина беробита нест. Ғазал дар таърихи адабиёт жанрест, ки асрҳои махсуси инкишофи худро (а. XIII-XV) дорад. Ҳатто дар адабиёт ибори асрҳои ғазалсарой қобили қабул гардидааст, ки шояд ифодагари талаботи замон ва табиати жанр бошад.

Бояд гуфт, ки дар инкишофи ғазали нимаи аввали асри XVI саҳми шоирони ғазалсарои аҳди мазкур - Абдурраҳмони Мушфиқӣ, Хоча Ҳасани Нисорӣ, Бадри ва дигаронро метавон таъкид намуд. Баъзе аз ин шоирон масалан, Абдурраҳмони Мушфиқӣ ҳатто ду девони ғазал дорад, ки то андозае қонуниятҳои таҳаввули жанри мазкурро дар ин давра фаро мегирад.

Бо назардошти мавзӯӣ, мазмун ва мундариҷаю мӯҳтаво ғазали асри XVI асосан анъанавӣ бошад ҳам, дар ҷузъиёт тобишҳои фарқкунанда дорад. Шояд сӯзу фирок, дарду доғ, нокомиву нобарорӣ, ранҷу азоб, шиканҷаву ҷабр ва ғайра дар ғазали асри XVI (хусусан дар нимаи аввал) хеле беҳтар мушоҳида карда шавад. Ин ҳолат хусусан дар симои маҳбуба ба назар мерасад, ки ӯ бемехр, бадқаҳр, бераҳм, номехрубон, ҷафокор, золим, мағрур, яқрав, худписанд аст. Маҳбуба аз кардаҳои худ пушаймон намешавад ва бо вучуди ин ҳама, ошиқ пурсабру тоқат, бовафо, мехрубон, ғамхор, устувор, тобовар, ҷафокаш мебошад.

Масалан, ҳасрати ошиқ дар байти зерин аз ғазали Ҳилолӣ:

*Хоҳам, ки ба зери қадамат зор бимирам,
Ҳарчанд кунӣ зинда, дигар бор бимирам.*

Ё худ дар ҷои дигар ҳамин шоир мегӯяд:

*Дарди ман ишқ асту дармонаш ба ғайр аз сабр нест,
Чун кунам, к-аз дард мушиқилтар бувад дармони ман.*

Дар асоси ғазалиёти шуарои маъруфи асри XVI метавон ба натиҷае расид, ки дар унсурҳои шаклии ғазали ин аср тозақорӣ мушоҳида нашавад ҳам, дар мазмунсозӣ ва ҳунари шоирӣ тозаҷӯиҳо дида мешавад. Устод С.Айнӣ ғазали Мушфиқиро, ки бо матлаи:

*Дар ғамаш дилро фигуро хаста мегӯем мо,
Аҳли дардем, ин суҳан доништа мегӯем мо.*

оғоз мешавад, мисол оварда менависад: «Ғазале, ки сар то ба пояш мисли ин ғазал хуб, лағиф, равон афтад, кам аст».

Дар ғазали ин аср ишқ бо масъалаҳои дигари иҷтимоӣ саҳт омезиш ёфтааст. Ҳолати ошиқ басо ногувор ва тоқатфарсо аст, вале маҳбуба бепарвою бераҳмиро пеша кардааст.

Чунончи:

*Хуни дил мегиряму ашки ҷигархун мехӯрам,
Пеш аз ин май мекашидам, ин замон хун мехӯрам.
Ҳамчу нақши панҷае савсан дамад аз хоки ман,
Баски силии ҷафо аз дасти гардун мехӯрам.
Ваҳ, ки дар аҳди ҷавонӣ пир гаштам, Мушфиқӣ,
Чун нагардам пир аз ин ғамҳо, ки акнун мехӯрам.*

Хунари шоирони ғазалсарои садаи мазкур дар ҷилои суҳан, рангорангии ифода, маъноӣ баланд, ҷавлони андеша, корғирӣ аз санъатҳои шеърӣ, мазмунсозӣ, ҳаёлбофӣ ва ғайра аст, ки ин ҳамаро дар маҷмӯъ хунари эҷод меноманд.

Қасида. Дигар аз навъҳои маъмули адабии асри XVI қасида ба шумор меравад, ки дар ин навъи шеър мо хунари суҳанвари шоиронро бештар пай мебарем. Мушфиқӣ худ дар як қасидааш мефармояд, ки ӯ бо назардошти мамдӯх хунари эҷодиро ба харҷ медиҳад:

*Шеъри ман гар зиннате дорад зи юмни мадҳи туст,
Хона орояд, бале, ҳар кас ба қадри меҳмон.*

Дар ин аср аз навъҳои қасида бештар қасидаҳои мадҳӣ, ҳаҷвӣ, ҳасбиҳолӣ, шиквӣ, баҳория ва ғайра ба назар меравад. Қасоиди фалсафӣ, орифона дар ин аср манзур намегардад. Аммо андешаҳои фалсафӣ ва орифона вучуд доранд.

Хусусияти дигари қасоиди ин давра аз он иборат аст, ки қасидаҳои мадҳӣ қомилан арзиши таърихӣ доранд, зеро амалу фаъолиятҳои сиёсии мамдӯхон асос ё худ ҷанбаи ситоиши онҳоро ташкил медиҳанд. Ҳонанда шахсияти

мамдӯҳ ва шуғли пайвастагии ӯ, таваҷҷӯҳи мадҳшаванда нисбат ба аҳли илму фазл, аҳли заҳмату фуқаро ва ғайраро доништа мегирад.

Чунончи, матлаи як қасидаи мадҳии Мушфиқӣ далели қазовати мазкур аст:

*Биҳамдуллаҳ, ки олам эмин аст, аз фитнаи даврон,
Ба даври адли Абдуллоҳон ибни Сикандархон.*

Авзои таърихӣ дар чунин қасидаҳо хеле хуб байн карда мешавад:

*То кай нидои ҳодиса даври замон диҳад,
Кас нест дар ҷаҳон, ки қарори ҷаҳон диҳад.*

ва ғайра.

Қитъа. Яке аз навъҳои куҳанбунёду қадима дар таърихи адабиёти тоҷик аст. Ин навъи шеърест, ки бештар панду ардарз, мавъизату насиҳат, санаҳои таърихӣ, ҳаводису воқеоти муҳими рӯзгори шахсиятҳо, симоҳои сиёсӣ, илмӣ, фарҳангӣ ва адабиро фаро мегирад. Аз тарафи дигар, он ҳачву нақӯҳиш, мазаммату танқид ва муносибати адибро бо замон ва абнои он муайян менамояд. Аз ин рӯ, ин яке аз жанрҳои ба ҳаёти ҷомеа хеле наздик низ ҳаст.

Қитъаҳои тамсилӣ, ки моҳияти андарзӣ доранд, дар ин давра хеле зиёд ба мушоҳида мерасанд.

Чунончи, қитъаи «Суроҳӣ ва шамъ»-и Мушфиқӣ беҳтарин намунаи онҳост:

*Шабе бо суроҳӣ ҳамегуфт шамъ
Ки: Эй мояи маҳфилорои дӯст.
Туро бо чунин қадр пеши қадаҳ
Суҷуде наёнӣ бигӯ аз чӣ руст?
Суроҳӣ ба ӯ гуфт, нашиндаӣ,
Тавозӯъ зи гарданфарозон нақӯст.*

Мусаммат. Аз навъҳои хеле маъмули адабиёт, ки ҳанӯз дар асри X, дар ашъори устод Рӯдакӣ бандҳои монанд ба мусаммати мураббаъ дучор мешавад. Ва дар асри XI комилтарин намунаҳои онро Манучехрии Домгонӣ эҷод кардааст. Дар лирикаи асри XVI шеърӣ тасмӣ дар шакли мусаллас дучор мешавад, ки намунаи барҷастаи онро Мушфиқӣ эҷод кардааст. Чунончи, бандеро аз он ҳамчун намуна зикр хоҳем намуд:

*Рӯзе, ки ба савдои ту афсона шудам,
Бар шамъи таманнои ту парвона шудам.
Афтод нигоҳе зи иноят ба манат:
Аз хеш ба ғамҳои ту бегона шудам,
Чашми ту дилам рабуду девона шудам.
Аз хандаи пинҳониву мункир шуданат.*

Мусаммати мазкури Манучехрӣ дорои 14 банд буда, мавзӯи марказии он ишқ буда, ҷамоли маҳбуба бо кулли ҷузъиёт тавассути ташбеҳшавандаву ташбеҳшуда ба намоиш гузошта мешавад.

Шоир маҳбубаро тарҷеҳ медиҳад ва аз ин рӯ, ташбеҳшудаи мувофиқ пайдо карда наметавонад. Шакли шеърӣ мазкур аз нигоҳи мазмуну мӯҳтаво ҳамрӣ, ишқӣ, мавъизатӣ, васфӣ ва ғайра мешавад.

Рубой. Рубой дар адабиёти асри XVI пас аз ғазалу қасида аз маъмултарин анвои адабии ғаной ба шумор меравад.

Аз ахбори сарчашмаҳо маълум мешавад, ки баъзе шоирони асри XVI асосан, рубоисаро будаанд. Масалан, ҳатто маҳз барои рӯ овардан ба ин жанр Шайхи Рубой барин эҷодкорон лақаби худро аз жанри мазкур гирифта будаанд. Ба ҳамин тариқ, шоирони дар ин жанр устод мисли Вазехии Ахсекатӣ, Ҳаким Рукноӣ Кошӣ, Азизи Самарқандӣ ва дигарон асосан рубой сароидаанд. Ҳатто дар нимаи аввали асри XVI таълифи рубоӣи шаҳрошӯб басо ривож кард, ки сарчашмаҳо то 160 рубоӣи шаҳрошӯбро қайд кардаанд. Албатта, инкишофи рубой ба тақозои мавзӯии он

вобастагӣ дорад, зеро он метавонад мавзӯҳои ирфонӣ, динӣ, фалсафӣ, ишқӣ, мавъизатӣ, шиквой, сиёсӣ, ҳаҷвӣ, хамрӣ, мадҳӣ, васфӣ ва ғайраро дарбар гирад.

Манзума ва достон. Манзума лафзи арабӣ буда, ба маънии назмшуда, ба назм даровардашуда гуфтан аст. Дар истилоҳи адабӣ шакли махсус, ки дорои хусусиятҳои ҷудоғонаи жанрӣ бошад, нест. Ғоҳи достонҳои лирикии ҳаҷман хеле хурдро манзума гуфтаанд.

Достон бошад дар эҷоди бадеъ ба чанд маънӣ қор фармуда мешавад. Достон ба маънии машхур шудан, паҳн гардидан, достон яке аз лақабҳои Рустам низ ҳаст. Достон ба маънии мақр, наёрангу фиреб низ меояд:

*Бад-ӯ гуфт: Марди шабистон наям,
Маҷӯям, ки бо банду дастон наям.*

Дар истилоҳи адабӣ достон асари калонҳаҷми бадеии манзума мансурро меноманд, ки дар он ҳаводиси муҳиму барҷаста тасвир гардида, сужети муайян дорад.

Баъд аз Инкилоби октябр дар адабиёти тоҷик истилоҳоти адабии повест, роман, балада, поэма ворид шуда, мафҳуми достонро хеле маҳдуд намуд. Достон ҳамчун ифодагари поэмаи юнонӣ боқӣ монд. Махсусан, «Шохнома»-и Фирдавсӣ намунаи комили достони асримиёнагии форс-тоҷик аст. Ҳаводису воқеот, доираи фаъолияти қаҳрамонон, сужети пайваста ва муттасил инкишофёбанда тасвир ва нигошта мешаванд, ки ин ҳама боиси зуҳури образҳои мукаммали бадеӣ мешаванд.

Ба ҳамин тарик, достон сужети мукаммалу муфассал ва тӯлониву пайвастаро талаб менамояд. Достон тӯли асрҳои зиёд суфтаву аниқу дақиқ шудааст. Ин аст, ки достонҳои ишқии романтикӣ, лирикии эпикӣ, ахлоқию фалсафӣ, сӯфиёнаву орифона, мочарочӯёна ва ғайра таълиф шудаанд. Дар достонҳои қаҳрамонӣ нақлу ривоят ва дар достонҳои ишқии романтикӣ муколама (диалог) мавқеи марказӣ дорад. Аз ҷумла, «Варқа ва Гулшоҳ»-и Айюкӣ, «Вис ва

Ромин»-и Фахруддини Гургонӣ ва ғайра намунаҳои чунин дostonҳоянд.

Намунаҳои барҷастаи дostonҳои ахлоқӣ дар асри X ба вучуд омада бошанд ҳам, дар асрҳои XI-XIII машхуртарин дostonҳои сӯфиёнаву орифона таълиф шудаанд, ки чун намуна асари нахустини ирфонӣ «Ҳадикат-ул-ҳақиқат»-и Саной (а.XI), «Мантиқ-ут-тайр»-и Аттор (а.XII), «Маснавӣ»-и Ҷалолуддини Балхӣ ва ғайраро метавон зикр намуд.

Равияи дигари дostonсароиро, ки аз «Вис ва Ромин»-и Фахруддини Гургонӣ оғоз мешавад, Низомӣ такконии ҷиддие дод ва доир ба баъзе асарҳои он аз он ҷумла «Лайлӣ ва Мачнун» то 147 ҷавобия ба вучуд омад. Яке аз сабабҳои машхур гардонидани жанри мазкур дар адабиёти форс-тоҷик он аст, ки дoston дар ин адабиёт таърихи басо тӯлонӣ дошта, заминаҳои миллии он ба ёдгориҳои адабиёти тоисломӣ, адабиёти паҳлавӣ ва аз он пештар ҳам рафта мерасад. Намунаи барҷастаи дostonҳои аҳди паҳлавӣ дostonи «Дарахти асуриқ ва буз» мебошад.

Дар сурудани шаклҳои гуногуни дoston, асосан дар таърихи адабиёти асрҳои миёна, хидмати Фирдавсӣ, Рӯдакӣ, Саной, Носири Хусрав, Аттор, Ҷалолуддини Балхӣ, Низомӣ, Хусрав, Хочу, Саъдӣ, Ҷомӣ, Ҳилолӣ, Мушфиқӣ, Шохин ва дигарон шоистаи таҳсин аст.

Дар адабиёти асри XVI, ки аввалин асри инқирози соҳти феодали мебошад, дар адабиёт низ ин гардиши таърихӣ - сиёсӣ бетаъсир нест.

Агар мо танҳо ба таҳаввули жанри дoston дар адабиётти садаи мазкур назар андозем, мебинем, ки дар ин давра дoston хеле пеш рафтааст.

Дар жанри эпикӣ адабиёти асри XVI бештар анъанаҳои дostonсароии Низомии Ганҷавӣ (дostonҳои «Ҳамса»), Шамсуддини Муҳаммад ибни Аҳмади Табретӣ, ки дар асри XVI дoston «Меҳр ва Муштарӣ» ё худ «Ишқнома» навиштааст, ё ин ки Ҷомӣ (дostonҳои «Ҳафт авранг») бештар ба мушоҳида мерасанд. Дар асри XVI дostonҳои

ишқии «Лайлӣ ва Мачнун» (Ҳилолӣ, Мавҷӣ Қосимхони Бадахшонӣ), «Юсуф ва Зулайхо» (Мавҷӣ Қосимхони Бадахшонӣ, Амир Пӯлодхоча ибни Девонхочаи Бадрӣ), «Шоҳу Дарвеш» (Ҳилолӣ), «Гулзори ирам» (Мушфиқӣ) рӯи қор омадаанд, ки ҳар қадам дар таърихи адабиёти давр мақоми махсус доранд.

Инчунин, дар ҳамин давра чандин дostonҳои таърихӣ таълиф шудаанд. Аз ҷумлаи он дostonҳои таърихӣ «Зафарнома» (Амир Пӯлодхочаи Бадрӣ), «Ҷаҳоннамо» (Мушфиқӣ) мебошанд. Аз тарафи дигар, таҳти таъсири осори ирфонӣ, инчунин «Ҳамса»-ҳои Низомии Хусрави Деҳлавӣ, махсусан, шоҳасарҳои манзуму мансури ахлоқии адабиёти тоҷик, китобҳои «Бӯстон»-у «Гулистон» (Саъдии Шерозӣ), асари адабӣ-ахлоқӣ ва фалсафии «Сифот-улошиқин» (Ҳилолӣ) ба арсаи эҷоди бадеъ омадааст, ки хеле арзишманд ва муҳим мебошад.

Дар баробари дostonҳои ишқӣ, ахлоқӣ, фалсафӣ, тасаффуфӣ ва ғайра, инчунин, дostonҳои адабӣ - таърихӣ низ дар ин давра таълиф шудаанд, ки оид ба авзои сиёсӣ - таърихии замон, фаъолияти зимомдорони вақт, рӯҳия ва аҳволи халқ, табақаҳои иҷтимоии ҷамъият маводи фаровон медиҳанд. Аз ин нуқтаи назар, ду дostonи таърихӣ дар асри XVI рӯй қор омадааст, ки ҷавобгӯи қазовати дар боло зикргардида мебошанд. Ин дostonҳо яке таҳти унвони «Зафарнома» аз Амир Пӯлодхоча ибни Девонхочаи Бадрӣ ва дигаре «Ҷаҳоннамо»-и Абдуҷаҳҳони Мушфиқӣ мебошанд. Бояд гуфт, ки ҳар ду асар ҳам ба лашкаркашиҳои Абдуллоҳхони Шайбонӣ бахшида шуда, ҳаводису воқеоти сиёсӣ - таърихии нимаи дуюми асри XVI-ро дарбар мегиранд. Ҳар ду асар ҳам дар шакли маснавӣ ва дар баҳри Мутақорибии мусаммани маҳзӯф ё мақсур иншо шудаанд.

Аз сӯи дигар, то андозае ин дostonҳо суннати эҷоди осори ҳамосиро низ таҳким бахшидаанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Сабабҳои барҳамхурии империяи Темуриёноро шарҳ диҳед.

2. Империяи Темуриёно кадом сулола расман аз миён бурд?

3. Сабаби ба зудӣ шикаст хурдани ҳукумати Шайбониҳон аз ҷӣ иборат буд?

4. Омилҳои тезутундшавии муносибатҳои мазҳабии замонӣ сафавӣ дар ҷист?

5. Марказ ва ҳавзаҳои адабии асрҳои XVI ва XVII-ро номбар кунед.

6. Кадом адибони доираҳои адабии Мовароуннаҳру Хуросонро медонед?

7. Хусусиятҳои ҳаёти адабӣ ва фарҳангӣ дар қаламрави Эронӣ Ҳинд аз ҷӣ иборат аст?

8. Тазкира ҷӣ гуна асар аст?

9. Кадом тазкираҳо ва тазкиранигорони ин асрҳоро медонед?

10. Доир ба «Тазкират-уш-шуаро»-и Муғрибӣ маълумот диҳед.

11. Арзиши илмӣ - адабии «Музаққир-ул-аҳбоб»-и Нисорӣ баён кунед.

12. Доир ба тазкираҳо ва тазкиранигорони ин давраҳо маълумот диҳед.

13. Дар адабиёти ин асрҳо кадом навъҳои шеър маъмул буданд?

14. Муҳимтарин хусусиятҳои ғазали асри XVI-ро шарҳ диҳед.

15. Дар ин асрҳо бештар кадом навъи қасида инкишоф ёфтааст?

16. Муқаттаоти шоирони ин асрҳо бештар кадом мавзӯҳоро дарбар мегиранд?

17. Дар бораи мусаммаат ва хусусиятҳои жанрии он ҷӣ медонед?

18. Мавқеи рубоӣ дар адабиёти асрҳои XVI-XVII ҷӣ гуна аст?

19. Доир ба дostonсарoёни машхури асрҳои XVI-XVII маълумот диҳад.

20. Тафовути дostonу манзумаро гӯед.

21. Кадом омилҳо сабаби ривоч ёфтани дoston ва дostonсарoй гардидааст?

АБДУРРАҲМОНИ МУШФИҚӢ

*Ба арзи ҳол ҳочат,
Мушфиқӣ нест,
Агар авроқи девони
ман он ҷост.*

Шоир ва воқеанигори номии тоҷик Абдурраҳмони Мушфиқӣ дар шаҳри Бухоро, тақрибан соли 1525 таваллуд шудааст. Падару бобои шоир аслан аз Марв будаанд. Ин аст, ки Мушфиқӣ баъзан ба Марвӣ будани худ ишораҳо мекунад. Шоир дар шаҳри Самарқанд ба Абдуллоҳон қасидае навишта, аз мулки хеш аз Бухоро дур афтодани худро хабар медиҳад.

«Ғариби мулки хешам дар замони давлатат, шоҳо!»

Мушфиқӣ дар хурдсолӣ аввал аз падар ва сонитар аз модар یتим мемонад. Дар ин бора баъзе ишораҳои шарҳиҳои ӯ гувоҳӣ медиҳанд. Чунончи:

*Бо падар хурсанд будам, бевафой кард умр,
Меҳр бар модар ниҳодам, ёфт модар ҳам вафот.*

Мушфиқӣ аз сабаби тангии маишӣ ба хидмати яке аз ҳунармандони шаҳри Бухоро дохил шуда, аз ӯ бисёр дастгириҳо мебинад. Бо дастгирии ин марди шариф таҳсили ибтидоиро ба поён расонида, ба мадрса дохил мешавад.

Мушфиқӣ илмҳои ҷорӣ замонаш: ҳикмат, ҳайат, нучум, рамлу ҳисоб, каломро хуб меомӯзад. Хусусан умуми адабӣ ва аз миён назмро бештар дӯст медорад:

*Шеър оби ҳаёт аст, хуш он ном, ки монад,
Човид зи оби сухани марди сухандон.*

Давраи аввали сабзиш ва камолоти маънавии шоир дар шаҳри Бухоро сипарӣ мешавад. Ӯ шеърғӯиро дар ҳамин шаҳр шурӯъ кардааст. Мактабҳои адабии Бухоро Мушфиқиро ҳамчун шоири тавоно мепазиранд, вале ҳасудони дарборӣ ӯро хеле фишор медиҳанд. Шоир дар ҷавонӣ ғолибан ашъори мутоибавӣ гуфтааст, зеро даврони ятимӣ ва бепарасторӣ ӯ эҷоди чунин ашъор боис гардидааст.

Мушфиқӣ соли 1564 ба Самарқанд меояд, ки шояд сабаби сафари шоир ҳамоно тангии маишӣ бошад. Шоир дар Самарқанд ба вазифаи китобдори Султон Саид пазируфта мешавад ва даҳ сол дар ин шаҳр истикомат мекунад. Ӯ дар ситоиши Султон Саид чанд қасида низ эҷод кардааст. Саид чанд қасида низ эҷод кардааст ва девони якуми ғазалиёти худро низ ба ин ҳоким бахшидааст. Аз баъзе ишораҳои шоир пайдост, ки рӯзгори ӯ дар Самарқанд низ чандон хуб набудааст:

*Хони олиқадри кайвонманзилат Султон Саид,
Пеши даргоҳи ту гардуни муалло ҳеч нест.
Арзи ҳоли ман, ки ҳастам заррае безътибор,
Назди хуршеди замири оламро ҳеч нест.
Шуд се соли рост, к-аз ҷинси ҷаву гандум маро,
Дона ҷуз дар мазраи парвину ҷавзо ҳеч нест.
Қуръа афкандам барои фол, мӯрон саф заданд,
Нуқтаҳоро дона пиндоранду аммо ҳеч нест.*

Ҳамин гуна ишораҳои шикоятӣ дар ашъори Мушфиқӣ хеле зиёд ба назар мерасад. Аксари ишораҳои шоир моҳияти иҷтимоӣ дошта, ҳасрати адиб аз тангии маишӣ мебошад:

*Шаҳо, ту мардуми чаими саводи оламро,
Ба лутфу раҳмати ту мардуме намеёбам.*

*Шунидам, ки Самарқанд ҷаннати дунёст,
Чӣ одамам, ки дар ӯ гандуме намеёбам.*

Баъзан чунин ҳолат ҳам рух додааст, ки инъомҳои хон ҳатто ба шоир ё қисман ва ё умуман намерасидаанд. Чунин муносибат Мушфиқро водор кардааст, ки бевосита ӯ ба худи шоҳ мурочиат намояд:

*Подшоҳо, чакмани инъомро меҳтар надод,
Дар либоси назм бо ӯ гуфтугӯ хоҳад шудан.
Чун ба таври ошӣ чизе аз ӯ ҳосил нашуд,
Чанги чакман дар миёни мову ӯ хоҳад шудан.*

Дар баъзе мавридҳо Мушфиқ ба вазири хон-Осаф ҳам мурочиат намуда ба ин восита шоҳу вазирро аз нобасомониҳои дохили дарбор огоҳ месозад, ки «об аз сар лой аст» ва бояд пеши чунин кирдорҳои зишт гирифта шавад:

*Осафо, шаб омадам сӯи висоқи худ савор,
Асти мискини маро аз фикр сар боло нашуд.
Дар ҳаёли ҷав ҳама шаб дидаи ӯ мепарид,
Хостам бар чашми ӯ коҳе ниҳам, пайдо нашуд.*

Албатта, чунин шикваҳои Мушфиқ оҳанги қолиби ҳазлу шӯҳӣ низ гирифтаанд ва шояд яке аз сабабҳои аз модди назари амиру вазир дур афтодани талабҳои шоир гардида бошад. Масалан, дар ин байт аз беманзилӣ чунин шикояд менамояд:

*Дар Самарқанд имтиҳон кардам, ки ёбам хонае,
Беҳтар аз байти тахаллус хонае пайдо намуд.*

Аз баъзе ишораҳои шоир бармеояд, ки дар ибтидо рӯзгори шоир нисбатан беҳтар буда, ҳатто муҳити дарбор низ барояш созгор будааст. Мушфиқ он хушҳолиҳоро ба ёд оварда, дар як ғазали худ аз гузашти он рӯзҳо афсӯс меҳӯрад:

*Ҳуни дил мегиряму ашки чигархун мехӯрам,
Пеш аз ин май мекашидам, ин замон хун мехӯрам.
Ваҳ, ки дар аҳди ҷавонӣ пир гаштам, Мушфиқӣ,
Чун нагардам пир аз ин ғамҳо, ки акнун мехӯрам?!*

Пас аз вафоти Султон Саид соли 980 (1573) бародари хурдии ӯ Ҷавонмардалӣ ба тахт мешинад, вале соли 1576 писарони Ҷавонмардалихон аз падар рӯ гардонида ба Абдуллохон забон як намуда буданд. Абдуллохон худи ҳамон сол Ҷавонмардалихонро қатл намуда, баъди чанд муддат он ду писари Ҷавонмардалихонро низ ба қатл мерасонад. Нобасомониҳо, албатта, ба Мушфиқӣ азми сафари Ҳиндустон мекунад, зеро дер боз чунин орзу дошт. Дар Мовароуннаҳр овоза шуда буд, ки гӯё шоҳи Ҳиндустон Акбаршоҳ шеърпарасту шоирдӯст аст. Мушфиқӣ низ соли 1577 ба Ҳиндустон меравад. Ӯро Акбаршоҳ хуш пазируфта бошад ҳам, пас аз як сол, соли 1578 шоир боз ба диёри худ меояд:

*Кардам сафари Ҳинду пушаймон шудам он ҷо,
Гардид бадал рӯзи сиёҳам ба шаби тор.
Дидам, ки агар боз наоям ба вилоят,
Ҳуни чигарам мехӯрад ин Ҳиндӣ чигархор.*

Аз баъзе ғазалҳои Мушфиқӣ маълум мешавад, ки шоир аз сафари Ҳинд пушаймон баргаштааст:

*Сафар кардам фироқи дилрабое пеши ман омад,
Намерафтам, зарурат шуд, балое пеши ман омад.
Ғаму дарди ҷудой кам шавад аз қатъи манзилҳо,
Ба ҳар манзил ғаму дарди ҷудое пеши ман омад.
Ба гурбат мурдан осон менамуду зиндагӣ мушқил,
Чӣ кори мушқиле, осоннамое пеши ман омад.*

Мушфиқи пас аз сафари Ҳинд бар дарбори Абдуллохон роҳ меёбад. Шоир дар як муддати кӯтоҳ дар байни аҳли дар-

бор ва бевосита Абдуллоҳхон обрӯю эътибор пайдо мекунад. Ӯ дар як муддати кӯтоҳ ба мартабаи маликушшуарой мушарраф мешавад. Мушкилоти модии рӯзгори ӯ низ бехтар мегардад. Мутаасифона, ин ҳолат замоне даст медихад, ки умри шоир аз шаст гузашта буд. Ба ин маънӣ шоир чунин ишора мекунад:

*Имтиҳон карданд пиру ҷавон,
Ҳеҷ кори фалак ба сомон нест.
Ком бахшад даме, ки ком намонд,
Нон ба вақте диҳад, ки дандон нест.*

Поёни умри Абдурраҳмони Мушфиқӣ дар шаҳри Бухоро гузаштааст. Ӯ соли 1588 дар ҳамин шаҳри бостонӣ аз ин олам чашм бастааст. Ӯро дар ҷавори мазори Шайх Ҷамол дафн кардаанд. Дар санги мазори шоир байте аз як ғазали худи ӯ сабт шудааст:

*Ба хоки Мушфиқӣ он дам, ки дӯстон гузаранд,
Расад ба хотири эшон, ки хоксаре буд.*

МЕРОСИ АДАБИИ МУШФИҚӢ

*Шуд Мушфиқӣ аз килкат ойини суҳан тоза,
Мушкиннафасон бинанд анфоси ту мушкинтар.*

Аз Абдурраҳмони Мушфиқӣ то рӯзгори кунунӣ осори зерини адабӣ боқӣ мондааст:

1. Девони мутоибот.
2. Ду девони ғазалиёт.
3. Девони қасоид.
4. Се маснавӣ: «Соқинома», «Гулзори Ирам», «Ҷаҳоннамо».

Дар эҷодиёти Абдурраҳмони Мушфиқӣ ғазал мақоми аввалиндарача дорад. Ду девони ғазалиёти шоир аз ҷаҳор

хазор байт иборат аст. Мавзӯҳои асосии ғазалиёти шоир асосан ишқу исёнҳои ботинии инсон, садои қаблҳои лабрезии муҳаббат, сӯзи ошиқу бемехрии маҳбуба, ниёзи ошиқу бениёзии маъшуқа, маю бодагусорӣ, мусиқиву навохоҳӣ, тасвири баҳору ситоиши табиат ва ғайра аст. Ин мавзӯҳо бо ангезаҳои дигари иҷтимоӣ: ноадолатиҳову золимӣ, бемехрию сустпаймонӣ, ҳавобаландиву кибр, фиребу дасисакорӣ, мунфиқиву авомфиребӣ ва ғайра хеле қавианд.

Шоир дар суннати ғазалсароӣ ғолибан ба Ҳасани Деҳлавӣ ва Камоли Хучандӣ пайравӣ мекунад:

*Назми ту, Мушфиқӣ, ба Камоли Ҳасан расид,
Ту гуфтай, ки пайрави пири Хучандиям.*

Аз ин ҷост, ки ғолибан ҳаҷми ғазалҳои Мушфиқӣ 6-7-байтӣ буда, мавзӯҳои ишқӣ ҷои аввалиндараҷа до-ранд.

Чунончи:

*Дар ғамат дилро фигуро хаста мегӯем мо,
Аҳли дардем, ин сухан доништа мегӯем мо.
Бар дили мо он чи аз тоқи ду абрӯят гузаист,
Бо худ аз девонагӣ пайваста мегӯем мо.
Меравӣ тунду дуогуён зи дунболи туанд,
Ваҳ, ки меранҷӣ агар, оҳишта мегӯем мо.
Гуфтам, ай гул, он даҳонро ништаи хандон бигӯ,
Ин сухан гуфт аз даҳони ништа мегӯем мо.
Риштаи ҷони рақибон бар сари кокул мабанд,
Фитнае хоҳад шудан сарбаста мегӯем мо.
Ҳар касе пурсад зи ашқи мо ҷавоби ин сухан,
Чеҳра аз ханоби ҳасрат шуста мегӯем мо.
Мушфиқӣ, ҳар кас чӣ донд мастиву ворастагӣ,
Бо гирифтагони аз худ раста мегӯем мо.*

Беҳуда нест, ки устод С.Айнӣ ғазали болоро «Ғазале, ки сар то ба пояш мисли ин ғазал хуб, латиф, равон афтад, кам аст»-мегӯяд.

Бешубха, чунин ғазалҳои шоир хеле хунармандона, дилкаш, хушадо, мақбулу матлуб эҷод шудаанд. Хусусан, вобаста ба мавзӯ, мазмуну мӯҳтавои ғазал хунари шоир комилан ҷавобгӯ буда, тасвиргарӣ ва маъниофариву мазмунсозӣ барҷастааст. Дар иртибот бо ин ҷанбаъ хусусиятҳои шаклии ғазал низ ҷолиб мебошад.

Ғазал мураддаф буда, радифи он мураккаб аст ва аз ду калима фароҳам омадаву пас аз қофия ҷой гирифтааст. Қофияҳои ғазал калимаҳои хаста, дониста, пайваста, оҳиста, писта, сарбаста, шуста, роста мебошанд. Қофияҳои мазкур асосан муқайяд буда, таҳкими ғоявии ғазалро таъмин намудаанд.

Ғазал дар баҳри Рамали мусаммани маҳзүф иншо шуда, афоили он чунин шакл дорад:

V - - / - V - - / - V - - / - V -

яъне: фоилотун, фоилотун, фоилотун фоилун.

Ғазал ишқӣ бошад ҳам, ҳаҷру фирок, сӯзу гудоз, нозу истиғно, бераҳмиву бемехрии маҳбуба ба тасвир омадааст. Аз ин рӯ, оҳангҳои иҷтимоӣ пайдо намудани он бесабаб нест. Зеро шоир барои таъсиринокии сухан ва дилнишинии баён, ҳолати образҳои лирикиро хеле нозук муоина мекунад. Ӯ чунин назокати хунари эҷодро дар офариниши ғазал аз Ҳасани Дехлавӣ ва камоли Хучандӣ бештар омӯхтааст.

Мушфиқӣ ишқӣ инсонӣ, муҳаббати заминиро ҳамчун як воситаи хеле ҳалқунандаи ҳаёти инсонҳо, сарнавиштсоз ба тасвир мегирад. Аз ин рӯ, ишқӣ инсонӣ низ бояд попукиза ва беолоишу мусаффо бошад. Вале ин ҷанбаъ дар тасвири Мушфиқӣ моҳияти илҳомбахшӣ ҳам дорад ва аз ин рӯ, мушаххас карда мешавад. Барои шоир он лоларӯёни Самарқанд аст:

*Мушфиқӣ бе лоларӯёни Самарқанд ин қадар,
Сӯхтаи, к-аз доғҳо шуд синаам нақши ҷаҳон.*

Дар ғазалиёти Мушфиқӣ ҷузъиёти образҳои лириқӣ хеле ўҳдабароёна васф карда мешавад. Шоир ба воситаи

тавсифҳои «хусни хати ғолиябӯ», «бандаи рӯ», «ҳаваси ҳар сари мӯ» «хоки сари кӯ» ва ғ. ба маҳбуба сидқан изҳори муҳаббат мекунад. Дар ишқи маҳбуба садоқати асилаи худро баён менамояд. Зикри чузъиёти васфшаванда сӯзу гудо-зи ошиқро қонгудозтару синасӯзтар чилва медиҳад.

Чунончи:

*Волои хусни хати ғолиябӯи ту шавам
Ваҳ чӣ зебо шудай, бандаи рӯи ту шавам.
Гар шавад ҳар нафасе дар тани ман қони дигар,
Ҳар нафас қон диҳаму зинда ба бӯи ту шавам.
Ман на он ошиқам имрӯз, ки чун булҳавасон,
Талабам коми дилу ранҷа зи хӯи ту шавам.
Сари мӯе шудаам аз ғаму дорам ҳавасе,
Ки фидои ҳаваси ҳар сари мӯи ту шавам.
Зиндаву мурда бар инам, ки ба қое наравам,
Дар қадам бошаму хоки сари кӯи ту шавам.
Сад накӯӣ зи руҳат дидаму як қон додам,
Чӣ аҷаб, гар хиҷил аз рӯи накӯи ту шавам.
Мушфиқӣ аз ҳама сӯ рӯи ту дорад ғаму дард,
Шавқро раҳгузаре нест, ки сӯи ту шавам.*

Дар лирикаи ишқии Мушфиқӣ мавзӯҳои пурраку-нандаи ишқу ошиқӣ: май, бодапаймой, садои мусиқӣ, навозандагӣ, баҳор, насими субҳгоҳӣ, садои булбуло-ну ҳазордастон, резиши борони найсону садои чӯйчаҳо, накҳати гулзорҳову баҳмалосо гардидани намуди зоҳирии замин ва ғ. мебошанд:

*Руҳат имшаб, ки ҳамчун гул зи тоби май арақ карда,
Аҷаб дорам, ки моҳ аз ҳола худро дар табақ карда.*

Ё ин ки:

*Баҳор шуд, қадаҳ он беҳ, ки ранги лола намояд,
Бунафша дар назар ояд сари гизола намояд.*

*Зи доғи лола расад дар чаман ба хотири мастон,
Саводи наргиси соқӣ чу дар пиёла намояд...*

Рӯ овардани шоир ба маю бода, мусикиву суруд рамзи хушгузаронии умр, ғанимат донистани лаҳзаҳои зиндагӣ, баҳрабардорӣ аз ҳаёт, барҳамзании nobасомониҳои рӯзгор, печидагиҳои ҳаёт, канораҷӯӣ аз ғаму дарди замона мебошад. Бо назардошти ҳамин ҷанбаъ шоир таъкид менамояд, ки:

*Гар нишоти умр хоҳӣ, бе маи гулгун мабош,
Ҷамчу даври гул ғанимат дор ин айёмро.*

Вобаста ба рӯзгори нисбатан қашшоқонаи Мушфиқӣ, ҳатто лирикаи ишқии шоир саршор аз мавзӯҳои дигари иҷтимоист. Оҳангҳои иҷтимоӣ, хусусан дар ғазалҳои Мушфиқӣ хеле баландсадо буда, ҳатто баъзан ғазалҳои алоҳидаро фаро гирифтаанд. Дар баъзе ғазалҳои иҷтимоии шоир ҳам радиф (агар мураккаб бошад, боз бештар) ва ҳам қофия бори ғоявӣ мекашанд. Ин ҳолат саргузашти қаҳрамони лирикиро боз ҳам возеҳтару равшантар ва ошкоротар ҷилвагар месозад:

*Ҷар шабе аз оҳи дил кошонаро отаиш занам,
Шамъро сӯзам, дили парвонаро отаиш занам.
То ба рағми ман насозад хонаи ишират рақиб,
Пеш аз мурдан ба кӯят хонаро отаиш занам.
Бо ҳама раъной аз оҳи дилам андеша кун,
Хирмане сӯзад агар як доноро отаиш занам.
Ин ҳама отаиш ба ҷони ман зи дасти дил афтод,
Гар ба даст афтад, дили девонаро отаиш занам.
Ҷои ҳар отаиш дар ин вайрона доғи ҳасрат аст,
Ҷои он дорад, ки ин вайронаро отаиш занам.
Мушфиқӣ дар дафтари айём мазмуни фаност,
Оқибат авроқи ин афсонаро отаиш занам.*

Бешубҳа ғазали боло яке аз ғазалҳои шоир аст, ки мазмуни бисе баланди иҷтимоӣ дорад. Дар эҷоди чунин шеърҳо

Мушфиқӣ хеле қавипанча мебошад, зеро ҳолати мазкур дар иртибот бо авзои таърихии замони ӯ шояд пеш омада бошад. Ӯ мегӯяд:

*Ҳаргиз нафасе шод надидам дили худро,
Аз банди ғам озод надидам дили худро.
То ғам нахурад кас нашавад манзиле обод,
Ғам хурдаму обод надидам дили худро.*

ва ғайра. Бовучуди он Мушфиқӣ комилан навмед нест. Ӯ дар ин чода шоири некбин аст:

*Замона Мушфиқӣ меҳтарсарой аст,
Бувад рӯзе, к-аз ин меҳнат бароем.*

Оҳангҳои иҷтимоӣ дар навъҳои дигари лирикии шоир низ хеле хуб ба мушоҳида мерасад. Ба ин маънӣ Мушфиқӣ дар ин рубой мегӯяд:

*Султон сухан аз сипоҳу зар мегӯяд,
Тоҷир сухан аз суду сафар мегӯяд.
Дар ҳар сухане шеваи мо тадбир аст,
Тақдир, вале ҳарфи дигар мегӯяд.*

Дар ин рубои масъалаи қазову қадар баён шудааст. Адиб се тоифаро зикр намуда гуфтан мехоҳад, ки андешаи инсон вобаста ба қору пешаи ӯст. Аз тарафи дигар, инсон дар қадом ҷой ва қадом пешае, ки фаъолият кунад, ҳатман суду зиёро пеши назар меорад. Мақсади ӯ ба даст даровардани ғоида мебошад. Аз ин ҷост, ки новобаста ба қасбу қор мақсад, ҳавасу орзу пайваста дар сари инсон ҳаст. Диле бе ҳавасу қаре бе орзу нест. Масалан, султон пайваста меандешад, ки тавассути зӯрӣ, қувва яъне сипоҳ, суду ғоида яъне зар аз қучо ба даст биёрад. Ё ин ки тоҷир, бозаргон, аҳли савдо ҳамеша саъй дорад, ки ба қучо сафар кунад ва аз қучо ба қучо ҷӣ биёраду

бубарад. Вале ин ҳама аз доираи сарнавишт берун нест. Яъне ин ҳама марбут ба тақдир аст.

Мушфиқӣ дар баробари мадҳи султонҳо, ситоиши шоҳону амирон, онҳоро танкиду сарзаниш ҳам мекунад. Ӯ дар ин рубой мегӯяд:

*Султон, ки зи чоҳ рӯ ба дарвеш накард,
Сад хона кам аз симу зари хеш накард.
Бо он ки замину осмон мулки Худост,
Як хона барои худ бино беш накард.*

Ҳадаф дар ин рубой низ қазову қадар аст. Ба шоҳ баландии мартаба имкон намедихад, ки ҳамнишини дарвеш бошад. Инчунин шоҳон соҳиби зару сими давлатанд, яъне хазинадоранд, вале аз як хона зиёд барояшон зарурат надорад. Ин чо мисраи рубоии халқӣ, ки «На шоҳаншоҳ бурда як кафан беш» ба ёд меояд, ки ба рубоии зикршудаи Мушфиқӣ ҳаммазмун мебошад.

Умуман дар лирикаи Мушфиқӣ аз нигоҳи мазмуну мӯҳтаво ва мавзӯё ғазалиёту рубоӣҳои ӯ хеле ва хеле наздиканд. Зеро ишқу ошиқӣ, ҳаҷру висол, сӯзу фирок, вафову бевафой, садоқату носодикӣ, сабуриву носабурӣ, хассосиву беҳисӣ ва ғайра дар ғазалиёту рубоӣҳо хеле маълум буда, шоир ин навъҳои адабиётро хеле ба зиндагии мардум наздик намудааст. Ӯ худ бо рамзу кинояҳои андаке иктифо мекунад. Масалан, ҳадаф аз май ва мастӣ ба андешаи шоир, фориғ будан аз ғами замон, ғанимат дониستاني оддитарин лаҳзаҳои рӯзгору зиндагӣ ва ғайра:

*Ғараз аз бода хурдан Мушфиқиро ғайр аз ин набвад,
Ки месозад даме фориғ аз ин дайри ғамободаш.*

Мушфиқи ба таълифи қасида ҳанӯз хеле барвақт оғоз кардааст ва дар эҷодиёти шоир пас аз ғазал қасоиди ӯ меистад. Девони қасидаҳои Мушфиқӣ аз 3000 байт иборат аст. Ӯ дар шакл ва мазмуну мавзӯи қасидаҳо асосан аз қасоиди анъанавӣ берун нарафтааст. Вале дар шеъ-

рияи эҷод, мазмунсозию маъниофарӣ, хунари шоирӣ, коргирӣ аз санъатҳои бадеӣ ва ғайра хеле ва хеле шоири навоар ва эҷодкори тозақор аст. Ӯ ғолибан дар қасоиди мадҳӣ қавипанча буда, дар мадҳи Султон Саид ва амир Абдулоҳхон ва дигарон қасидаҳо эҷод кардааст.

Мавзӯи қасидаҳои Мушфиқӣ ба ғайр аз мадҳу сано, инчунин пеш аз ҳама аз ҳамду наъти Худо, Муҳаммад ва ёрони ӯ, симоҳои мӯътабари дин, майлҳои сӯфиёна, тасвири манзараҳои диёр, фаслҳои сол, ишқу муҳаббат, саргузашти ҳуди эҷодкор, ҳасби ҳолу ҳолу шиква аз замон, танкиди ноадолатиҳо ва ғайра мебошанд.

Мушфиқӣ яке аз сабабҳои асосии рӯ ба дарбор овардани ҳудро дар осудагиву оромии дарбор медонад ва аз ин рӯ мегӯяд:

*Ба ин даргоҳи олии Мушфиқӣ баҳри дуо омад,
Паноҳ овард аз ҷаври замону фитнаи даврон.*

Ӯ Султон Саидро «шоҳи иқлими каромат», «соҳиби фазлу карам», менамояд ва ин ҳокимро басо ситоиш мекунад:

*Адли ӯ то хори зулм аз пой мискинон кашид,
Нест саҳрое, ки бошад бесуруди хоркаш.
Қас ба аҳди ӯ наафтадааст дар чоҳи бало,
Чуз дили ошиқ, вале он низ дар чоҳи закан.*

Мушфиқӣ дар санои Абдулоҳхони Шайбонӣ ҳам, хеле сидқӣ камар бастааст ва ӯро арбоби давлат доништа, асоси муваффақияти эҷодиёти ҳудро аз шарофати давлатдории хамин ҳоким меҳисобад:

*Шеърӣ ман гар зиннате дорад, зи юмни мадҳи туст,
Хона орояд, бале, ҳар қас ба қадри меҳмон.*

Мушфиқӣ мамдӯҳи худ-шоҳро баъзан ба шоҳони пешин шабеҳ доништа, ҳатто гоҳо афзал меҳисобад. Чунончи, мегӯяд:

*Хусраво, аҳди сухан тоза шуд аз давлати ту,
Натавон аҳде аз ин нодиратар пайдо кард.
Наи хушки қалам аз файзи баҳори карамат,
Барги эъҷоз бароварду самар пайдо кард.*

Ва ғайра. Хусусан мавзӯҳои танқидӣ ва тасаввуфию панду насиҳатии Мушфиқӣ хеле ҷолиб ва ҷаззобанд.

Шоир сарвазир Осафро беибо дев меномад, ки чунин чуръат кам андар кам аст. Агар дев роҳбар бошад, пас чӣ гуна низом барқарор хоҳад гашт?

Чунончи, мегӯяд:

*Осаф, ки дев бошаду девон ба ҳукми ӯ,
Назми умури мулки Сулаймон чӣ сон диҳад?
Ў масти ҷоми мансабу ҳар дам ба пеши ӯ,
Согар даҳон кушояду шиша забон диҳад.*

Дар бештари ашъори лирикии Мушфиқӣ хусусан дар ғазалиёташ, шоир оҳангҳои шиквой, танқидӣ ва эътирозӣ хеле баланд садо додаанд. Зеро шоир аз тангии майшӣ, аз рӯзгори нобасомон, аз ҳаёти вазнин басо бо сӯзу гудоз ва бо ҳасрат сухан мегӯяд. Албатта, қаҳрамони лирикии ӯ ҳангоми тасвир маҳдуд нест ва аз ин чихат, шояд шоир умуман аҳволи аҳли қаламро дар назар дошта бошад. Ба ҳар ҳол пеш аз ҳама шахсияти шоир бояд фаҳмида шавад. Ў ҷое тамоман ноилоч мондани худро таъкид кардааст;

*Дармони дил кучост, ки баҳри даво равам,
Бечораам, илоч надорам кучо равам?*

Ё ин ки:

*Рӯи муроде ҳаргиз надидам,
Аз номуродӣ умрам сар омад.*

Ин аст, ки шоир барои тасалӣ ёфтани ва таскин додани дили худ, ба сӯзи дилу ашки чашм (гиряи ҷигарсӯз) дар ин дунёи бевафо созиш кардан меҷӯяд. Аз ин ҷост, ки

танқиди рӯирости шохону амирону ва вазирону ҳокимон дар эҷодиёти ӯ хеле кам аст. Яъне ӯ созиш кардааст. Аз тарафи дигар, шояд аз ҳамин ҷиҳат бошад, ки шоир бештар ба ҳазлу шӯҳӣ ва ашъори мутоибавӣ рӯ меорад. Албатта, ин мазӯъ низ як навъ эътирози саҳт, як шакли танқиди зимомдорони замона мебошад:

*Ба ашқу оташи дил сохтем аз олами фонӣ,
Хаёли сим кам дорему савдои заре камтар.*

Дигар аз масъалаҳои бисёр ҷиддӣ дар лирикаи Мушфиқӣ тасвири табиат, манзараҳои диёр, гулу гиёҳ, абру борон, офтобу гармо, насиму боди баҳорон, нақҳати баҳориву маҳмалинпӯшшавии дашту даман, назаррабоии кӯҳу ҳомун, хаёлангезии водихои гулпӯш ва ғ. мебошад. Ин ҳолат на танҳо дар ғазалиёту рубоиёт, инчунин дар қасидаҳои ӯ хеле ҷолиб ба тасвир омадааст:

*Май хӯрдаву афрӯхта рухсор шукуфа,
Гул-гул шуда аз хандаи бисёр шукуфа.
З-он неш, ки дар боз саропарда занад гул,
Зад хаймаи худ неш ба гулзор шукуфа.
Азбаски ба таширфи раёҳин гуҳар афшонд,
Шуд абр тиҳикисаву зардор шукуфа.
То сабза бар атрофи гулистон пари тӯтист,
Аз синаи боз аст намудор шукуфа.
Дар бод мабодо, ки ба шӯҳӣ фитад аз шох,
Худраставу тифл асту сабӯксор шукуфа.*

Ё худ:

*Абри найсон ба гулистон чу гуҳарбор шавад,
Настаран нургуҳари сода садафвор шавад.
Фалаки шох, к-аз ӯ субҳи шукуфа бидамад,
Авфақи тарфи чаман матлаи анвор шавад.
Сабза шона диҳад аз голиядон лола барад,
То насим ояду машиотаи гулзор шавад...*

Ва ё лаҳзае аз фасли тирамохро чунин бо хусусиятҳои хоси он дар қасидаи «Васфи хазон» ба қалам медиҳад:

*Ба рӯи об хазонро сари тамошо шуд,
Ҳазор заврақи заррин зи барг пайдо шуд.
Зи баски хуни гул аз шох рехт наштари хор,
Зи чеҳрааш асари заъф ошкоро шуд...*

Яке аз мавзӯҳои хеле марказӣ дар эҷодиёти Мушфиқӣ ҳаҷву мутоиба мебошад. Ё ба ин мавзӯ ӯ ханӯз аз овони ҷавонӣ-солҳои таҳсил дар мадраса оғоз кардааст. Тақрибан солҳои 1557-58 шоир ашъори ҳаҷвии худро мураттаб намудааст. Ин аст, ки «Девони мутоибот»-и шоир ашъори ҳаҷвӣ- мутоиботии ӯро фаро мегирад. Мушфиқӣ дар бораи арзиши ҳаҷву мутоиба мегӯяд:

*Шамшери ҳаҷв олату афзони шоирист,
Ин ҷинс бад мадону аз ин навъ бад мабар.*

Бештар ҳаҷви ӯ доираи васеи ҳамкасбон, зиёиёни замони Мушфиқиро дар бар мегирад. Инчунин ҳаҷву мутоиботи Мушфиқӣ ба табақаҳои ҳокими замон, амалдорон, соҳибмансабон, сармоядорон низ равона гардидааст:

*Хоҷа гандум ваъда карду ним ҷав ҳосил нашуд,
Дар садои ваъда доим ҷиммати дун асту доҳ
Ў разолат карда бошад, мо қаноат мекунем,
Бигзарад ин соли қаҳту монад он рӯи сиёҳ.*

Мушфиқӣ аз табақаҳои, соҳибмансабон: Арбобзода, қозӣ, Масъуди сармоядор ва дигаронро ҳаҷв кардааст. Ё дар бораи Масъуди сармоядор мегӯяд:

*Дар кори ту, Масъуд, аҷал дер кунад,
Вақт аст, ки зӯр овараду зер кунад.
Аз симу зари ҷаҳон нашуд ҷашими ту сер,
Ҷашимони туро хоки лаҳад сер кунад.*

Ё ин ки Маҳмуд ном муллои Гелонӣ, ки баъд ба Самарқанд омада муқимӣ шудааст, Мушфиқӣ ўро ҳаҷв мекунад:

*Зи Гелон омадӣ, Маҳмуд, берун,
Кулоҳ аз Хусрави Дайлам гирифтӣ.
Задӣ саркалла бо Заҳҳоки морон,
Ту ҳам мағз аз сари одам гирифтӣ.*

Дигар аз хусусиятҳои ҳаҷви Мушфиқӣ ва мутоиботи ӯ дар мушаххас ва ҳаёти будани мавзӯъ аст.

Ў шахсонро бо касбу фаъолиятшон номбар мекунад ва кирдори зишти онҳоро ҳаҷву танқид менамояд.

Лексикаи ҳаҷвӣ- мутоибавии ашъори Мушфиқӣ хоси ҳамон касбу пеша, оддӣ, бозорӣ ва баъзан туркист. Аҳёнан аз одоб берун низ мебошанд.

Барои намуна ғазали ҳаҷвии «таксими мерос»-ро зикр хоҳем кард, ки хеле ҳаҷви малеҳ дорад. Дар ин ғазал тавассути санъати тазоду муқобала аз оғоз то анҷоми он нобаробарии зану мард ва ҳатто хоҳару бародар бошанд ҳам, нобаробарӣ сарфи назар карда намешавад, ба тасвир гирифта мешавад. Аз сӯи дигар, ҳарисӣ нисбат ба молу чиз, сарвату неъмат нишон дода шудааст. Ҳатто шеъри мазкур моҳияти шарҳиҳолӣ дорад:

*Ҳамшира, харчи мотами бобо аз они ту,
Сабр аз ману тараддуи гавго аз они ту.
Анбори пур зи галлаи бобо аз он ман,
Он коҳҳои монда ба саҳро аз они ту.
Ин ҷомаҳобу бистару болии аз они ман,
Бетоқативу нолаи шабҳо аз они ту.
Танбӯри пур зи хотами бобо аз они ман,
В-он нағмаҳои тарнатороно аз они ту.
В-он ҷои хоби мондаи бобо аз они ман,
Тасбеҳи пора-пораи бобо аз он ту.
Дастор, ҷома, фӯтаи бобо аз они ман,*

*Бетоқативу нолаи шабҳо аз они ту.
Кафгиру дегу дегчаи бобо аз они ман
Дастгиру дегхонаи бобо аз они ту.
Ҳамёни пур зи тангаи бобо аз они ман,
Занги фулуси мондаи бобо аз они ту.
Љумла гилему қолини бобо аз они ман,
В-он нақшҳои мондаи бурё аз они ту.
Аз рӯи ҳавлӣ то ба лаби бом аз они ман,
Аз пушти бом то ба Сурайё аз они ту.
Мардум гусел кардану шиштан аз они ман,
Такфини хоб кардани бобо аз они ту.
Рафтан ба сӯи қабру нишастан аз они ман,
Дастархони чалпаку ҳалво аз они ту.*

Аз ин ғазал бармеояд, ки шоир урфу одати чории замонро, ки дар онҳо ба занон чандон эътибор дода намешавад, саҳт ҳаҷв мекунад. Зоҳиран он чизҳое, ки ба хоҳар аз мероси бобо пешниҳод карда мешаванд, ҳам аз нигоҳи миқдор, доираи фарогирӣ, ҳаҷм, саршумор, андоза, арзишманди ҳиссаи ба хоҳар пешниҳодшуда бештар аст. Вале амалан ба хоҳар чизе мушаххас дар даст намемонад. Ва он чи ки моли меросист, ба бародар расидааст. Аз ин рӯ, шоир мантиқан ҳамшираро ҳимоя мекунад.

Ё ин ки намунае аз як ғазали дигари шоир, ки бисёр ба мавзӯи муҳим-ишқу масъалаҳои дигари иҷтимоӣ: нодорӣ, тангдастӣ, бенавой, сӯзу фироқ, ҳаҷру зурӣ ва ғайра, ки қаҳрамони лирикиро ҷон ба лаб овардаву ноилоҷ сохтааст, рӯ меорем.

Дар ин ғазал ҳатто ҳавфи афзалияти рақиб ба назар мерасад. Аз ин ҷост, ки ошиқ-қаҳрамони лириқӣ меҳоҳад рӯ ба қатъияту қиддият биёрад.

Мушфиқӣ мегӯяд:

*Ҳар шабе аз оҳи дил қошонаро оташ занам,
Шамъро сӯзам, дили парвонаро оташ занам.
То ба рағми ман насозад хонаи шират рақиб,*

*Пеш аз мурдан ба кӯят хонаро оташи занам.
Боҳама рағной аз оҳи дилам андеша кун,
Хирмане сӯзад агар як доноро оташи занам.
Ин ҳама оташи ба ҷони ман зи дасти дил фитод,
Гар ба даст афтад, дили девонаро оташи занам.
Ҷои ҳар оташи дар ин вайрона доғи ҳасрат аст,
Ҷои он дорад, ки ин вайронаро оташи занам.
Мушфиқӣ дар дафтари айём мазмуни фаност,
Оқибат авроқи ин афсонаро оташи занам.*

Ғазали мазкур ишқӣ буда, дар он садди чиноиро (девори хитой) маҳбуба тавассути ҳаҷру ҳичрон ва дурӣ аз висол гузоштааст. Ошиқ ҳеч илоҷи дигаре барои дарёфти висол намеебад. Аз ин рӯ, маҳз ба хотири он ки рақиб аз ин пешомад комёб нашавад, дигар ҳеч чизро дарег намедонад. Ошиқ бар хонаву ҷой, шамъу парвона, хирману дона ва умуман аз ҳастӣ мегузараду оташи меафканад. Оташи афкандаи ошиқ, оташи воқеӣ нест, балки дуди оҳи дил аст, ки сӯзону оташосо аст.

Аз сабаби он ки ин оташи аз дил аст, пас ҳастӣ дучори фано мебошад. Зеро воситае, илоҷе, дастрасие, умеде дигар барои висол дар ӯ намондааст. Албатта, чунин сурат гирифтани мазмунсозиву маъниофарӣ дар ашъори Мушфиқӣ, пеш аз ҳама дар ғазалиёти ӯ аз нобасомониҳои замони шоир, аз тангии маишӣ, аз дасткӯтоҳӣ пеш омадааст. Ин аст, ки чунин оҳангҳои на танҳо дар ғазалҳои Мушфиқӣ дучор мешаванд, балки ҳамаи шаклҳои шеърӣ эҷодиёти ӯро ҳам фаро гирифтаанд. Омӯхтани ин масъала барои равшан намудани бисёр масъалаҳои зиндагиномаи шоир кӯмаки бевоситаи чиддитарин хоҳанд намуд.

МАСНАВИИ «ГУЛЗОРИ ИРАМ»

Абдурраҳмони Мушфиқӣ на танҳо дар эҷоди ғазалу касида, рубоиву шеърӣ тасмит, муқаттаоту марсия ва ғ. машҳур аст, балки ӯ дар маснависароӣ низ таъби баланд

доштааст. Шоир маснавиҳои «Соқинома», «Гулзори Ирам» ва «Ҷаҳоннамо»-ро эҷод карда дар таҳаввули суннати маснависарой низ саҳми сазовор гузоштааст.

Маснавии «Гулзори Ирам» нахустин маснавии Абдурраҳмони Мушфиқӣ буда, аз нигоҳи мавзӯӣ, мазмуну мӯҳтаво, образҳову қаҳрамонони асосӣ хеле ҷолиб мебошад. Таърихи таълиф, миқдори абёти онро худи шоир чунин ишора кардааст:

*Чун адад хостам аз ин ашъор,
Шуд ҳазору саду чихил ба шумор
Баҳри таърихи ин саҳифа қалам,
Ҳафтро дар ду нух ниҳод рақам.*

Яъне маснавии мазкур соли 1571/72 таълиф гардида, зоҳиран ба Абдулоҳхони Шайбонӣ эҷдо шудааст:

*Ай шаҳи нуктадон, ки ҳусни камол,
Аз ту дар мулки назм ёфт низом.
То ба номат суҳан шудааст қарин
Сӯфаи байт гашта шохнишин.*

Маснави аз 24 фасл иборат буда, дар баҳри Хафифи маҳбуни маҳзуф иншо шудааст, ки афоили он чунин аст:

- V - - / V - V - / V V

- яъне: фоилотун, мафоилун, фаилун.

Асар ба таври анъанавӣ: ҳамди Худо, наът, муноҷот, санои Пайғамбар (с.) ва ёрони ӯ оғоз мешавад. Баъд сабаби таълифи дoston зикр мегардад, ки хоҳиши дӯстон будааст.

Дoston аз нақли шахси солхурдае, ки аз дostonсароии гузашта хуб огоҳӣ дошт, шурӯъ мегардад:

Дар Мағрибзамин Ақл ном шоҳе буд. Ақл шоҳи одилу доност. Ё фарзанд надошт. Ақл баъдтар соҳиби фарзанд шуду тифлро Дил ном кард. Дил ба балоғат расида ҳамаи илму ҳикмати замонро омӯхт. Падараш ўро ба мулки Бадан қалъае буд, ки Димоғ ном дошт ва Дил дар он ҷо зиндагӣ мекард. Халқ аз усули мамлакатдорӣ Дил розӣ аст. Надиме

дар яке аз базмҳо пинҳонӣ ба Дил дар бораи Чашмаи Ҳаёт хабар медиҳад. Дил баъдтар талаби чашмаро мекунад. Дил мамлакатро ба ҳоли худ гузошта бо ғаму гирия барои чашма дар пинҳонӣ менишинад. Дил дар кишвари худ Назар ном ҷосусе дорад. Назар аз ҳоли Дил пурсон мешавад. Дил ба Назар асрорро мегӯяд. Назар Дилро мегӯяд, ки ту оромона мулкро идора кун ва ман илоҷи Чашмаи Ҳаётро меёбам. Назар ҳангоми сайр ба мулке мерасад, ки ягон каси бегона ба ин сарзамин пой нагузоштааст. Мардумони он шоду ғанианд ва ин шахр Офият ном дорад:

*Муддате чун Назар сафарҳо кард,
Ҳар тараф, ҳар тараф назарҳо кард.
Сӯи шаҳре фитод чашми Назар,
Ки назираиш надида буд дигар.
Халқ бар вай зи фитнаҳо эмин,
Ҳама дар кӯи Офият сокин.
Назар аз номи шаҳр чун пурсид:
«Кишвари Офият»- ҷавоб шунид.*

Ҳокими шахри Офият Номус ном дошта, Назар бо ӯ ҳамсӯхбат мешавад. Номус мегӯяд, ки оби ҳаёт нест ва ин ҳамон обрӯи инсонӣ аст. Вале Назар ноумед нашуда, ҷустуҷӯро давом медиҳад. Ӯ ба кӯҳе мерасад, он уқобон зиндагӣ мекунанд. Ранги кӯҳ сиёҳ ва ҳавлноқ мебошад. Дар он кӯҳ қалъаест, ки Зӯхву Риё ном дорад. Ҳокими қалъа Зарқ аст. Ӯ шахси макқору дилозор аст. Назар ба назди Зарқ омада қиссаи оби Ҳаётро арз мекунад. Зарқ бар хилофи гуфтаи Номус мегӯяд, ки Оби Ҳаёт ҳаст, вале дар чаннат. Чашмаеро, ки ин ҷо оби Ҳаёт мегӯянд, ҳамон ашки чашмони инсон мебошад. Агар хоҳӣ, ки онро ёбӣ гирияву зорӣ бикун. Назар боз сафарро давом дода ба қалъаи дигар дучор мешавад, ки ҳокими он Ҳиммат буд. Ҳиммат покдил, бофазлу камол буд.

Назар аз Ҳиммат низ имдод мепурсад. Ҳиммат мегӯяд, ки он чашма пинҳон нест, вале роҳ ёфтани ба он ҷо душвор аст, Назар зориҳо мекунад. Ҳиммат мегӯяд:

– Дар мулки Шарқ Ишқ ном шоҳ аст. Ишқ духтаре дорад, ки Ҳусн ном дорад. ишқ барои духтари худ аз нукраи шаффоф дар кӯхи Қоф қалъае бино кардааст. Ин қалъа дар шаҳри Дидор мебошад. Дар шаҳри Дидор боғе мавҷуд аст, ки онро Гулшани Рухсор мегӯянд. Чашмаи Оби Зиндагонӣ он ҷост. Ҳусн пайваста аз он чашма менӯшад. Ҳиммат боз мегӯяд, ки: Эй Назар, ман ҷои Оби Ҳаётро гуфтам, вале роҳи он пурхатар аст. Дар сари роҳ шаҳри Сагсор аст ва ҳокими он Рақиб мебошад ва ӯ тобеи Ишқ ва нигоҳбони Дидор аст. Пас аз Дидор **ҷовушон** манзил доранду баъд манзили дигар аз **ҳабашизодагони** зангичеҳр аст. Ду камондор онҷо торочгарони ақлу дин ҳастанд. Ҳиммат ба бародари худ Қомат, ки сипаҳсолори Ҳусн аст, номае навишта ба Назар медиҳад. Ҷовушони Рақиб-Ҷафо ва Ситам Назарро бандӣ мекунанд. Назар ҳунари зарсозии худро ба Рақиб изҳор мекунад. Рақиб мегӯяд, ки сангро зар мекунад. Рақиб мегӯяд, ки **Лола** аз Рум ва Сунбул аз Чин биёр ва то гули Форс аз наргиси Ҳабашӣ дар назар нақашӣ кор душвор мешавад.

Инҳо дар шаҳри Дидоранд. Пас назару Рақиз ба шаҳри Саломат меоянд, ки дар он ҷо бародари Ҳиммат-Қомат мезист. Дар шаҳри саломат Рақиб хоб меравад. Қомат аз Назар мақсад мепурсад ва Назар номаи Ҳимматро ба Қомат медиҳад. Қомат назарро ба шаҳри Дидор равон мекунад. Яке аз амирони Ҳусн, ки Зулф ном дошт, аз Ҳиндустон ба Туркистон омада буд, аз гармои ҳаво дар камари кӯҳ истиқомат мекард. Назар, ки падараш аз Туркистон ва модараш аз Ҳиндустон буд, бо Зулф ошно мешавад. Зулф каманд афканда Назарро ба он кӯҳ мебарад ва Назар он ҷо гул, сарв ва булбулу тазарвро тамошо мекунад. Назар Зулфро видоъ мекунад ва Зулф ба ӯ чанд тор аз Зулф медиҳад, ки агар лозим шавад, дар болои сангу оҳан оташ афрӯз ва торе бар рӯи оташ гузор, ман ҳозир мешаваму туро халос хоҳам кард. Назар ба дасти морпоён дар шаҳри Шом асир меафтад ва аз онҳо халос шуда ба шаҳри Дидор меояд он ҷо зангичаҷоро мебинад:

*Ҳама дар рангу бӯй мушкинон,
Гулу наспину ёсуманчинон.*

Назар кӣ будани онҳоро пурсид. Онҳо гуфтанд, ки гуломони Холи Ҳусн ҳастанд. Назар Ғамза ном бародаре дорад. Ғамза ҳамроҳи Ҳусн аст. Назар Ғамзаро мебинад, ки дар Гулшани Рухсор дар байни нарғисзор нишастааст. Ғамза ба Назар ҳамла кард. Дар ҷанг Назарро бандӣ кард, вале шинохт, ки бародараш аст:

*Гуфт: Ман будаму бародари худ,
Ҳар ду нури чашми модари худ.
Чун зи хурдӣ ҷудо шудем зи ҳам,
Модар аз меҳр мӯҳрае маҳкам.
Дар ду бозуи мо зи лағли хушоб,
Басту аз ҳаҷр кард дида пуроб.*

Ҳусн огоҳ шуда Назару Ғамзаро даъват мекунад. Ҳазинадори Ҳусн Садрхозан дар рӯи коғаз пайкари сангеро кашида ба назар медиҳад. Назар сурати Дилро мешиносад. Дил писари шоҳи Мағрибу Шом мебошад. Ҳусн аз Назар хоҳиш мекунад, ки ўро ба висоли Дил бирасонад:

*Ба Назар роз дар миёна расонд,
Шаби ҳичрон дар фасона кушод.*

Назар саргузашти Дилро ба Ҳусн баён мекунад. Ҳусн гуломи худ Хаёлро хотаме медиҳад ва бо ҳамроҳии Назар ба пеши Дил равон мекунад. Дил бо Хаёл сӯхбат карда мехоҳад Ҳуснро бубинад ва бо Хаёл меравад. Вазири Дил ҳолати Дилро ба падари ӯ-Ақл хабар медиҳад, пас аз Ақлу вазир мехоҳанд Назару Хаёлро асир гиранд. Назар, хотамро ба даҳон андохта Дил, Ҳиммат ва Хаёлро гул заду ба назди Ҳусн рафт. Назар хост аз чашмаи Гулшани Рухсор об нӯшад, вале хотамро афтонд. Ин вақт рақиб пайдо шуду Назарро маҳбус кард. Назар мӯе аз Зулфро оташ дод, ки Зулф ҳозир шуду ўро начот дод. Назар воқеаро ба Ҳусн гуфт ва Ҳусн Ғамзаро бо Назар фиристод, то ки Дилро аси-

ру Ақро дастгир карда биёрад. Зарки Роҳиб писаре дошт, ки ӯ Тавба ном дошт. Ӯ сокини кӯхи Зӯҳд буд.

Дил ва Ақро ба назди Ӯсун меоранд ва Ӯсун дояе дошт, ки номаш Вафо буд. Боре Ӯсун ба Вафо гуфт: Ту Дилро ба қасри висол биёр. Ба ҳамин тарик, Ӯсун ба висоли Дил мерасад.

Ғайр низ меҳоҳад ба висоли Дил даст ёбад. Ӯ чунин ҳам карда ба висоли Дил мерасад. Хаёл ҳолати Дилу Ғайро мебинад:

*Ҳарду маҳушу масту лояъқил,
Аз ҷаҳону ҷаҳониён гофил.*

Ӯсун бохабар шуда Дилро дар кӯхи Уқоб меафканад. Ғайр ин ҳолро ба падараш Рақиб меғӯяд. Рақиб бошад Табассум, Дил ва Назарро бандӣ мекунад ва онҳоро дар водии Фирок маҳбус менамояд.

Ҳиммат барои халосии Дил ба шаҳри Қомат омад. Баъд Ҳиммат ба шаҳри Бадан омада Ишқ Ақро халосӣ бахшид ва ба Маҳр фармуд, ки Рақибро зиндон кунад ва Дилу Табассум ва Назарро озод кунад. Ақро аз Чин оварда ба садри вазорат ҷой медиҳанд. Дар охир ҳама як ҷо ҷамъ шуда Вафо, Ноз ва Меҳр ба ҳам мепайванданд ва Дилу Ҳимматро эҳтиром мекунанд. Дар ҳамин ҷо хутбаи никоҳи Ӯсун ва Дил хонда мешавад. Ҳиммат Дилро ба сӯи чашма ва пайдо кардани Хизр мебарад. Достон ба ҳамин тамом мешавад.

ХУСУСИЯТҲОИ ДОСТОН

Ин достон рамзӣ буда қаҳрамонҳои он асосан узвҳои инсонанд. Хусусиятҳои узвҳо ба назар гирифта шудаанд. Инчунин майлҳои инсонӣ низ ҳар қадом табиати сириштии худро нигоҳ медоранд: Ишқ, Ӯсун, Ақл, Дил, Хаёл, Назар, Ғамза, Қомат, Ҳиммат, Меҳр, Вафо, Ноз, Зулф, Табассум, Номус, Тавба, Зарқ, Рақиб ва ғ. ширкаткунандагони достонанд.

Тавассути ташхис ва рамзу киноя ҳар кадом амал меку-
нанд. Муносибату рафтор, гуфтору кирдор ва фаъолияти
мусбату манфӣ будаву доштани онҳо мисли он аст, ки онҳо
дар вучуди инсонӣ доранд.

Масалан, Ғайр, Зарқ, Тавба бештар садди роҳи ошику
маъшуқаанд вале, дар дoston ҳар кадоми инҳо фаъолият
амали худро мустақилона ба қор мебаранд.

Қаҳрамонҳои асосии асар: Ақлу Дил ва Ишқу Ҳусн мебо-
шанд. Дигар қаҳрамонҳои лаҳзагӣ ва ё ёрирасон мебошанд.
Онҳо ҳатти амалиётро фаъол гардонид ба чараёни ҳодисаву
воқеаҳо таҳким мебахшанд. Ҳадаф аслан баёни ҳолати ошику
маъшуқа мебошад, ки онҳо Ҳусну Диланд. Ин қаҳрамонҳо
(асосӣ ва ёвар) дар ашъори орифона вазифаи дигар доранд.
Инчунин дар ашъори лирикӣ низ дучор мешаванд. Масна-
вии «Гулзори Ирам» ҳатто аз унвони он пайдост, ки дорои
кавитари оҳангҳои ирфонӣ-тасаввуфӣ аст.

Аз нигоҳи сабку услуб, шеваи баёну ҳунари эҷод, ис-
тифода вазну қофия, радифу санъатҳои адабӣ, мазмунҳои
ҳунари тасвир, қорбасти калимаҳои ибораҳо, таъбирҳои
ҳалқӣ ва ғайра низ дoston хеле ҷолиб аст.

Кӯшиши шоир дар эҷоди маснавӣ аз он иборат аст, ки ӯ
хостааст дар заминаи суннати бой ва бисёрсолаи боғановат
тозақорӣ бикунад. Ӯ аз ӯҳдаи он ҳам баромада тавониста-
аст.

Албатта, дар ин мавзӯ Ибни Сино, Шайх Шаҳобиддин
Сӯҳравардӣ («Рисолата фӣ ҳақиқат-ал-Ишқ») вале чун
асари адабӣ-бадеӣ Фаттоҳии Нишопурӣ («Ҳусну Дил»),
Котибӣ («Ҳусну Дил») навиштаанд. Мушфиқӣ бештар таъя
дар Фаттоҳӣ кардааст:

*Аввал, ки муншии устод,
Дафтари «Ҳусни Дил» ба дастам дод.*

Вале ба қавли Мушфиқӣ, Фаттоҳӣ дар эҷоди асар ба
нуқсонҳо бештар роҳ дода аст. Аз ин рӯ, асари ӯро «қолаби
бе рӯх» ва «чамани бе об» мегӯяд:

*Мучмале қисса он ки дошт зуҳур,
Нухае аз фасеҳи Нишонур.
Тоире аз назм ночашида футӯҳ,
Дар назар ҳамчу қолаби берӯҳ...*

Ин аст, ки достони Мушфиқӣ бештар дар таърихи адабиёт маҳбубият пайдо кардааст. Шоири асри XVII Нишонӣ аввалин касест, ки навиштааст. Чандин шоирони дигар низ бо ин ном ва ё дар ҳамин мавзӯё асарҳо навиштааст.

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО:

1. Оид ба чараёни зиндагии Мушфиқӣ чӣ медонед?
2. Мушфиқӣ кай ба шеърӯ шоирӣ рӯ овардааст?
3. Сабаби ба Самарқанд сафар кардани Мушфиқиро шарҳ диҳед.
4. Муносибати шоир бо амирони давр чӣ гуна буд?
5. Сабаби ба Ҳиндустон рӯ овардани Мушфиқӣ дар чист?
6. Мушфиқӣ кай ва дар дарбори кӣ соҳиби унвони «Малик-уш-шуаро» гардид?
7. Поёни умри шоир дар кучо сипарӣ шудааст?
8. Аз мероси адабии Мушфиқӣ то кунун чӣ боқӣ мондааст?
9. Мавзӯё ва мундариҷаи ғазалиёти Мушфиқиро баён кунед.
10. Арзиши адабии қасидаҳои шоир дар чист?
11. Кадом хусусиятҳои характерноки ҳаҷву мутоибаҳои шоирро медонед?
12. Ғазали Мушфиқӣ «Ҳар шабе аз оҳи дил кошонаро оташ занам»-ро азёд кунед.
13. Кадом маснавиҳои Мушфиқиро медонед?
14. Мазмуни мухтасари маснавии «Гулзори Ирам»-ро нақл кунед.
15. Образҳои асосӣ ва лаҳзавии маснавии «Гулзори Ирам»-ро шарҳ диҳед.

16. Хусусияти фарқкунандаи маснавии «Гулзори Ирам»-ро гӯед.

17. Нуфузи эҷодиёти Мушфиқӣ ба адабиёт давр ва шуарои мутааххирин чӣ гуна аст?

ШАВКАТИ БУХОРОЙ

*Ба худ кардам гуворо талхии
айёмро, Шавкат,
Ба ширинӣ даҳони морро
тунги шакар кардам.*

Яке аз суҳанварони боистеъдод, навпардозу борикандеш Муҳаммадисҳоқ Шавкати Бухорой аст, ки дар таърихи адабиёти тоҷик мақоми шоиста дорад. Ӯ тақрибан солҳои 20-уми асри XVII дар хонадони сарроф (заршинос), ки басо илмдӯсту ихлосманди шеърӯ адаб будааст, ба дунё омадааст. Аз ин рӯ, Шавкат ҳамаи илмҳои ҷорӣи замонро комилан аз худ менамояд. Инчунин, нозуқиҳои касби падарро ҳам хеле хуб меомӯзад. Даре нагузашта Шавкат ҳамчун яке аз шахсиятҳои илмию адабии замони худ шинохта мешавад. Ӯ махсусан ба шеърӯ адаб тавачҷӯҳи бештару хубтар доштааст.

Муҳаммадисҳоқ Шавкати Бухорой баъзе ишораҳо дорад, ки гӯё аз ҷониби ғоратгарон зарари басо сахти моддӣ низ дидааст ва яке аз сабабҳои тарки диёр намудани шоир гӯё ҳамин амали ноҷавонмардонаи баъзе аз муосирони ӯ будаанд. Шавкат дар як қасидаи худ мегӯяд:

*Ҷудо зи силсилаи дӯстони худ шудаам,
Ҳаво шавад, чу ҷудо гаит нола аз занҷир.
Матои хонаам азбас тамом ғорат ёфт,
Кашам ба сафҳаи девори хона нақши ҳасир.*

Аввалин шаҳре, ки Шавкат дар он рахти иқомат меафканад, Ҳироти бостонӣ будааст, зеро дар ин бора чунин ишора менамояд:

*Ранг аз гули замини Ҳирот аст фикрро,
Ҳудро наметавон ба замини дигар кашид.*

Шоир дар ин шаҳр аз ҷониби ҳокими он Сафиқулихони Шомлу кадршиносиҳо дида, ба ин лаҳзаи рӯзгораиш низ баъзе ишораҳои ҷолиб мекунад:

*Тарки Ватан намудаму қадрам азим шуд,
Гавҳар зи фавти сӯҳбати дарё ятим шуд.*

Баъд аз чанде Шавкат ба Машҳад рӯи ниёз оварда, аз тарафи вазири Хуросон-Мирзо Саъдуддин Муҳаммад илтифоти фаровон мебинад. Чунончи:

*...Ҳуд маро кардӣ зи барқи лутфи худ гарми сухан,
Арзи ҳоли хешро кардам ба густохӣ адо.
Чузги бепар будам ин дайри харобободро,
Аз ду дасти тарбият додӣ маро боли ҳумо.
Андалебӣ доштам, аммо забонам гунча буд,
Сохтӣ аз хушнасимиҳо маро дostonсаро.*

Вале баъдҳо Шавкати Бухорой аз Машҳад ба Исфохон меояд, ки он ба соли 1678 иттифоқ афтадааст. Ҳамчунон аз баъзе ишораҳои шоир бармеояд, ки ӯ азми Ҳиндустон низ кардааст, вале ин қисмати масъала чандон равшан нест, зеро дар ашъори Шавкат оҳангҳои пушаймонӣ аз ин сафар низ ба назар мерасанд, чунончи ӯ мегӯяд:

*Насибам аз сафари Ҳинд гайри меҳнат нест,
Касе зи мори сиёҳи раҳаиш саломат нест.
Ба бӯриёи ватан мекунам шакархобӣ,
Ба махмали сиёҳи Ҳинд хоби роҳат нест.*

Ё худ дар чои дигар:

*Зи бас бувад сафари Ҳинд сурмаи овоз,
Садо ба рафтани ранги Ҳино намебошад.*

Ба ҳамин тариқ, поёни рӯзгори шоир низ дар Исфаҳон гузашта, Шавкат тақрибан миёни солҳои 1107-1111 (солҳои 1695-1699) дар ҳамон ҷо аз ин олам гузаштааст. Мазораи дар атрофи шаҳри Исфаҳон воқеъ мебошад.

ЭҶОДИЁТИ ШАВКАТИ БУХОРОЙ

Аз зикри мухтасари зиндагиномаи Шавкат бармеояд, ки ӯ аз Бухоро баромада дигар ба ватанаш наомадааст. Шоир тамоми умр дар ғарибӣ зиста дур аз диёр олами фонири тарк кардааст.

Бо вучуди азобҳои ғарибӣ, Шавкати Бухороӣ тавонистааст аз худ мероси бое боқӣ гузорад. Ӯ дар эҷоди бадеъ бо таҳаллуҷҳои «Нозук» ва «Шавкат» шеър гуфтааст. Шояд дар оғоз «Нозук» таҳаллус карда, баъдтар «Шавкат»-ро таҳаллуси хеш қарор дода бошад.

Мероси адабии Муҳаммадисӯқ Шавкати Бухороӣ, ки ба сифати девони ашӯр то ба имрӯз маҳфуз мондааст, аз ғазалиёт, қасоид, рубоӣҳо, муфрадот, ашӯри пароканда ва муқаттаот иборат мебошад. Дар девони шоир ғазал пеш аз ҳама мавқеи аввалиндараҷа дорад, ки то 744 ғазалро ба ӯ мансуб медонанд.

Мавзӯӣ, мазмуну мундариҷаи ғазалиёти шоир асосан ҷанбаҳои иҷтимоии зиндагӣ, ҳаёт, ноадолатҳои рӯзгор, шебу фарозҳои олам, печидаҳои дунёи моддӣ, нооромии бедодгариҳои муҳити иҷтимоӣ, ғарибию ранҷҳои мусофират, нодорию тангии маъишӣ, бевафоии умр, дунё, мунофиқии зимомдорони вақт, макру ҳиллаҳои зоҳирбинон, тангназариву ғаммозии одамони ноақл ва ғайра мебошад. Муҳим он аст, ки дар ҳамин замина мавзӯҳои ишқӣ ва ошӯбҳои қалбии инсон, шӯру валвалаҳои ботинӣ, эҳсосоти

нозуки одамӣ ва ғайра баён шудааст. Яъне мавзӯҳои ишқӣ ҷилои аввалиндараҷа надоранд ва бештар оҳангҳои шиквоию ҳасбиҳолии ба ҷои аввал омадаанд.

Бояд гуфт, ки мавзӯҳои иҷтимоӣ аслан барои ғазал гарониҳо пеш меоранд, вале шоир тавонистааст, ки дар баёни чунин мавзӯҳо хунари худро нишон бидиҳад:

*Кучо аз модари айём осоиш ҳавас бошад?
Париданҳои рангам чунбиши гаҳвора бас бошад.
Гули ҷамъияти равшандилон аз риштаи оҳ аст,
Баёзи субҳро шероза аз тори нафас бошад.
Ба зоҳирбинӣ азбас кор уфтоста мардумро,
Агар қадди касе кӯтоҳ бошад, нимкас бошад.*

Ҳадаф дар ғазали мазкур ғанимат шуморидани умр, эҳтиёткорӣ, мазаммати зоҳирбиниву кӯтоҳназарӣ аст. Дар ин шеър таъбири халқии «одаму дам» ба кор гирифта шудааст.

Ё худ дар ғазали дигар мегӯяд:

*Субҳи пириҳо расиду аҳди хурсандӣ намонд,
Хандаи дандоннаморо устухонбандӣ намонд.
Меваҳо чун нахли тасвираш ба шохи ҳайрат аст,
Нахли миҷгонро баҳоре аз барумандӣ намонд.
Ай, ки дорӣ мушти хокамро ба каф, посаш бидор,
Бод пуртунд аст, то аз даст афгандӣ, намонд.
Юсуфи моро зи бас гаштанд ихвон роҳзан,
Зодгоҳи Мисри мо ҷуз номи фарзандӣ намонд.
Бар сари болини ин мушти гиёҳ, ай барқи ноз,
Омадӣ рӯзе, ки моро бо ту хурсандӣ намонд.
Чун тазарви барқ аз гарминафасҳо сӯхтем,
Мурғи мо, Шавкат, ба домӣ орзумандӣ намонд.*

Дар ғазали боло асосан ҳасби ҳол ба тасвир омадааст. Он то андозае якҷоя бо фалсафии зиндагӣ хеле созгор ва басо ҷолиб баён шудааст. Зеро овони пириӣ бо гусели ҳамешагии

аҳди барной пеш омада, ба он монанд аст, ки агар кафи хок мавриди вазидани бод афканда шавад, шояд ба замин ҳеч нарасад. Аз тарафи дигар, то дараҷае авзои таърихии замон низ мувофиқи муроди дили инсонҳо нест, зеро ҳолат ба он овардааст, ки бародарон роҳзану хасманд ва талмеҳан ишора ба бародарони Юсуф (а.) низ шудааст.

Инчунин, дар маркази ҳадафи эҷодкор, агар хеле чиддӣ зехн монда шавад, пай бурдан осон аст, ки оҳанги яъсу ноумедӣ дар симои ошиқ- қаҳрамони лирикӣ басо қавӣ садо медиҳад. Аз ин рӯ, баробари гузаштани аҳди барной, хурсандӣ, барӯмандӣ, шодию нишот баҳори умр низ аз даст раҳо мешавад.

Мӯҳтавои ҳадафи шоир паҳлӯи хеле нозуки дигар ҳам дорад. Яъне шоир ба ин восита инсонҳоро хушдор медиҳад, огоҳ менамояд, ки дар гузашти умр, сипарӣ гардидани айём дар ғафлат намонанд. Пас қазоватҳои адиб моҳияти ахлокию тарбиявӣ низ доранд.

Бо назардошти хусусиятҳои шаклӣ ғазали зикршуда муррадф (калимаи **намонд** радифи сода), муқаффо: хурсандӣ, устухонбандӣ, барӯмандӣ, афгандӣ, фарзандӣ, орзумандӣ буда, қофияҳои мазкур мутлақ мебошад, зеро пас аз ҳарфи равӣ-«д», ҳарфи васл-«й» омадааст. Дар калимаҳои қофия чузви «-андӣ» *решаи қофия* буда, ҳарфи «д» *равии мутлақ*, ҳарфи «й» васл, ҳарфи «н» қайд мебошад. Азбаски ҳарфи равӣ - «д» бо ҳарфи дигар («й»-васл) часпидааст, чунин қофияро қофияи мутлақ меноманд. Аз нигоҳи вазн бошад, ғазал дар баҳри Рамали мусаммани мақсур эҷод гардидааст, ки афоили он чунин аст:

- V - - / - V - - / - V - - / - V ~

яъне фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилон мебошад.

Дар ғазалиёти Шавкат ишқи ҳақиқӣ-ирфонӣ, илоҳӣ низ мақоми махсус дорад. Дар чунин ғазалҳо ишқ нерӯи пуртавонтарин ва ҷовидонаву муқаддас аст:

*Шер рам мекунад аз шӯриши девонаи ишқ,
Дидаи дев бувад шамъи парихонаи ишқ.
Куфру ислом дар ин роҳ ду нақши қадам аст,
Қаъба сангест зи девори санамхонаи ишқ.*

Ё худ дар ғазали дигар:

*Дар он сахро, ки ваҳшат раҳравонро роҳбар бошад,
Саводи манзил аз чашми гизолон шӯхтар бошад.
Талабгори Худо аз хештан гофил намебошад,
Ки тори ҷода соликро ба раҳ мадди назар бошад.*

Роҳи муқаддасот - тариқати солик сӯи маърифати сулук роҳ ба сӯи ҷовидон аст, ки дар ғазалиёти ишқии Шавкати Бухорой тасвир шудааст.

Дар ғазалиёти шоир хислатҳои ҳамидаи инсон: вафодорӣ, ростқавлӣ, ҷавонмардӣ, инсондӯстӣ, илмдӯстӣ, адолатхоҳӣ, ҷуду саҳо, олиҳиматӣ, дурандешӣ, дилҷӯӣ, ҳалолкорӣ, покӣ, садоқат, лутфу эҳсон, ҳалимию меҳрубонӣ, меҳнатдӯстиву хоксорӣ ва ғайра сидқан васф мешавад. Баръакс, хислатҳои разила мисли: макру дурӯғ, қатлу ғорат, кӯтоҳназариву инсонбадбинӣ, кибру такаббур, худхоҳиву ҳавобаландӣ, фиребгариву ҳаромхӯрӣ, мансабпарастиву ришваситонӣ, бевафоиву беномӯсӣ, кӯтоҳандешиву суханчинӣ, нопокиву беадолатӣ ва ғайра бо тамоми ҷузъиёт маҳкум карда мешавад. Чунончи:

*Хирад осуда аз базми муҳаббат барнамегардад,
Касе аз бешаи шерон саломат барнамегардад,
Дами теги аҷалро шоҳроҳи офият донад,
Дили девонаи мо аз шаҳодат барнамегардад.*

Ҳадаф аз бешаи шерон парвариши нафси ҳайвонист, ки касе бо он рӯ биёварад, ҳатман пушаймон хоҳад шуд. Ҳамчуноне ки ақлу хиради инсон дар назди ишқ нотавон аст ва ғайра.

Ё худ аз ғазали зерин, ки адиб қиёси соддалавҳонаеро танқид карда, нигоҳи пурғаразро пешрави мардум набояд кард мегӯяд, зеро дар хонаи оина чӣ қадар одамон қадам зананд ҳам, бесадо мебошад. Ба ҳамин монанд дар ин ғазал намунаҳои сершуморе паёпай оварда мешавад, ки андешаи муҳокимашавандаро, яъне фикри асосии шоирро тақвият мебахшанд:

*Надорам имтиёз аз содагӣ аз дӯст душманро,
Чароги корвон кардам тасаввур чашими роҳзанро
Касе огаҳ зи рафтори сабукрӯҳон намегардад,
Садои но набошад хонаи оина рафтавро,*

Як нуктаи муҳимро метавон таъкид намуд, ки ин ҳама танҳо ба воситаи ақидаҳои пандуахлоқии адиб мавриди арзёбӣ қарор гирифтаанд:

*Бахти бад хоҳад зи душман хуни мо,
Теги мо бас толеи вожегуни мо.
Офтоби хоксорӣ гаиштаем,
Нақши но кавкаб, замин гардуни мо.*

Аксаран чунин андешаҳо бо мавзӯҳои ишқӣ ҳамроҳ меоянд ва ба ин восита шоир ба ошиқон низ панд медиҳад. Ба ин маънӣ дар ин ғазали ишқӣ омадааст:

*Кард ҳусни гулруҳон комил дили девонаро,
Партави шамъ оташи манзил бувад парвонаро.
Нест соҳибхонаи мо гофил аз меҳмони худ,
Аз нигоҳи мизбон бошад ҳаво ин хонаро.
Сахтии айём шуд роҳи наҷотам з-ин муҳит,
Осиё бошад пуле аз худ гузаштан доноро.
Баски белаблаш шаробам оташи ҳалқардааст,
Шӯълаи ҷаввола донам гардиши паймонаро,
Қомати ҳам нафси пиронро зи ҳастӣ монеъ аст,
Ҳалқаи дум гаишта занҷир ин саги девонаро.*

*Хонаи танро қиёми бандагӣ дорад ба по,
Як қади одам бувад девор ин кошонаро.
Нарм кун дилро, фиреби неъматӣ алвон махӯр,
Орд кун дар осие нони пухт ин доноро.*

Аслан ғазали мазкур ишқӣ бошад ҳам, ҳадаф дар як байт баён шудааст ва абёти дигар (бачуз матлаъ) комилан масоили иҷтимоист, ки дар назари хонанда олами маънавии шоирро бо ҷавлони андешаҳои ӯ муаррафӣ месозад.

Ғазал мураддаф нест, муқаффост ва хеле оммафаҳму сода аст. Аз нигоҳи вазн дар баҳри Рамали мусаммани махзуф (максур) эҷод шудааст, ки афоили он чунин аст:

- V - - / - V - - / - V - - / - V - (ё - V ~)

Яъне зебой фараҳи дил ва шамъ боиси нурбахшии кошонаи парвона аст. Ноҳамвориҳои ҳаёт боиси хушёршавиҳост ва ин ба он монанд аст, ки донаи гандум он вақт ба мақсад мерасад, ки аз осие гузарад ва ғайра.

Шавкат низ ҷаҳонро бо дидаи ботин мебинад ва дар айни замон дидаи зоҳирро воситае меҳисобад, ки тавассути он ба олами воқеӣ, ҳаводису рӯйдодҳо сару кор гирад. Ҳақу ботил, хубу бад, рости дурӯғ, фоиданоку бефоида, зиёновару безиён, раво ё нораво будани онро бояд дидаи ботин қазоват бикунад:

*Ба нури дил фурӯғи моҳу хуршед андаке бошад,
Барои чашии ботин чашии зоҳир айнаке бошад.
Бувад соҳибдилонро баҳра аз огоҳии гафлат,
Ба болидан баданро хобу бедорӣ яке бошад.*

Шавкати Бухорӣ, ки худ бисёр сафарҳо кардаву азоби ғурбатро умре чашидааст, ҷонибдори ғарибӣ нест ва дар Ватан будану дӯстдори Ватан шуданро насихат мекунад:

*Ҳар кас, ки рафт аз ватан, аз умр бар нахӯрд,
Фирӯза чун ҷудо зи Нишонур гаит, мурд.*

Ба назари шоир, навмедӣ боиси рӯҳафтодагию шикастагист ва шахс набояд ба яъсу ноумедӣ рӯ биёрад. Ба ин маънӣ ӯ мегӯяд:

*Дар шомӣ гами хеш маро субҳи умед аст,
Гар нақши нигин тира бувад, ном сафед аст.*

Шавкати Бухорой панд медиҳад, ки сирри дилро набояд ба ҳар кас қоил шуд. Зеро асрор аз як даҳон, ки берун шуд, паҳн мешавад ва аз ин рӯ, он набояд ба касе гуфта шавад. Аз тарафи дигар, инсон бояд худро аз тамаъ ва тамаъкорӣ нигоҳ дорад. Инчунин, мисраъҳо агар чуфт шаванд, байтро ташкил медиҳанд ва шоир мисраъҳоро дар алоҳидагӣ ба лаб монанд мекунад. Яъне ҳамин ки ду мисраъ ба ҳам часпад, байт ҳосил мешавад. Мақсади шоир аз баҳамоии мисраъҳо ва ба ҳам омадани лабҳо пӯшида нигоҳ доштани даҳон аст:

*Ба ҳар кас во макун, банд аз забони арзи матлабҳо,
Ба дандони тамаъ зинҳор макшо уқдаи лабҳо.
Сияҳбахтӣ чароги аҳли дилро мекунад равшан,
Зи мушки судои шаб тоза гардад доғи кавкабҳо.
Қунад файзи хамӯшӣ соҳиби девон суханварро,
Ба ҳам ояд ду мисраъ, чун ба ҳам меоварад лабҳо.*

Шавкати Бухорой дар ғазалиёти хеш олиҳимматӣ, назарбаландӣ, бетамаъӣ, худшиносӣ барин сифатҳоро тарғиб намуда, чидду ҷаҳд ва саъйу талошро сабабҳои расидан ба ин ва ё он мақсад меҳисобад:

*Мӯраму то накунад миннати чархам помол,
Пар баровардаму аз дасти Сулаймон рафтам.
Чун манеро нагузоранд зи каф аҳли карам,
Нақди ҳиммат шудам аз дасти каримон рафтам.
Бод хокам ба сар, оташ ба дилу об ба чашим,
Ки зи тавфи дари султони Хуросон рафтам.*

Шоири тавоно Шавкати Бухорой ҳатто аз баъзе сифатҳои қалам шиква мекунад, ки қалам ба ҳарфи ҳар кас гӯш медиҳад ва ба амру фармони ҳар кас сар мениҳад.

Ё худ барои шоир сарфи беҳуда дар муқоиса бо даромади бемасриф, яъне даромаде, ки ба хоҳири ғункунӣ гирдоварӣ карда мешавад, баробар мебошад. Ў мегӯяд:

*Чун қалам ангушт нагзорам ба ҳарфи ҳеҷ кас,
Нестӣ кам аз харҷи бечо пеши ман дахли баҷо.*

Шоир барои ба даст овардани ризку рӯзӣ, комёб шудан аз ҳаёт, хуш гузаронидани умр сабъӣ кӯшиш ва сафар кардану ҷаҳон دیدанро тавсия менамояд:

*Ба гетӣ то ба кай маҳбус бошӣ, сайри олам кун,
Бувад як ҷо нишастан, то камар зери замин будан.*

Яъне ба ақидаи Шавкати Бухорой, шахсе, ки ба ҷое сафар намекунад, мисли маҳбус аст, ки ба ҷуз ҷои зисташ ҷоеро намебинад. Дар ин муносибат инсонро ба хуршед нисбат медиҳад, ки касе аз инсонҳо ба офтоб гуфта наме-тавонад бигӯяд, ки имрӯз бирав ва ё фардо рав. Хуршед аз сабаби пайваста дар сафар буданаш саховатманду нафъ-расони ҳама кас ва ҳар чиз аст. Аз ин рӯ, шоир сафарро тарғибу ташвиқ менамояд.

Хунари шоирии Шавкати Бухорой махсусан дар эҷоди ғазал ба назар мерасад. Ҳатто худи шоир хунарманд ва устод будани хешро ҳанӯз дар рӯзгораш ҳис карда будааст. Зеро дар як қатор шеърҳои худ ба ин масъала ишораҳои сершумор дорад. Шавкати Бухорой то андозае худро хотиматушшуаро ном мебарад ва дар ишора ба ин масъала мегӯяд:

*Мешавад маҳбус чун гул маънии рангин зи ман,
Ҳамчу ман, Шавкат, кучо ҳарфофарин пайдо шавад?!*

Шавкати Бухорой шоирест, ки комилан дар сабки ҳиндӣ ғазал сурудааст ва умуман дар ин сабк эҷод кардааст. Маълум аст, ки яке аз хусусиятҳои сабки ҳиндӣ бо назардошти инкишофи навҳои шеърӣ он аст, ки ғазал нисбат ба дигар анвои адабӣ рушди бештар доштааст. Зеро таркиби асосии девонҳои шоирони дар ин сабки адабӣ эҷоднашударо агар varaқгардон намоем, мебинем, ки асосан ҳамаи онҳо ба ғазал рӯ овардаанд. Аз ин рӯ, Шавкат низ асосан ғазал эҷод намудаю маҳз дар ин жанр қувваозмоя кардааст. Хатто ифтихороти шоирӣ ӯро худаш дар эҷоди ғазал медонад.

Шавкати Бухорой бо ишора ба ин маънӣ ҷое мегӯяд:

*Лаззат зи ворасидани шеъраро барод аду,
Ангушт чун ниҳад ба ҳадисам, асал хурад.*

Шавкат хатто шоирони нисбатан машхуру шинохтаи сабки ҳиндӣ: Нозиму Носиралӣ ва Соибро дар сатҳи хуб қабул намекунад ва эҷодиёти онҳоро аз ашъори худ поинтар меҳисобад. Албатта, ин қазоват муболиғавӣ бошад ҳам, як андоза беҳуда нест.

Чунончи мегӯяд:

*Бо парешониҳтилотон ошноӣ мушқил аст,
Шона ҷаври арраро аз баҳри гесӯ мекашад.
Нозиму Носиралӣ, Соиб надоранд ин намак,
Шавкати нозуксухан мӯ аз дили мӯ мекашад.*

Шоир ин ҷо хунари нозуксуханию адои ширини эҷодии худро мавриди баён қарор додааст. Аз тарафи дигар, албатта хунари ӯ дар эҷоди бадеъ баробари Соиб набошад ҳам, дар ҳар сурат ғазали бохунарона мегӯяд. Ба назари Шавкати Бухорой, шеърӣ ӯ сухани муқаррариву оддӣ, ки дорои вазну қофия ва радиф бошад, нест, балки он поре аз дили эҷодкор аст. Чун дар урфият фарзандро ҷони ширин мегӯянд, пас ба назари ин шоир низ шеър фарзанди эҷодкор аст.

Ба ин маънӣ ӯ мегӯяд:

*Зи баски маънии ӯ лахти дил бувад, Шавкат,
Чу шеърҳои ту бишкофтанд, хун омад.*

Ҳолати эҷод аз нигоҳи Шавкат мӯҳлати тӯлонии умри эҷодкор аст. Яъне шеъри хуб созгор омадани он бо рӯзгори воқеист. Ӯ агар шеъри асил эҷод кунад, аввал намунаи насри онро эҷод карда, пас онро ба риштаи назм мекашад:

*Кори осон набувад маънии равшан бастан,
Наср то назм шавад, об гуҳар мегардад.*

Дуруст аст, ки ӯ дар эҷоди ғазал асосан ба Толиби Омулӣ пайравӣ кардааст ва дар иртибот ба ин фармуда ишораҳо низ дорад.

Чунончи:

*Хост то равшан кунад Шавкат чароги табъро,
Равгани маънӣ зи хоки Толиби Омул кашид.*

Ба назари Шавкати Бухорой, эҷоди шеър рӯ овардани эҷодкор ба олами зебой, ба дунёи сернакхату рангини ҳаёт, ҷаҳони гуворову рӯзгори ширин низ ҳаст. Мақсади адиб дар ин ҳолат бори эстетикӣ кашидани суханварӣ, моҳияти зебоиофарии калом бадеӣ мебошад.

Чунончи, дар ин байт гуфтааст:

*Пеши мо фикри сухан сайри гулистон кардан аст,
Лафзро аз ранги маънӣ гул ба домон кардан аст.*

Дар ҳар сурат шеъри Шавкати Бухорой асосан шеъри ҳикмат, сухани андарзогин, каломии пандунасиҳатист:

*Нашъаи фикрам дигар, Шавкат, ба мавҷи ҳикмат аст,
Ҳишти хум бояд ба мағзи фикри Афлотун задан.*

Калимаҳо, вожаҳо, таъбиру ибораҳое, ки Шавкат ба кор мебарад, дар алоҳидагӣ қариб ки мушкилӣ надоранд ва оммафаҳму оддианд. Онҳо танҳо дар матн моҳиятан мураккабу мушкилфаҳмтар мешаванд:

*Карда наззораи рӯи ту зи бас ҳайронам,
Оби оина ба доман чакад аз мижғонам.*

Дар ин байт калима, ибораи душворфаҳме нест. Яъне ҳамаи калимаҳо аз нигоҳи маънии луғавӣ ҳеч мушкилие надоранд. Аммо мазмуни байт то андозае дастнорас аст, зеро калимаҳо дар матн чилваҳои гуногуни маъноӣ гирифтаанд. Мақсад ҳичрон аст. Наззораи рӯ, ҳайрон будан киноя аз ба ёд овардани чехраи маҳбуба буда, оби оина, чакидан ба домон, аз мижгон нола аз фироқу ҳичрон аст. Оби оина – сӯзиши дил, ба мижгон омадани ашк – ҳузну ғусса ва нола буда, ба домон афтодани он – бенатича, бесамар сомон ёфтани кори ошиқ аст ва ғайра.

Умуман Шавкати Бухорой шоири хуб аст ва махсусан дар эҷоди ғазал таъби нисбатан саршортар дорад. Омӯзиши эҷодиёти Шавкати Бухорой таҳқику фарогирии чузъе аз тафаккури бадеии халқи тоҷик дар асри XVII, худшиносӣ ва таърихи ниёгон дар он рӯзгорон аст. Аз тарафи дигар, ғановати таркиби лексии забони тоҷикӣ ба ҳунари суҳансанҷии ҳаммиллатон дар ин аср ба шумор меравад.

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО:

1. Овони тифлӣ ва чавонии Шавкати Бухорой чӣ гуна гузаштааст?
2. Сабаби ҷилои диёр намудани Шавкат дар чист?
3. Мероси адабии Шавкати Бухорой аз ҷиҳати иборат аст?
4. Мавзӯ, мазмун ва мундариҷаи ғоявии ғазалиёти Шавкатро баён кунед.
5. Ғазали «Субҳи пириҳо расиду аҳди хурсандӣ намонд» ба кадом мавзӯ бахшида шудааст?

6. Мазмун ва мундариҷаи ғазали «Дар он сахро, ки ваҳшат рахравонро роҳбар бошад»-ро баён кунед.

7. Шавкат дар эҷоди ғазал ба кадом шоирони гузашта таваҷҷӯҳ зоҳир кардааст?

8. Мақом ва пояи шоирии Шавкат дар таърихи адабиёт аз чӣ иборат аст?

ҚОФИЯ ВА РАДИФ

Қофия калимаи арабӣ буда, маънои луғавиаш пушти сар, охири ҳар чиз, аз пай раванда мебошад. Дар забони тоҷикӣ баъзеҳо калимаи пасованд (шакли мухаффафи он пасванд)-ро ба маънои қофия ба қор бурдаанд. Шоири асри ёздаҳ- Лабیبӣ мегӯяд:

*Ҳама ёва, ҳама хому ҳама суст,
Маъонӣ аз чакова то пасованд.*

Дар илми забоншиносӣ пасовандро ба маънои пасоянд-як ҳиссаи охири калима, ки маънои онро тағйир медиҳад, низ қор мефармояд. Ба маънои истилоҳӣ калимаҳои ҳамшакл, ҳамоҳанг ё ҳамвазноро қофия меноманд, ки дар бештари маврид дар охири мисраҳои шеър омада, вазн ва оҳангнокии онро муайян месозад. Масалан, «дод», «бод», «шод», «род» ва «даст»-у «раст»-у «ҳаст» ва ғайра.

Мисол:

*То нагиряд абр, кай хандад чаман,
То нагиряд тифл, кай нӯшад лабан.*

ё ки:

*Аз қачӣ афтӣ ба каму қостӣ,
Аз ҳама ғам растӣ, азар ростӣ.*

Дар байти аввал калимаҳои «чаман» ва «лабан», дар байти сонӣ калимаҳои «қостӣ» ва «ростӣ» қофия шуда-

анд. Сабаби асосии ҳамкофия шудани ин калимаҳо дар он аст, ки дар таркиби калимаҳои «чаман»-у «лабан» ду ҳарфи якхела- «ан» ва дар таркиби калимаҳои «костӣ»-ю «ростӣ» чор ҳарфи якхела «остӣ» омадаанд. Барои донистани илми қофия бояд ду мафҳуми асосӣ: калимаи қофия (ё калимаҳои қофия) ва решаи қофия ро ҳамеша дар хотир нигоҳ дошт. Калимаҳое, ки ба вазифаҳои қофия меоянд, калимаҳои қофия ё калимаи қофия, ҳарфҳои якхелаи калимаҳои қофияро решаи қофия меноманд. Масалан, дар ин байти Фирдавсӣ:

*Яке бандагӣ кардам, ай шаҳриёр,
Ки монд зи ман дар ҷаҳон ёдгор.*

Калимаҳои «шаҳриёр» ва «ёдгор» қофия буда, ҷузвҳои «-ёр»-у «-ор» решаи қофия мебошанд.

Дар ин байти Ҳофиз:

*Ман бандаи он касам, ки шавқе дорад,
Дар гардани худ зи ишқ тавқе дорад.*

«Шавқе» ва «тавқе» калимаҳои қофия буда, ҷузви «-авқе»-и ҳарду калимаи қофия решаи қофия аст. Агар шумо бо ин мисолҳо диққат карда бошед, мебинед, ки қофия аз маҷмӯи ҳарфҳо сохта мешаванд. Барои ҳамин аксари адабиётшиносон қофияро аз як ҳарф иборат донистанд ва онро р а в ӣ ном додаанд.

Равӣ низ аз калимаи арабии риво (ресмоне, ки бо он бори уштурро бандад), гирифта шудааст. Дар илми қофия охири ҳарфи решагии калимаи қофияро равӣ номидаанд. Яъне мисли он ки бори уштур бо ресмон баста мешавад, то ки он наафтад, пас тамоми байтҳои шеър ба ҳарфи равӣ вобастагӣ дорад. Ҳарчанд қофияро як ҳарф донистаанд, аммо дар асл ҳашт ҳарфи дигар тобеъи он мебошад, ки дар маҷмӯъ нӯҳ ҳарфро ташкил медиҳад. Он нӯҳ ҳарф инҳоянд: таъсис, дахил, ридф, кайд, равӣ, васл, хурӯҷ, мазид ва нойира.

Дар боло таъкид кардем, ки ду мафҳуми асосӣ - калимаи (калимаҳои) қофия ва решаи қофияро мо ҳамеша дар хотир нигоҳ дошта бошем. Ин гуфта чунин маънӣ дорад, ки ҳар ҳарфи решаи қофия номи махсус дорад.

Мисол:

*Фоиш мегӯяму аз гуфтаи худ дилшодам,
Бандаи ишқаму аз ҳар ду ҷаҳон озодам.*

(Ҳофиз)

Дар ин байти Ҳофиз «дилшодам» ва «озодам» калимаҳои қофия ва ҷузви «-одам» решаи қофия мебошад. Дар ин решаи қофия се ҳарф (о, д, м) ва як ҳаракат (а) омадааст ва ҳар кадоми онҳо ном доранд. Мувофиқи қоидаи илми қофия, дар ин решаи қофия ҳарфи «о» ридфи муфрад (ҳарфи садоноки дарозест, ки дар қофия пеш аз рави меояд), ҳарфи «д» равии мутлақ (равие, ки бо ҳарфи васл часпида бошад, яъне баъди ҳарфи рави ҳарфи дигаре омада бошад), садоноки кӯтоҳи «а» маҷро (ҳаракатест, ки баъди рави омада, онро бо ҳарфи васл мепайвандад, одатан садоноки кӯтоҳи «а» ба вазифаи маҷро меояд) ва ҳарфи «м» васл (ҳарфест, ки баъди рави меояд) мебошанд.

Аз ин нӯҳ ҳарф чортои он (таъсис, даҳил, ридф, қайд) ҳамеша пеш аз ҳарфи рави ва чортои дигараш - васл, хуруҷ, мазид ва нойира ҳамеша баъди рави меоянд. Донишманди асри 15, муаллифи «Ҷамъи мухтасар» - Ваҳиди Табрезӣ ҳарфҳои қофияро дар ин қитъа ба назм даровардааст, ки кори хонандаро хеле осон менамояд:

*Қофия дар асл як ҳарф асту ҳаит онро табаъ,
Чор пешу чор пас, он нуқта, инҳо дойира.
Ҳарфи таъсису дахилу ридфу қайд, он гаҳ рави,
Пас аз он васлу хуруҷ асту мазиду нойира.*

Радиф низ калимаи арабист, маънои луғавиаш ду ё якчанд чиз, ки дар паҳлуи ҳам ё паси ҳам омада бошанд,

хамсаф, ҳамсафар. Инчунин, касеро гӯянд, ки дар асп, шу-тур ё хар баъди ҷилавдор савор шуда бошад. Ба маънии истилоҳӣ радиф калима ё ибораест, ки дар бештари маврид баъди қофия аз аввал то охири шеър ба такрор биояд. Мисол:

*Ай бод, бӯи Юсуфи дилҳо ба мо расон,
Як навбар аз баҳори дили мо ба мо расон.
Аз зулфи ӯ чу бар сари зулфаш гузар кунӣ,
Пинҳон бидузд мӯеву пайдо ба мо расон.*

(Хоқонӣ)

Дар рубоии Хоқонӣ калимаҳои «дилҳо», «мо» ва «пайдо» қофия буда, иборати «ба мо равон», ки дар ҳарсе мисраъ такрор омадааст, радиф аст.

Радиф ва қофия латофати табъ, ҷазолати суҳан ва ягонагии зеҳни шоирро хубтар намуда, барои дилкашу зебо шудани шеър аҳамияти махсус дорад. Радиф метавонад, ки як калима бошад, мисли ин ду байти Парвини Ӯтисомӣ:

*Сару ақл гар хидмати ҷон кунанд,
Басе кори душвор осон кунанд.
Бихоҳанд гар дидаю дил зи оз,
Басо ҷархҳоро, ки арзон кунанд.*

Дар чор мисраъи боло калимаҳои «ҷон», «осон» ва «арзон» қофия буда, калимаи «кунанд» радиф мебошад.

Ғоҳе радиф қисми зиёди мисраъи шеърро ташкил медиҳад ва ҳатто дар мисрае як калима ба вазифаи қофия омада, боқии калимаҳо ҳамаро радиф. Мисол:

*Биё, ки хонаи дил бе руҳи ту нур надорад,
Даро, ки хонаи дил бе ту нур надорад,
Зи хонаи дили ман нури руҳ дареғ надорӣ,
Чаро, ки хонаи дил бе руҳи ту нур надорад.*

Дар абёти боло калимаҳои «биё», «даро» ва «чаро» қофия, калимаҳои боқии мисраъҳо ҳама радифанд.

Шеъре, ки радиф дорад, мураддаф меноманд. Дар таърихи адабиёти классики форс-тоҷик ашъори шоирони гуногунро, ки ба радифи мувофиқи ҳамдигар гуфта шудаанд, чамъ оварда радоифул - ашъор ном ниҳодаанд.

Дар баробари қофия ва радиф дар байни аҳли адаб мафҳуми ҳоҷиб ва маҳҷуб хеле маъмул аст.

Ҳоҷиб низ калимаи арабист, маънояш монеа, пардадор, дарбон буда, дар истилоҳи адабиётшиносӣ калимае бошад, ки пеш аз қофия дар ҳар мисраъ оварда шавад, мисли он ки радифро баъди қофия оранд. Дар бештари маврид ҳоҷиб дар байни қофиятан (ду қофия) меояд. Мисол:

*Ай шоҳ, замин бар осмон дорӣ тахт,
Суст аст адӯ, то ту камон дорӣ сахт.
Ҳамла сабук ориву гарон дорӣ рахт,
Пирӣ ту ба донишу ҷавон дорӣ бахт.*

Дар ин рубоии Муъиззӣ калимаҳои «осмон»-у «тахт», «камон»-у, «сахт», «гарон»-у «рахт» ва «ҷавон»-у «бахт» қофиятайн буда, калимаи «дорӣ» ҳоҷиб мебошад. Шеъре, ки дар он ҳоҷиб омадааст, м а ҳ ч у б меноманд, аз ин рӯ, рубоии боло рубоии маҳҷуб аст.

Шеъре, ки дар он қофияву радифу ҳоҷиб омадаанд, дилкашу зебо буда, ба зеҳни хонандаю шунаванда хеле хуш менамояд.

Қофия дар адабиёти классикии форс-тоҷик аз воситаҳои асосии шакли шеър буда, вобаста ба тарзи қофиябандӣ навъҳои шеърро (ғазал, қасида, қитъа, маснавӣ, мусаммаат ва ғайра) чудо мекунанд. Масалан, тарзи қофиябандии маснавӣ ба сурати: аа, бб, вв, гг; тарзи қофиябандии ғазалу қасида ба сурати: аа, ба, ва, га; тарзи қофиябандии қитъа ба сурати: аб, вб, гб, гб мебошад. Мисол барои маснавӣ:

*Пайафкандам аз назм кохе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд.*

(Фирдавсӣ)

Калимаҳои «баланд»-у «газанд» қофия буда, ҷузви «-анд» решаи қофия аст, ки садоноки кӯтоҳи «а» ҳазв (ҳаракате, ки пеш аз ҳарфи қайд меояд), ҳарфи «н» қ а й д (ҳамсадоеро гӯянд, ки пеш аз ҳарфи равӣ меояд), ҳарфи «р» р а в и и м у т л а қ (равиеро гӯянд, ки бо ҳарфи в а с л часпида бошад), ҳарфи «й» в а с л (ҳарфе бошад, ки баъди равӣ омадааст). Калимаи «накардӣ», ки аз аввал то охири байтҳои ғазал омадааст, радиф аст ва аз ин рӯ, ин ғазалро мураддаф (радифдор) мегӯянд.

Мисол барои қитъа:

*Гиле хушбӯӣ дар ҳаммом рӯзе
Расид аз дасти маҳдуме ба дастам.*

*Ба-д-ӯ гуфтам, ки мушкӣ ё абирӣ,
Ки аз бӯи диловези ту мастам.*

*Бигуфто: «Ман гиле ночиз будам,
Валекин муддате бо гул нишастам.*

Камоли ҳамнишин бо ман асар кард

Вагарна, ман ҳамон гулам, ки ҳастам».

(Саъдӣ)

Дар ин қитъаи Саъдӣ калимаҳои «дастам», «мастам», «нишастам» ва «ҳастам» қофия буда, ҷузви «-астам» решаи қофия мебошад. Дар ин решаи қофия садоноки кӯтоҳи «а» ҳазв, ҳарфи «с» қайд, ҳарфи «т» равии мутлақ, садоноки кӯтоҳи «а» маҷро ва ҳарфи «м» васл аст.

Дар баъзе китобҳои адабиётшиносӣ таъкид шудааст ва баъзе муҳаққиқон дар ҳамин ақидаанд, ки тарзи қофиябандии қитъа мисли ғазалу қасида низ ҳаст, яъне гӯё қитъаҳои вучуд доранд, ки байти аввал ва мисраҳои чуфти байтҳои дигари қитъа ҳамқофияанд (мисли аа, ба, ва, га). Чунин ақида дар мавриди қофиясозии қитъа ҳеч

гуна асоси илмӣ надорад, зеро тафовути ғазалу қасида аз қитъа фақат дар тарзи қофиябандии онҳо ҳасту халос. Байти аввали қитъа ҳамқофия (мусарраъ) нест, аммо байтҳои аввали ғазалу қасида ҳамқофияанд, яъне мусарраанд. До-нишманди бузурги асри сиздаҳи форс-тоҷик-Шамси Қайси Розӣ дар китоби «Ал-мӯъҷам» менависад: «Ҳар қасида, ки матлаи он мусарраъ (ҳамқофия) набошад, агарчи дароз бувад, онро қасида нахонанд ва исми қасида бар он итлоқ на-кунанд (надиханд)». Азбаски байти аввали қитъа ҳамқофия (мусарраъ) нест, гоҳе онро ғазал ё қасидаи сарбурида низ мегӯянд.

Барои мисол чанд байти қасидаи «Луҷчат-ул-асрор»-и Ҷомиро меорем, ки дар ҷавоби қасидаи «Дарёи аброр»-и Хусрави Деҳлавӣ гуфтааст:

*Кунгури айвони шаҳ, к-аз кохи Кайвон бартар аст,
Рахнаҳо, дон, к-аш ба девори ҳисори дин дар аст.
Чун саломат монад аз тороч нақди ин ҳисор?
Посбон дар хобу бар ҳар рахна дузде дигар аст.
Чист зарри ноб? Рангин гашта хоке з-офтоб,
Ҳар ки қард афсар зи зарри ноб хокаш бар сар аст.
Гар надорад симу зар доно, манеҳ номаш гада,
Дар бараши дил баҳри дониш в-ӯ шаҳи баҳри бар аст...
Мар бувад паноҳу чун омад ду мар абёти он,
Дар сафову маҳкамӣ шояд, ки гӯ мармар аст.*

Худи қасида аз сад байт (дусад мисраъ) иборат буда, мо барои мисол панҷ байти онро овардем. Қасида дар баҳри Рамали мусаммани максур (ё маҳзүф) эҷод шуда, калимаҳои «бартар», «дар», «дигар», «сар», «бар», қофия буда, ҷузви «-ар» решаи қофияро ташкил медиҳад, ки садоноки кӯтоҳи «а» т а в ҷ е х ва ҳамсадои «р» р а в и и м у қ а й я д мебошанд.

*Мисол барои мусаммати мусаллас:
Монанди сабо хезу вазидан дигар омӯз,*

*Домони гулу лола кашидан дигар омӯз,
Андар дилаки гунча хазидан дигар омӯз!
Муина ба бар кардиву бе завқ тапидӣ,
Он гуна тапидӣ, ки ба ҷое нарасидӣ,
Дар анҷумани шавқ тапидан дигар омӯз.
Кофир дили овора дигарбора ба ӯ банд,
Бар хеш кушо дидаву аз ғайр фурӯ банд,
Дидан дигар омӯзу надидан дигар омӯз...*

Дар ин мусаммати мусалласи Муҳаммад Иқбол калимаҳои «варзидан», «кашидан», «хазидан»-и банди аввал ва калимаи «тапидан»- и банди дуҷум ва калимаи «надидан»-и банди сеюм қофия буда, ҷузви «-идан» решаи қофия мебошад, ки ҳарфи «и» ридфи муфрад (ё аслӣ), ҳарфи «д» равии мутлак, садоноки кӯтоҳи «а» маҷро ва ҳарфи «н» васл аст. Худи қофия қофияи мутлак аст, зеро ҳарфи равӣ («д») бо ҳарфи васл («н») часпидааст. Дар банди якуми мусаммати мусаллас, дар мисраъҳои сеюми бандҳои дуҷум сеюм калимаҳои «дигар омӯз» такроран омадаанд, ки радиф мебошанд. Дар банди дуҷуми ин мусаммати мусаллас калимаҳои «тапидӣ» ва «нарасидӣ» қофия буда, ҷузви «-идӣ» решаи қофияро ташкил медиҳанд. Дар ин решаи қофия ҳарфи «и» ридфи муфрад, ҳарфи «д» равии мутлак ва ҳарфи «й» васл мебошанд. Дар банди сеюм калимаҳои «ӯ» ва «фурӯ» қофия буда, решаи он аз як ҳарф - «ӯ» иборат шудааст, ки он ҳарфи равии муқайяд аст. Калимаи «банд» дар ду мисраи ин банд такрор шуда, радифи онро ташкил додаст. Ҳамин тариқ, дар ин мусаммати мусаллас ба ҷуз мисраъҳои якуму дуҷуми банди дуҷум тамоми мисраъҳои дигар дорои радифанд, барои ҳамин, мо метавонем ин мусаммати мусалласро мусаммати мусалласи мураддаф номем.

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО:

1. Қофия чист?
2. Маънои луғавӣ ва истилоҳии радифро гӯед.
3. Муносибати қофия ва радиф дар чӣ зоҳир мешавад?
4. Мураддаф бо радиф чӣ муносибат дорад?
5. Ҳарфҳои асосии қофияро номбар кунед.
6. Калимаи қофия ва решаи қофия аз кадом ҷиҳат аз ҳам фарқ мекунанд?
7. Барои чӣ ҳарфи равиро аз ҳарфҳои асосии қофия ме-донанд.
8. Тафовути қофияи муқайяд ва қофияи мутлақро фаҳмонед.
9. Байте биоред, ки дар он қофияи муқайяд омада бошад.
10. Қофия ва радифи байти зеро ёбед:
*Ба ёрони куҳан ёрӣ накардӣ,
Ҷадал кардӣ, вафодорӣ накардӣ.*
11. Вазифаҳои бадеии қофия ва радифро баён кунед.

САЙИДОИ НАСАФӢ

*Дар фикри дона мӯрчае
буд даргузар,
Омад ба шеру гуфт, ки:
Ай Рустами замон!
Аз иттифоқи мӯрчагон
зофил магар
В-арна чаро ҳақир
шуморию нотавон?*

Насаф мулки ободе буд. Дар он диёр аз касбҳои хунармандӣ пешаи бофандагӣ ривоч дошт. Бофандагон, ки барои мардум либосворихои арзонбаҳое тайёр мекарданд, дар он рӯзгор соҳиббиззат буданд. Касби бофандагӣ меҳнати душворро талаб мекард. Бесабаб нест, ки халқ бо дили пурдурд дар бораи саҳтию душворихои бофандагӣ сурудҳо эҷод кардааст:

*Дилакам зардоб шуд аз чақ-чақи бофандагӣ,
Чашмакам пуроб шуд аз риштаҳои кандагӣ.
Аз саҳар то шом почак мезанам дар чақ-чаҳак,
Қоматам дар тоб шуд аз қору бори зиндагӣ.*

Миробид Сайидои Насафӣ барои таъмини рӯзгори хеш пайваста нозуқиҳои касби меросии бофандагиро меомӯзад ва дар баробари касбомӯзӣ Сайидо дар мактаб низ таҳсил мекард. Ин буд, ки тадричан хату савод бароварда, эҷодиёти пешиниёнро меомӯхт. Ашъори Саъдӣ, Хусрави Дехлавӣ, Ҳасан, Ҳофизу Камол ва бисёр дигаронро ҳифз мекард ва худ низ аҳён-аҳён шеър мегуфт. Муҳаббат ба мероси маънавии гузаштагон, санъати волои суҳанварӣ, ҳунари нотакрори ҳар як эҷодкор ӯро қайҳо мафтун намуда буд. Ҳамин

дилбастагӣ ўро водор сохт, ки роҳи Бухороро пеш гирад. Ў ба Бухоро омада, таҳсили олии худро дар мадрасаи Лаби Ҳавзи Нодир - девонбегӣ пеши олимону донишмандони бузурги замон давом медиҳад. Пас аз дарс Сайидо бештари вақти худро барои омӯхтани ашъори пешгузаштагону муосиронаш сарф намуда, нозуқиҳои каломи бадеъ, сирри хунари эҷодро меомӯхт. Илова бар ин, ба табақаҳои хунарманди ҷомеаи онрӯзаи Бухоро пайваста дар иртибот буд. Аз миёни тоифаи мазкур дӯстони зиёде пайдо мекунад ва он ёрону дӯстонаш дар мавридҳои зарурӣ ба Сайидо ёрии моддӣ мерасонанд, то ки ӯ таҳсилашро давом бидиҳад. Чун вазъи зиндагӣ имконият дод, ки Сайидои Насафӣ таҳсили мадрасаро бомуваффақият ба анҷом расонад ва дар айни замон маҳорати суханварию нуктасанҷии худро такмил диҳад. Беш аз ин дар ҳаёти адабии шаҳр ширкат варзад.

Сонитар ҳаёти оилавӣ Сайидои Насафиро маҷбур ме-созад, ки дар рӯзгори ҷавонӣ пешаи бофандагиро давом бидиҳад. Ў дар ғазали «Мекунам бофандагӣ» аз ночӯриҳои аҳди худ шикоят менамояд:

*Дар баҳор аз фоқа ранги заъфарон бошад маро,
Пораҳо бар дӯш аз барги хазон бошад маро.
Баҳри рӯзӣ мекунам бофандагӣ чун анкабут,
Хона ҳамчун дорбоз аз ресмон бошад маро.
Гаштаам аз фоқа ҳамчун тири бепар гӯшагир,
Хонаҳои хушқу холӣ чун камон бошад маро.
Чун фалак аз меҳру маҳ бар суфра дорам нони қоқ,
Рӯзу шаб шармандагӣ аз обу нон бошад маро.*

Сайидои Насафӣ бо мақсади раҳоебӣ аз мушкилоти рӯзгор бо баъзе соҳибмансабони замонааш Ҳочидодхоҳ ва Раҳимбӣ Юз наздикӣ пайдо мекунад. Шоир ҳатто бахшида ба ҳокимони давр Абдулазизхону Субҳонкулихон ва Убайдуллоҳхон бо нияти дарёфти инъому эҳсон чандин шеърҳо менависад. Сайидои Насафӣ ашъори ҳадафноки мадеҳавии худро камарзиш дониста, ба ин восита аз ми-

ёни сарватмандону соҳибмансабон дигар муттақочӯиву мураббикобӣ намекунад, зеро ба ӯ асрори дарбору дарбориён то андозае ошкор мегардад, ки зимомдорони давр камхираду бедонишанд. Аз ин рӯ, дур будан аз эшонро авлотар меҳисобад.

Ин аст, ки Сайидо мегӯяд:

*Дар аҳди мо ривоч ба аҳли ҳунар намонд,
Имрӯз обрӯӣ ба лаълу гуҳар намонд.
Аз ҳеҷ хонае набаромад садои ҷуд,
Дар рӯзгори мо зи каримон асар намонд.
Гардуни сифла беҳунаронро ривоч дод,
Азбаски эътибор ба соҳибҳунар намонд.*

Ҳол он ки ашъори Сайидо ҳанӯз дар замони худӣ ӯ на танҳо дар сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон, ҳатто дар каламрави Эрону Ҳиндустон паҳн гардида буд.

Шоир ба ин маънӣ мегӯяд:

*Ба мулки Исфаҳону Ҳинд мехонанд ашъорам,
Зи Туркистонаму ҳаргиз надорам эътибор ин ҷо.*

Чун зимомдорон аз аҳли шеърӯ адаб, илму фарҳанг қадриносоӣ намекарданд, бисёре аз фарҳангиёни замони шоир ҷалои диёр карда буданд ва бештари онҳо ба сарзамини Ҳинд мерафтанд. Шоир ба ҳолати мазкур чунин ишора менамояд:

*Ҳамраҳон рафтанду ман но дар ватан дорам ҳанӯз,
Тақя чун сураат ба девори бадан дорам ҳанӯз.*

Аз як тараф, заъфи пириву дурии роҳ ва аз тарафи дигар, бебизоатию тангдастӣ ба Сайидо имкони сафар карданро намедод, ки азми сафари Ҳиндро ихтиёр бикунад:

*Аз тухидастӣ чу сарви боғ поям дар гил аст,
Рахт мебандам, агар зоди сафар бошад маро.*

Кӯшишу тақопӯҳои Сайидо бенатича поён ёфт ва ин ҳолатҳо шоирро рӯҳан азият меод. Ин буд, ки шоир раҳой аз ин ҳолати пешомадаро дар гӯшанишинӣ, канораҷӯӣ пайдо кардан хост ва ин роҳро низ пеш гирифт. Муддате узлатшинӣ намуд.

Гӯшанишинӣ аҳволи Сайидои Насафино боз ҳам вазнинтар, ҳолати рӯҳии ӯро заъифтар намуд. Чуноночи, шоир мегӯяд:

*Он ки мегиряд ба ҳолам, чашии хунини ман аст
В-он ки бардорад Сарам аз хок, болини ман аст.*

Ин буд, ки шоир аз рӯи эҳтиёҷоти рӯзгор боз рӯ ба миёни мардум меорад ва ғалати худро фаҳмида дар як муддати кӯтоҳ ислоҳ менамояд:

*Ҳосил нашуд зи гӯшанишинӣ муроди ман,
Худро зи хона бар сари бозор мекашам.*

Ӯ на танҳо азоби эҷодиро аз сар мегузаронду тоқат менамуд, балки меҳнати ҷисмонӣ-бофандагӣ мекард ва дар ин роҳ худро ба Фарҳоди кӯҳкан ҳамсангу монанд медонист.

Ба ин маънӣ ишора намуда мегӯяд:

*Ба зӯри дасту бозӯ меҳӯрам, ай Сайидо, рӯзӣ,
Маро чун кӯҳкан хуни ҷигар бошад беҳ аз ширам.*

Аз баъзе тасвирҳои иҷтимоии шоир бисёр лаҳзаҳои рӯзгори ӯро метавон пеши назар овард, ки барои барқарору пурра намудани зиндагиномаи Сайидо ёрӣ мерасонад. Масалан, ба ин тасвири иҷтимоии шоир агар таваҷҷӯҳ карда шавад, аҳволи иҷтимоии адиб боз ҳам равшантар мегардад:

*Видоаш карда мерафтам ба хона,
Таваҷҷӯҳ зад қадам бар остона.
Даре дидам ба нокомӣ кушода,*

*Ба роҳам дидаи во истода,
Фигон ногаҳ зи қуфли дар баромад,
Ки : «Имшаб турфа дузде бар сар омад.
Қавичангол гурге тезхашме,
Ба бозу филзӯру тангчашме.
Сари ӯро зи дор андешае не,
Ба гайр аз дуздӣ ӯро пешае не».
Ман он чо то саҳар дар хоби роҳат,
Кушода дузд ин чо дасти гонат.
Даруни хонаам ҷуз бӯрё не,
Ба зери пой гайр аз нақши по не.
Зи беасбобиям дар сина чок аст,
Матои хонаи ман обу хок аст.
Чӣ гӯям ман ба рӯи хонаи худ,
Шудам шарманда аз қошонаи худ.
Шудаи тороҷи ӯ кунҷи фаромӯш,
Зи дасти дузд гаштам хонабардӯш.
Туро бод, ай фалак, даврон мусаллам,
Ба як шодӣ кунӣ омода сад гам.*

Дар ин чо асосан вазъи хонаводагии шоир, аҳволи иҷтимоии Сайидо рӯи тасвир омадааст. Зимни он нори-зоии шоир аз низоми давлатдорӣ соҳибдавлатону мансабдорони даврони худ ҳатто бо қавитарин оҳангҳои эътирозӣ мушоҳида карда мешавад. Хусусан, бераҳмию чафопешагии дуздон, ки онҳо аз низоми сустии давлатдорон истифода бурдаанду заррае тарсу ҳарос надоранд, хеле хуб ба тасвир гирифта шудааст.

Поёни умри Сайидои Насафӣ низ дар Бухоро гузаштааст ва ӯ тахминан соли 1711 дар ҳамон чо вафот кардааст.

МЕРОСИ АДАБИИ САЙИДО

Мероси адабии Сайидо. Осори адабии Сайидои Насафӣ, ки «Куллиёт»-и ӯро фароҳам овардааст, дорои 8500 байт мебошад. Дар осори маҳфузмондаи шоир ҷои аввалро ғазал ишғол менамояд, ки миқдори он 4600 байт аст. Мухаммас бошад пас аз ғазал дар ҷои дуюм буда, 1050 байтро ташкил медиҳад. Эҷоди онҳо низ хеле ҳунармандона аст.

Инчунин, Миробид Сайидои Насафӣ ба ҳунармандон, намояндагони ҳунарҳои мухталиф як силсила шеърҳо бахшидааст. Сайидо ҷанд маснавии дигар низ дорад, ки ҳаҷми онҳо аз 16 то 68 байтро дар бар мегиранд. Яке аз ҷунин маснавиҳои ӯ «Дар мазаммати дузде, ки хонаи шоирро ғорат кардааст»-ном дорад, хеле ҷолиб буда, дар баробари арзиши адабӣ - эстетикӣ аҳамияти иҷтимоӣ шарҳиҳолӣ низ дорад.

Дигар аз асарҳои Сайидо, ки то ба ҳақде шӯҳрати эҷодии шоирро таъмин мекунад, «Шахрошӯб»-и шоир аст, ки ӯ ба эҷоди ин асари худ, аз як тараф, анъанаи адабиёро давом дода бошад, аз тарафи дигар, авзои ҳунари фарҳанги замони худ, ривочи касбу ҳунарҳо ва тарзи зиндагии муосирони ҳешро ба таври бадеӣ баён кардааст. Ин асари Сайидои Насафӣ оид ба ҳунари пешаи 212 нафар ҳамзамонони ӯ ва ҷузъиҳои ҳунариро хусусиятҳои дигари фаолияти мардуми меҳнаткаш маълумот медиҳад. Аз ҷумла, доир ба намояндагони касбу корҳои мухталифи давр: заргару бофанда, кулолу мӯзадӯз, деворзану кабобпаз ва ғайра васфу тавсифҳои рангин ба назар мерасад. Теъдоди ашъори мазкур низ басо ҷолиб буда аз як то се-чор байтро фаро мегирад.

Шеърҳои ба ҳунармандон бахшидаи Миробид Сайидои Насафӣ аз нигоҳи истифодаи авзон низ гуногун буда, аз «Шахрошӯб» бо он фарқ мекунанд, ки дар ашъори ба аҳли ҳунар ихтисосдода ҳаҷву ҳазв хеле малеҳ дида мешавад.

Маснавии тамсилии Сайидо, ки «Баҳориёт» ё «Ҳайвонотнома» ном доранд, шӯҳрати шоирро дар эҷоди ин навъи адабӣ таъмин менамояд.

МАВЗЎЪ ВА МУНДАРИЧАИ ҒАЗАЛИЁТИ САЙИДО

Ғазал дар осори адабии Сайидо макоми аввалиндача дорад. Мавзӯи ғазалиёти ӯ ҳамоно ишқу ошиқӣ, дӯстдориву муҳаббат, эҳсосоти қалбӣ, шӯру исёнҳои ботинии инсонҳо ва ғайра буда, ин чанбаи анъанавии мундариҷавии ғазалиёти шоир аст. Ҳунари Сайидо дар сурудани мавзӯҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, тарбиявӣ-ахлоқӣ, ҷамъиятӣ-инсондӯстӣ, фардӣ-шарҳиҳолий ва монанди инҳо низ ҳаст. Албатта, чанбаҳои мавзӯи мазкур бо оҳангҳои иҷтимоӣ - сиёсӣ ҳанӯз аз Саъдии Шерозӣ шурӯъ шуда буд. Сайидо мавзӯҳои ҳасбиҳолий ва умуман адолати иҷтимоиро ба баландтарин нуқта расонида тавонист ва дар ҳамин замина тозақориҳову навоариҳо кард. Танқиди ноадолатиҳои замон, нобасомониҳои давр, хориву беқадрии инсон, зикри нодорию бенавой, камбағаливу бечорагӣ, ҳимояи аҳли меҳнат ва ғуқарову дармондагон, танқиди аҳли ҳусуд, золимон, соҳибмансабони бераҳм, риёкорону чоплюсон, зоҳидони зоҳирбин, тасвири аҳволи бади хеш, мазаммати бухлу кинаварзӣ ва ғайра низ асоси мундариҷавии ғазалҳои Сайидоро ташкил медиҳанд.

Сайидо ҳатто ғазалҳои ҳам дорад, ки саропо арзиши шарҳиҳолий доранд:

*Бо кӣ равшан созам аҳволи дили афғори хеш,
То ба кай чун шамъ сӯзам бар сари бемори хеш?
Баҳри осоиши гар аз ғамхона сар берун кунам,
Мениҳам чун соя паҳлу бар таҳи девори хеш.
Юсуфи ман аз харидорон касодӣ мекашад,
Бар дӯкон оташ занам аз сардии бозори хеш.
Бар сари ман осие гардад, таҳаммул¹ мекунам,
Чун намебинам касеро зери гардун ёри хеш.
Бар бадан аз нолаи ҷонкоҳ дорам рахнаҳо,*

¹ Таҳаммул – сабр

*Бастаам чун най камар, умрест бар озори хеш.
Аз баланду насти олам гаит сӯҳон комёб,
Хасм¹ меболад ба худ аз вазъи ноҳамвори хеш.
Сайидо, бошад кудурат² рӯзии соҳибҳунар,
Шохи гул аз пой натвонад кашидан хори хеш.*

Ҳолати мазкур, яъне чанбаи тамоман воқеии тасвир бахшидан ба ғазал яке аз хизматҳои Сайидо дар таърихи адабиёти тоҷик аст.

ИНЪИКОСИ ЗАМОН, ВАЗЪИЯТИ СИЁСӢ - ИЧТИМОӢ ДАР ҒАЗАЛИЁТИ САЙИДО

Оид ба мавзӯи мазкур Сайидо асари ҷудоғонаи худ - «Баҳориёт» ё худ «Ҳайвонотнома»-ро навиштааст.

Гузориши масъалаи мазкур дар ғазалиёти шоир пурвусъаттар мебошад. Яъне аз доираи мавзӯҳои ишқӣ рӯ овардан ба рӯзгори иҷтимоии инсон ва ҷамъият яке аз хусусиятҳои ғазалиёти шоир ба шумор меравад:

*Нигаҳи масти ту хуни дили аҳбоб хурад,
Теги бедоди ту аз фарқи аҷал об хурад.
Аз ҷаҳон гум шуда меҳри падару фарзандӣ,
В-арна Рустам зи ҷӣ доде сари Сӯҳроб хурд.
Қатраи май сари Мансур баровард ба дор,
Вои он кас, ки ҷама умр майи ноб хурад.
Ҳар ки бо душмани халқ равон аст чу баҳр,
Зуд бошад, ки сари хеш чу гирбод хурад.
Сайидо, печиши он зулф ба он рух зи ҷӣ руст,
Муӣ бар шиӯлаи отаи чу ғитад, тоб хурад.*

Мавзӯи ғазали мазкур асосан адолати иҷтимоӣ буда, шоир душманони халқро хушдор медиҳад, ки аз охи маз-

¹Хасм – душман

²Кудурат – ғам, андӯх

лумон ҳазар кунанд ва агар накунанд, онҳоро марг интизор аст. Сайидо бесарусомониҳои чамбиятро дар мансабталошӣ ва ҷаҳонпарастии муосирон мебинад ва аз ин рӯ, ба ҳимояи мардумони оддӣ овоз баланд мекунад:

*Дар талоши салтанат афтодаанд аз пой халқ,
Тоҷ агар ин аст, олам сарнагун хоҳад шудан.*

Аз ин сабаб, ӯ аз ғами халқ, аз ҳоли мардумони оддӣ дилхуну чигаркабоб аст ва фиғону нолааш танҳо баҳри беҳбудии рӯзгори бечорагону дармондагон мебошад:

*Ашқи ман гар инчунин, к-аз дил бурун хоҳад шудан,
Догҳои синаам гирдобӣ хун хоҳад шудан,*

Дар ғазалиёти Сайидо оҳангҳои хеле амиқӣ фалсафӣ, бо мазмунҳои иҷтимоӣ дар ғояти ҳунариву ҷилои тозаӣ ҳаёлбофӣ рӯи қор омадаанд. Чунончи:

*Нафси саркаширо мусаххар ақли пуртадбир кард,
Сағ чу шуд девона, ӯро метавон занҷир кард.
Бемураббӣ зерӣ гардун мӯътабар натвон шудан,
Моҳи навро рафта-рафта чарх оламгир кард.
Бо бузургони ҷаҳон густох будан хуб нест,
Охир ин беиззатӣ бар Кӯҳкан таъсир кард.
Беибо натвон ба базми тундхӯён по ниҳод,
Бемуҳобо тақя натвон бар дами шамшер кард.
То ба пой хум нарафтам соғарам ёрӣ надод,
Дастгирӣ бо мани афтода рӯҳи пир кард.
Мераванд ақли тамаъ дар базмҳо девонавор,
Метавон дарҳои меҳмонхонаро занҷир кард.
Қомати хилватишинон мекунад қори қамон,
Метавон мисвоқи зоҳидро нишони тир кард.
Водии девонагӣ ҷои фароғат будааст,
Ҳоби роҳат пой мо дар хонаи занҷир кард.
Сайидо, музди ҳунарвар мерасад дар хурди қор,
Рӯзии Фарҳодро гардун зи ҷӯи шир кард.*

Ғазали зикршуда моҳияти амиқи панду андарзӣ, насихатӣ - тарбиявӣ дошта, олами сабаб - олами инсонҳо хеле нозуку хунармандона мавриди тасвир қарор гирифтааст ва ғазал аз оғоз то анҷом (байт-байт) ирсоли масал аст.

Ғазал дорои қофияву радиф буда, қофияҳои он бо ҳарфи рави «р» ба итмом мерасад, ки шакли он муқайяд аст ва радифи ғазал содда мебошад.

Ғазал чун мӯҳтавои ахлоқӣ дорад, дар баҳри Рамали мусаммани мақсур эҷод шудааст ва афоили он чунин аст:

- V - - / - V - - / - V - - / - V ~

яъне: фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилон.

Ё худ ғазали дигари шоир, ки аз нигоҳи мазмуну мӯҳтаво, моҳияти кавитари иҷтимоӣ дошта, ҳасби ҳоли шоир ва ҳолати қаҳрамони лирикӣ аз оғоз то анҷоми ғазал давом мекунад, ки аз тангии маишӣ ва бенавоӣ ба сари шоир омадааст:

*Мурғи беболу паре дидам, дилам омад ба ёд,
Нолаи чузге шунидам, манзилам омад ба ёд.
Аз фиребу ваъдаҳои ӯ шудам розӣ ба марг,
Шаб ҳама шаб дасту теги қотилам омад ба ёд.
Дар талоши баҳр чун гирдоб саргардон шудам,
Ҳасрати лабҳои хушки соҳилам омад ба ёд.
Сар назад аз киштзори умри ман ғайр аз сипанд,
Сӯхтам чун мазраи беҳосилам омад ба ёд.
Сайида, дидам ба хок афтода барги лоларо,
Теги ноҳақ хурда сайди бисмилам омад баёд.*

Яъне интиҳои мақсади адиб ҳимояи адлу дод ва танкиди ноадолатҳои замони шоир низ мебошад.

Ғазал хеле хунармандона буда, дорои қофияи мутлақ ва радифи мураккаб аст. Яке аз вазифаҳои радиф дар ин ғазал таъкиди маъно низ ҳаст, ки бори ғоявии онро дар ўҳда мегирад, зеро тангии маишӣ ба шоир умре рӯ ба рӯ будааст.

Аз нигоҳи вазн бошад, ғазали мазкур дар баҳри рамали мусаммани мақсур эҷод шудааст ва афоили он чунин аст:

- V - - / - V - - / - V - - / - V ~

яъне: фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилон.

Чихати чолиби хунарии ғазали Сайидо он аст, ки оҳангҳои иҷтимоӣ тору пӯди ғазалро ташкил намуда, рамзи хеле баландро ба миён меоранд, ки дарки мақсад каме мушкил ҳам мешавад.

Вале чихати дигари характерноки ғазалиёти ин суханвар боз дар он аст, ки сар то по ғазали ӯ тасвирҳои воқеӣ, ҷузъиёти ҳаётиву мушаххас, вожаҳои маъмулӣ, ҳаёлбофиҳои рӯзгориву мушоҳидаҳои зиндагиرو фаро мегиранд. Чунончи, далели қазовати мазкур ғазали зерин аст:

*Шамъаму пайваста дар рағҳои чонам отаи аст,
Дар даҳонам мавҷи обу бар забонам отаи аст.
Золимон аз бекаси вайронаамро сӯхтанд,
Чузғам аз бехонумонӣ, ошёнам отаи аст.
Булбулам, аммо мақоми дилнишинам гулхан аст,
Сабзаам хокитар асту бӯстонам отаи аст.
Аз сари кӯи бутон раҳти сафар то бастаам,
Маҳмили ман гирдбоду корвонам отаи аст.
Ай, ки бо мо мекунӣ савдо, ба худ андеша кун,
Дар бисотам дуди оҳу бар дӯконам отаи аст.
Сӯҳбати ман бемаю бемутриб имшаб дар гирифт,
Хона равшан мекунам, то меҳмонам отаи аст.
Нест дилсӯзе ба мулки синаи ман ғайри доғ,
Сайидо, имрӯз ёри меҳрубонам отаи аст.*

Ғазалиёти Сайидо боз бо он характернок аст, ки аслан ҳаҷман калон нест, 6-7 ва 10-12 байтист. Сайидо ғазале дар ҳаҷми 27 байт низ дорад.

Истиклоли байтҳо аҳёнан манзур шаванд ҳам, аз доираи мавзӯи марказӣ ҷудо нест. Яъне муносибати Сайи-

до ба сиёсатмадорон, ҳокимон, аҳли мансаб, табақаҳои хунармандон, меҳнаткашон, бозоргонон, олимон, широн, толибилмону мударрисон ва ғайра ба мушоҳида мерасад. Дар ғазалиёти шоир қаҳрамони лирикӣ - ошиқ ё фарди соҳибтаҷриба, хирадманд, рӯзгорӣ, меҳнатқарин, соҳибхунар аст, вале бенаво, беқадру манзалаат, пурсабру пуртоқат ва боз бештар аз ин ростқавл, бовафо, адолатпараст, ҳақиқатхоҳ, дурандеш, покизазамиру софдил, самимиву некӯкор мебошад.

Ў дар ғазали зерин мегӯяд:

*Бувад мунъим азизи кишвару озод хор ин ҷо,
Зи сарви боғ раънотар дарахти мевадор ин ҷо.
Дар оғози муҳаббат ошиқ аз мурдан наяндешид,
Занад худро ба коми шер тифли найсавор ин ҷо.
Худочӯро сарҳархезӣ шавад афзунтар аз пирӣ,
Дар айёми хазон гулдаста мебандад баҳор ин ҷо.
Аламҳои туро фардо гувоҳонанд дар маҳшар,
Макун озурда аз худ хотири лайлу наҳор ин ҷо.
Зи заҳри чашим арбоби тамаъро нест андеша,
Кунанд ин қавм майли сурма аз миҷғони мор ин ҷо.
Зи заҳри чашим арбоби тамаъро нест андеша,
Кунанд ин қавм майли сурма аз миҷғони мор ин ҷо.
Саводи бедӣ маҷнун беҳтар аз занҷир Маҷнунро,
Бувад аз дасти гиро нозанинтар раъшадор ин ҷо,
Ба берӯӣ тавон аз аҳли дунё баҳрвар гаитан,
Зи тифлон шикваҳо дорад дарахти мевадор ин ҷо,
Бувад кори ту, ё Раб, дар ду олам парда нӯшидан,
Макун маҳҷуб он ҷову магардон шармсор ин ҷо,
Набошад раҳ ба базми хилвати мо ҳарзагӯёнро,
Сари Мансур силӣ меҳӯрад аз пои дор ин ҷо,
Зи базми шеър набвад баҳрае афсурдатабёнро,
Бувад килки суханпардоз чун шамъи мазор ин ҷо.
Ба мулки Исфаҳону Ҳинд мехонанд ашъорам,
Зи Туркистонаму ҳаргиз надорам эътибор ин ҷо.
Набошад бо фашу мисвоки зоҳид ҳеч таъсире,*

*Наандешад касе аз кавкаби дунболадор ин чо,
Хату зулфаш камар барбастаанд аз баҳри хуни ман,
Ҳазар кун, Сайидо, аз иттифоқи мӯру мор ин чо.*

Ғазали зикршуда низ оҳанги бисёр кавии иҷтимоӣ дошта, шоир шиква аз тангии маишӣ ва аз ноадолатиҳои даврони худ дорад. Умуман дар ин ғазал танқиду истеҳзо, мазаммату ҳичо, шикояту норизоӣ, ҳимояи адлу ҳақиқат, ростиву садоқат, дурандешиву покӣ, вафодориву ростқавлӣ, худотарсиву интиҳоби роҳи рост ва ғайраро васф менамояд. Ин ҷанбаъ низ яке аз хусусиятҳои ғазалҳои Сайидо ба шумор меравад. Яке аз масъалҳои, ки мисли хатти сурх аз миёни масъалҳои баёнгардида дар ғазали боло мегузорад, ҳимояи ватан, дӯст доштани он, дилбастагии сидқӣ ба ватан, авло шуморидани обу хоки он аст. Ӯ ҳатто ватанро аз мафҳуми зодгоҳ васеътар маърифат мекунад ва Туркистонро дӯст медорад ва макону диёреро бо он баробар намедонад ва аз ин рӯ, сарфи назар аз қадршиносӣ, ки нисбат ба шоир раво дида мешуд, ӯ хастадилу навмед намешавад.

Ғазали боло муқаввофу мураддаф буда, қофияи он муқайяд ва радифаш мураккаб мебошад. Аз нигоҳи вазн бошад, дар баҳри Ҳазачи мусаммаи солим иншо шудааст, ки афоили он чунин аст:

V---/V---/V---/V---

яъне: мафоилун, мафоилун, мафоилум, мафоилун.

Сайидо дар эҷоди ғазал, пеш аз ҳама, аз он ҷиҳат мақом дорад, ки ӯ ин навъи адабиरो ба ҳаёти мардум, ба рӯзгору зиндагӣ басо қарину наздик намудааст. Аз ин рӯ, дар ғазалҳои ӯ ҷанбаҳои иҷтимоӣ зиёдтар қувват гирифта, як андоза рӯҳияи мардумии шеърӣ Сайидоро таъмин кардааст. Дар ғазали Сайидо то ба ҳадде авзои сиёсӣ- таърихӣ ва иҷтимоии замони ӯ инъикос гардидааст. Аз тарафи дигар, ҷанбаи таълимӣ, панду андарзӣ, насихатию мавъизатӣ гирифтани ғазали шоир бурҳони пойдории адаб ба суннат

ва бахрабардорӣ аз анъанаҳои куҳантаърихии шеърӯ адаби тоҷик мебошад.

АНДЕШАҲОИ ПАНДУ АҲЛОҚИИ САЙИДО

Аслан панду ахлоқ ва тарбияву таълим мақсади адабиёти бадеӣ аст. Эҷодкоре, ки ба эҷоди бадеӣ рӯ меорад, ҳатман муносибати худро ба ин масъала баён мекунад. Ғазалиёти Сайидо дар баробари фаро гирифтани мавзӯҳои дигар, ақидаҳои тарбиявӣ-ахлоқии шоирро низ дарбар гирифтаанд. Аз тарафи дигар, ба ин восита таълимоти фалсафаи амалии Сайидо маърифат мешавад, ки хеле муҳим низ ҳаст.

Масалан, Сайидо ҷонибдори саъю кӯшиш, ҷаҳду ҷадал, амалу ҳаракат аст. Барои дарёфти қути лоҷмут инсон бояд мисли санги осие пайваста дар ҷадал бошад, яъне ризки худро ҳалол кунад, тавассути меҳнат ба даст биёрад.

Ӯ ба ин маънӣ таъкид мекунад, ки:

*Рӯзӣ насиби кас ба нишастан намешавад,
Бояд ҷу осие зи пайи обу дона рафт.*

Ба ақидаи шоир, инсон набояд ғафлат варзад, балки бояд мақсади муайян дошта бошад. Ӯ кӯшишу ҳаракат, ҷаҳду талош, саъю ҷадалро талаб менамояд ва мегӯяд:

*Бе талаб, ай Сайидо, мақсад намеояд ба даст,
Ҷо ба маҷлис мекунад най аз ғизони хештан*

Меҳнату кор, машғулияту фаолият, обрӯ ва эътибори инсон аст ва мардумоне, ки ин сифатҳоро доро ҳастанд, соҳибхунаранд ва дар зиндагӣ ҳеч гоҳ хору залил нахоҳанд шуд:

*Рӯ намеорад ба хони ҳеч кас соҳибхунар,
Боғбон ризки худ аз пушти гулистон меҳурад.*

Ӯ худ:

*Шир мегардад бурун аз кӯҳ баҳри Кӯҳкан,
Ризқи худ соҳибҳунар аз санг пайдо мекунад.*

Сайидо барои инсонӣ меҳнаткаш на танҳо саҳрову дашт, балки ҳама ҷоро меҳнаткада медонад ва бояд дар ҳама ҳолату дар ҳама ҷо кас фориғ аз саъю кӯшиш набошад:

*Мурғи кабоб рӯзии соҳибтараддуд аст,
Дар хона анкабут шикори магас кунад.*

Ё ин ки:

*Устухони хушк беташиши кай ояд ба даст
Аз паи рӯзӣ мағӯ табъи ҳумо осуда аст.*

Шоир, ки худ бо меҳнати ҳалол зистааст, муфтхӯронро чашми дидан надорад. Ҳатто дасту пой инсон, ки агар вази-фаи худро ба ҷо наоранд, онҳоро бояд баст, мегӯяд:

*Паймонае, ки бода надорад, шикастанист,
Дасте, ки масдари эҷод нест, бастанист.*

Ба назари шоири меҳнатдӯсту покизақор, ҳисоли хамидаи инсонӣ аз қабилӣ вафодорӣ, сидқу сафо, ростгӯӣ, ростқавлӣ, некиву некӯкорӣ, раҳму шафқат, инсондӯстиву мардумнавозӣ, илмомӯзиву донишмандӣ, сабру тоқат, бурдбориву пуртоқатӣ ва ғайраро тарғиб намуда, оммавӣ гардидани онҳоро ҷонибдор аст: Ё мегӯяд:

*Ростиро набувад ҳеҷ заволе ба ҷаҳон,
Сарв агар хушк шавад, боз асо мегардад.*

Ё худ:

*Рафиқ аз каф мадеҳ, душман агар хоҳӣ забун гардад,
Туру сӯзан ба даст афтод, хор аз по бурун афтад.*

Барои доро гардидани инсонҳо бо хислатҳои ҳамида ҳатман тарбият зарур аст. Аз ин рӯ, ба андешаи шоир, инсон ҳатман бояд аз мактаби тарбия мегузарад.

Дар ғазалиёти Сайидо ба чуз мавзӯҳои маъмулии жанри мазкур, мавзӯҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ, тарбиявӣ-ахлоқӣ, танқидӣ-ҳаҷвӣ, шарҳиҳолӣ- хонаводагӣ ва ғ. хеле баланд садо додаанд, ки нигоҳи тоза ба мазмуну мӯҳтавои ғазалсароӣ мебошад. Ин ҳамин маъниро дорад, ки Сайидо ба ин восита адабиётро ба ҳаёти ҷамъият, ба рӯзгори халқ, ба зиндагии табақаҳои иҷтимоӣ хеле наздик намуда, нияту мақсад ва орзуву омоли мардумонро асосан инъикос намудааст.

Аз тарафи дигар, тозақори Сайидо дар ғазалсароӣ ба хусусиятҳои шаклии жанр тааллуқ надорад, яъне ӯ дар қофияву радиф, вазн ва сохтори дигари шаклии ғазал гардиши ҷиддӣ ворид накардааст.

Тозакориҳову навоариҳои шоир дар мундариҷаи ғазалсароӣ, моҳияти тематикӣ ғазал дахл дорад, ки ғазали ӯ оинаи рӯзгори асри шоир гардидааст. Ғазалҳои Сайидо саршор аз тазодҳову зиддиятҳои ҳаёту зиндагӣ, низоъҳои сиёсӣ-таърихӣ, ҳаёти-иҷтимоӣ, тоифавию табақавӣ ва ғайра аст. Инҳо низоъҳо ва тазодҳои рӯзгори ҳамаҷузӣ чомеа мебошад, пас ғазалиёти Сайидо инъикосгари ҳаёти инсонҳост. Ӯ ин ҷанбаъро низ бо ҳунари хоси шоирона ва бо сабку шеваи фардӣ- индивидуалии худ эҷод кардааст.

МУССАММАТҲОИ САЙИДО

Муссаммат дар эҷодиёти Сайидо пас аз ғазал, дар ҷои дуюм меистад, ки аз 1050 байт иборат аст.

Сайидо бештар ба ғазалиёти Хусрави Дехлавӣ, Камолу Ҳофиз, Ҷомиву Ҳилолӣ, Калиму Толиб, Мӯхташами Кошиву Соиби Табрэзӣ, Мушфиқиву Урфӣ муссаммат бастааст. Худи ҳамин ҷуръати Сайидо гувоҳи он аст, ки ӯ дар эҷоди муссаммат устод мебошад, зеро ба ғазалиёти шоирони дараҷаи аввали адабиёт тазмин бастааст. Шоир ғолибан

дар ин кор ба эҷодиёти Соиб рӯ оварда, бештар ба ғазалҳои Соиб тазмин бастааст.

Муссаммат навъе аз шеъри тасмит (мусаммат) буда, аз бандҳои 3-10 мисраи иборат аст. Он метавонад аз 5 ё 6 банд иборат бошад ва ду навъ мешавад: яке муссаммати мустақил, ки пурра эҷоди худи шоир аст ва дигаре се мисраъ аз худи шоир ва ду мисраи дигар аз шоири муосир ё салаф аст.

Муссаммат бо он характернок аст, ки банди якуми он пурра ҳамқофия; а, а, а, а, а, а бандҳои минбаъда ҷаҳор мисраъ ҳамқофия ва мисраи панҷум ба банди аввал ҳамқофия мешавад. Масалан, «Намонд»-ном муссаммати мухаммаси Сайидо ки бар ғазали Соиби Табрэзӣ (1603-1677) баста шудааст:

*Арбоби ҷудро¹ кафи гавҳарфишон намонд,
Дастӣ кушодае ба муҳиту ба кон намонд,
Дар рӯзгори мо зи мурувват нишон намонд,
«Аз ҳиммати баланд асар дар ҷаҳон намонд,
Як сарв дар саросари ин бӯстон намонд»,
То ҷузғзинатон ба фазои чаман шуданд,
Чун сабза сояпарвари сарву суман шуданд,
Гулҳо зи баски ҳамдами зоғу заған шуданд,
Мурғони нағмасанҷ ҷалои ватан шуданд,
Ҷуз байзаи² шикаста дар ин ошён намонд.
Аз аҳли дил намонд дар ин хокдон нишон,
Бастанд обу оинаи рахти худ аз миён,
Хуршед гуфт вақти видоаш ба осмон,
«Равшандилон чу барқ гузаштанд аз миён,
Хокистаре ба ҷой аз ин корвон намонд.
Аз дидаи басирати³ мо хоб шуд равон,
Абёт аз сафина⁴ чу симоб шуд равон,*

¹ Арбоби ҷуд – аҳли саҳо

² Байза – тухм

³ Басират – чашм

⁴ Сафина – девони ашъор

*Таҳрир аз саҳифа чу хуноб шуд равон,
«Аз чашми сурмавори давог об шуд равон,
Ширинзабони қалами нуктадон намонд».
Ай Сайидо, ту дил ба мақоми наҷот каш,
Пой аз миёни тоифаи бесубот каш,
Чун Хизр рахти хеш ба оби ҳаёт каш,
«Соиб, забони хома ба коми давог каш,
Имрӯз чун суханталабе дар ҷаҳон намонд».*

Дар муссаммати мухаммаси мазкур байтҳои дар нохунак (« ») гирифташуда моли Соибанд. Намунаи боло далели он аст, ки хусусиятҳои шаклӣ ва мундариҷавии абёт комилан риоя шудаду аз соҳибистеъдод будани ҳар ду шоир шаҳодат медиҳанд.

Аз сабаби дар ғазалҳои Сайидо оҳангҳои иҷтимоӣ садои кавитаре доранд, ин ҳолат дар мухаммасҳои ба ғазалҳои шоирони дигар навиштаи ӯ то андозае ҳис карда мешавад. Яъне Сайидо ба ғазалҳои комилан ошиқона низ то дараҷае оҳангҳои иҷтимоӣ пурқуввате ворид сохтааст. Масалан дар муссаммати мухаммаси Сайидо, ки бо радифи «Намонд» бар ғазали Соиб иншо шудааст, ҳеҷ гумон намеравад, ки абёти ду адаб бошанд, зеро вазн, радифу қофияҳо, мазмуну мундариҷа, мавзӯ, хусусиятҳои сабкӣ ва ғайра комилан баробаранд ва ҷанбаҳои ҳунарии он низ яксонанд. Ҳол он ки дар ин навъи шеърӣ то дараҷае эҷодкори муссаммати мустақилу озод нест.

Дар навъи дуҷуми муссаммат мо комилан озод будани шоирро мушоҳида менамоем. Барои намуна як муссаммати мухаммаси мустақили Сайидоро зикр намуда, оид ба санъати назми ӯ аз намунаи мазкур натиҷагирӣ хоҳем кард:

*Дидаро умре ба мардум ошно кардам, нашуд,
Синаро оинаи сидқу сафо кардам, нашуд,
Бо баду неки ҷаҳон аҳду вафо кардам, нашуд,
Дар дили ҳар кас зи рӯи меҳр ҷо кардам, нашуд,
Хонаи шодӣ ба рӯи хеш во кардам, нашуд.*

Муддате чун соя будем дар қафои шайху шоб,
 Рӯзгоре ҳамнишин будам ба минову шароб,
 Сар ба танҳой барорам баъд аз ин чун офтоб,
 Поси хотир то ба кай дорам дар ин дайри хароб,
 Бо қаландар шурбу бо зоҳид риё кардам, нашуд.
 Мехрубониҳо намудам дӯстони хешро,
 Ёр бо мадҳу сано кардам забони хешро,
 Чун қалам гӯям ман акнун достони хешро,
 Хоки пок ҳар як аз ҳамсӯҳбатони хешро,
 Солҳо дар дидаи худ тӯтиё кардам, нашуд.
 Маҷлиси агёр равшан кардааст он майпараст,
 Эӣ муслмонон, чӣ бояд кард бо он шӯхи маст?
 Дар фиरोқи зулфи кофаркеш мехурдам шикаст,
 Обрӯи рафтaro мехостам орам ба даст,
 Дар ҳарими Каъба чандоне дуо кардам, нашуд!
 Сайидо, дорам дили чун гунҷаи гул пур зи хун,
 Кавкаби бахтам дар об афтода, толеъ шуд забун,
 Меравам, занҷир дар по, дар биёбони чунун,
 Баски ноком аз дили офоқ афтодам бурун,
 Қимати худро ба нархи хоки по кардам, нашуд.

Албатта, муссаммат аз нимаҳои дуоми асри XIII зухур
 карда, дар асри XV ҳар ду навъи он хеле инкишоф кар-
 дааст ва дар ин аср (XV) хусусан устод Ҷомӣ онро басо
 ривоч додааст. Сайидо суннати адабии мазкурро дар асри
 XVII таҳаввули маҳсус бахшида, онро аз нигоҳи мазмуну
 мӯҳтаво тозагиҳо ворид сохт

Чунончӣ, ба ғазали зерини Соиб муссаммати мухамма-
 си «Ғаме дорам»-ро бастааст, ки

Сари пуришӯру ҷисми лоғару пушти хаме дорам,
 Дар ин водӣ фаровон дарди бедармон ғаме дорам,
 Парешонхотирам имрӯз гӯё мотаме дорам,
 «Лаби хушқу дили хунину чашми пурнаме дорам,
 Ниғаҳ дорад Худо аз чашми бад хуш оламе дорам»
 Агар гул дар замини дил нишонам, хор мерӯяд,

*Ниҳоли сабз корам, неш аз гулзор мерӯяд,
Маро аз сина дил ҳамчун забони мор мерӯяд,
«Ба ҷои ҷавҳари оинаам зангор мерӯяд,
Гуворо бод айшам хуш баҳори хурраме дорам»,
Ба гардун тири оҳи ҳастагон созад асар, Соиб,
Барояд эҳтиёҷи Сайидо аз чашми тар, Соиб,
Чу шабнам гаштаам аз пеши худ соҳибназар,
Соиб, «Зи рози осмонҳо чун набошам бохабар,
Соиб, Ки ман аз косаи зонуи худ Ҷоми Ҷаме дорам».*

Шоир дар ин навъи ашъор низ ба паҳлуҳои гуногуни зиндагӣ, ба мавзӯҳои мухталифи рӯзгори инсон даҳлат менамояд. Ӯ дар ҳама гуна ҳолату вазъият аз ноадолатҳои рӯзгор шикоят дорад ва ба ҳамин мазмун ғазал меёбад ва мусаммаат мебандад, ки дар мантиқи оддии ифода, ба ҳам омадани андешаҳои шуарои тоҷик дар асрҳои гуногун, дар муҳиту замонҳои мухталиф аст. Чунончи, боз дар ҳамфикри бо Соиб мегӯяд:

*Дар чаман имрӯз булбул масти гуфтори худ аст,
Кабк дар кӯҳсорҳо дар банди рафтори худ аст,
Сарв мағрури қаду гул маҳви рафтори худ аст,
«Ҳар киро бинам дар ин олам гирифори худ аст,
Кори ҳақ дар тоқи насён монда дар кори худ аст»,
Рӯзгоре шуд, ки дар вайронае ҳастам муқим,
Мекунам пайваста ёд аз аҳди ёрони қадим,
Ин нидо омад бурун аз хоки Мӯсои Қолим,
«Хизр осудааст аз таъмири девори ятим,
Ҳар касеро рӯй дар таъмири девори худ аст».
Хонабардӯшем моро ҳоҷати дастор нест,
Пайкари моро либоси тозае даркор нест,
Сайидо, моро назар ба чашми дунёдор нест,
«Чашми Соиб чун садаф бар абри гавҳарбор нест,
Зери бори миннати таъби гуҳарбори ман аст».*

Яъне Миробид Сайидои Насафӣ дар таҳаввули жанри мусаммати мухаммас ва махсусан дар ғанӣ гардонидани

мазмуну мӯҳтавои он рисолати таърихии хешро адо кардааст.

«ШАҲРОШҶБ»-И САЙИДО ВА СОҲТОРИ ОН, ТАСВИРИ ҲУНАРМАНДОН ДАР ИН АСАР.

«Шахрошӯб»-и нахустин ба қалами шоири асри XI тоҷикзабони ҳинд Масъуди Саъди Салмон тааллуқ дорад. Маҳастии Ганҷавӣ, Хусрави Дехлавӣ, Сайфии Бухорой, Огаҳӣ, Мирмуҳаммади Ҳошим, Мавлоно Озарӣ ва бисёр дигарон навъҳои гуногуни шахрошӯб навиштаанд.

Сайидо дар асри XVII суннати эҷоди чунин асарро эҳё кард, ки яке аз хидматҳои дигари адиб дар таърихи адабиёт мебошад. «Шахрошӯб»-и Сайидо дар навъи муайяни адабӣ (ғазал, қасида, қитъа, рубой...) навишта намудааст ва аз ин рӯ, асари шоир дар шакли худ озод аст. «Шахрошӯб»-и Сайидо аз омезиши шаклҳои гуногуни шеърӣ иборат мебошад. Аз ин нигоҳ бунёди «Шахрошӯб»-и Сайидоро байтҳои фард ташкил медиҳанд ва ҳар як байт як шеъри мустақил аст. Бинобар ҳамин ҳам асар вазни ягона низ надорад ва дар вазнҳои гуногун навишта шудааст.

Миробид Сайидои Насафӣ дар «Шахрошӯб» намояндаи касбу корҳои гуногун мисли: заргар, бофанда, кӯлолӣ, танбӯрӣ, қаннод, хиштпаз, мӯзадӯз, чарчинфурӯш, токидӯз, деворзан, кабобпаз, ҳалвогар, дарзӣ ва ғайраро хеле устодона тасвир кардааст. Дар ин асари шоир ҳамагӣ 212 нафар намояндаи касбу ҳунар ба таври ҳазломезона васф карда мешавад.

«Шахрошӯб» нишон медиҳад, ки Сайидо то кадомин ҷо ба мардуми меҳнатӣ, ба табақаҳои иҷтимоӣ-истеҳсолии ҷамъият наздик аст. Ба мардум, ба нозуқиҳои қору пешаи онҳо ба рӯзгору зиндагӣ ба муносибату рафтор ва гуфтору ғайолияти онҳо аз наздик ошно мебошад.

Асар арзиши адабӣ-ҳунари низ дорад, зеро аз ҷониби шоири тавоно, суҳансанҷи соҳибистеъдод рӯи қор омадааст. Санъати суҳанофаринии адиб, ҳунари эҷоди санъаткор,

сабки нигоришу шеваи таълифи Сайидо дар ин асар то ба ҳадде хусусияти халқӣ гирифтааст.

Чунончи:

*Дилбари ҳалвагарамро ҳаст теге дилхарош,
Аз ғами ӯ қоматам хеле ғашт чун ҳалвотарош*

ё худ:

*Дилбари қассоби ман омад, дӯкони худ кушод,
Дунбаро аз пеши худ бигрифт, пеши ман ниҳод!*

МАЗМУНУ МУНДАРИЦАИ ШЕЪРҲОИ БА ХУНАРМАНДОН БАХШИДАИ САЙИДО

Сайидо махсусан ба табақаҳои хунарманди ҷамъият таваҷҷӯҳи махсус дорад. Зеро онҳоро дар ашъори лирикиаш (ғазалиёту китъаҳо...), дар «Шахрошӯб» ва инчунин ашъори махсуси ба ин тоифа бахшидааш васфӣ тавсиф кардааст. Албатта, дар таърихи адабиёт фасли тоза низ ҳаст, ки дар шакли маснавӣ рӯи қор омадаанд.

Дилбастагии шоир ба ин тоифаи мардум, шояд аз он ҷиҳат бошад, ки ӯ худ аз аҳли хунар аст. Сайидо дар ашъори ба табақаҳои хунармандон бахшидаи хеш намоядаи ҳашт навъи хунарро васфӣ кардааст, ки аз ҷумлаи онҳо: баққол, шустагар, нонво, наққош, наҷҷор, шотир, таштгар ва қассоб мебошанд. Ин ҳашт шеъри ба хунармандон бахшидаи Сайидо дар маҷмӯъ дорои 290 байт аст ва онҳо манзумаҳоеанд, ки аз ибтидо то интиҳо дар як мавзӯё эҷод шудаанд. Муҳим он аст, ки дар ин манзумаҳо инсони соҳибхунар ва меҳнаткашу заҳматқарин мавриди ситоишу васфӣ қарор гирифтааст. Чунончӣ, дар манзумаи «Дар таърихи наҷҷор» меорад:

*Бути наҷҷори ман сарвест якто,
Зи сар то пой пайванд аз тамошо.
Санавбар истода бар дӯконаш,*

Тарошаи хеширо аз бандагонаи.
Ба боғи орзу сарви таманно,
Занад пеши қади ӯ теша бар по.
Чаҳоне хидмати ӯ карда пеша,
Занад ҳар кас ба сӯи хеи теша.
Забони тешааш ширинтакаллум,
Ба хуни Кӯҳкан хӯрда тараҳҳум,
Зи оби тешааш пур устухонам,
Ба зикри сарраи бошад забонам.
Чӣ арра? Чун забони шӯъла саркаш,
Фиканда ошиқонро дар кашокаш.
Чӣ арра? Зердастаи сарбаландон,
Бувад море зи сар то пой дандон.
Ҳамеша шеваи ӯ дилхарошӣ
Ба хубон менамояд нозпошӣ
Нигоҳи ӯ камандосо кашаида,
Ки бошад гӯшаи чаишаи баранда.
Чӣ ранда? Дорад аз оина сина,
Чӣ сина? -Соф дил аз меҳру кина
Забони ӯ бувад бо дил мувофиқ,
Саре дорад ба ҳамворӣ чу ошиқ.
Асоси хонаҳоро ӯст устод,
Ба аҳди ӯст ошиқ хонаобод.
Дуконаи дар бар рӯи ари баста
Димоғаш дар сари курсӣ нишаста
Ба ҳар манзил гузорад по ҳамон дам,
Кунад чун теша синчи хона маҳкам.
Сафед аз интизораи чаиши дарҳо,
Чунон печидаи занҷир назарҳо,
Бутон бар сурати ӯ гаишта ҳайрон,
Хичил аз бутпарастӣ бутпарастон,
Хароби мақдами ӯ хонумонҳо,
Гул афтода ба чаиши тобандонҳо.
Намебинам ба асри хеи бунёд,
Ғами ӯ хонумонам дод барбод.
Рухаш то рафта аз қононаи ман,

*Сияҳ гардида рӯи хонаи ман.
Маро кай аз дуконаи баҳрамандист?
Зи ҷӯши шиқбозон тахтабандист.
Ба ман кай ошно аз рӯи ёрист?
Дилаш дар ошиқӣ таҳҷӯбкорист.
Ба аҳди хештан устод бошад,
Вафояш лек бебунёд бошад,
Биё, соқӣ, даре бикио ба рӯяш,
Ба ҷоми бода бишкан орзуям,
Маро чун Сайидо маъмур гардон.
Диламро хонаи пурнур гардон.*

Манзумаи мазкур дорои 25 байт буда, ба қасида қаробат дорад. Он дар шакли маснавӣ эҷод гардида, пешаи начқорӣ ва ҷузъиёти он, лавозимоте, ки барои касби мазкур зарур аст ва ҳуди начқор ва ғайр мавриди тасвир қарор дода мешавад.

Манзума дар баҳри Ҳазачи мусаддаси маҳзуф ё мақсур таълиф шудааст, ки афоили он чунин аст:

V---IV--- IV--

яъне: мафойлун, мафойлун, фаўлун.

Интиҳои асар, дар ҳачми ду байт мурочиат ба сокиро дар бар мегирад, ки моҳияти сӯфиёна дорад. Инчунин, дар байти охирин таҳаллуси шоир омадааст.

Яъне шоир ба ин восита меҳнатро васф мекунад, аҳамияту моҳияти ин ё он пешаро хеле бо ҷузъиёт баён менамояд. Масалан, аз пешаи начқор мунтаҳо хоса-макони ошиқон бунёд мешавад, ки бе он на танҳо инсон балки ҳама махлуқи ҷондор эҳтиёҷ ба хона дорад. Пас касби мазкур сазовори васфу ситоиш ва барои мардум аввалиндараҷа мебошад.

Ё ин ки дар манзумаи дигар оид ба пешаи баққолий суҳан меравад ва он «Дар таърихи Хоча мирзоҷони баққол» унвон дораду аз 53 байт иборат буда, бо чунин матлаъ шурӯъ мешавад:

*Диламро бурда сарви чомазебе,
Биҳиштиталъате одамфиребе.*

Манзумаи мазкур дар баҳри Ҳазачи мусаддаси махзуф
иншо шудааст ва афӯили он чунин аст:

V---IV---IV--

Яъне: Мафолун мафолун, фаълун.

Дар ин манзума низ шахсияти баққол ҳамчун донандаи пешаи худ, аз ҳар чиҳат: хислату рафтор, гуфтору кирдор, муносибату муомила ва ғ. бо чузъиёти меҳнати баққол, ороиши дӯкони ӯ, воситаҳои меҳнат ва тарзи коргирии баққоли соҳибмаърифату доно ва дар кори худ тавоно, бо кулли нозуқиҳои қору фаъолияташ ситоиш карда мешавад. Баъзан баёни шоир оҳанги ҳазлу шӯҳӣ ва ҳатто гоҳо каме чанбаи тамасхур низ мегирад. Шояд дар чунин ҳолат шӯхчашмиҳои мардуми бозор дар симои чунин соҳибхунарон мавриди тасвир қарор дода мешаванд.

Чунончӣ:

*Зи санҷидаш димоғи лаъли хунбор,
Зи рангаи сурх гаишта рӯи бозор,*

Ё худ:

*Ба ҷон парварда ӯро золи даврон,
Ниҳода номи ӯро Мирзочон.*

Ба ҳамин тарик, дар манзумаҳои дигари ба ҳунарварону соҳибпешагон бахшидаи Миробид Сайидои Насафӣ, аз ҷумла: «Дар таърифи Ҳоча Мирзомуҳаммади Шӯстагар», «Дар тарифу тавсифи нонво», «Дар тарифи Ҳоча Шафеъи наққош», «Дар тарифу тавсифи шотир», «Дар тарифи қассоб» ва ниҳоят «Дар тарифи таштгар» касбҳо, пешаҳо, ҳунарҳо, хирфатҳо ва соҳибони онҳо бо хислату рафтор, гуфтору кирдор, муомилаву муносибат ва асрори хунарии эшон ва назокати қору фаолияти онҳо ба тасвир гирифта

шудааст. Масалан, назокати пешаи наққоширо («Дар тарифи Хоҷа Шафеи наққош») ки боиси зебу зиннат ва ороиши хар як макон мегардад, чунин ба мушоҳида мегирад:

*Гузорад пой бар ҳар остона,
Кунад он хонаро оинахона,
Ба килки худ намесозад ситамро,
Кунад ангушти ӯ кори қаламро.*

Ё худ дар манзумаи «Дар таърифи қассоб» чузъиёти пешаи мазкурро аз забони гӯсфанд меорад, ки барои забҳ омадаст ва аз он боке надорад, ки барои забҳ омадаст ва аз он боке надорад, зеро тӯъмаи ҳалоли халифаи Чаҳонофарин шудан ормони интиҳории ӯст:

*Ба дӯконаш равам дар хун тапида,
Наяндешам зи саҳрои бурида.
Агар хунам бирезанд, мотамам нест,
Зи поям гар биёвезанд, гамам нест.*

Ё ин ки дар манзумаи дигари шоир, ки «Дар таърифу тавсифи нонво»- ном дорад, ҳунари нонвой ва кӯҳантаърих будани он, кадршиносӣ дидани пешаи мазкур миёни насли инсон ба тасвир оварда шудааст. Шоир макони омодашавии нон-танӯрро бо усули тоза ва басо образноку шево ба мушоҳида мегирад:

*Танураш сурхрӯ аз оташи гул,
Хасу хораиш бувад мижғони булбул.*

Умуман ашъори ба ҳунармандон бахшидаи Сайидо чанд чихати хоса дорад, ки онро таъкид намудан аз аҳамият холӣ нест:

Сайидо ҳам дар ашъори лирикӣ, асари алоҳида ва шеърҳои чудоғона яъне бо се роҳ ба ин мавзӯъ васфи аҳли ҳунар ва пешаи онҳо рӯ овардааст.

Шоир анъанаи адабӣ, суннати эҷодиро ба таври васеътар эҳё намуда, дар ҳамин замина баъзе тозақориҳо қардааст.

Адиб ба ин восита эҷоди бадеъро ба рӯзгори халқ, ба аҳли меҳнат боз ҳам наздиктар намудааст.

Таркиби луғавии забони адабии тоҷикро дар асри XVII аз ҳисоби калимаву ибораҳои соҳавӣ нисбатан ғанӣ гардондааст.

«БАҲОРИЁТ»-И САЙИДО. СОҲТОР, МАЗМУН ВА МУНДАРИҶАИ ОН

«Баҳориёт» ва ё «Ҳайвонотнома» асари тамсилии Миробид Сайиди Насафӣ буда, дар рӯзгори Абдулазизхони Аштархонӣ (1645-1680) соли 1091ҳ. (1680м.) дар муддати ду-се рӯз таълиф шудааст ва дар ин бора худи шоир чунин ишора дорад:

*Ин нусха, Сайидо ба ду-се рӯз шуд тамом,
Дар рӯзгори ҳазрати Абдулазизхон.
Таърих аз ҳазору навад як гузашта буд,
Аз ҳичрати Расул-шаҳи охируззамон.*

Асар ҳаҷман чандон қалон набуда аз 184 байт иборат мебошад. «Баҳориёт» дар баҳри Музореи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф ё максур навишта шудааст ва афоили он чунин аст:

-- V/- V- V/V-- V/- V- ё худ: - V

Яъне: мафъулу фоилоту мафоилу фоилун ё фоилон. Асар чун суннати устувор бо ҳамду санои Худо оғоз мешавад:

*Аввал ба номи он ки муббарост аз макон,
Халлоқи ваҳшу тайру Худованди инсу ҷон.
Он сониъе, ки шоҳиди ўянд ҳар вучуд,
Он қодире, ки дар сифати ўст ҳар забон.*

Асар аз муқаддима, қисмати асосӣ ва хотима иборат буда, муқаддимаи он ҳамди Худо ва наъти Расули акрам (с.) -ро дар бар мегирад:

*Баъд аз санову ҳамди Худованди зулҷалол,
Миннат ниҳам зи наъти Расули Худо ба ҷон.*

Баъд аз он, шоир қайд мекунад, ки баҳри рафъи хастагӣ ва парешонии табъи мардумон ният дорад, ки аз вухуш-хайвонот сухан бикунад. Шоир барои мушоҳида ба саҳро баромада сараввал мушакеро мебинад, ки назди дари хонаи худ нишаста хештанситоӣ дорад:

*Мехоҳам аз вухуш замоне сухан кунам,
Дафъи малол то шавад аз табъи мардумон.
Рӯзе мани ғариб дар айёми навбаҳор,
Аз кунҷи хона ҷониби саҳро шудам равон.
Дидам нишаста бар дари сӯрох мушаке,
Мекард худ ба худ сифати хешро баён.*

Худситоӣ ва таърифкунии муш то ба ҷое мерасад, ки бо-иси хашм гирифтани ҷонвари дигаре мешавад:

*Аҷдоди ман ба мири мушон така мекунад,
Имрӯз дар баробари ман кист дар ҷаҳон.*

Гурбаи даргузаре инро шунида тоқаташ тоқ мегардад ва мушро саҳт танқид намуда, худашро таъриф мекунад:

*Ай беадаб, ту шарм надорӣ зи рӯи ман?
Аҷдоди ту шуданд ҳама пеши ман калон.
Обои оли¹ ту бувад кӯршабнарак
Абнои софил² ту ҳам аз ҷинси сифлагон.*

¹Обои олий – падару бобоён

²Софил – паст

*Пур кардай зи хок ба ҳар хона рафтаӣ,
Аӣ, хонаҳои халқ зи дасти ту хокдон!
Дандонзанист кори ту ҳар ҷо, ки дона аст,
Ҳастӣ ҳамеша душмани анбори мардумон.*

Гурба худситой намуда мегӯяд:

*Бар ман бубину нек тамано бикун маро,
Яъне зи шер сурати ман медиҳад нишон.
Паррандае, ки бигзарад аз пеши чашми ман,
Ўро ба чанги хеш дарорам ҳамон замон.
Азбаски дар миёнаи мардум муқаррамам,
Ҷоям ҳамеша ҳаст ба паҳлуи меҳмон.*

Ба ҳамин тариқ, худтаърифкунии гурбаро шунида сағ ба низоъ ҳамроҳ мешавад. Вай гурбаро сарзаниш намуда, ҳудашро ситоиш мекунад. Яъне дар «Баҳориёт» ҳамагӣ 18 ҳайвон иштирок мекунад, ки яке пас аз дигаре зухур карда сифатҳои манфии тарафи муқобилро як-як номбар намуда, мазаммат менамояд ва пасон ба худситой шурӯъ мекунад. Тартиби ширкати ҷонварон дар асар чунин аст: муш, гурба, сағ, гӯсфанд, гург, гов, уштур, сангпушт, хорпушт, рӯбоҳ, харгӯш, маймун, оху паланг, фил, карк, шер ва мӯрча бо баёни хислатҳои бади ҳамдигар ва зикри сифатҳои хуби хеш мунозираи хеле тезутунд менамоянд.

Шоир дар тасвири мунозираи ҳайвонот хеле мушоҳидаҳои дақику нозук менамояд, зеро зиддиятҳои тибии ҷонваронро, ки ҳатто мардумон низ медонанд, қайд намуда нафъу зарари расонидаи онҳоро таъкидан баён мекунад: мушу гурба, гурба ва сағ, гӯсфанду гург ва ғ.

Дар асар худситоии хеле зиёдеро шер дар бораи худ ва аҷдодаш раво мебинад, ки он боиси хашм гирифтани мӯрча мегардад. Шер каркро сарзаниш мекунад, ки:

*Аӣ сахтрӯю сустқадам, чобӯкӣ макун,
Ҳастӣ ту пеш як қадам аз гови подабон*

*Тифлон аз забони ту парҳез мекунад,
Бошӣ ту дар миёнаи ин қавм бадзабон.
Аҷдоди ман ба шерри Худо даст додаанд,
Аз чанги ман ва гар на ки меёфтӣ амон.
Ҳаргиз шикориш дигареро нахӯрдаам,
Як раҳ ба хуни мурда наёлудаам даҳон.
Дар бешае, ки меравamu мекунам қарор,
Берун зи қаҳтсол шаванд аҳли он макон.
Бо ҳар кӣ бингарам, ҷигараиш об мешавад,
Аз мӯр камтаранд ба чашмам баҳодурон.*

Сарзаниши шер, ки баҳодурон ба мӯрча мукоиса карда мешавад, таҳқир шудани мӯрча ба садои фаҳромези шер боиси хашм гирифтани мӯрча мешавад. Ҳадафи мӯрча аслам донпайдокунӣ буд, вале мазаммати шерро шунида ғазаб мекунад ва абнои чинси хешро мисол меорад, ки агар мо иттифоқ шавему сарчамъ гардем, шерри чахонро пӯст хоҳем канд:

*Дар фикри дона мӯрчае буд дар гузар,
Омад ба Шеру гуфт, ки: -Эй Рустами замон!
Аз иттифоқи мӯрчагон гофилӣ магар,
В-арна чаро ҳақир шуморию нотавон?
Хӯроки аҳли байти ман аст аз ниточи ту,
Доим пур аст хонам аз шер баччагон.
Тифлони шермасти ман имрӯз шергир,
Хешони нотавони мананд аз ту комрон.*

Таъсири суханони мӯрча то ба ҳадде мерасад, ки ҳамаи ҷонварон аз кирдори хеш пушаймон мешаванд ва онҳо ҳатто аз ҳамдигар узр хоста оштан мекунанд. Шоир лаҳзаи мазкурро чунин ба қалам овардааст:

*Чун аз забони мӯрча ин ҳарф шуд баланд,
Таслим карда карда расиданд ваҳшиён.
Гуфтанд узрҳо зи таҳи дил ба якдигар,
Афтод пои оштии андар он миён.*

Мантиқан агар андеша карда шавад, «Баҳориёт» бо кибру ғурӯр оғоз шуда бо низоъҳои паёпай чараён гирифта то ба интиҳо қариб давом мекунад. Муҳим он аст, ки бо сулҳ ва оштии тамом мешавад ва ҳатто ҷонварон аз ҳамдигар узрпурсӣ менамоянд, ки мақсади эҷодкор табиши фалсафӣ мегирад. Яъне ҳама гуна ҷанг ба сулҳ хотима меёбад. Пас ин ҳамин маъниро низ дорад, ки ҷанг, кибру ғурур, ҳавобаландӣ, худхоҳӣ умри тӯлонӣ надорад ва хатман пушаймонӣ ба бор меорад.

Албатта, ба чунин натиҷаи фалсафӣ расидани Миробид Сайидои Насафӣ бесабаб нест. Шоир аз анъанаҳои адабии тоисломӣ ва асримиёнагӣ иттилооти комил дошта дар эҷодиёти худ аз онҳо кор гирифтааст. Сайидо дар ҳамин замина низ тозақориҳо карда метавонад ва ӯ чунин ҳам кардааст. Ӯ бо эҷоди ин асари худ ду ҷанбаи суннати адабии миллиро тақвият бахшидааст: яке осори тамсилро таҳким бахшидаву дигаре адабиёти мунозиравиرو эҳё кардааст. Намунаи комили асари тамсилӣ-мунозирави «Дарахти Асуриқ ва буз» аст, ки дар адабиёти асримиёнагӣ таъсири фаровон гузоштааст. Махсусан дар асри XI тавассути эҷодиёти Носири Хусрав ва бештар дар осори Асадии Тӯсӣ мунозира ҷилои тозае касб мекунанд. Намунаҳои комили мунозира панҷ қасидаи Асадии Тӯсӣ: «Замину осмон», «Тиру камон», «Шабу рӯз», «Габр ва мусулмон» «Арабу аҷам» ба ҳисоб меравад. Дар ин асарҳо интиҳоби мавзӯ ва масъалагузорӣ, ҳалли масъала ва натиҷагирӣ аз он тамоман нав, ниҳоят муҳим ва арзишманд мебошад.

«Баҳориёт»-и Сайидо ҳамчун асари адабӣ, пеш аз ҳама дар нақши 18- ҷонвар нишон додани муносибатҳои табақавӣ дар ҷамъият аст. Дар рӯи замин агар пурқувваттарин ҷонвар шер бошад, ҳақиру нотавон мӯрча ба шумор меравад.

Шоир хушдор медиҳад, ки ҳисоли ҳамида фурӯтанӣ, хоксорӣ, шикастанафасӣ, ҳалимӣ, дурандешӣ, сабурӣ, хайрхоҳӣ, некӯкорӣ, дидарой, тавозӯӣ барои солимии ҷомеа ҳатмӣ ва ногузир мебошад. Дар муқобили ҳисоли ҳамида, ки номбар кардем, ҳислатҳои разила: кибр,

ғурур, худхоҳӣ, кӯтоҳназарӣ, ҳавобаландӣ, сабӯкандешӣ, бузургманишӣ, чоҳталабӣ, нодилӣ, пастфитратӣ, сифлагӣ, дунҳимматӣ, разилӣ, ғаразхоҳӣ, фитнаангезӣ гузошта мешавад. Шоир ду паҳлуи ҳисоли инсониро (ҳамида ва разиларо) ҳатто дар ниҳоди як ҷонвар ҷой медиҳад. Аҷоиб он аст, ки зикри ҳислатҳои ҳамида ва дар ҳамин замина содир гардидани кибру ғурур ва ҳам тафоҳури бевунёд, аз забони худӣ ин ва ё он ҷонвар таъкид карда мешавад. Вале аз тарафҳои манфии ҳаёту фаолияти худ он ҷонвар забон намекушояд. Сифатҳои зишту носавоби он аз тарафи ҷонвари муқобили вай номбар гардида, сарзаниш карда мешавад. Вале аз тарафҳои манфии ҳаёту фаъолияти худ он ҷонвар забон намекушояд. Сифатҳои зишту носавоби он аз тарафи ҷонвари муқобили вай номбар гардида, сарзаниш карда мешавад, ки хеле хуб ва табиист. Ҷараёни ҳатти ҳаракати сюжет ва тезутунд гардидани муносибатҳо, гӯё ҷӯёи ҳақиқати воқеа аст. Ин аст ки шоир онро дар нақши табақаҳои бисо беозору заҳматкаштарини рӯзгор мӯрча мебинад ва хеле хуб ҳам пайдо мекунад, зеро ҷараёни бархурдҳо, муқовимати низоъҳо, баҳамони тазодҳо чунин роҳи ҳалли мушкилотро пеш меорад. Бузургии шоир, эҷодкор ва мафкурабардор ҳам дар ҳамин аст, ки роҳи баромадан аз вазъияти баамаломадаро пайдо карда тавонад. Ин мушкилотро Сайидо дар созгории табақаҳои иҷтимоӣ дар меёбад. Ў таъкид менамояд, ки ҳар як табақаи иҷтимоӣ дар ҷомеа ҷой, мақола ва мавқеи худро дорад.

ПОЯИ ШОИРИИ САЙИДО

Аз рӯи қазовати Муҳаммад Бадеъ Малехони Самарқандӣ: «...Ҳар касе шеърӣ ўро медонаду ҳар шахс бошад бехтар медонанд ва бештар мехонанд». Ин фармуда маҳбубият ва шӯҳрати шеърӣ Сайидо ва хунари эҷоди ўро дар бар гирифтааст. Дар ҳақиқат мақому мартабаи Сайидо дар эҷоди ғазалу мухаммас ва ашъори ихтисосдодаи ў ба хунармандию хунармандон, инчунин осори тамсилӣ-мунозираӣ бисо сазо-

вори таҳсин аст. Албатта, шоир вобаста ба мақоми адабии худ кадршиносӣ нашуда бошад ҳам, чомеа ё худ оммаи мардум эҷодиёти Сайидоро аз бар карда, ба хунари шоир ва санъати назми ӯ таваҷҷӯҳи хос доштаанд. Муҳим он аст, ки ин паҳлуи масъаларо ҳуди шоир ҳам дарк кардааст. Ҳатто борҳо дар ашъораш ба ин ҷиҳат ишораҳо кардааст:

*Маро кай метавонад аз забонҳо ҷамъ кард акнун,
Ман он рози ниҳон будам, ки берун аз даҳон рафтам.*

Ҳадаф дар байти боло бақои исми эҷодкор, пойдорӣ эҷоди бадеъ, кадршиносии адабиёт ва хунари сухансанҷӣ мебошад. Ё худ мақсади Сайидо ба ҷуз аз шеърӯ сухангустарӣ чизи дигаре дар ин олам набудааст ва ӯ пайваста дар андешаи эҷоди бадеъ-шеър будааст:

*Ҷуз фикри шеър пешаи мо нест, Сайидо,
Моро ба даҳр мансаби дигар надодаанд.*

Яке аз хидматҳои назарраси Сайидо дар таърихи адабиёт он аст, ки ӯ адабиётро, хоса шеърро ба зиндагӣ, ба ҳаёт, ба рӯзгори мардум, ба халқ, ба табақаҳои иҷтимоии заҳмати ҳаёт наздик кард ва инро дар ин ва ё он марҳилаи эҷодӣ не, балки тамоми умри хешро маҳз ба ҳамин масъала бахшида, ба ҷуз он фикри дигаре накардааст.

Хизмати шоир оид ба пазироии суннат ва дар ҳамин замина ба даст овардани тозақориҳои адабӣ басо сазовори таҳсин аст.

Сайидо дар рушди жанрҳо, таҳаввули анвои адабӣ, тақозои тематикӣ, ҷузъиёти бадеии лирикӣ, хунари эҷоду маҳорати таълиф, коргирӣ аз санъатҳои шеъриву воситаҳои тасвир ва ғайра низ раҳу равиши хоси худро дорад.

Саҳми сухани хунарӣ ӯ ҳанӯз дар замони ҳуди шоир, дар сар то сари Шарқ шӯҳрат пайдо карда будааст:

*Ба мулки Исфаҳону Ҳинд мехонанд ашъорам,
Зи Туркистонаму ҳаргиз надорам эътибор ин ҷо.*

Саҳми Сайидо дар ғанӣ гардонидани таркибу фонди луғавии забони тоҷикӣ низ басо бузург аст.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Оид ба айёми ҷавонӣ ва илмомӯзии Сайидо маълумот диҳед.

2. Сабаби дар Бухоро муқимӣ гардидани Сайидо чист?

3. Охирҳои умри шоир чӣ гуна гузаштааст?

4. Дар бораи мероси адабии Сайидо маълумот диҳед.

5. Сохту таркиби «Куллиёт»-и шоирро шарҳ диҳед.

6. Мавзӯҳои марказии ғазалиёти Сайидоро баён кунед.

7. Тозакории шоир дар эҷоди ғазал аз чӣ иборат аст?

8. Мазмун ва мундариҷаи ғазали «Бо кӣ равшан созам аҳволи дили афғори хеш»-ро баён кунед.

9. Ғазали Сайидо, ки бо матлаи:

Мурғи беболу паре дидам, дилам омад ба ёд,

Нолаи ҷузге шундам, манзилам омад ба ёд.

оғоз мешавад, кадом мавзӯҳоро дар бар мегирад?

10. Авзои сиёсӣ - таърихӣ дар ғазалиёти Сайидо чӣ гуна инъикос ёфтааст?

11. Муносибати Сайидо бо табақаҳои иҷтимоии ҷомеа чӣ гуна аст?

12. Ғазали «Бувад мунъим азизи кишвару озод хор ин чо»-ро шарҳ диҳед.

13. Сохту таркиби мусаммаҳои Сайидоро баён кунед.

14. «Шахрошӯб»-и Сайидо аз нигоҳи мазмуну мӯҳтаво чӣ гуна асар аст?

15. Мазмун ва мундариҷаи ашъори ба хунармандон бахшидаи Сайидоро баён кунед.

16. Мавзӯ, мазмуну мӯҳтаво ва хусусиятҳои шаклии «Баҳориёт»-и шоирро баён кунед.

17. «Баҳориёт»-и Сайидо кадом масъалаҳои сиёсӣ иҷтимоиро дар бар гирифтааст?

18. Дар бораи хунари шоирии Сайидо чӣ медонед?

СОИБИ ТАБРЕЗӢ

*Соиб аз хоки поки Табрес аст,
Ҳаст Саъдӣ гар аз гили Шероз.*

Яке аз бузургтарин симоҳои адабию фарҳангии садаи XVII, адиби навогару эҷодкори тозақор Мирзо Муҳаммадалии Соиб - фарзанди Мирзо Абдурраҳим аст, ки бо эҷодиёти ғаниву гуногунчилои худ на танҳо ба адабиёти асри хеш, балки ба чараёни минбаъдаи адабиёт низ таъсири амиқу дақиқ гузоштааст.

Мирзо Муҳаммадалии Соиб соли 1603 дар шаҳри Исфаҳон по ба арсаи ҳастӣ ниҳодааст. Аз нигоҳи баромади иҷтимоӣ Соиб аз табақаи бозаргонони ҷомеа буда, аҷдоди ӯ асосан аз Табрес будаанд ва дар рӯзгори шоҳ Аббоси Кабир бо ташаббуси ин сиёсатмадор онҳо бо гурӯҳе аз ҳампешагонашон ба Исфаҳон кӯчонида шудаанд. Дар ин бора худи Соиб баъзе ишораҳо низ намудааст:

*Соиб аз хоки поки Табрес аст,
Ҳаст Саъдӣ гар аз гили Шероз.*

Азбаски Соиб аз табақаи бозаргонон буд, ба ӯ муяссар шудааст, ки ҳамаи илмҳои ҷорӣи замони худро фаро би-

гирад ва чунин ҳам кардааст. Хусусан, илмҳои фалсафа, ҳикмат, «Қуръон»-у тафсир, ҳадису фикҳ, сарфу наҳв, луғат, адабиёт, калом, мантик, қофия, арӯз, бадеъ ва ғайраро ба хубӣ омӯхтааст.

Ба хусус, дар илми ҳат баҳраи комил дошт, зеро назока-ти ин ҳунарро аз устоду амаки худ-Шамсуддини Табрэзӣ (Шамси Сонӣ), ки лақаби Ширинқалам дошт, омӯхта буда-аст. Ин аст, ки «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ, «Куллиёт»-и Шамси Табрэзӣ ва бисёр асарҳои дигар ба қалами ӯ кито-бат шудаанд.

Ба қавли сарчашмаҳо, гӯё муосирони Соиб, бузур-гон Ҳаким Рукно, Масеҳи Кошӣ, Ҳаким Шифой аз силки устодони Соиб дар ҷодаи илми шеърӯ адаб бошанд, вале аҳли таҳқиқ ин фактро тасдиқ накардаанд, зеро ҳуди Соиб мегӯяд:

*Татаббӯи¹ сухани кас накардаам ҳаргиз,
Касе накарда ба ман фанни шеърро талқин.
Ба зӯри фикр бар ин тарз даст ёфтаам,
Садаф зи обилаи даст ёфт дурри санин².*

Соиб дар овони ҷавонӣ ба зиёрати Макка ва Мадина рафта, пас аз адои ҳаҷ дар ватан бисёр наистода, мудда-те дар Кобул истиқомат ихтиёр мекунад. Соиб дар Кобул бо ҳукмрони он ҷо Зуфархон наздикӣ пайдо менамояд. Зеро ҳоким дар симои Соиб шахси донишманду эҷодкори соҳибистеъдодеро дармеёбад. Ҳуди Зуфархон низ таъби шоирӣ дошта, сухану суханварро аз ин сабаб хеле хуб кадршиносӣ мекард. Ин аст, ки Зуфархон Соибро ҳатто устоди хеш меҳонад. Баъдтар бо дастгирии Зуфархон Соиб ба дарбори Султони Ҳинд - Шохичаҳон низ роҳ меёбад. Аз ишораҳои шоир чунин ба мушоҳида мерасад, ки ӯ дар Ҳиндустон шӯҳрати беандоза пайдо карда будааст:

¹ Татаббӯъ – пайравӣ

² Санин – сайқал

*Пеш аз ин ҳарчанд шӯҳрат дошт дар мулки Ироқ,
Сайри мулки Ҳинд Соибро баландовоза кард.*

Ва ё ин ки:

*Миллаҳулҳамд, ки баъд аз сафари ҳаҷ, Соиб,
Аҳди худ тоза ба султони Хуросон кардам.*

Ё худ:

*Баландном нагардад касе, ки дар ватан аст,
Зи нақш сода бувад, то ақиқ дар Яман аст.
Дили рамидаи мо шиква аз ватан дорад,
Ақиқи мо дили пурхуне аз Яман дорад.*

Ё худ дар ҷои дигар низ ба ин маънӣ чунин ишорае дорад:

*Шаш сол беш рафт, ки аз Исфаҳон ба Ҳинд
Афтодааст тавсани азми маро сафар.*

Чун овозаи шеъраш паҳн шуд, шоҳ Аббоси Сонӣ ўро ба Исфаҳон хонд ва ҳатто бо унвони маликушшуаро сазовораш донист. Пас аз ў шоҳ Сулаймон низ Соибро кадршиносӣ кардааст. Ба қавли тазкиранависи тоҷик Муҳаммадбадеъ Малехоӣ Самарқандӣ, Соиби Табрезӣ муддате сайри диёри Мовароуннаҳр низ намуда, бо аҳли шеъру адаби қаламрави мазкур низ ошноӣ доштааст.

Соиби Табрезӣ баъдҳо хидмати дарборро низ истеъфо дода, беш аз даҳ сол берун аз дарбор ба эҷод пардохтааст.

Поёни умри ў низ дар Исфаҳон гузашта, соли 1677 олами фониро падруд гуфтааст ва оромгоҳаш дар Исфаҳон буда, онро рамзи «Анҷумани адабии Соиб» гуфтаанд.

Соиби Табрезӣ фарзандони хешро низ дар роҳи сухандӯстию маърифатхоҳӣ парвариш намуда, яке аз писарони шоир, ки шахсияти шинохтае дар қаламрави онрӯза диёраш будааст, Мирзо Раҳими Соиб ном дошта, дар шеъру адаб маъруфу эътирофшуда будааст.

ЭЧОДИЁТИ СОИБИ ТАБРЕЗӢ

Эчодиёти Мирзо Муҳаммадалии Соиби Табрзӣ хеле бою рангин ва серпахлӯ буда, қолибан дар эчодиёти ӯ ғазал мавкеи аввалиндараҷа дорад. Дар маҷмӯъ ба қалами Соиб 120 ҳазор байт тааллуқ дошта, аз он ҷумла маснавии «Қандаҳорнома» низ ба ӯ нисбат дода мешавад. Гузашта аз он, Соиби Табрзӣ ба забони туркӣ низ эҷод карда будааст.

Муҳимтарин хусусияти таркиби девони Мирзо Муҳаммадалии Соиб он аст, ки ӯ ашъори худро-лирикаӣ хешро табақабандии аҷоиб мекунад. Яъне ашъори ишқии худро, ки дар он нозу истиғноӣ маъшуқа, васфи зебоӣҳои вай, хусну ҷамоли ӯро васф кардааст, тахти унвони «Миръот-ул-ҷамол» (оинаи хусн) меорад. Ашъоре, ки дар он ҷузъиёти хусни зоҳирии маҳбуба: ҷашму абрӯ, ҳолу зулф, асбобҳои ороишӣ мисли шонаву оина ситоиш карда мешавад, онро «Ороиши нигор» меномад ва ё худ шеърҳои ба васоити шодию нишот, хушгузаронии умр, рӯзгор, зиндагӣ, яъне маю майгусорӣ, бодапаймой ва ғайра бахшидаи худ, ин адиби мутафаккир унвони «Майхона»-ро гузоштааст. Инчунин, ашъори дидактикӣ-тарбиявӣ ва ахлокиро бо мавзӯҳои дигари ҳаётию фалсафӣ ва ҷанбаҳои дигари иҷтимоидоштаро «Вочиб-ул-ҳифз» ном ниҳодааст. Бояд гуфт, ки худи ҳамин падида дар таърихи адабиёти тоҷик доир ба мураттабсозии девони ашъор нодир буда, дар ҷунин шакл қорбаст намудани он хоси Соиби Табрзӣ аст. Ба ашъори дар боло зикргардида бахши қасоид илова шуда, ба ин восита «Куллиёт»-и Соиб фароҳам омадааст.

Мирзо Муҳаммадалии Соиби Табрзӣ на танҳо дар навҳои лирикӣ: қасида, ғазал, қитъа, рубой ва ғ. таъби баланд доштааст, ӯ хусусан дар эҷоди ғазал шӯҳрати махсус пайдо намудааст. Инчунин, мутафаккир дар эҷоди осори манзуми қалонҳаҷм низ таъби баланд доштааст. Аз ин рӯ, аз ӯ маснавиҳои «Қандаҳорнома» ва «Маҳмуд ва Аёз» низ ба ёдгор аст.

Дар ин ҷо як нуктаи дигарро месазад хотиррасон созем, ки Соиб аз замони хеш то рӯзгори кунунӣ на танҳо дар

Шарқ, балки дар олам ҳамчун намояндаи мактаби сабки хиндӣ шӯхрат дорад.

То кунун оид ба рӯзгору фаолияти адабии ӯ ба чуз қайду ишорат, мақолаҳо, муаррифиномаҳо, баёзҳову тазкираҳои муосири адабиёти тоҷик, инчунин фаслҳои ҷудоғонаи таърихҳои адабиёти форсӣ низ бахшида шудаанд, ки арзиши ниҳоят гарони илмӣ-тадқиқотӣ ва оммавӣ доранд. Зеро дар онҳо дар баробари адабиёти даври шоир, оид ба ҷараёни зиндагии Соиб, паҳлӯҳои рӯзгори ӯ, лаҳзаҳои ҳаёти адиб, камолоту эҷодиёти вай, таркиби девони адиб, саҳми ӯ дар таҳаввули адабиёти асраш ва таърихи минбаъдаи адабиёт, хусусиятҳои эҷодӣ, мавзӯҳои ашъор, сабки гуфтору шеваи баён, ҳунари эҷоду маҳорати суҳанварӣ, тарзи таълифу истеъдоди суҳангустарӣ ва ғ. маълумоти зарурӣ дода шудааст.

МАВЗӮӢӢӢӢ АСОСИИ ҒАЗАЛИЁТУ МУСАММАТӢӢӢӢ МУӢАММАСИ СОИБИ ТАБРЕЗӢӢ

Соиб яке аз шоирони тавонои ғазалсарост, ки дар таҳаввулоту жанри мазкур саҳми арзанда дорад. Ӯ дар рушди мусаммати муҳаммас низ хеле қавипанҷа мебошад. Мусамматҳои муҳаммасҳои ӯ аз нигоҳи мавзӯӣ ва мӯҳтаво, инчунин аз ҷиҳати хусусиятҳои шаклӣ асосан суннатӣ бошад ҳам, дар ҳунари эҷод навоваронаанд. Ӣунончи, мусаммати муҳаммаси аввали девони шоир, ки аз нигоҳи унсурҳои шаклӣ низ тозақориҳо дошта, хеле ҳунармандона эҷод шудааст ва аз ҷаҳор банд иборат аст:

*Тулӯи субҳи содиқ сар зад аз тироҳани мино,
Насими рӯҳпарвар мевазад аз гулшани мино,
Суроғи духтари раз кардаам аз маскани мино,
Агар ин бор меомад ба дастам гардани мино,
Ӣу дурди май нахоҳам дошт даст аз гардани мино.
Маро савдои ишқи ӯ зи хобу хур бароварда,*

*Сарамро муниши тақдир аз дафтар бароварда,
Барои куштани ман осмон маҳзар бароварда,
Ду субҳи содиқанд аз як гиребон сар бароварда,
Яди байзои соқӣ бо баёзи гардани мино.*

Банди сеюми мусаммати мухаммаси мазкур бо назардошти мавзӯъ ва мазмуну мӯхтаво ишқӣ буда, тавъам бо маю соқӣ идома мекунад, ки байтеро аз он метавон зикр намуд:

*Чу донистам, ки гаштам ошиқу шайдои бетобаиш,
Ба бедорӣ тавонам дид он маҳро на дар хобаиш...*

Тозакорӣ дар шакл аз он иборат аст, ки дар банди чаҳорум таҳаллуси адиб ба ҳайси радифи мураккаб оварда шудааст. Албатта, ин ҳолат ҳам таъкиди маъно ва ҳам бори ғоявӣ бардоштани унсури шаклӣ ва ниҳоят таъмини оҳангнокӣ дар бандро низ дорад:

*Ба кифри зулфи ҷонон тоза шуд имон маро, Соиб,
Нигоҳи гарми отаи мезанад дар ҷон маро, Соиб,
Ду мисраъ дилнишин афтод дар девон маро, Соиб,
Ду чиз афтод хуш аз базми майҳорон маро, Соиб,
Зи по афтодани соқӣ, ба сар ғалтидани мино.*

Мусаммати мухаммаси мазкур хеле ҳунармандона эҷод шудааст. Ҳолати хеле табиӣ соқӣ, ҷом, мино, ошиқ, маҳбуба ва чузъиёти дигари марбути он басо ҳунармандона, мушоҳидакорона ва устодона ба тасвир гирифта шудаанд. Ҳадаф висол ва хушгузаронии умр буда, баҳрабардорӣ аз ҳаёт, ғанимат дониستاني рӯзгор шартӣ асосии он дониста мешавад. Ҳар чаҳор банди мусаммати мухаммаси зикршуда дар як вазн:

V--/V---/V---/V---

Ҳазачи мусаммати солим таълиф шудааст.

Ба ҳамин тарик, дар девони шоир 8 мусаммати мухаммаси аз ҷаҳор то 7- бандӣ буда, дар маҷмӯъ 42 банд мебошанд ва 210 мисраъ ё ин ки 105 байтро ташкил медиҳанд. Ҳамаи мусамматҳои мухаммаси Соиб дар мавзӯҳои ишқӣ, маю бода, баҳору зебоиҳои табиат ва ғайра эҷод шудаанд. Аз тарафи дигар, хеле сабук бошад ҳам оҳангҳои иҷтимоиро низ фаро гирифтаанд. Вале оҳангҳои хеле кавии иҷтимоӣ, ки дар ғазалиёти шоир дида мешаванд, дар мусамматҳои мухаммаси ӯ дучор намеоянд.

Чунончи, банди аввали мусаммати мухаммаси дуҷуми девонро барои намуна зикр менамоем:

*Гаҳ ба ман теги тағофул он парирӯ мезанад,
Гоҳам отаи бар чигар аз тунди хӯ мезанад,
Рӯ матоб, ай дил, агар тег он ҷафочӯ мезанад,
Ҳар ки худро бар дами шамшери абрӯ мезанад,
Чун ҳилоли ид бар хуриед паҳлу мезанад.*

Мусаммати мухаммаси мазкур дорои панҷ банд (бисту панҷ мисраъ) буда, ишқист ва маҳбуба аз ҳама ҷиҳат (ҳам зоҳиран ва ҳам ботинам) бартарӣ дорад. Маҳбуба ҷафочӯ, бераҳм, бемехр, пурноз, фохир, ношикебо, бадзабон аст. Ошиқ баръакс: ҷафокаш, шикебо, содиқ, ҳалим, ботавозӯ, хоксор, хушмуомила, заҳматкаш мебошад.

Мусаммати мухаммаси зикршуда мураддаф (ридфи сода) ва дорои қофияи муқайяд буда, қофияҳо бо ҳарфи рави («ӯ») интиҳо ёфтаанд. Аз нигоҳи вазн бошад, ҳамаи бандҳо (5 банд) дар як вазн-Рамали мусаммани маҳзуф (баъзан максур) эҷод шудаанд, ки афоили он чунин аст:

- V - - / - V - - / - V - - / - V -

яъне: фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун ё фоилон.

Умуман, мусамматҳои мухаммаси Соиб аз нигоҳи мавзӯӣ, мазмуну мӯҳтаво маҳдуд буда, асосан аз баёни ишқу исёнҳои қалбии инсон, васфи хусну ҷамоли маҳбуба,

ситоиши маънавиёти маъшуқа ва якчоя бо ҳолати ошиқ дар иртиботи масъалаҳои мазкур бо авзои замон ва ғайра иборат мебошад. Вале аз нигоҳи ҳунари эҷод дар сатҳи ғазалиёташ эҷод шудаанд. Ин ҷиҳат барои муайян намудани пояи шоирии Соиб хеле хуб мусоидат мекунад.

Қисмати асосии девони Соиби Табрезиро ғазал фароҳам овардааст. Албатта, чун ғазал ба забон гирифта мешавад, ҳатман ишқ фарорӯи инсон меистад. Мо аз ин ҷиҳат мавзӯи мазкурро дар ашъори Соиб хеле хуб эҳсос менамоем. Аз силки чунин ғазалҳо метавон ғазали зеринро чун намуна зикр намуд, ки тобиши хеле қавии фалсафӣ низ дорад, чунончи:

*Зиҳӣ рӯят баҳори зиндагонӣ,
Ба лаълат зинда номи бенишонӣ,
Бадомӯзи ҳавас ошиқ нагардад,
Намеоҷд зи гулчин бозгонӣ.
Ба ҳарфи ишқ саргармам, ки бошад
Ҳаёти шамъ аз отаишзабонӣ.
Ду зулфат шоҳроҳи лаишқари Чин,
Ду чаишмат хобгоҳи нотавонӣ.
Макун чун Хизр бар худ роҳро дур,
Ки наздик аст роҳи ҷонфишонӣ.
Шароби кӯҳнаву ёри кӯҳанро
Ғанимат дон чу айёми ҷавонӣ.
Агар ошиқ намебудем, Соиб,
Чи мекардем бо ин зиндагонӣ?!*

Аз мӯҳтавои ғазали мазкур пайдост, ки мавзӯи марказии он ишқ буда, дар он васфи маҳбуба, ҷузъиёти зебоиҳои хусни ӯ, то андозае дур афтодани ошиқ ва тадричан ба хичрон гирифтдор шуданаш, шикебоии ошиқ, нози маҳбуба, дурӣ ҷустани ӯ аз ошиқ, вале ин ҳамаро аз гардиши рӯзгор, аз ҳукми тақдир, аз печидагиҳои зиндагӣ дидани ошиқ ба назар мерасад.

Дар баробари ин ҳама, то ҳадде моҳияти андарзӣ гирифтани образи лирикии ошиқ ба мушоҳида мерасад, ки яке

аз сифатҳои хеле нозуки сабки сухани Соиб, хосса услуби ғазалсароии ўст.

Дар ашъори Соиб оҳангҳои тасаввуфию ирфонӣ низ хеле қавист, зеро боре сари ин масъала ўро муосирин имтиҳон низ кардаанд. Нафаре аз шогирдон боре мисраи зеринро ба санчиши устод мефиристад:

Аз шишаи бе май май бешиша талаб кун,

Соиб фавран мисраи мазкурро чунин комил месозад:

Ҳақро зи дили холӣ аз андеша талаб кун.

Аз тарафи дигар, ў дар ин чода то ба ҳадде ба ашъори Ҷалолуддини Балхӣ, Шамсуддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ, Бобофиғонии Шерозӣ асосан рӯ овардааст ва чун дар ғазал пайгири ин тоифа аст, маълум мешавад, ки таъбу салиқаи солиму баланд дорад ва аз тарафи дигар, ирфону тасаввуф дар ғазали ў мақоми асосӣ дорад. Чунончи, дар ин ғазалиёти, ки дар пайравии Ҳофиз эҷод шудааст, мегӯяд:

*То манзили ман бодияи беҳабарӣ буд,
Ҳар мавҷи саробам ба назар болу паре буд.
Чун сарв дар ин боғ зи озодагии хеш,
Боре, ки маро буд ба дил, бесамарӣ буд.
З-он рӯз, ки шуд дидаи ман боз чу нарғис,
Авроқи дилам сарфи парешонназарӣ буд.
Буд аз дами шамшер дами субҳи нишотам,
То ҷавшани довудии ман беҳабарӣ буд.
Расоии шамъ аст зи пирохани фонус,
Дар парда сухан гуфтани ман пардадарӣ буд.
Аз аҷз чу шабнам нафитодем дар ин боғ,
Афтодагии мо гули равшангуҳарӣ буд.
Ёре, ки зубор аз дили ғамдидаи мо бурд,
Беминнату бемузид насими саҳарӣ буд.
Чун партави хуршед, ки дар оина уфтод,*

*Аз умр ҳамин баҳраи ман чилвагарӣ буд.
Соиб, чӣ тавон кард ба таклифи азизон
В-арна тарафи Хоҷа шудан бебасарӣ буд.*

Ғазали мазкур, ки хеле хунармандона эҷод шудааст, мураддафу муқаффо буда, аз нигоҳи вазн низ ҷолиб аст. Ғазал дар баҳри Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи маҳзүф эҷод шудааст, ки аркони он чунин аст:

--V I V—V/V—V/V--ё: V –

яъне: мафъулу, мафоилу, мафоилу фаулун ё мафоил.

Дар ғазали мазкур бевафоии дунё, назарфиребии он, гузашти умр мисли лаҳзае нигаристан ба оина таъбир карда мешавад, ки ҳадаф хушдор додан аз тағофул варзидан мебошад. Гузашти умри ройгон монанд ба чизест, ки ба дами шамшер мувочеҳ мегардад ва аз раҳой дигар илочу чорае надорад ва ҳадафи эҷодкор он аст, ки барои баҳра бардоштан аз умр, аз зиндагӣ кореро метавон интиҳоб кард, роҳеро метавон пеш гирифт, то ин ки дар охир лабу ангушти ҳайрат нагазӣ. Яъне ин роҳи ирфон, маърифати Ҳақ мебошад.

Дар таълимоти ирфонии ӯ роҳи мазкур роҳи камолот, роҳи мукаммалӣ ва ҷавонмардона аст, ки агар зарра ба он макон худро расонад, зарра нахоҳад монд ва ё шабнам агар комёб шавад, офтоб хоҳад гашт:

*То дида маҳви рӯи ту шуд, комёб шуд,
Шабнам ба офтоб расад, офтоб шуд.
Як чашим хоби талх ҷаҳон дар бисот дошт,
Он ҳам насиби дидаи шӯри ҳубоб шуд.
Аз шарми зулфу рӯи ту дар нофи оҳувон
Сад бор мушк хун шуду хун мушки ноб шуд.
Аз рафтани ҳубоб чӣ парвост баҳрро,
Ишқи туро аз ин чӣ ки олам хароб шуд.
То чеҳраи ту дар арақи шарм ғӯта зад,*

*Ҳар орзу, ки дар дили ман буд, об шуд.
Оби ҳаёти Хизр гилолуди миннат аст.
Хуш вақти ташнае, ки диёри сароб шуд.
Соиб зи файзи ҷозибави ишқ оқибат,
Бо офтоб зарраи ман ҳамрикоб шуд.*

Агар каме амиқтару дақиқтар зехн монда шавад, гумон карда мешавад, ки чанд байти аввали ғазали мазкур давоми мантиқии ғазали боло бошад. Зеро давоми он роҳ дар ин ғазал тавзеҳ дода мешавад.

Ғазали боло ишқӣ буда, ифодаҳои шоир, оҳангҳои дигарии иҷтимоӣ: хоби талх, бисоти ҷаҳон, дидаи шӯри ҳубоб, шарми зулфу рӯ, сайри ҳубоб, харобии олам, арақи шарм, об шудани орзу, ҳамрикоби офтоб ва ғайра хеле саҳт омезиш дода шудааст.

Дар тасвири ошиқона, ки васфи ҷузвиеҳои ҷамоли маҳбуба аст, бо ҷузвиеҳои пургазоди ҳаёт ба киёс гирифта мешавад.

Вале масоили ноҳамвори рӯзгорро бо печидагиҳои сершумори зиндагӣ ишқ мувофиқи мурод сохтааст.

Ғазал бо хусусиятҳои шаклӣ низ қобили қабул аст: он мураддаф буда, радифи сода (шуд) дорад, ки бори ғоявӣ бар ўҳда дорад ва то андозае барои оҳангноки ба қофия низ таҳким мебахшад.

Қофияҳои ғазали боло муқайяд буда, бо ҳарфи равӣ - «б» интиҳо ёфтаанд.

Ғазал дар баҳри Музореи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзүф эҷод шудааст, ки афоили он чунин аст:

-- V / - V - V / V -- V / - V -

яъне: мафӯлу фоилоту мафоилу фоилун.

Дар баробари мавзӯҳои ишқӣ, маю мусиқӣ, баҳору васфи табиат ва ғайра дар ғазалиёти Соиб мавзӯҳои дигар: дӯстию рафоқати инсонҳо, дастгирии ҳамдигар, ёрӣ ба дармондагону бечорагон, ҷимояи аҳли меҳнату фуқаро,

васфи илму дониш, хираду ақл, маърифату маънавиёт, мувофиқати қавлу амал, гуфтору кирдор ва ғайра манзур мегардад. Дар баробари ин амалу кирдорҳои зишт, қабохати инсонӣ, авомфиребиву мардумозорӣ, танбалию пурхӯрӣ, хобу хашм, бадтинатию сиёҳдилӣ, муфтхӯриву дилзорӣ, такаббуру ҳавобаландӣ, худхоҳиву худписандӣ, ғаммозиву чоҳилӣ, дунҳиммативу пастгинатӣ, мумсикиву баҳилӣ, золимпешагиву ҳақимардумхӯрӣ, чафокориву бепарвой ва ғайраро саҳт ба зери танқид мегирад. Ба ин маънӣ, ки шахси пастҳиммат ба сарманзили мақсуд нахоҳад расид, мегӯяд:

*Ба ҳеч ҷо нарасад ҳар кӣ ҳимматаш паст аст,
Пари шикаста хасу хори ошённа шавад.*

Ҳол он ки агар шахс ҳимматбаланду саховатманд бошад, барояш дар ду олам мушкилие садди роҳ нахоҳад шуд.
ӯ мегӯяд:

*Ба ҳиммат метавонӣ қатъ кардан осмонҳоро,
Чаро бо ин чунин теге ниҳон зери сипар бошӣ?*

Яке аз хусусиятҳои хеле муҳими лирикаии Соиб ва хусусан, ғазалҳои ӯ он аст, ки дар ғазал аз саромадони он Чалолуддини Балхӣ, Хусрави Дехлавӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Урфии Шерозӣ, Бобо Фигонии Шерозӣ, Назириву Файзӣ ва дигарон ба некӣ ёд мекунад, нозуқиҳо ва латофату лаҳни сухани онҳоро хеле хуб омӯхтааст ва аз ин рӯ, ҳамин чихат аз баландии таъбу тавоноии шоир Соиб гувоҳӣ медиҳад.

Ба ин маънӣ, донишманди Ҳинд Шиблии Нуъмонӣ дар «Шеър-ул- аҷам» қазоват мекунад, ки: «Соиб, агарчи тамоми устодону ҳамасронашро ба адаб ёд мекарда, лекин ба баъзе асотиди (устодҳои) сухан ниҳоят ақидаманд будааст. Зиёда аз ҳама, ба Ҳоча Ҳофиз иродат меварзад ва ин далели умдаест бар завқи салими ӯ...»

Соиби Табрэзӣ дар ғазалҳои ҷавобия низ қавипанча аст. Аввал ин, ки ӯ ба ғазалиёти ғазалсароёни дараҷаи аввали таърихи адабиёт даст мезанад ва ҷавобияҳое рӯи қор меорад, ки агар аз ғазали аввал баланд набошад, паст ҳам нест. Масалан, яке аз ғазалсароёни хеле маъруф - Бобо Фигонии Шерозӣ ғазале дорад бо матлаи зерин:

*Ба бӯят субҳдам нолон ба гулгашти чаман рафтам,
Ниҳодам рӯй бар рӯи гулу аз хештан рафтам...
Соиби Табрэзӣ ба ин ғазал чунин ҷавобия дорад:
Ба бӯят субҳдам гирён чу шабнам дар чаман рафтам,
Ниҳодам рӯй бар рӯи гулу аз хештан рафтам.*

«ташбеҳи шабнам шеърро рӯҳ дода ва даъвиرو комилан собит кардааст».

Яке аз далелҳои осори пешиниён ва хосса ашъори гузаштагонро хеле нозук донишмандони Соиб он будааст, ки ӯ аз ашъори бузургон дар шакли мунтахаб баёзе мурағаб намуда будааст ва албатта, барои он ки ин қорро сомон бидиҳад, ашъору девон ва қуллии бисёр саромадони суханро тақрир ба тақрир санҷидаасту мутолиа намудааст ва бешубҳа, ин қор бетаъсири мусбат нест. Зеро баёзи мурағабнамудаи Мирзо Муҳаммадали Соиб дорои бисту панҷ ҳазор байт буда, беш аз ҳаштсад нафар шоирро фаро гирифтааст.

Соиб аз шуарои гузашта, чунон ки қаблан зикр шуд, ба Шайх Саъдии Шерозӣ ва махсусан ғазалиёти ӯ таваҷҷӯҳи махсус дорад, Чунончи: байти Саъдӣ:

*Қиёмат мекунӣ, Саъдӣ, бад-ин ширин сухан гуфтан,
Мусаллам нест тӯтиро дар айёмат шакархой.
Аз Соиб:
Дар ин айём шуд хатми сухан бар хомаи Соиб,
Мусаллам буд, гар з-ин пеш бар Саъдӣ шакархой.*

Дар ғазалиёти Соиб ишқи байни инсонҳо, шӯру валвалаҳои қалбии инсонӣ, ҳиссиёти латифи одамӣ, нози

ошиқу истинчнои махбуба, тараннуми муҳаббати поки
ошиқон хеле мавқеъ дорад. Ў дар ин чода аз пешиниён ба
ашъори Саъдӣ бештар рӯ меорад. Тафовути тасвири Соиб
дар он аст, ки дар ин чо чолибан байтҳои ғазал чанбаи
ирсолимасали мегиранд. Масалан, ба ин ғазали Соиби
Табрези зехн монед:

*Онро, ки чаши масти ту беихтиёр кард,
Осудааш зи нурсиши рӯзи шумор кард.
Раҳме накард бар ҷигари оташини мо,
Машишотае, ки лаъли туро обдор кард.
Нагзоиш чаши боз кунад дил ғубори чаши,
Ин гарди шӯхчаши чӣ бо ин савор кард.
Аз дил мапеч рӯй, ки шаккарсухан нашуд,
Ҳар тӯтие, ки пушт бар оинадор кард.
Беинтизор домани хуршедро гирифт,
Чун шабнам он ки оинае безубор кард.
Дар коми шер бистари роҳат фикандааст,
Ҳар кас, ки хоби амн дар ин рӯзгор кард...
Ин он ғазал, ки Саъдии Шероз гуфтааст,
«Музд он гирифт, ҷони бародар, ки кор кард».*

Аҷоиби баёни Соиб ҳатто дар лирикаи сирф ишқӣ он
аст, ки баёни ӯ тамоман тобиши иҷтимоӣ мегирад ва дар
девони Соиб шеърро, ки дур аз оҳангҳои иҷтимоӣ бошад,
пайдо намудан муяссар намегардад. Ишқи ӯ муҳаббати
андарзомез аст, ки аз ноҳамвориҳои зиндагӣ, печубҳои
рӯзгор, пастиву баландиҳои ҳаёт, шебу фарозҳои умр, гиру
дорҳои олами инсонӣ, дороиву нодороҳо маншаъ мегирад,
сарчашма пайдо мекунад. Намунаи қазовати боло ғазали
зерини Соиб метавонад бошад:

*Соқӣ аз ҷоме агар хотири мо шод кунад,
Беҳ аз он аст, ки сад майкада обод кунад.
Чаши хуфтаст гизоле, ки надорад шӯхӣ,
Ману он сайд, ки хун дар дили сайёд кунад.*

*Охир, ай подшаҳи хусн, чӣ инсоф аст ин,
 Ки дар айёми ту шиқ ин ҳама бедод кунад.
 Ёди айёми ҷунун бар сари ман борад санг,
 Кӯдаконро чу зи мактаб касе озод кунад.
 Мотами воқеи Лайливу Мачнун дорад,
 Ҳар дарое, ки дар ин бодия фарёд кунад.
 Бар забонаш ба ҷуз аз номи Худо н-ояд ҳеч,
 Ҳар ки наззораи он ҳусни Худодод кунад.
 Хандаи кабк шавад нолаи хунин, Соиб,
 Бесутун ёд чу аз рафтани Фарҳод кунад.*

Ғазали мазкур низ ишқӣ буда, бо кавитарин оҳангҳои иҷтимоӣ қобили вуқӯъ шудааст, ки танҳо як ишораи сабуке метавон бар мӯҳтавои он намуд, то ҳадафи эҷодкор ошкор-тар гардад. Масалан, дар кӯтохтарин муддат, ки хуршед ба шабнам рух намуд, шабнам бо хуршед гӯё мепайвандад. Яъне бухор шуда ба ҳаво меравад. Вале ойинаи беғубори шабнам ҳамин маъниро дорад, ки шабнам болои чизе афтода бошад, аз сабаби софу пок буданаш, ранги ҳамон предметро мегирад. Яъне бо ӯ муқобилу муҳолиф нест ва ғайра.

Хусусиятҳои шаклии ғазал низ хубу қолиб аст, зеро мураддаф (радифи сода) ва муқаддас буда, зеро қофияҳои он муқайяд аст, зеро бо рави (ҳарфи «р») интиҳо мебад. Бори ғоявӣ дар ғазали боло бештар бар ӯҳдаи радиф қарор гирифта, ҳадафи қофия таъкиди маъно ва таъмини оҳангнокӣ мебошад. Аз нигоҳи вазн низ ғазали зикршуда қолиб аст. Ғазал дар баҳри Музореи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзӯф (ё мақсур) эҷод шудааст, ки афоили он чунин мебошад:

-- V / - V - V / V -- V - / V ~

яъне: мафъӯлу фоилоту мафоилу фоилон.

Замони Соиб низ мисли асрҳои пешина асри ғазал, айёми ғазал, замони ғазал буда, рушду инкишофи навъи адабии мазкур қонуниятҳои инкишофи адабиёти бадеиро то андозае муайян намудааст. Аз ин рӯ, як хусусияти ғазали

Соиб, ғазалсароии ӯ ва адабиёти даврони ин шоири баландпоя аз доираи лирикаи сирф ишқӣ берун баромада, ба масъалаҳои рӯзгору зиндагӣ, ба ҳаёти чомеа пайвастанӣ ғазал аст ва ин ҷанбаъ пас аз асри XIV, пас аз Хоча Ҳофиз рӯи қор омадааст. Ба андешаи мо, ин тамоил махсусан тавассути ашъори Соиб ривочу раванқ пайдо намуда, боиси тавачҷӯҳи муосирони шоир ва аҳли қалами минбаъда низ шудааст.

Беш аз ин гуфтан мумкин аст, ки ин хусусияти лирикаи ишқӣ, яъне даҳолату фарогирии иллату нуқсонҳои рӯзгор ва танқиди он яке аз ҷиддитарин таҳаввулот дар таърихи инкишофи навъи адабии ғазал буд, ки тавассути ашъори Соиб ҳукми суннатӣ касб кард.

Чунончи:

*Эмин аз душмани хомӯш шудан мумкин нест,
Хатари роҳравон аз саги гофилгир аст.*

Ё ин ки:

*То шавӣ чашму чароғи ин ҷаҳон чун офтоб,
Пӯшиши ҳар тангдасту фарши ҳар вайрона бош.*

Шоир онҳоро, ки аз номи падар, мансабу қори ӯ ифтихор доранд, саҳт қоҳиш мекунад. Ба қавли ӯ, бояд ҳуди шахс боиси паҳн гардидани шӯҳрати хеш дар рӯзгор бошад:

*Гавҳарнамои ҷавҳари зоти хеш бош,
Ҳоқаш ба сар, ки зинда ба номи падар бувад.*

Соиб аз шуарои қаблӣ таҷрибаи ҳислатҳои ҳамидаи инсониро аз қабилӣ: халқдӯстӣ, неқӯкорӣ, мардумнавозӣ, илмдӯстӣ, ҳунаромӯзӣ, ёрӣ ба дармондагону ниёзмандон, нафърасонӣ, хоксориву фурутанӣ, шикастанафсиву нармдилӣ, дурандешиву олиҳимматӣ, саховатмандиву

хайрхоҳӣ, меҳнатқаринию суботкорӣ, шикебоию бурдборӣ
ва ғайраро пазируфта, онро бо тобишҳои нав пешкаши
мардум намудааст:

*Дона беҳтар дар замини нарм боло мекашад,
Сарфарозӣ бештар, чун хоксорӣ бештар.*

Ё ин ки:

*Шабнам ба офтоб расид аз фитодағӣ,
Бингар, ки аз кучо ба кучо метавон расид.*

Ва ё:

*Даъвии дониш бувад, Соиб, ба нодонӣ далел,
Ҳар ки нодон мешуморад хешро, донотар аст.*

Ё ки:

*Хоксорӣ на биноест, ки вайрон гардад,
Селҳо очизи кӯтоҳии ин деворанд.*

Аз ин рӯ, Ҳазрати Соиб ба ин масъалаҳо ақидаи хос-
саи худро дорад ва агар оддитар карда гӯем, ӯ дар ин чода
истиклоли андеша дорад. Ба андешаи ӯ:

*Пок кун аз ғайбати мардум даҳони хешро,
Ай, ки аз мисвок доим меқунӣ дандон сафед.*

Ва аз ин рӯ ғайбатро сарчашмаи аъмоли бад меҳисобад.
Ба назари шоир, махсусан забонро бояд эҳтиёт кард, зеро
бурротарин шамшер аст, ки дигар ба ҳам намеояд:

*Ҳар киро теги забон нест ба фармон, Соиб,
Оқибат куштаи шамшери забон мегардад.*

Дигар аз қавитарину муҳимтарин хусусиятҳои лирикаии
Соиб чанбаи андарзӣ, моҳияти мавъизатӣ касб намудани
он аст. Албатта, ин яке аз хусусиятҳои сабки ҳиндӣ буда,

махз тавассути ашъори Соиби Табрезӣ тақвият пайдо намуд. Чунончи:

*Умр рафту хор-хораиш дар дили бетоб монд,
Мушти хошоке дар ин вайрона аз селоб монд.
Иқди дандон дар канорам рехт аз тори нафас,
Риштаи хушке зи чандин гавҳари ноёб монд.
Танпарастӣ фурсати молидани чашме надод,
Рӯи матлаб дар ниқоби пардаҳои хоб монд.
Дил зи бешиқӣ даруни синаам афсурда шуд,
Доғи ин қандили равшан дар дили меҳроб монд.
Ақл аз кори дили саргашта сар берун набурд,
Дар дили баҳри вуҷуд ин қатраи ноёб монд.
Корвони Юсуф аз Канъон ба Миср овард рӯй,
Давлати бедор рафту пои мо дар хоб монд.
Аҳли дарде, Соиб, аз олам дучори мо нашуд,
Дар дили мо ҳасрати ин гавҳари ноёб монд.*

Ғазали мазкур комилан ба мавзӯҳои иҷтимоӣ бахшида шудааст. Ҳадаф ва муроди шоир пушаймонӣ аз умри барҳадаф рафта ва тағофулварзӣ буда, қахрамони лириқӣ аз рӯзгори сипаришудааш пушаймон аст. Мақсад аз хорхори умр ҳасрат аст, ки дар дил мондааст ва мурод аз селоб гузашти ноайёни рӯзгор мебошад мушти хошок ҷисми фарсудаи рӯзгордида. Шоир ҷузъиёти ин тасвирро низ хеле таъсирнок баён кардааст: риштаи истехкоми лаззатҳои моддӣ - дандонҳо, фарсудашавии риштаи гавҳарҳо ва гусастани он-рехтани дандонҳову ҳолӣ мондани даҳон. Ҳадаф аз танпарастӣ - ҳавою ҳавасҳо, неъматҳои инҷаҳонист, ки ҷӯяндагонаш мунтаҳо пушаймонанд. Вале чӣ илоҷ?

Мақсад аз дили бешиқ-фармудаҳои нокарда ва акнун он ҷисми афсурдаи қафаси сина доғи қандилест, ки танҳо ҷойро ҳолӣ кардасту осораш (доғаш) пайдост. Аз сабаби ин ки мо аз аҳли дард-ҳабибони Ҳақ дур мондем, пас аз ин гавҳари ноёб-файзи эшон баҳравар нагаштем. Аз ин рӯ, мо ҳасратзадагонем.

Ғазал радифдор (радифи сода-монд), дорои қофия (қофияҳои муқайяд) буда, ҳар кадом ба ҷуз аз вазиҳои адабӣ-бадеӣ, инчунин бори ғоявӣ бар ўҳда доранд. Ғазал дар баҳри Рамали мусаммани мақсур эҷод шудааст ва аз ин ҷост, ки моҳияти панду андарзӣ дорад. Афоили ғазали мақсур чунин аст:

V - - / - V - - / - V - - / - V ~

яъне: фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилон.

Ҳатто аз ҳамин ғазали зикршуда ҳам қиёс кардан мумкин аст, ки лирикаӣ ишқӣ тавассути ашъори Соиби Табрзӣ чанбаи бисёр қавии иҷтимоӣ-эътирозӣ қасб намудааст ва он қариб ба қулли ашъори шуароӣ ин аҳд ва хосса Соиб хос аст. Чун Сайидо, ки яке аз пайравони Соиб аст ва пайравии ў ба эҷодиёти Соиб бесабаб нест, ин мавзӯро ба олитарин дараҷа расонидааст. Ин аст, ки Соиб мегӯяд:

*Дар коми аждаҳо наравӣ то ҳазор бор,
Соиб, гули мурод начинӣ зи рӯи ганҷ.*

Ё худ:

*Аз тири оҳи мазлум зolim амон наёбад,
Пеш аз нишона хезад аз дил фиғон камонро.*

Ва ё:

*Гиряи шамъ аз барои мотами парвона нест,
Субҳ наздик асту дар фикри шаби тори худ аст.*

Соиб, дар баробари васфи хислатҳои ҳамида, дар ҳамин поя сифатҳои разилаи инсониро сарзаниш мекунад ва аз ҷумла ў худхоҳиву танпарварӣ, фиребгарӣ, ҷоҳили, нодонию мардумозорӣ, суҳанчинию авомфиребӣ, бодахориву бадмастӣ, кибру ғурур, такаббуру худписандӣ, дурӯғгӯиву

ғайбаткунӣ, зиёнкориву фиску фучур, бепарвоиву бўҳтонкорӣ, ғафлатварзиву ҳақимардумхӯрӣ, тамаъкориву дунҳимматӣ, сифлагиву беҳаёӣ ва ғайраро саҳт нақӯҳиш намуда, боиси ҳама гуна футуру пастравиҳо гардидани ҷомеъаро таъкид менамояд, ки дар сифатҳои зикршуда мебошад:

*Садои оби равон хобро гарон созад,
Зи хушнамоиш умр аст хоби ғафлати мо.*

Ва ё:

*Дар номаи мо ҳарфи насанҷида набошад,
Аз ҷайби садаф суфта барояд гуҳари мо.*

УСЛУБ ВА САБКИ БАЁНИ СОИБ

Сабки сухани Соиб дорои ду чанбаъ аст. Шеваи эҷоди шоир, тарзи гуфтору услуби баён, ҳунари таълифи ӯ аз нигоҳи фардияти эҷодӣ хоси ҳуди ӯст. Яъне ҳамоно чанбаи ҳаётӣ, оҳанги воқеӣ-реалистӣ гирифтани лирикаи ишқӣ пас аз Саъдӣ дар шеъри ин симои эҷодӣ ба назар мерасад. Ҷузъиёте, ки дар сухани ӯ хангоми арзи матлаб ва тасвири ҳолат ба назар мерасад, воқеӣ, мушаххас, дастрас, ҳаётӣ мебошад. Ин ҳолат пеш аз ҳама, аз муносибати қаҳрамони лирикӣ ба воқеият замина мегирад. Аз ин рӯ, қаҳрамони лирикии ӯ ғолибан дар тақопӯю тараддуди рӯзгор баҳри дарёфти ризқу рӯзӣ, баҳри нафъи мардум аст. Ӯ орзую ҳавас, хоҳишу таманнои муосирони ҳешро дар рӯзгор дарк намуда, барои татбиқи он ҳаддалимкон мусоидат мекунад:

*Ин ки гоҳе мезадам бар обу оташ ҳешро,
Равшанӣ дар кори мардум буд мақсудам чу шамъ.*

Дар ин байт калимаҳои ифодагари ҳадаф: об, оташ, худ, афкандан, равшанӣ, кор, мардум, шамъ калимаҳои

хаётию ҳаррӯзаи рӯзгори инсони меҳнаткашу хайрхоҳ аст. Ба андешаи мо, низоъҳо, тазодҳо, конфликтҳо, бархӯрдҳо, зиддиятҳо ва гиру дорҳои байтҳо, мисраъҳо, бандҳо ва ғазалу жанрҳои дигари девони Соиб аз таносуби фикрии шоир, қиёси шахсият ва ҷомеа, муҳити зист ва фард сар мезанад, ки ба ин восита истиқлоли ақоид, фардияти андешаи эҷодкор мушоҳида карда мешавад.

Бо назардошти бардоштҳои ғоявию бархӯрдҳои мафкуравӣ фардияти сабки Соиб ва услуби эҷодии ӯ муайян карда мешавад.

Яке аз ҷанбаҳои ҳунарии Соиб дар ин ҷода кор гирифташ аз тамсил аст, ки дар ғазали ӯ мисраъҳо, байтҳо, дар маҷмӯъ ҳамин гуна хусусият дорад. Гумон меравад, ки шоир аз мақолу зарбулмасалҳо ба таври фаровон кор гирифтааст, вале дар ҳақиқат чунин ҳам ҳастан. Беш аз он ин мисраъҳо, байтҳоро худӣ шоир сохтааст, эҷод кардааст, ки хусусияти ирсолимасалӣ ё ирсолимасалайнӣ доранд.

Чунончи:

*Ба матлаб мерасад ҷӯёи ком оҳиста-оҳиста,
Зи дарё мекашад сайёд дом оҳиста-оҳиста.
Ба Мағриб метавонад рафт дар як рӯз аз Машириқ,
Гузорад ҳар кӣ чун хуришед гом оҳиста-оҳиста.
Ба ҳамворӣ баландӣ ҷӯ, ки теги кӯҳро орад,
Ба зерӣ пой кабки хушхиром оҳиста-оҳиста.
Зи тадбири ҷунуни пухта кори ақл меояд,
Ки Маҷнун оҳувонро кард ром оҳиста-оҳиста.
Ҳамон маънист бар ҳусни мадори ҳуҷҷати нотик,
Ки тӯтӣ мешавад ширинкалом оҳиста-оҳиста.
Агарчи ришта аз тори гуҳар бечону лоҷар шуд,
Кашид аз мағзи гавҳар интиқом оҳиста-оҳиста.
Машав аз зердасти хеш эмин дар тухидастӣ,
Ки хуни шишаро нӯшид ҷом оҳиста-оҳиста.
Дилам аз оҳ, мегуфтам шавад холӣ, надонистам,
Ки печад бар саропоям чу дом оҳиста-оҳиста.
Ба шаққарханд аз он лабҳои хушдашином қонеъ шав,*

*Ки хоҳад талх гардид ин мудом оҳишта-оҳишта.
Агар номи баланд аз чарх хоҳӣ, сабр кун, Соиб,
Зи насти метавон рафтан ба бом оҳишта-оҳишта.*

Дар сабки шеъри Соиб печидагии маъно, таваҳхумии тасвир, баёнҳои зехнӣ қариб, ки дида намешавад. Шеъри ӯ шеъри пандомез, ҳикматомез, мавъизатомез, андарзнома аст.

Албатта, аз мақолу зарбулмасалҳо низ бархурдор ҳаст, вале ғолибан ихтирои худи эҷодкор аст.

Дар шеъри ӯ қофия ва радиф мавқеъ дошта бошанд ҳам, нуфузи радиф бештар аст.

Лексикаи истифодакардаи Соиб бештар воқеӣ, оммафаҳм, мушаххас ва рӯзгорӣ буда, шакли мураккаби калимаҳо бештар аст, ки ғолибан худи Соиб сохтааст.

Дар ашъори шуарои ин сабк ва хосса Соиб, асосан санъатҳои маънавӣ мавриди истифода қарор дода шудаанд, зеро шеъри ин аҳд асосан шеъри маънӣ буда, ба лафзбозӣ чандон эътибор дода намешавад.

СОИБ ВА ШУАРОИ ДИГАРИ МУОСИРУ МИНБАЪДА

Таъсири Соиб ба адабиёти давр ва баъд аз асри ӯ хеле бузург аст. Шоири мутафаккир ин нуктаро худаш низ ҳис кардааст, ки чое мегӯяд:

*Маҳв кай аз сафҳаи дилҳо шавад осори ман,
Ман ҳамон завқам, ки меёбанд аз гуфтори ман.*

Ашъори Соиб, ки саропо ҳикмату андарз, панду мавъизат, насиҳату тарбият ва дарси ҳаёту зиндагӣ, таълими рӯзгору таҷрибаи умр аст, ба адабиёти асри адиб ва ба адабиёти минбаъдаи халқҳои Эрон, Осиёи Миёна, Ҳиндустон, Афғонистону Туркия ва халқҳои дигари порсигӯ таъсири фаровон намудааст.

Яке аз пайравони чиддии Соиби Табрeзӣ дар Осиёи Миёна шоири ҳунарманд-Миробид Сайидои Насафӣ аст, ки тибқи тадқиқи муҳаққиқон, Сайидо ба беш аз чихил ғазали Соиб мусаммати мухаммас бастааст. Яъне мусаммати мухаммаси тазмин бар ғазали Соиб мебошад. Таъсири ашъори Соиб ба ашъори Калим, Носиралӣ, Шавкати Бухорой ва бисёр дигарон хеле бузург аст.

Умуман заминаи бунёдии ашъори Соиби Табрeзиро шеъри ҳикмат, ашъори пандомез фароҳам меорад ва асоси ин шеър ҳамоно таносуби сухан, ирсоли масалу масалайн ва тазоду муқобала мебошад. Шеъри мазкур ҷанбаи фалсафаи амалии ашъори Соибро ташкил медиҳад ва аз ин рӯ, ашъори Соиб дар бедории мафкуравии мардум, дар ҷунбишҳои зехнии халқ, дар худшиносии омма нақши босазо дорад, зеро бардоштҳои фикрӣ, бархурдҳои ақлонӣ зехнӣ боиси бедории фикрӣ ва ҳештаншиносии омма хоҳад шуд.

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО:

1. Овони ҷавонӣ ва илмомӯзии Соиб чӣ гуна гузаштааст?
2. Соиб кай ва дар кадом доираи адабӣ унвони ифтихории Маликулшуароиро сазовор шудааст?
3. Интиҳои рӯзгори Соиб дар кадом шаҳрҳо сипарӣ шудааст?
4. Сохту таркиби «Девон»-и Соибро шарҳ диҳед.
5. Хусусиятҳои алоҳидаи лирикаи ишқии Соиб дар чист?
6. Мавзӯҳои асосии лирикаи Соиби Табрeзӣ аз ҷиҳати иборатанд?
7. Мазмун ва мундариҷаи мусамматҳои мухаммаси Соибро шарҳ диҳед.
8. Хусусиятҳои шаклии мусамматҳои мухаммаси Соибро баён кунед.
9. Мавқеи ғазал дар «Куллиёт»-и Соиб чӣ гуна аст?
10. Ҷадвал ба бештар ба ҷиҳати пайравӣ кардааст?
11. Мавзӯи ғазалиёти Соиби Табрeзӣ кадомҳоянд?

12. Хусусиятҳои фарқкунандаи ғазалиёти Соибро номбар кунед.

13. Кадом санъатҳои бадеӣ дар ашъори Соиб бештар истифода шудаанд?

14. Таъсири эҷодиёти Соиб ба адибони давр ва минбаъда чӣ гуна аст?

15. Кадом шоирони Мовароуннаҳр ба ғазалиёти Соиб тазмин бастаанд?

ҲАРФИ РАВИ ВА ҚОФИЯИ МУҚАЙЯДУ МУТЛАҚ

Вобаста ба ҳарфи равӣ, қофия ба ду навъ чудо мешавад: қофияи муқайяд ва қофияи мутлақ.

Дар илми бадеӣ классикӣ қофияро, ки ҳарфи рави бо ҳарфи васл начаспидааст, қофияи муқайяд меноманд. Ба таври дигар гӯем, қофияи муқайяд қофияест, ки охири ҳарфи он равист ва баъди он ҳарфи дигаре наомадааст. Мисол:

*Касе нест бе озу ному нанг,
Ҳамон ошти бехтар ояд зи чанг.
(Фирдавсӣ)*

Дар ин байт калимаҳои «нанг»-у «чанг» қофия буда, чузви «-анг» решавӣ қофия аст. Мувофиқи қоидаи илми қофия садоноки кӯтоҳи «а» ҳазв, ҳамсадои «н» қайда ва ҳарфи «г» равист. Азбаски қофияи ин байт бо ҳарфи равӣ ба охир расидааст ва баъди он ҳарфе наомадааст, онро қофияи муқайяд (басташуда, ишкел кардашуда) меноманд. Агар дар қофия ҳарфи равӣ бо ҳарфи васл часпида бошад, яъне баъди ҳарфи равӣ ҳарфи дигаре омада бошад, чунин қофияро қофияи мутлақ меноманд.

Мисол:

*Мардони қабила рахт бастанд
В-аз арса ҳаме берун нишастанд.*

Дар ин байт калимаҳои «бастанд» ва «нишастанд» қофия буда, чузви «-астанд» решаи қофияро ташкил медиҳад. Дар ин решаи қофия садоноки кӯтоҳи «а» ҳ а з в , ҳарфи «с» қайд, ҳарфи «т» равии мутлақ, садоноки кӯтоҳи «а» м а ч р о , ҳарфи «н» в а с л , ҳарфи «д» х у р ў ч мебошад.

Чи тавре ки мебинед, дар қофияҳои байти боло - «бастанд» ва «нишастанд» баъди ҳарфи равӣ - «т» боз як садоноку (ҳаракату) ду ҳамсадо омадааст. Пас, ин қофия қофияи мутлақ аст.

Ҳарфҳои қофияи муқайяд инҳоянд: таъсис, дахил, ридф (ридфи муфрад ё асли, ридфи мураккаб ё зоид), қайд ва равӣ. Яъне ҳарфҳои қофияи муқайяд ҳарфҳои ҳамаҷонибаанд, ки ҳамеша пеш аз равӣ меоянд. Ҳоло ба таври мухтасар доир ба ҳар кадоми он маълумот медиҳем.

Таъсис калимаи арабист, маънои луғавиаш бунёд гузоштан, асос гузоштан аст. Дар илми қофия яке аз ҳарфҳои решагист. Таъсис садоноки дарози «о» («алиф»)-и пеш аз равӣ буда, ҳатман дар байни он ва равӣ бояд як ҳамсадою як садоноки кӯтоҳ воқеъ шавад. Садоноки «о»- ро барои он таъсис меноманд, ки он асоси қофияро ташкил медиҳад, яъне оғози ҳарфҳои қофия аз ҳамин ҳарф сар мешавад. Таъсис ҳамеша бо ҳарфи дахил меояд, ҳарфҳои ҳамаҷониба, ки пеш аз таъсис меоянд, ба решаи қофия дохил намешаванд. Мисол:

*Гарчи дарбастам дари мадҳу газал якборагӣ,
Зан(н) мабар, к-аз назми алфозу маъонӣ қосирам.
Балки дар ҳар навъ, к-аз ақрони ман донад касе
Хоҳ чузве гир онро, хоҳ куле, моҳирам.*

(Анварӣ)

Дар ин ду байти Анварӣ, ки дар баҳри Рамали мусаммани маҳзуф суруда шудааст, калимаҳои «қосирам»-у «моҳирам» қофия, чузви «-осирам»-у «-оҳирам» решаи қофия мебошад. Дар ин решаи қофия ҳарфи «о» т а ъ с и с , ҳарфи «с» (дар қофияи дуюм ҳарфи «х») д а х и л , ҳарфи

«и» ишбоъ, ҳарфи «р» рави мутлақ, ҳарфи «а» маҷро ва ҳарфи «м» васласт.

Баъзе шоирон такрори таъсисро дар қофияи шеър зарур намешуморанд. Мисол:

*Ай лаъли ҷонфизоят нақди хазинаи дил,
З-он нақд нест моро ҷуз хуни дида ҳосил.*

(Восифӣ)

Калимаҳои «дил» ва «ҳосил»-и байти Восифӣ қофияи онро ташкил медиҳанд, калимаи «ҳ о с и л» таъсис дорад, аммо дар калимаи « д и л» таъсис иштирок надорад.

Ашъоре, ки дар қофияҳои онҳо ҳарфи таъсис истифода шуда бошад, хеле кам аст.

Дахил калимаи арабист, маънои луғавиаш далолаткунанда, баромада; ҳамроҳ, шарик аст. Дар илми қофия яке аз ҳарфҳои решагире гуянд, ки ҳамеша дар байни таъсис ва рави меояд.

Мисол:

*Фалак дар сояи барри ҳавосил,
Заминро парри тӯтӣ кард ҳосил.*

(Абулфараҷи Рунӣ)

Дар байти боло калимаҳои «ҳавосил» ва «ҳосил» қофия буда, ҷузви «- осил» решаи қофия аст. Дар ин решаи қофия ҳарфи «о» таъсис, ҳарфи «с» дахил, садоноки кӯтоҳи «и» ишбоъ ва ҳарфи «л» рави муқайяд аст.

Аксари шоирони адабиёти классики форс-тоҷик такрори ҳарфи дахилро дар қофия зарур намешуморанд. Агар такрори ҳарфи дахил дар қофияи шеър риоя шавад, онро аз муҳассаноти шеър ҳисоб мекунам, зеро таъсир ва оҳангокии калом мавзун зиёд мегардад.

Дахил дар баъзе китобҳои адабиётшиносӣ бо номи ҳойил низ дучор меояд ба ин хотир, ки байни таъсису дахил гӯё ҷудой афкандааст.

Ридф низ калимаи арабист, маънои луғавиаш паи ҳам даромадан, чизест, ки паси чизи дигар дарояд; тобеи чизе буда, аммо дар илми қофия яке аз ҳарфҳои решагии қофияро гӯянд, ки ҳамеша пеш аз рави меояд. Ридф ду хел аст.

1. **Ридфи муфрад ё асли**, ҳарфи садоноки дарозест, ки дар қофия пеш аз ҳарфи рави меояд. Ба таври дигар гӯем, садонокҳои дарози «о», «у», «ӯ», «ӣ» ва «ё» ба вазифаи ридф омада метавонанд.

Мисол:

Чашм агар ин асту абру ину нозу ишва ин,

Алвидоъ, ай зуҳду тақво, алфироқ, ай ақлу дин.

Дар ин байт калимаҳои «ин» ва «дин» қофия буда, ҷузви «-ин» решаи қофия мебошад. Дар ин решаи қофия «и» ридфи муфрад ва ҳарфи «н» рави муқайяд аст.

2. **Ридфи мураккаб ё зои** ҳарфи ҳамсадоест, ки дар байни ридфи муфрад ва рави меояд. Дар қавли муҳаққиқони адабиёти классикӣ, ҳарфҳои, ки ба вазифаи ридфи мураккаб меоянд, шаштоянд: «н», «р», «с», «ш», «х» ва «ф». Пас, калимаҳои «бохт» бо «тохт», «сӯхт» бо «дӯхт», «бехт» бо «рехт», «корд» бо «орд», «мост» бо «рост», «дошт» бо «пиндошт», «ёфт» бо «бофт», «кӯфт» бо «рӯфт», «фирефт» бо «шефт», «монд» бо «ронд» ҳамқофияанд ва ҳарфҳои «х», «р», «с», «ш», «ф» ва «н» ба вазифаи ридфи мураккаб омадаанд.

Шоире ин шаш ҳарфро ба таври зерин дар риштаи назм кашидааст:

Ридфи зои шаш бувад, ай зүфунун,

«Хо»-ву «ро»-ю «син»-у «шин»-у «фо»-ву «нун».

Мисол:

Зи шоху зи лашикар саронро бихонд,

Сазовор бо ӯ ба ромии нишонд.

(Фирдавсӣ)

Дар ин байт, ки дар баҳри Мутақориби мусаммани мақсур суруда шудааст, калимаҳои «бихонд» ва «нишонд»

қофия буда, чузви «-онд» решаи қофия мебошад. Дар ин решаи қофия ҳарфи «о» ридфи муфрад (аслӣ), ҳарфи «х» ридфи мураккаб (зоид) ва ҳарфи «д» равии муқайяд аст. Такрори ридфи мураккаб дар ҳамаи қофияҳо шарт аст.

Қофияе, ки дар решаи он ҳарфи ридф омадааст, қофияи мурдаф меноманд, ва дар илми бадеи классикӣ яке аз санъатҳои лафзиро низ мурдаф гӯянд.

Қайд калимаи арабист, маънои луғавиаш банд, занҷир буда, ба маънои истилоҳӣ номи яке аз ҳарфҳои решагии калимаи қофия аст, ки пеш аз ҳарфи рави омада бошад. Ба таври дигар гӯем, тамоми ҳарфҳои ҳамсадои забони тоҷикиро, ки пеш аз ҳарфи рави омадаанду пеш аз онҳо садонокҳои кӯтоҳ чой гирифтаанд, чун қайд истифода бурдан мумкин аст. Масалан, дар калимаҳои «сард» ва «нард» ҳарфи «р» қайд аст. Мисол:

*Манеҳ дил бар ойини даври сипеҳр,
К-аз ӯ гоҳ кин зоиду гоҳ меҳр.*

Дар ин байт, ки вазнаш Мутақорибӣ мусаммани мақсур аст, калимаҳои «сипеҳр»-у «меҳр» қофия буда, чузви «-еҳр» решаи қофия мебошанд. Дар ин решаи қофия ҳарфи «е» ҳаффи, ҳарфи «х» қайди ва ҳамсадои «р» равии муқайяд аст.

Агар пеш аз ҳарфи қайд садонокӣ дароз омада бошад, он ҳамсадоро қайди не, балки ридфи мураккаб меноманд.

Мисол:

*Рӯзе зи сари санг уқобе ба ҳаво хост,
Аз баҳри тамағ болу пари хеш биорост.*

(Носири Хусрав)

Дар ин байт (вазнаш - Ҳазаҷи мусаммани аҳраби мақфуфи мақсур) калимаҳои «хост» ва «биорост» қофия, чузви «-ост»-и ҳарду калима решаи он буда, садонокӣ дарози «о» ридфи муфрад, ҳамсадои «с» ридфи мураккаб ва ҳарфи «т» равии муқайяд аст.

Мувофиқи таърифи қайд, ҳарфи «с»-и қофияи боло бояд қайд бошад, аммо дар ин ҷо ба вазифаи ридфи мурак-

каб омадааст, чунки пеш аз он садоноки «о», яъне р и д ф и м у ф р а д омадааст.

Аксари муҳаққиқони таърихи адабиёт такрори ҳарфи кайдро дар қофия шарт донидаанд. Фақат дар сурате такрори қ а й д р о зарур нашуморидаанд, ки агар ҳарфи р а в й бо ҳарфи в а с л часпида бошад, яъне дар қофияи мутлак такрори ҳарфи кайд шарт нест.

Мисол:

*Наврӯз даромад, ай Манучехрӣ,
Бо лолаи суруху бо гули хумрӣ.
Мурғони забонгирифтаро яксар
Бикшод забони сурию ибрӣ.*

(Манучехрӣ)

Дар ин байтҳо (вазнаш - Ҳазачи мусаддаси аҳраби мақбуз) калимаҳои «Манучехрӣ», «хумрӣ» ва «ибрӣ» қофия, ҷузвҳои «-хрӣ», «-мрӣ» ва «-брӣ» решаи қофия буда, ҳарфи «р» ра ви и м у т л а қ, ҳарфи «й» ва с л, ҳарфҳои «х», «м» ва «б» кайд мебошанд, зеро ҳарфи рави бо ҳарфи васл пайваст шудааст. Ҳарфи кайд дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ хеле серистеъмол аст.

Равӣ низ калимаи арабист, аз решаи калимаи р и в о гирифта шудааст. Риво ресмоне бошад, ки бо он бори уштурро банданд. Дар илми қофия охири ҳарфи решагии калимаи қофияро рави меноманд. Пас тамоми ҳарфҳои забони тоҷикӣ - ҳамсадо ва садонокҳои дароз (ба ҷуз садонокҳои кӯтоҳи «а», «и», «у») ба вазифаи рави омада метавонанд. Мисол:

*Ба ёрони куҳан ёрӣ накардӣ,
Ҷафо кардӣ, вафодорӣ накардӣ.*

(Камол)

Дар ин байти Камоли Хучандӣ, ки дар баҳри Ҳазачи мусаддаси маҳзүф эҷод шудааст, калимаҳои «ёрӣ» ва «вафодорӣ» қофия, ҷузвҳои «-орӣ»-ю «ёрӣ» решаи қофия буда, ҳарфҳои «ё» ва «о» р и д ф и м у ф р а д (аслӣ), ҳарфи

«р» р а в ӣ (р а в и и м у қ а й я д), ҳарфи «ӣ» васл мебошанд. Равӣ ду хел аст:

1. Равии муқайяд (ба қайд омада, гирифтор, побанд), равиеро гӯянд, ки он бо ҳарфи в а с л начаспида бошад. Яъне қофия бо ҳарфи равӣ ба охир расидааст.

Мисол:

*Рӯят гули сероб нагӯем, чӣ гӯем?
Он лаб шакари ноб нагӯем, чӣ гӯем?*

(Камол)

Дар ин байт (вазнаш - Ҳазачи мусаммани ахраби макфуфи мақсур) калимаҳои «сероб» ва «ноб» қофия, ҷузви «-об» р е ш а и қ о ф и я буда, ҳарфи «о» ридфи муфрад (аслӣ), ҳарфи «б» равии муқайяд мебошад.

2. Равии мутлақ (комил, пурра, тамом), равиеро гӯянд, ки он бо ҳарфи в а с л часпида бошад, яъне баъди ҳарфи равӣ ҳарфи дигаре омада бошад. Мисол:

*Фош мегӯям аз гуфтаи худ дилшодам,
Бандаи ишқаму аз ҳар ду ҷаҳон озодам.*

(Ҳофиз)

Дар ин байт (вазнаш - Рамали мусаммани махбуни аслам) калимаҳои «дилшодам» ва «озодам» қофия, ҷузви «-одам» р е ш а и қ о ф и я мебошанд. Дар ин решаи қофия ҳарфи «о» ридфи муфрад (аслӣ), ҳарфи «д» равии мутлақ, садоноки кӯтоҳи «а» маҷро, ҳарфи «м» васл аст. Мисолҳо:

*Ай дӯст, туро бар сари вақтам гузаре нест,
Аз ҳоли дили беҳабаронат хабаре нест.*

(Ҳасани Деҳлавӣ)

*Ман ба бӯи ту ҳавохоҳи насими саҳарам,
К-ӯ зи бӯи ту хабар дораду ман беҳабарам.*

(Ҷомӣ)

*Ки ҳайҳот, қадри ту нашнохтам,
Ба шукри қудумат напардохтам.*

(Саъдӣ)

Дар байти якум калимаҳои «гузаре» ва «хабаре», дар байти дуюм калимаҳои «саҳарам» ва «бехабарам», дар байти сеюм калимаҳои «нашнохтам» ва «напардохтам» қофияанд, ки ҳарфи «р»-и қофияи байти якуму дуюм, ҳарфи «т»-и қофияи байти сеюм равиӣ мутлақанд.

Такрори ҳарфи равиӣ дар қофияи шеър шарт аст. Шеъреро, ки дар он ҳарфи равиӣ истифода нашуда бошад, онро шеър намеҳисобанд.

Аз ҳарфҳои қофия таъсис, дахил, ридф, қайд ва аз ҳаракатҳои қофия рас, ишбоъ, ҳазв, тавҷеҳ ҳамеша пеш аз равиӣ ва васлу хурӯчу мазиду нойира, маҷро ва нафоз баъди равиӣ меоянд.

Азбаски қофия бе ҳарфи равиӣ вучуд дошта наметавонад, барои ҳамин муҳаққиқони таърихи адабиёт қофияро аслан аз як ҳарф иборат донистаанд.

Ваҳиди Табрэзӣ мегӯяд:

*Қофия дар асл як ҳарф асту ҳаит онро табаъ,
Чор пешу чор пас, он нуқта инҳо дойира.
Ҳарфи таъсису дахилу ридфу қайд, он гаҳ равиӣ,
Баъд аз он васлу хурӯҷ асту мазиду нойира.*

Мисолҳо барои ҳарфҳои қофияи муқайяд:

Мисол барои ҳарфи равиӣ:

*Тозаву хуррам аст чун руҳи ёр
Саҳни гетӣ зи рангу бӯи баҳор.*

(Имомии Ҳиравӣ)

Мисол барои таъсис ва дахил:

*Биё, ки турки фалак хони рӯза гонат кард,
Ҷилол ид ба даври қадаҳ шиорат кард.*

(Ҳофиз)

Мисол барои ҳарфи қайд:

*Ғубори роҳ шав, то сарврафторон хиром оранд,
Бувад то гӯшаи чашими туро аз хок бардоранд.*

(Ҳозиқ)

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО:

1. Ҳарфи равӣ чист ва чанд хел мешавад?
2. Кадом навъи қофияро қофияи муқайяд меноманд?
3. Тафовути қофияи муқайядро аз қофияи мутлак фаҳмонед.
4. Қофияи муқайяд аз кадом ҳарфҳо иборат аст?
5. Дар байти зер кадом навъи қофия вучуд дорад?

*Наврӯзи бузургам бизан, ай мутриб, имрӯз,
Зеро ки бувад навбати Наврӯз ба Наврӯз.*

(Манучехрӣ)

6. Ҳарфи таъсис бо дахил чӣ иртибот дорад?
7. Кадомҳарфи қофия ба вазифаи равӣ омада метавонад?
8. Ридф чанд хел мешавад?
9. Маъниҳои луғавӣ ва истилоҳии қайдро гӯед.
10. Ҳарфи қайд бо ридфи мураккаб чӣ муносибат дорад?
11. Дар байти зер кадом навъи ридф омадааст?

*Рӯзе зи сари санг уқобе ба ҳаво хост,
Аз баҳри тамаъ болу пари хеш биорост.*

БЕДИЛИ ДЕХЛАВӢ

*Бедил, маро ҳарзасарой
шон нест,
Мадҳи миру ситошии
султон нест.*

ҲАЁТ ВА ЭҶОДИЁТИ БЕДИЛИ ДЕХЛАВӢ

Бузургтарин шоир, мутафаккир ва нависандаи забардаст Мирзо Абдулқодири Бедил, яке аз он эҷодкоронест, ки на танҳо ба адабиёти давр балки ба ҷараёни минбаъдаи таърихи адабиёт низ ҳамаҷониба таъсир расонидааст. Бедили Деҳлавӣ соли 1644 дар шаҳри Азимободи вилояти Банголаи Ҳиндустон ба дунё омадааст. Баъдҳо ӯ дар қитъае роҷеъ ба санаи валодати хеш чунин ишораи судманд намудааст:

*Ба соле, ки Бедил ба мулки зуҳур,
Зи файзи азал тофт чун офтоб.
Бузурге хабар дод аз мавлудаи,
Ки ҳам «файзи қудс» асту ҳам «интиҳоб».*

Дар мисраи чаҳоруми қитъаи мазкур, ки моддаи таърих омадааст, агар адади ҳарфҳо тибқи ҳисоби абҷад гузошта шавад, соли 1054 ҳиҷрӣ ҳосил мешавад. Аз ин сана (1054) 32 тарҳ карда шавад, 1022 мемонад ва он бо 622 ҷамъ карда шавад, соли 1644 ҳосил мешавад, ки санаи валодати Бедили Деҳлавӣ мебошад. Абдулқодир ном ва Бедил та-

халлуси адабии шоир буда, унвони ифтихории эҷодиаш Абулмаонӣ мебошад. Бедил ба маънии дилдода, яъне ошиқ шарҳ дода шудааст. Падару бобоёни Бедил аз мардумони атрофи Самарқанд буда, аз сабаби нобасомониҳои авзои таърихии Мовароуннаҳр ба Ҳиндустон рафта будаанд. Ба таркиби номи ҳешовандон ва номи худи шоир илова гардидани вожаи мирзо гувоҳи он аст, ки нафаре аз аҷдоди ӯ сардори бузург гузашта будааст. Гузаштагони Бедил аз тоифаи сипоҳиён будаанд.

Бедил дар овони тифлӣ аз падар ятим монда, тарбия ва таълими ибтидоиро аз модар гирифтааст. Ӯ дар 5-6 - солагӣ ба мактаб дода мешавад. Бедил, дар 7- солагӣ «Қуръон»-ро хифз намуд. Баъдтар илмҳои дигари замонаи хеш: сарфу наҳви арабӣ, мантику ҳикмат, фикҳу калом, тафсиру ҳадис, адабиёт, тасаввуфу ирфон ва ғайраро комилан фаро гирифтааст. Устодони Бедил амакаш Мирзо Қаландар, тағояш - Мирзо Зариф, донишмандону орифони дигар: Шохқосими Ҳуваллоҳӣ, Шайх Камол, устод Абулқосим, Шайх Фозил ва дигарон будаанд.

Бедил аз мусоҳибаҳои аҳли илму фазл дар қошонаҳои - Мирзо Қаландару Мирзо Зариф баҳраи комил бардоштааст.

Истеъдоди шоирии Мирзо Абдулқодири Бедил дар синни 10-солагияш ошкор шудааст. Зеро Бедил дар «Чор ун-сур» хотиррасон мекунад, ки солҳои мактабхонияш аллакай шеър мегуфтааст. Ӯ тақрибан дар 10- солагӣ ба яке аз ҳамсабақояш рубоии зайлро бахшидааст:

*Ёрам ҳар гоҳ дар сухан меояд,
Бӯи аҷабеш аз даҳан меояд.
Ин бӯи қаланфур аст, ё нақҳати гул,
Ё роиҳаи мушки Хутан меояд.*

Бедил соли 1665 аз Бихор ба шаҳри Деҳлӣ меояд.

*Аз мулки Бихор сӯи Деҳлӣ
Чун ашк равон шудем бекас.*

Бедил дар синни 25-солагӣ хонадор мешавад ва барои касби маош ба хидмати писари Аврангзеб - Аъзамшоҳ ба хайси сипоҳӣ ба фаолият мепардозад. Нафаре аз наздикони Бедил шоир будани ӯро ба Аъзамшоҳ хабар медиҳад. Шох Бедилро даъват намуда, аз ӯ хоҳиш менамояд, ки барояш мадҳияе бинависад. Ин рафтори ҳоким Бедилро озурда мекунад ва ӯ аз хизмат даст мекашад. Аслан Бедил як марди сарбаланд, бовиқор, бонанг, Худохоҳ будааст, ки мегӯяд:

*Ай басо маънии равшан, ки зи ҳирси шуаро
Хоки ҷавлонгаҳи аспу хари аҳли чоҳ аст.
В-ай басо нусха, ки дар мактаби таъвишии тамаъ,
Рӯсиёҳи адаб аз мадҳи амиру шоҳ аст.
Марҷаи маънии ин сустхаёлон дарёб,
То бидонӣ чӣ қадар фитраташон кӯтоҳ аст.
Силамуштоқи гадотабъ зи мазмуни баланд
Гар ҳама пой дар афлок ниҳад дар чоҳ аст.*

Мирзо Абдулқодири Бедил баъд ба Акбаробод рафта дар маҳфилҳои адабӣ иштирок менамояд ва бо шоирони хушзавқу донишмандони замон - Иззат, Зухурӣ ва дигарон шиносӣ пайдо мекунад.

Шоир баъдан ба шаҳрҳои Панҷоб, Лоҳур, Кашмир, Мултон, Сарҳинд ва ғайраро сайр карда, таассуроташро оид ба шаҳрҳои зикршуда дар асари худ «Чор унсур» хеле муфассал баён намудааст. Ин сафарҳо барои шоир як дарси зиндагӣ буд, чаро ки хосӣ ӯ тавонист ба ҳаёти табақаҳои мухталифи иҷтимоии ҷамъият шинос шавад.

Умуман, ин шоири мутафаккир аз нигоҳи тангии маишӣ басо танқисиро кашидааст. Бедил ҳатто то синни 41 -солагӣ манзили истиқоматӣ надоштааст. Баъдтар бо дастгирии дӯстон шоир соҳиби манзили шахсӣ мешавад. Зеро ихлосмандонаш ба ӯ аз шаҳри Деҳлӣ ҳавлии истиқоматӣ ёфта медиҳанд.

Ҳамсари аввалии Бедил дар синни 38-солагии шоир аз олам ҷашм мепӯшад ва ӯ бори дигар хонадор шуда, баъдҳо

дар синни 64-солагӣ писардор гардидааст. Дареғо, писари шоир дар овони тифлӣ аз олам гузаштааст.

Шоири мутафаккир поёни рӯзгори хешро дар шаҳри Дехлӣ гузаронида, дар ҳамон ҷо, дар синни 77-солагӣ, яъне соли 1721 вафот кардааст.

Муаллифи тазкираи «Хизонаи омира» - Мир Ғуломалихони Озод дар вафоти Бедил китъаи зеринро сурудааст:

*Сару саркадаи арбоби сухан
Аз ғамободи ҷаҳон хуррам рафт.
Гуфт таърихи вафоташ Озод:
«Мирзо Бедил аз олам рафт».*

Дар китъаи мазкур моддаи таърих мисраъи чорум аст. Агар қимати ҳарфҳои ин мисраъ аз рӯи ҳисоби абҷад дуруст гузошта шавад, соли 1133 ҳичрӣ ҳосил мегардад ва аз он 34 тарҳ карда шавад, 1099 боқӣ мемонад. 1099 бо 622 ҷамъ карда шавад, соли 1721 ҳосил мегардад, ки он соли вафоти Бедил аст.

КУЛЛИЁТИ БЕДИЛ

*Шеърар, ки ба сад забон фуруд омадааст,
Дар чандин вақт он фуруд омадааст.
«Таврот» набуд, то бигӯям, ки ҷама
Якбора зи осмон фуруд омадааст.*

Эҷодиёти ин шоири мутафаккир хеле гуногунмавзӯӣ ва серсоҳа буда, дар шаклҳои назму наср боқӣ мондааст, ки «Куллиёт»-и ӯро фароҳам меорад. Муҳим он аст, ки Бедил аз овони хурдсолӣ ба корҳои эҷодӣ рӯ оварда, фузун аз 65 сол эҷод кардааст.

Таркиби «Куллиёт»-и Бедил дар маҷмӯъ шомили 65 ҳазор байт буда чунин аст:

1) «Дебоча», 2) «Ирфон», 3) «Тӯри маърифат», 4) «Нукот», 5) «Ишорот ва ҳикоёт», 6) «Руқаот», 7) «Чор унсур», 8) «Мухити аъзам», 9) «Тилисми хайрат», 10) «Ғазалиёт», 11) «Рубоиёт», 12) «Қасоид», 13) «Қитъаот», 14) «Таркибот ва тарчеот», 15) «Ташбеҳот ва тамсилот».

Девони Мирзо Абдулқодири Бедил, ки дар дохили «Куллиёт»-и ӯ омадааст, аз ғазалиёт, рубоиёт, қасоид, қитъаот, таркиботу тарчеот, ташбеҳот ва тамсилот иборат мебошад. Микдори умумии абёти таркиби девони Бедил 37500 байтро ташкил медиҳад.

Дар девон чои аввалро ғазалиёт ишғол менамояд, ки микдоран 2165 ғазал буда, 23 ҳазор байтро дарбар мегирад.

Яке аз навъҳои адабии дигар, ки дар девони Бедили Деҳлавӣ мавқеи намоён дорад, рубоӣ мебошад. Дар девони шоир 3500 рубоӣ дарҷ гардидааст. Шояд сабаби асосии ба рубоӣ нисбатан таваҷҷӯҳ зоҳир намудани Бедил он бошад, ки дар ин жанр чой додани афкори фалсафӣ, ирфонӣ-тасаввуфӣ, ишқӣ, панду андарзӣ хеле мувофиқу созгор аст.

Мавқеи жанрҳои дигари шеърӣ: қасоид, қитъот, таркиботу тарчеот, ташбеҳот ва тамсилот, ки дар девон омадаанд, ба мавзӯҳои мухталифу масоили гуногун бахшида шудаанд. Аз ҷумла, ишқу ирфон, ситоиши инсон, тасвири манозири олам, масоили фалсафӣ, ҳаётӣ - иҷтимоӣ, тарбиявӣ-ахлоқӣ, адабӣ-эстетикӣ ва ғайра.

Маснавӣ дар эҷодиёти Бедил мавқеи муҳим дорад, ки номгӯи онҳо чунин аст:

1. «Тилисми хайрат». Нахустин маснавии Бедил буда, соли 1669 таълиф шудааст. Асар аз 3750 байт иборат мебошад ва дар баҳри Ҳазачи мусаддаси мақсур ё маҳзуф навишта шудааст, ки афоили он чунин аст:

V - - - / V - - - / V - ~

Яъне, мафоилун, мафоилун, фаъӯлон. Дар ин маснавии Бедил нуфузи таълимоти маҷзубия ба мушоҳида мерасад.

2. «Муҳити аъзам». Маснавии мазкур соли 1681 таълиф шуда, аз 4500 байт иборат мебошад. Асар дар жанри соқинома навишта шудааст ва вазни он Мутақориби мусаммани мақсур буда, шакли афоили он чунин аст:

V - - / V - - / V - - / V ~

Яъне, фаулун, фаулун, фаулун, фаул. Маснави дорои хашт боб буда, тасаввуфист ва тасвирҳои маҷозии асбоби тараб: май, хум, чом, даф, най, чанг, танбӯр, қонун ва ғайра дар он мавқеи асосӣ доранд. Дар асар доир ба саргузашти симоҳои тасаввуфу ирфон ҳикоятҳо оварда мешавад.

3. «Тӯри маърифат». Маснавии мазкур соли 1687 таълиф гардида, дорои 1500 байт мебошад. «Тӯри маърифат» дар баҳри Ҳазачи мусаддаси маҳзӯф ё мақсур эҷод шудааст, ки шакли афоили он чунин аст:

V - - - / V - - - / V - ~

Яъне, мафоилун, мафоилун, фаулун. Маснавии «Тӯри маърифат»- ро Бедил «Мактуби манзум» низ номгузорӣ намуда, онро ба дӯсти худ, шоиру донишманди муосираш - Шукруллоҳон мебахшад. Дар маснавии мазкур асосан кӯҳи Байроти Ҳиндустон ба тасвир гирифта мешавад. Чунончи, шоир мегӯяд:

*Тапиш фарсуд шавқи нолатимсол,
Зи таҳриқи нафас вомекунад бол.
Ки хомӯшӣ навосоз аст имрӯз,
Ғубори сурмаву соз аст имрӯз.
Зи тӯри маърифат маънӣ сароям,
Ба чандин кӯҳ менозад садоям.*

Шоир манзараҳои зебои кӯҳи Байротро дар қиёс бо кӯҳи Тӯр, ки Мусо дар он ҷо нури Илоҳиро дидааст, ба тасвир гирифтааст:

*Кунун дар кӯҳи Байрот обу рангест,
Ки ҳар сангаи ба дил бурдан фарангест.*

4. «Ишорот ва хикоёт». Ин асари Бедил аз маҷмӯи пораҳои шеърӣ, ки дар шакли маснавӣ таълиф шудаанд, иборат аст. Шеърҳо дар шакли маснавӣ навишта шуда бошанд ҳам, дар вазнҳои гуногун иншо шудаанд. Ҳаҷми умумии абёти маснавӣ 1300 байт буда, асосан мавзӯи асар тасвирҳои хеле сершумори табиатро низ фаро мегирад. Масалан, намунае аз ишороти якум:

*Саҳар оина ҳампардозии дил буд,
Сафое имтиёзи обу гил буд.
Нахустин, ки зи таҳқиқ кардам оғоз,
Ба рамзи обу хокам чаши шуд боз.
Тааммул сарфи кори ину он шуд,
Чароғи хилвати ҳар як аён шуд.*

*Ниҳол аз хоки гулшан дар қафас дошт,
Ҳубоб аз оби худ ҷӯши нафас дошт.
Яқинам шуд, ки дар ҳар қатра ҷонест,
Ниҳон дар ҳар кафи хоке ҷаҳонест.*

5. «Ирфон» дар мероси адабии Бедил калонтарин асар буда, аз 11 ҳазор байт иборат аст ва дар шакли маснавӣ эҷод шудааст. Санаи таълифи асар соли 1712 буда, дар ин асар шоири мутафаккир ба муҳимтарин масъалаҳои ирфону тасаввуф, масоили мухталифи ҳаёт, қонуниятҳои рушди ҷомеа, мақоми инсон дар ҳаёт, воқеияти зиндагии пурзиддиятҳои инсонӣ рӯ овардааст. Инчунин, дар он ақидаҳои илмӣ, фалсафӣ, ирфонӣ, тасаввуфӣ, иҷтимоӣ, ахлоқии мутафаккир инъикос ёфтаанд, ки басо муҳиму арзишманданд. Дар асар зарару офатҳои бекорӣ баён гардида, пешаи кишоварзӣ, деҳқонӣ аз тамоми касбҳои дигар афзалиятнок доништа мешавад. Махсусан, дар ҳикояти «Комде ва Мадан» адолат ва ноадолатӣ қиёсан

ба тасвир гирифта шуда, бебакоии зулму истибдод нишон дода мешавад.

Маснавии «Ирфон» дорои 10 боб бошад ҳам, иртиботи мантикии бобҳо ба мушохида мерасад. Асар асосан ақоиди фалсафӣ - ирфонӣ, тасаввуфӣ, ҳаётӣ - иҷтимоӣ, ахлоқӣ - тарбиявӣ ва ғайраро фаро мегирад. Аз ин рӯ, маснавии «Ирфон» барои муайян намудани ҷаҳонбинии Бедил, мақому мартабаи ӯ дар таърихи адабиёт, хунари шоир дар эҷоди маснавӣ ва умуман пояи суханварии ӯ арзишманду муҳим ва ҷолибу зарурист.

АСАРҲОИ НАСРИИ БЕДИЛ

Мирзо Абдулқодири Бедил шоир, файласуф, мутафаккир ва инчунин нависандаи забардаст низ ҳаст. Асарҳои насрии Бедил мақому пояи ӯро дар рушду таҳаввулоти насри адабии аҳди таназзули феодализм нишон медиҳад. Осори насрии Мирзо Абдулқодири Бедил низ дар мавзӯҳои муҳталиф эҷод гардидаанд ва онҳо низ дар дохили «Куллиёт»-и ӯ омадаанд:

2. «Дебоча». Бедил бо чунин унвон бар муқаддимаи девони ашъори худ ба наср навиштааст. Муҳим он аст, ки дар ин асар аз пораҳои шеърӣ низ хеле устодонаву огоҳона истифода кардааст. Адиби мутафаккир пас аз ҳамду наът, моҳияти каломи бадеъ, равобити шаклу мазмуни бадеъ, машаққат ва назокати ҷараёни эҷоди бадеъ ва умуман кори эҷодӣ, хусусиятҳои эҷодиёти хеш, хусусан осори манзум ва коргири аз мавзӯҳои мадҳӣ, ҳачвӣ ва ғайра бахшҳои судманд ба миён меорад.

2. «Нукот». Ин асари Бедил насрӣ буда, дар он аз зикри пораҳои гуногуни шеърӣ хеле фаровон кор гирифта шудааст. Дар ин асар Бедил ақоиди фалсафӣ, тасаввуфӣ-ирфонӣ, иҷтимоӣ, тарбиявӣ-ахлоқӣ, ҷомеашиносии худро баён намудааст. Ӯ барои таҳким бахшидан ба андешаҳои ақидаҳои гуногуни худ дар ин асар аз пораҳои шеърӣ хеле устодона кор гирифтааст.

Назм ҳатто нисбат ба наср дар ин асар нуфуз дорад. Аз ҷумла дар асар бештар жанрҳои рубой, мусаммати мухаммас, китъа, ғазал, фард ё муфрадот истифода шудаанд. Чунончи: «Нукта - Маҷоз, яъне олами эътиборро ниҳоле таҷаввури намудан аст, ки тухми он ҷуз ҳақиқат нест, дар мартабаи ниҳол аз тухм асло нишон натавон ёфт ва ҳамчунин аз шоху барг ҳеч натавон шикофт.

Рубой:

*Ай он ки гаҳе хилвату гаҳ анҷуманӣ,
Пайваста ба ваҳми гайр отаиш фиканӣ.
Найранги дуӣ боз надорад ин ҷо,
Ман бо ту туам, ҷунон ки бо ман ту манӣ.*

Асари мазкур барои муайян намудани ақидаҳои ҷаҳонбинии Бедил, барои таъйин намудани мавқеъ ва пояи адиб дар таҷаввури насри бадеии асримиёнагии тоҷик арҷманд аст.

3. «Руқаот». Руқаот ё номанигорӣ яке аз жанрҳои машҳури адабиёти асримиёнагии форс-тоҷик аст, ки дар ду шакл - назму наср дучор мешавад. Санъати номанигорӣ махсусан дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ниҳоят устодона ва дар ғояти фасоҳату малоҳат ба мушоҳида мерасад. Аз асри XI сар карда намунаҳои мансури мустақили он зухур мекунад. Шояд асосгузори он Ҳаким Санои Ғазнавӣ бошад. Маълум аст, ки дар ин жанри адабӣ хусусиятҳои насри адабӣ, таърихӣ, фалсафӣ, ёддошти дар шакли омехта низ меояд.

«Руқаот»-и Бедил асари насри буда, дар он пораҳои шеърӣ низ истифода шудааст. Яъне маҷмӯи номаҳоест, ки Бедил Деҳлавӣ онҳоро дар вақтҳои гуногун, бо шахсон алоҳида навиштааст. Қасоне, ки Бедил ба онҳо нома навиштааст, онҳо дӯстону муқаррабон, ҳамфикрону ҳамақидаҳояш, умуман шахсиятҳои боэҳтироми даврони эҷодкоранд. Мақтубҳо бештар ҷавобӣ буда, ҷавоби номаи нафаре аз ҳамфикрону наздикони Бедил аст. Мақтубҳо аз

ин рӯ, арзиши адабӣ-шарҳиҳолӣ дошта, равобити адабӣ - эҷодӣ, муносибати шахсиятҳо, симоҳои илмӣ, адабӣ, фарҳангии замони мутафаккиро баён менамояд. Дар номаҳо бисёр лаҳзаҳои рӯзгори Бедил, муносибату гуфтор, рафтору равобити ӯ бо муосирон инъикос ёфтааст.

4. «Чор унсур». Асари калонтарини насрии Бедили Дехлавӣ буда, соли 1705 ба таъб расидааст. Ин асар насрӣ бошад ҳам, бо пораҳои шеърӣ ақоиду андешаҳои муаллиф таҳкиму тақвият дода мешавад. «Чор унсур» дорои чор боб буда, асосан масъалаҳои фалсафӣ, ҷаҳор унсури офариниш: об, хок, бод, оташ, доир ба рӯҳи мутлақ, рӯҳи табиӣю наботӣ, ҳайвонӣю инсонӣ баҳс ба миён овардааст. Дар асар фалсафаи офариниш, ҳаёту мамот, камолёбию заволпазирӣ, фано ва бақо хеле ба тафсил баён карда шудааст.

Гузашта аз ин, асар саршор аз ҳаводису воқеоти таърихӣ - лашкаркашиҳои Шохшучоъ, задухурду кашмакашиҳои сиёсӣ, нооромӣҳои даврро фаро мегирад. «Чор унсур» ҷанбаҳои гуногуни ҳолномаи Бедил, муқаррабону дӯстон, ҳешовандону пайвандон, ҳамсӯҳбатону устодони мутафаккиро низ дар бар мегирад. Дар асар баъзе аз доираҳои адабии замон, бурду боҳти суҳангустарони аср, муносибати Бедил бо баъзе аз шоирони муосири худ низ инъикос ёфтааст. «Чор унсур» боз аз он ҷиҳат муҳим аст, ки дар он оид ба овони хурдсолии шоир, давраи мактабхонӣ, таҳсили мадраса ва то ба охир идома наёфтани таҳсили Бедил дар ин таълимкада, хонадоршавии ин симои эҷодӣ ва ба сипоҳгарӣ рӯ овардани ӯ ба тасвир омадааст.

Умуман «Чор унсур»-и Мирзо Абдулқодири Бедил баърои баҳо додан ба адабиёти асри XVII, ба хусус насри бадеӣ, баърои адибони ҷудоғона ва муайян намудани ҳунари эҷодии онҳо, баҳри қиёсу тарҷеҳи пояи суҳанварию суҳанварон, оид ба сафарҳои Бедил ва дар маҷмӯъ, афкори адабию шеваи эҷодиаш маълумоти арзишманди илмӣ, адабӣ ба даст даровардан мумкин аст.

ТАРКИБИ ДЕВОНИ БЕДИЛИ ДЕХЛАВӢ

Абулмаонӣ Мирзо Абдулкодири Бедил асосан дар ҳамаи навъҳои адабӣ эҷод кардааст. Ӯ махсусан дар қадом навъи адабие, ки эҷод карда бошад, ҳатман тозақору навоар эътироф шудааст.

Девони ӯ дар дохили «Куллиёт»-аш ҷойгир буда, 37500 байтро дар бар мегирад. Девони Бедил аз нигоҳи навъҳои адабӣ низ нисбатан боғановат буда, аз ғазалиёт, рубоиёт, қасоид, қитъаот, таркибот ва тарҷеот, ташбеҳот ва тамсилот иборат мебошад. Навъҳои адабии мазкур дар даврони гуногун эҷод карда шудаанд.

ТАҲЛИЛИ ҒАЗАЛИЁТИ БЕДИЛИ ДЕХЛАВӢ

Аз нигоҳи мавзӯ, мазмуну мӯҳтаво низ девони шоир хеле ҷолиб буда, асосан ишқ (ҳам ишқи ирфонӣ - тасаввуфӣ ва ҳам ишқи заминӣ - байни инсонҳо), масъалаҳои фалсафӣ - ҳақимона, ҳаётӣ - иҷтимоӣ, тарбиявӣ - ахлоқӣ, васфи табиату манзаранигорӣ, тавсифи ҳисоли ҳамидаи инсонӣ ва мазаммати кирдорҳои разила, ҳимояи адолату ҳақиқат, танқиди золимон, васфи хирад, илму дониш, маърифату ақл, хоксориву фурӯтанӣ ва ғайра дар бар мегирад.

Чунон ки қаблан ёдовар шудем, дар девони Бедили Деҳлавӣ пеш аз ҳама, ғазал мавқеъ дорад. Ба қавли худи ӯ, ғазалсаро беҳтарину тавонотарин эҷодкор аст:

Бедил, гуҳари назм касерост, ки имрӯз,

Дар баҳри ғазал заврақи андеша дағонад.

Албатта, мавзӯи марказии ғазал ишқ ва ҷозибҳои қалбии инсон, ҳиссиёту ҳаяҷонҳои рӯҳӣ, эҳсосоти ниҳодию сиярӣ, ғалаёнҳои ботинӣ ва ғайра мебошад. Аз ин рӯ, ишқи тасаввуфӣ - ирфонӣ дар ғазалиёти Бедил мақоми махсус дорад. Ин ишқи ҷӯе буда, асли хешро мечӯяд ва аз ин рӯ, он маънавиётсоз, тафакурсоз ва давронсоз аст. Аз тарафи дигар, ин ишқ инсонии комилро ба воқеа мерасонад, зеро ногузиран ин инсон марҳалаҳои камолотро мепаймо-

яд. Он вораҳидан аз олами нафсонӣ ва пайвастан ба олами рӯхонист.

Барои намуна чанд ғазалеро аз девони шоир хоҷем санчид, ки дар онҳо офаридани мазмун, интихоби мавзӯ, коргирӣ аз ҳунари эҷод, истифодаи радифу қофия, хусусиятҳои вазнӣ ва ғайра то кадомин поя сомон дода шу- дааст.

Чунончи, ғазали «Қоҳил аз ҷамъи кутуб соҳиби маънӣ нашавад»-ро аз назар хоҷем гузаронид:

*Айи донад дили саргашта парешониро,
Нохудо бод бувад киштии тӯфониро.
Ашк дар ғамкадаи дида надорад қиммат,
Аз буни чоҳ барор ин маҳи Канъониро,
Ишқ набвад ба иморатгариш ақл шарик,
Сел аз каф надихад санъати вайрониро.
Аз хату зулфи бутон тоза далел аст, ки хусн
Карда чатри бадан асбоби парешониро.
Бор ёбӣ чу ба хоки дари соҳибназарон,
Чини домони адаб кун хати пешониро.
Резиши ашқи надомат зи сияҳкориҳост,
Лозим аст абри сияҳ қатраи найсониро.
Зери гардун натавон ғайри касофат андӯхт,
Нохуну мӯ-ст расо мардуми зиндониро.
Лофи озодагӣ аз аҳли фано нозебост,
Домани чида чӣ лозим тани урёниро?
Қоҳил аз ҷамъи кутуб соҳиби маънӣ нашавад,
Нисбате нест ба шероза сухандониро.
Нафаси сӯхта бояд ба тапиш равшан кард,
Нест шамъи дигар ин анҷумани фониро.
Натавон ёфт аз он ҷилваи беранг суроғ,
Магар оина кунӣ дидаи қурбониро.
Бозгаите набувад пои талабро, Бедил,
Сели мо нашавад афсуни пушаймониро.*

Ғазали мазкур муқаффо буда, калимаҳои парешонӣ, тӯфонӣ, канъонӣ, вайронӣ, пешонӣ, найсонӣ, зиндагӣ,

урёнӣ, суҳандонӣ, фонӣ, қурбонӣ ва пушаймонӣ ҳамқофия шудаанд, ки беистисно бо пасоянди ро омадаанд. Ҳарфи рави дар калимаҳои қофия «н» буда, танҳо дар вожаи «пешонӣ» риоя нашудааст. Ҳуруфи решаи қофия дар калимаҳои қофияшаванда «- ониро» буда, «о»-ридфи муфрад, «и»-васл, «р»-хурӯҷ ва «о» мазид аст. Яъне як унсур (ридф) то ҳарфи рави - «н» ва се унсур (васл, хурӯҷ, мазид) баъди рави омадаанд. Аз ин рӯ, қофияи мазкур мутлақ аст.

Ғазал дар баҳри Рамали мусаммани маҳбуни аслам эҷод шудааст, ки афоили он чунин мебошад:

- V - - / V V - - / V V - - / - -

яъне: фоилотун, фаилотун, фаилотун, фаълун.

Аз нигоҳи мавзӯӣ, мазмуну мӯҳтаво ғазали боло ишқӣ-ичтимоӣ буда, оҳанги хеле қавии андарзӣ дорад. Дили саргашта - қалби ошиқ, ноҳудо - маллоҳ, бод аст. Парешонии дил - айши он, бод - маллоҳ ҳодии роҳи мурод мебошад. Ашк - Юсуф, чашм-чоҳ ва гиристан - зохиршавии Юсуф буда, ишқ - сел; хату зулф - ҷузъи ҳусн, ки боиси парешонии ошиқанд, хеле ҳунармандона қорбаст шудаанд. Дар ин абёт ҳолати ошиқ мавриди тасвир қарор дорад.

Аз байти 5-ум ҷанбаи ирфонӣ қувват мегирад, ки ҳангоми мушарраф гардидан ба сӯҳбати соҳибназарон - пирон, муршидон бояд солиқ саҳт одоби шогирди роиҷа бикунад. Агар заррае риоҷа нашавад, ашқи пушаймонӣ рехтан фоида надорад. Тибқи назарияи сӯфиҳо ҷаҳони моддӣ - зиндон, тан ҳам барои ҷон зиндон аст. Аз ин рӯ, дунёдустӣ ва танпарварӣ норавост. Ҳадаф аз ҷамъи кутуб фаолияти амалӣ накардани ориф аст. Ҳадаф аз ҷилваи баранг қурб аст, ки он на ба воситаи дидаи зоҳир, балки ба воситаи дидаи ботин муяссар мегардад.

Ибораи изофии «пои талаб» - ҳадафи ниҳой, зеро он бебозгашт буда, пазирандаи афсуни пушаймонӣ нест. Яъне дар роҳи расидан ба ҳадафи ниҳой пушаймонӣ ҷой нахоҳад дошт. Ориф ҳеҷ гоҳ пушаймон нахоҳад шуд.

Ғазали дигари шоири мутаффақкир, ки бо матлаи зерин шурӯъ мешавад, хеле ҷолибу ҳунармандона ва марғуб рӯи кор омадааст:

*Маоли¹ кор нуқсонҳост ҳар соҳибкамолиро,
Агар моҳат кунанд, аз даст нагзорӣ ҳилолиро.*

метавон онро ба пуррагӣ зикр намуд, ки то як андоза шарҳу таҳлили он аз аҳамият холи нест:

*Рамиданҳо зи авзои ҷаҳон тарзи дигар дорад,
Ба воҳат пеш бояд бурд аз ин саҳро ғизолиро.
Ба нақши неку бад равшандилонро дасти рад набвад,
Кафи оина мечинад гули беинфиолиро.
Бисоти гуфтугӯ тай кун, ки дар анҷоми кор охир,
Ба ҳукми хомушӣ печидан аст ин фарши қолиро.
Вуболи ранҷи пирӣ барнатобад соҳиби ҷавҳар,
Чанор отаи занад ночор далқи кӯҳнасолиро.
Дар ин водӣ, ки хок аст эътибори ҷаҳлу донишҳо,
Ғуборе бар ҳаво дон қасри фиратҳои олиро.
Ба ваҳдатхонаи дил ғайри дил чизе намегунҷад,
Бар ин оина ҷуз тӯҳмат мадон нақши мисолиро.
Агар хунсардии дил обёри мазраат бошад,
Чу тухми обила наиғунамо кун поймолиро.
Ба чанги агниё домони фақр осон намеафтад,
Ба чинӣ хок гардад, то шавад қобил сафолиро.
Чӣ имкон аст, Бедил, мунъим аз ғафлат бурун ояд,
Ҳуҷуми хоби харгӯш аст яксар шери қолиро.*

Ғазали мазкур мураддаф нест, муқаффост. Калимаҳои саҳибкамолиро, ҳилолиро, ғизолиро, беинфиолиро, қолиро, кӯҳнасолиро, олиро, мисолиро, поймолиро, сафолиро ҳамқофия шудаанд. Решаи қофия «олиро» буда, ҳарфи ре-

¹ Маол – ҷои бозгашт; оқибати кор.

шагии калимаи қофия ё худ равӣ «л» мебошад. Яъне; «о» ридфи мудрад ва «и»-васл, «р»- хурӯҷ, «о»-мазид буда, пас аз равӣ се унсур ва пеш аз равӣ якто омадааст. Шакли қофия мутлақ мебошад. Бояд гуфт, ки дар ғазали мазкур қофия ба чуз талаботи жанрӣ, инчунин вазифаи хушоҳангӣ, равонӣ ва бештар аз он бори маънибофӣ, мазмунофаринӣ низ мекашад.

Аз нигоҳи истифодаи вазни ин ғазал хеле ҷолибу ҷаззоб аст. Он дар баҳри Ҳазаҷи мусаммани солим иншо гардида, дорои афоили зерин мебошад:

V - - - / V - - - / V - - - / V - -

яъне, мафоилун, мафоилун, мафоилун, мафоилун.

Ғазал аз нигоҳи мазмуну мӯҳтаво комилан мазмуни иҷтимоӣ дошта, тачрибаи ҳаёт, ҳикмати зиндагӣ, андарзи рӯзгор бунёди тематикӣ онро фароҳам овардааст. Фалсафаи инкишофи оламу одам ва тачрибаҳои ҳасилкардаи инсон асоси онро ташкил намуда, аз оғоз то анҷом давом мекунад. Яъне махлуқ пас аз ҳадди камол дучори нуксон аст. Пас ғизолиро низ гоҳе метавон касб кард, ки мақсад сифат аст, яъне рамандагӣ аз миёни мардум ва тарки дунёву афзал дониستاني уқбо баён шудааст.

Равшандилон истиора буда, киноя аз орифону сӯфиён аст, ки ба неку бад яксонанд ва ин сифати онҳо монанд ба кирдори ойина аст, ки зишту нақӯро яксон инъикос менамояд. Водӣ ё худ ин водӣ-дунёи моддӣ, хок- камарзишӣ ва фитрати оӣ-шахсиятҳои соҳибмаърифат буда, ҳадафи Бедил бевафоии олам ва Ҳақшиносии инсон мебошад. Дилкаъбаи сират ва ваҳдатхона-хона барои як нафар - Худо, яъне хонаи Худо аст. Аз ин рӯ, ба чуз худи дил дар ӯ (дар дидаи зоҳир) чизи дигаре нест.

Мунъим - сармоядор, касе ки умре чуз ғановати моддӣ - танпарварӣ чизи дигареро наметавонад ва инро Бедил ба ду чиз шабеҳ донистааст: яке хоби харгӯш, дигаре расми шери рӯи қолӣ ва ҳадаф аз ҳар ду монандӣ ғафлатварзӣ ва

беҳабарӣ аз гузашти умр ва газидани ангушти ҳайрат мебошад.

Умуман, мазмуни ғазал паймудани мароҳили камолот ва хушёриву зиракӣ дар ин чода ва беш аз он эҳтиёт аз тағофул аст, ки боиси пуштидастгазиҳо мегардад.

Яке аз муҳимтарин хусусиятҳои назми Бедил ва аз чумла, ғазалиёти шоири мутафаккир дар он аст, ки ӯ шеърӣ андеша мегӯяд. Аз ин рӯ, дар гузашта низ пас аз омӯзиши «Каломи шариф», «Чаҳор китоб», «Девон»-и Ҳофиз, баъд ба омӯхтани эҷодиёти Бедил шурӯъ менамуданд.

Умуқи андеша, паҳнои фикр, ҷавлони таҳаёюл, санъати вожасозиву суханорой, дарёфти ҷузвиеҳои суварӣ ва назокати тасвир танҳо хоси ҳунари эҷодии абулмаонӣ аст. Аз чумла барои ифодаи мушаххастар ба ғазали зерин рӯ меорем:

*Чашми ту ба ҳоли ман гар ним нахар хандад,
Хорам ба чаман нозад, айбам ба ҳунар хандад.
То чанд бар он ораз бар рағми нигоҳи ман,
Аз ҳалқаи гесӯят гулҳои назар хандад.
Дар кишвари муштоқон бепартави дидорӣ
Хуришед чаро тобад? Баҳри чӣ саҳар хандад.
Дил мечакад аз чашмам, чун абр агар гирям,
Ҷон медамад аз лаълат, чун барқ агар хандад.
Бо аҳли фано дорад ҳар кас сари якрангӣ,
Бояд, ки ба ранги шамъ аз рафтани сар хандад.
Як хандаи ӯ барқи бунёди ду олам шуд,
Дигар чӣ бало резад, гар бори дигар хандад?
Дар ҷӯи дами тегат ширинии обе ҳаст,
К-аз ҷӯи ҳаловатҳо захмаи ба шакар хандад.
Сомони тараб саҳл аст з-ин нақш, ки мо дорем,
Субҳ аз ду нафар фурсат бар худ чӣ қадар хандад?
Ҳар шабнам аз ин гулшан тамҳиди гуле дорад,
Бо гиря мадоро кун, чандон ки асар хандад.
Аз саъйи ҳавас бигзар, Бедил, ки дар ин гулшан.
Гул низ агар хандад, аз паҳлуи зар хандад.*

Ғазали мазкур мураддаф буда, калимаи «хандад» ради-фи сода аст ва калимаҳои назар, хунар, сахар, агар, сар, дигар, шакар, қадар, асар, зар ҳамқофия шудаанд. Қофияҳои дар ғазали боло зикршуда муқайяд буда, бо рави (хамсадои «р») интиҳо ёфтаанд.

Ғазал дар баҳри Ҳазачи мусаммани ахраб эҷод гардида, афоили он чунин аст:

-- V / V --- / --- V / V ---

яъне, мафъӯлу/ мафоилун/ мафъӯлу/ мафоилун.

Чузъиёти хунари ва дарки маънӣ вобаста ба маърифати маъноӣ вазифаи бадеии лафз аст, ки барои дарёфти ҳадафи эҷодкор мусоидат менамояд. Чунончи, хандидани чашм - назарафканӣ, нози хор дар чаману тамасхури айб бар хунар - киноя аз барҳамзании ғаразҳо ва дарки асолати сидқ аст. Рағми нигоҳ, гули назар, ҳалқаи гесӯ... ибораҳои маъмулӣ буда, ошиқ аз наззораи чамоли маҳбуба бенасиб аст, зеро ҳалқаҳои мӯ чун ҳичобанд ва ин ба он монанд аст, ки чашми холдор низ аз наззора маҳрум мебошад. Ҳадафи асли висол буда, шиква аз фироқу ҳичрон басо шоирона рӯи тасвир омадааст. Фано - оғози бақост ва нурафкании шамъ - гузаштан аз сар - бақои ӯст, ки дар вучуди маҳбуб бақоро мебинад. Ҳадаф аз теғу чӯши ҳаловатҳо иборати рамзии теғи нигоҳ аст, ки ҳаловати гуворо дорад, ки киноя аз захми теғ-қурбони нигоҳ гардидан мебошад. Дар байтҳои минбаъда низ ҳадафҳои иҷтимоӣ матраҳ шудааст, зеро татбиқи орзуву ниёзҳои инсонӣ, ба қавли шоири мутафаккир, ки сомони тараб, мадуро, тамҳид, ҳавас ва ғайра чузъиёти онанд, он гоҳ даст медиҳанд, ки ғановати моддӣ бошад. Масалан, агар гул дар замири хеш зар (зардии дохили гунча) надошта бошад, намешукуфад. Яъне аз хандидан маҳрум аст. Албатта, муроди шоир ҷаҳони моддист, зеро ин гулшан ҳамин маъниро дорад.

Дигар аз нозуқиҳои санъати ғазалсароии ин мутафаккир он аст, ки чузъиёти лирикии тасвир комилан махсус,

вокей, мушаххас, дастрас, рӯзгориву табиӣ, ҳаётианд. Ӯ аз чунин ашёву чузъиёти табиат тасвирсозиву маъниофаринӣ мекунад, ки он танҳо хоси ҳунари эҷодии Бедил аст. Касе аз пайравонаш дар баробари шоир чой гирифта нагавонистаанд. Ӯ худ саъйи ҳавас - орзу қардан, ин гулшан - дунёи моддӣ, палӯ - ба маънии нерӯ, мусоидат дастгирӣ ва ғайра, зар - гарди дохили гул, ки барои нашъунамояш мусоидат мекунад.

Яъне, шоир беҳбудии сатҳи зиндагиरो марбут ба дорой ё ғановати моддӣ медонад, ки дуруст аст.

Мақсади адиб дар ин ҷо он аст, ки дар олами моддӣ бе ғановати моддӣ, бе боигарӣ зиндагӣ қардан маҳол аст. Ҳамчунон ки агар гул ҳам аз зардии дохили худ маҳрум бошад, ёрои шукуфтани намекунад.

Дарёфти мақсад, дарки маънӣ, фаро гирифтани ҳадафи асосии шоир дар назми Бедил ва ба хусус, дар ғазалиёти ӯ тез ва ба осонӣ даст намедиҳад. Ӯ асосан сарбаста сухангӯӣ мекунад. Маънии шеър, моҳияти мақсади адиб печида аст ва аз ин рӯ, маънии шеърро тавассути заҳматҳои шабонрӯзӣ метавон сарфаҳм рафт.

Барои мисол ба ғазали дигари Бедил рӯ оварда мебинем, ки он аз нигоҳи ҳунар, маҳорату малака, завқу истеъдоди шоирӣ дар қадомин поя қарор дорад. Инчунин, ғазали мазкур ба қадом мақсад эҷод шудааст ва дарки мазмуну мӯҳтаво ва маънии он чӣ гуна даст медиҳад.

Чунончи:

*Аз ғубори ҷилваи ғайри ту то бастам назар,
Чун сафи миғсон ду олам маҳв шуд дар якдигар.
Бастаам маҳмил ба дӯши яъсу аз худ меравам,
Боли парвозӣ надорад субҳ ҷуз чоҳи дигар.
Хидмати мӯи миёнат то киро бошад насиб,
Гулрухонро з-ин ҳавас зуннор мебандад камар.
Ваҳдати ҳасрат ба ин камфурсатӣ махмури кист?
Сурати ҳамёза дорад чини домони саҳар.
Оламеро аз тағофул рабти улфат додаем,*

*Нест мижгон қобили шероза бе забти назар.
Ин таносонӣ далели ваҳшати саршор нест,
Ҳар қадар афсурда гардад санг, мебандад камар.
Гар фалак безътиборат кард, ҷои шиква нест,
Бар ҳаловат бастаи дил чун гиреҳ дар найшакар.
Сайри рангу бӯ ҳавас дорӣ, зи гул гофил мабоиш,
Шӯҳии парвоз натвон дид ҷуз дар болу пар,
Чанд бояд шуд ҳавасфарсуди пар, касби эътибор,
Марҳам, ай гофил, намеарзад ба чандин дарди сар.
Манзили саргаштағони роҳи аҷз афтодагист,
То дили хок аст, Бедил, ашкро ҳадди сафар.*

Ғазали мазкур дорои матлаъ ва мактаъ, тахаллус буда, аз 10 байт иборат аст. Ғазал радиф надорад ва қофияҳои он аз калимаҳои зерин: назар, якдигар, чигар, камар, сахар, найшакар, пар, сар, сафар фароҳам омадаанд. Решаи қофия «ар» буда, «р»-и ҳарфи равӣ мебошад. Аз сабаби он ки қофия бо равӣ тамои шудааст ва пас аз он унсури дигаре иштирок надорад, чунин шакли қофияро қофияи муқайяд мегӯянд.

Ғазал дар баҳри Рамали мусаммани маҳзӯф эҷод гардидааст, ки афоили он чунин аст:

- V - - / - V - - / - V - - / - V -

яъне фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун.

Дар байти аввал шоир мегӯяд, ки ба ҷуз ту ман аз ҳама рӯй гардонидам ва ду олам барои ман ҳеч аст. Маҳмил бастан - ихтиёри сафар кардан, дӯши яъс - ҷониби навмедӣ, аз худ рафтани нест гардидан ва ғайра, ки омадан ба ин ҷаҳон омодагӣ ба ҷаҳони дигар (боқӣ) аст. Ин мисли субҳ аст, ки баробари фароравӣ, нест мешавад ва мӯҳлати ҳастиаш низ хеле кӯтоҳ аст. Мӯи миён - нозуқӣ, хидмат - омодагӣ ба қор, зуннор бастан камар - ба хидмат тайёр будан мебошад. Яъне ба умеди шарафёбӣ ба хидмати маҳбуба ҳама омодаи хизмат ҳастанд. Ваҳшат - рамандагӣ, ваҳшати ҳасрат

- лаҳзаи ҳавасҳо, махмур - хуморолуда, хамёза - даҳанвочак - кӯтоҳии фурсат. Чини домон - ҳаракати босуръат ва ғайра. Маънии ин ифодаҳо он аст, ки умр чунон шитоб дорад, ки ҳатто кирои орзуҳову ҳавасҳо намекунад. Ё ин ки: оламе - ҷаҳоне, дунё, ки киноя аз инсонҳост. Тағофул - ғафлат, беҳабарӣ; рабти улфат - низоми хушҳолӣ, шероза - васл-кунандаи авроқ ё чизи дигар, забти назар сарфи назар ё боз доштани нигоҳ. Мақсад он аст, ки беҳабарии мо боиси хушҳолии дигарон шудааст. Ҳолати қаҳрамони лириқӣ ҳолати чашм дар пайкари инсон аст. Агар боз ё пушида аст, аз фоида холӣ нест. Дар ҳолати боз будан мушоҳида мекунад, мебинад. Дар ҳолати пӯшидани чашм миҷгонҳо ба ҳам меоянду осуда мешаванд.

Ва ё вожаҳои таносонӣ - танпарварӣ, осудагӣ; далел - аломат, нишонӣ... ваҳшат - одамгурезӣ; саршор - фаровон, бисёр; афсуда гаштан корношоямӣ, фарсудашавӣ, яъне киноя аз қувватгирӣ ва омодашавӣ буда, камар бастан бошад сифати ҳамон тайёри мебошад. Яъне манзури адиб солиқони роҳи ҳақ аст, ки онҳо ҳар қадаре дунёбозору неъматбадбин бошанд, ба ҳамон андоза омодаву дастандаркоранд. Зеро таносонӣ инсонро ба дунёву неъматҳои он пойбанд месозад.

Лафзи ҳаловат - гуворӣ, ширинӣ киноя аз нозу неъматҳои дунёӣ; гиреҳ - пардаҳои дохили найшакар, ки пас аз гирифтани ҳосил онҳо нолозим мешаванд.

Мақсади шоир он аст, ки аз безътиборӣ шиква кардан хуб нест, зеро ҳуди шахс гунаҳкор аст, ки ба нозу неъмат дилбастагӣ дорад. Яъне шахси ҳарис - каси безътибор, хору залил мегардад.

Ифодаи сайри рангу бӯ - майл ба сӯи бӯю ранг, яъне дунё; гул - манбаъ, маншаъ аст, зеро манбаи нақҳат ҳамоно гул аст. Шӯҳии парвоз - азми парвоз, бавукӯъой, ҳадафи адиб он аст, ки инсон олами мӯъҷизаосоро набояд зоҳирбинӣ кунад, мисли он ки ҷавҳари нақҳат - гул, ҷавҳари олам - Холиқи он аст. Яъне парвозро ҳамагон мебинанду медонанд, вале асоси он болу пар аст, ки бе он парвоз номумкин мебошад.

Ё ин ки калимаҳои ҳавасфарсуд - дар ҳасрати чизе умрро сарф кардан; касби эътибор - бообрӯ шудан; марҳам - дорӯ; яъне то кай баҳри эътибор саъй мекуни? Агар обрӯю эътибор барои инсон марҳам бошад, талош баҳри он ранҷ аст.

Ниҳоят калимаи «манзил» роҳи - ҳадафноки мусофир; роҳи аҷз - роҳи тариқат; ҳадди сафар - масофаи тайкардаи солиқ аст. Мақсади шоир он аст, ки нозукии роҳи солиқро мисли роҳи ашки миҷгон медонад, ки хеле нозуқ мебошад. Ҳамин ки заррае аз аз низом дур шуд, ба хок афтада нобуд мешавад.

Дигар аз хусусиятҳои ғазалиёти ин симои бузург он аст, ки аз нигоҳи шакл комилан суннатист, яъне вазн, радифу қофия, теъдоди абёт, риояи матлаъ ва мақтаъ, истифодаи тахаллус ва ғайра. Албатта, дар чузъиёти масъалаҳои шаклӣ, хусусан ҷиҳатҳои забонӣ, тозақориҳо дорад, вале асосан хунари ӯ дар эҷоди маъниҳо, ҳадафнокии тасвирхост. Маҳз ҳамин сабаб буд, ки Мирзо Абдулқодири Бедил унвони ифтихории Абулмаонӣ»-ро сазовор гардид. Яъне пас аз Саной, Ағтор, Ҳоконӣ, Ҷалолуддини Балхӣ, Саъдӣ, Ироқӣ, Хусрав, Ҳофизу Камол, Ҷомӣ ва бисёр дигарон соҳиб гардидан унвон магар осон аст?!

Аз ин рӯ, мавзӯи ғазалиёти ӯ хеле бой, серсоҳаву серпахлу, мухталифу гуногун аст. Ӯ махсусан вассофи ишқи ирфонӣ, тарғибгари фалсафаи ирфону тасаввуф, ҳимоягари адолату адолатхоҳӣ, тавсифгари илми ҳикмат, ҳақиқату покӣ, ҳақҷӯиву ҳақгӯӣ ва ғайра мебошад.

Дар ғазалҳои ӯ мисли кулли осораш ҳислатҳои ҳамидаи одамӣ: эҳтироми инсон, бузургдошти илму ирфон, некӯкорӣ, ростгӯиву ростқавлӣ, илмомӯзӣ, меҳнатдӯстӣ, хоксорӣ, шикастанафсӣ, дурандешӣ, сидку садоқат, қаноатпешагӣ, сабури, хотирчамъӣ ва ғайра бо оддитарин чузиёт рӯи тасвир омадаанд. Баръакс, ҳислатҳои разилаи одамӣ: ноадолатӣ, кибр, ҳасад, бухл, дурӯғгӯӣ, ҳавобаландӣ, инсонбадбинӣ, мардумфиребӣ, чоҳиливу нодонӣ, мунофиқӣ, рибохорӣ, палидӣ ва ғайраро саҳт

маҳқум менамояд, ки чанбаҳои фалсафӣ - иҷтимоии мавзӯи ашъорашро ташкил намудаанд. Ў ба мавзӯҳои суннати ғазал рӯ оварда бошад ҳам, дар ҷузъиёт тозақорӣ дорад. Вале тозақорихои чиддиро Бедил дар маънӣ, мӯхтаво ва моҳияти масъалаҳо ворид сохтааст.

Дар маркази тематикии ашъори Бедил, ба хусус, ғазалҳои ӯ симои инсон меистад. Шоир тарчеҳи инсонро нисбат ба дигар махлуқот қоиладар шуда, бартариинсонро дар хиради ӯ, дар фаъолияти вай мебинад, шоир тавассути эҷоди бадеъ мехоҳад оламеро (инсонҳоро) аз ғафлат барорад. Аз ин рӯ, ғазали Бедил ғазали андеша аст. Бунёди ғазалиёти Бедил бар андеша асос ёфтааст. Ў ҳатто оид ба мақому мартаба, чоҳу чалоли инсон қасидаи ҷудоғона дорад, ки метавон чанд байте аз онро зикр намуд:

*Ай шамъи базми қудс¹, надонам чӣ мазҳарӣ²,
К-аз ваҳм³ гоҳ равшану гоҳе мукаддарӣ⁴,
Гоҳ аз самуми⁵ қаҳр чу гулхан пуроташӣ.
Гоҳ аз насими лутф чу гулшан муаттарӣ.
Дар чор рукни⁶ даҳр туй ҳайрати зуҳур,
Дар ҳафт баҳри чарх⁷ ту ноёб гавҳарӣ.
Ғофил зи худ мабош, ки чун шамъи офтоб
Иқболи ҳафт маҳфилу⁸ нӯҳ қасри ахзарӣ.
Аз ҳар шайъе⁹, ки аҳли ту фаҳмад афзали,
Аз ҳар макон, ки фаҳми ту пай бурд, бартарӣ.
Ҳар ҷо нигоҳ меравад, он ҷо ту рафтаӣ,
Ҳар сӯ ҳаёл меравад, он ҷо ту мепарӣ.
Маҳқуми нафси ин ҳама дунҳимматӣ чаро,
К-андар бисоти қудс ту садру сарварӣ.
Олам ҳама мусаххари амри замири¹⁰ туст,
Ай беҳабар, ту аз чӣ ҳаворо мусаххарӣ?!*

¹ Қудс – покӣ.

² Мазҳар – зоҳиршавӣ.

³ Ваҳм – ҳаёл.

⁴ Мукаддар – гамгин.

⁵ Самум – шамоли сӯзон.

⁶ Рукн – қисм.

⁷ Чарх – осмон.

⁸ Маҳфил – замин.

⁹ Шайъ – чиз.

¹⁰ Замир – ботин, дил.

Бузургдошти инсон нисбат ба кулли мавчудоти рӯи замин, яке аз масъалаҳои марказии эҷодиёти Бедили Деҳлавӣ мебошад. Яке аз ҷиҳатҳои фарқкунандаи эҷодиёти Бедил низ дар гузориши масъалаи мазкур ва роҳи ҳалли он зоҳир мешавад. Азбаски доираи фаолияти инсон серсоҳа, ҳуди инсон маҳлуқи басо мураккабтарини мавҷудот ҳаст, пас дарки моҳияти эҷодиёти Бедили Деҳлавӣ низ ҳамин гуна мураккаб аст. Албатта, Бедил ғазалҳое низ дорад, ки дар онҳо зебоҳои олами мавҷуда, тасвири манзараҳо, хусусан ҷузъиёти фасли баҳор, ҷирмҳои самовӣ ва ғайра мавриди тасвир қарор дода шудаанд.

ДОСТОНИ «КОМДЕ ВА МАДАН»-И БЕДИЛИ ДЕҲЛАВӢ

Достони «Комде ва Мадан» аввалин достони асримиёнагист, ки қаҳрамонҳои марказии он - ошиқ ва маъшуқа намоёндаи аҳли хунар, санъатанд. Ин достон мустақил ё ҷудоғона набуда, дар дохили маснавии «Ирфон» ҷой дода шудааст. Аз сабаби он, ки соли таълифи «Ирфон» 1712 эътироф шудааст, пас санаи эҷоди «Комде ва Мадан» низ бояд ҳамон сол бошад. Достони «Комде ва Мадан» аз 900 байт иборат буда, 10 бобро фаро мегирад. Достон дар шакли маснавӣ буда, дар баҳри Хафифи маҳбуни аслам (баъзан аслами мусаббағ, маҳбуни маҳзуф, маҳбуни мақсур) таълиф шудааст.

Афоили он чунин аст:

- V - - / V - V - / - -

яъне: фоилотун, мафоилун, фаълун ё файлун

Мазмуни достони «Комде ва Мадан» чунин аст: Яке аз шоҳони номдори қаламрави Ҳиндустон дар ҳарамсарои хеш бо номи Комде раққосаи хунарманду хубрӯе доштааст. Комдеи соҳибҷамол бо хунари волои худ, ки дар базмҳои шоҳона барпо мешуд, ҳамаро мафтуну шайдо ва шефтаву хайратӣ менамудааст.

Чунончи:

*Базми шах бе рухаи ҳузур надоиш,
Бо ҳозирон чароғ нур надоиш.*

Овозаи ҷамоли зебо ва санъати волои Комде оламгир мешавад ва дар мулки Шимоли Ҳундустон санъатвари дигаре - Мадан ном зиндагию фаъолият менамуд, ки хунёгари бемонанд ва сарояндаи хушсавте буд. Мадан овозаи Комдеро шунида бо як илоче худро ба қаламрави Комде мерасонад. Мадан дар як базми шоҳ иштирок намуда, хунарнамоӣ мекунад ва ба ҳозирин ниҳоят писанд меафтад ва хунарнамоии Мадан шоҳро ба ҳадде мутаассир мекунад, ки шоҳ шаддаи марвориди гаронарзишero ба Мадан ҳадя мекунад. Санъати Мадан Комдеро низ тасхир карда буд ва Мадан шаддаи ҳадяшударо ба Комде мебахшад.

Бедил лаҳзаи мазкурро чунин ба риштаи тасвир кашидааст:

*К-он чи ман дорам аз сарафрозӣ,
Беҳ, ки халхоли¹ пой худ созӣ.*

Рафтори Мадан боиси ғазаб гирифтани шоҳ мешавад. Шоҳ амр мекунад, ки Мадан аз шаҳр бадарға карда шавад ва агар касе ба ӯ раҳмхорино раво бинад, ба қатл расонида мешавад. Комде бошад дар ҷазои Мадан худро сабабгор медонад ва аз ин рӯ, мехоҳад Маданро бубинад:

*Комде ҳар тараф «Мадан»-гӯён,
Буд чун ашк аз қафо нӯён.
Кӯчаҳо дод чок бар ҷигараш,
То расонӣ хешро ба сараш.*

Комде ба сифати ришва зару зевари зиёдеро сарф намуда, Маданро ба мӯҳлати як шаб халос менамояд ва ошиқро

¹ Халхол – ҳалқаи тилло ё нуқра, ки занон барои зинат ба пой мебандаанд.

ба хонаи худ гирифта меорад. Онҳо дар якчоягӣ аз гардиши айёму аз ночуриҳои рӯзгор шикваҳо мекунад. Рӯзи дигар золимон онҳоро ҷудо намуда, Маданро ба биёбон бурда, дар он макон ӯро танҳо мегузоранд.

Дар ҳамон сӯхбати якшаба Мадан ба Комде гуфта буд, ки дар кадом як гӯшаи мулки Шимол дарахти муқаддасест, ки инсонро ба мурод мерасонад. Яъне, агар касе он дарахтро пайдо намуда, каме дар сояи он нишинад, ба мурод хоҳад расид. Ба ҳамин мақсад, Мадан он дарахтро ҷӯён мешавад ва аз ҷумла мегӯяд:

*Меравам, то ба он дарахт расам,
Шояд аз сояи ба бахт расам.*

Лаҳзаи хайрухуш Мадан ба Комде гуле тақдим намуда, таъкид мекунад, ки агар гулро хазон бинӣ, бидон ки ҳаёти ман дар хатар аст ва умрам ба поён расидааст. Агар гул пажмурда нашавад, маро чизе таҳдид намекунад.

Мадан он дарахтро пайдо карда дар сояи он муддате хоб меравад ва ҳар замон аз Комде ёд мекунад. Аз забони Мадан номи Комдеро ҳатто паррандагони биёбон низ хифз карда, онҳо «Комде»-наво мешаванд. Чунончи:

*Ваҳшу тайри саводо он сахро,
Баст минҷору лаб зи савту наво,
Баски бо созиш ошно гаитанд,
Як қалам «Комде»-наво гаитанд.*

Боре шоҳи мулки Шимол ҳангоми шикор гузораш ба ҷавони парешонҳоле меафтад, ки дар биёбон басо афсурдаву хичил аст. Шоҳ ҷавонро ҳолпурсӣ мекунад ва пас аз огоҳӣ ёфтан аз ҳоли хеле парешони Мадан, ба ӯ хоҳиши ёрӣ расондан пайдо мекунад. Зеро Мадан саргузашти пурмочарои худро ба самъи шоҳ мерасонад. Шоҳ аз шунидани ин хеле мутаассир гардида, мехоҳад ба ошиқон ёрӣ расонад. Шоҳи мулки Шимол ба шоҳи золим нома навиш-

та, хоҳиш менамояд, ки барои ба мақсад расидани ошиқон мусоидат бикунад. Инчунин, боисрор таъкид ҳам мекунад, ки агар ба кори ошиқон монеъ шавад, он гоҳ бо ӯ ҷанг хоҳад кард. Вале подшоҳи золим хоҳиши шоҳи одилро рад мекунад. Ниҳоят, ҷанг сар мезанад ва дар ин ҷанг шоҳи одил пирӯз мешавад:

*Хоки он бевафо ба хун тар шуд,
Подшоҳи Мадан музаффар шуд.*

Мадан аз ғалабаи шоҳи одил шод гардида, наздик омадани висолро ҳис мекунад. Комде аз ҳолати гул қиёс мекунад, ки Мадан хушхол бояд бошад. Аз ҳолати ошиқон шоҳи одил низ хурсанд гардида, мецоҳад иродаи Маданро бисанҷад. Ӯ тавассути суханчине ба Комде мерасонад, ки Мадан дар яке аз лаҳзаҳои ҷанг ҳалок шуд. Комде баробари шунидани ин хабар, аз хуш меравад ва шоҳ низ аз кори худ пушаймон мешавад. Зеро ҳамон шахс хабари ҳоли Комде-ро ба шоҳи одил мерасонад.

Ҳангоми ба шоҳ арз намудани саргузашти Комде, Мадан дар ҳузури шоҳ буд, хабар ёфта ӯ низ аз хуш меравад. Шоҳи одил аз ҳазли ноҷо худ пушаймон мегардад. Шоҳ амр мекунад, ки часади ошиқонро ба гармоба гузоранд. Зеро шоҳ бо табибон машварат намуда буд. Онҳоро ба гармоба мебаранд ва баъди баҳудой, онҳо ҳамдигарро дар кано-ри якдигар пайдо намуда, хурсандӣ мекунанд ва ба ҳамин тариқ, ба мурод мерасанд.

Достон бо ҳамин хотима меёбад. Албатта, дар адабиёти тоҷик достонҳои ишқӣ-лирикӣ хеле зиёданд: «Варқа ва Гулшоҳ», «Вис ва Ромин», «Хусрав ва Ширин»-ҳо, «Лайлӣ ва Мачнун»-ҳо, «Фарҳод ва Ширин» ва ғайра. Вале дар асари Бедил тозақориҳо фаровон аст. Муҳим он аст, ки оптимизми бисёр қавӣ дорад. Зеро қаҳрамонҳои асосии он ба мақсад мерасанд.

Аз тарафи дигар, қаҳрамонҳои марказии достон намо-яндагони аҳли хунар мебошанд, ки ба ҷуз хунари хеш ва

хизмат ба мардум, ба сиёсат ва низоъҳои дигар сару кор надоранд.

Дар ин асари Бедил шоҳи одил низ рафтори дигар до-рад. Ў бисёр қатъӣ, чиддӣ ва дӯстдори ҳақиқату адолат аст. Агар ҷое ноадолатиеро бубинад, онро то ба охир месанҷад ва адолатро барқарору ҳақиқатро пойдор месозад.

Бедил исбот мекунад, ки зулм ва золимӣ бебақо ва суст-поя аст.

ОБРАЗҲОИ АСОСИИ ДОСТОН

Дар достони «Комде ва Мадан» образҳои асосӣ ва лаҳзагӣ, мусбат ва манфӣ иштирок менамоянд. Образҳои марказии он: Комде, Мадан, шоҳи кишвари Комде, шоҳи мамлакати Шимол.

Ғоя ва ҳадафи эҷодии Бедил. Дуруст аст, ки достони «Комде ва Мадан» достони ишқист ва бо оптимизми бисёр қавӣ саршор аст. Ишқи дар ин асар рӯи тасвиромада дар ҳама ҷо ва дар ҳама ҳолат саҳт ҳимоя карда мешавад. Ишқи ду дилдода пок, беолоиш, ҳолӣ аз макру ҳилла, сидқӣ, соф-дилона ва самимӣ буда, ҳар ду дилдода ҳам муборизанд. Онҳо тарсу ҳарос аз шоҳу амиру каси дигаре надоранд. Гузашта аз ин, Комде ва ошики ӯ - Мадан намояндаи як табақаи иҷтимоиянд. Онҳо соҳибхунаранд ва хунарашон онҳоро машҳур кардааст. На Комде ва на Мадан ҳариси молу чиз нестанд. Онҳо барои дороиву молу пул талош намеварзанд. Шоҳ ба Мадан шаддаи марворид инъом кард, вале Мадан дар ҳузури шоҳ шаддаи марворидро нисори кудуми Комде намуд.

Аз тарафи дигар, бунёди ғоявии асарро адл ва адолатхоҳиву додгустарӣ фароҳам меорад. Албатта, адлу дод дар муқобили зулму бедодӣ меистод. Шоир ба ин восита гуфтанист, ки адлу дод ҳимоя аст. Мутафаккир асоснок менамояд, ки набояд фирефтаи ноадолатиҳо ва истеъдодҳо шуд. Зеро зулм ва золимӣ бебақо буда, мағлубпазиранд ва адлу додгустарӣ бошад, шикастнопазир ва ҷовидонаанд.

Бедил бо нишон додани ду шоҳ ва усули муносибати онҳо, ҳаминро таъкид карданӣ ҳаст, ки шоҳони ҷонибдори зулм роҳи хаторо интиҳоб кардаанд. Онҳо ҳатман шикаст меҳуранд ва аз арсаи таърих мераванд. Онҳоро таърих низ бо нафрат ёд мекунад. Вале шоҳони одил таърихсозанд ва мамлакати онҳо дарозумру мардумонаш меҳнатқарин мебошанд. Тавассути эҷоди бадеъ сурат гирифтани образи шоҳи одил яке аз вазифаҳои дараҷаи аввали адибони асримиёнагӣ низ ҳаст. Маҳз, ана ҳамин падидаи адабӣ ғояи шоҳи одилро тавлид карду адибон ба тарғиби он камар бастанд.

ҶАҲОНБИНӢ ВА АҚИДАҲОИ ИҶТИМОӢ - АҲЛОҚИИ БЕДИЛ.

Маълум аст, ки зери мафҳуми ҷаҳонбинӣ системаи фалсафии таълимоти адиби мутафаккир фаҳмида мешавад. Аз ин нигоҳ, эҷодиёти Бедил ва системаи ҷаҳонбинии ӯ бо таълимоти исломи шариф муқобил нест. Зеро ӯ ҷонибдори таълимоти фалсафаи ваҳдати вучуд буда, ҳадди ниҳони он Холиқ-ҳастии мутлақ ва азали ва сунъи ӯ махлуқ-одам ҷӯи асли хеш аст.

Аз ин рӯ, Бедил инсонро ҳамаҷониба дар маркази эҷод мегузорад. Онро ҳамчун асрори олами сағир ба тасвир мегирад: «Ай шамъи базми кудс, надонам чӣ маҳзарӣ»... Қиёсхое, ки барои маърифати инсон ба кор гирифта мешавад, ғолибан ба олами моддӣ тааллуқ дошта, таҷрибагоҳи он зиндагӣ, ҳаёт, рӯзгор ва табиат аст. Ин аст, ки инсони тасвиркардаи Бедил пайваста дар гиру дор, раду бадал буда, доираи амалиёту фаолияташ пур аз низоъ, тазод, муҳолифат, бархурд аст. Нерӯи тафаккур, қудрати ақлонӣ, зеҳну заковати ин инсон ҷӯё, кӯшо ва фаол мебошад. Илму тадқиқ, қиёсу тарҷех, созандагӣю ихтироъ муҳимтарин сифатҳои фаолияти инсони тасвиркардаи Бедил аст. Ҳадафи ин инсон: «Оламеро барорам аз ғафлат.»

Ғафлат хоси ҷаҳони инсонист ва душмани хушёриву зиракии инсон аст. Аз сабаби он ки ин инсон оламе-

ро (чоментаро) аз ғафлат азми начотдихӣ дорад, пас тибки таълимот ва ҷаҳонбинии Бедил, бархурдҳои мафкуравӣ, зиддиятҳои ботинӣ, низоъҳои сиратӣ ихтилофҳои маънавии ниҳоят аҷоиб ва бозёфти шоири мутафаккир аст, ки боиси кашфи ҷузъиёти афкори ахлоқию фалсафӣ ва адабию зебошиносии мутафаккир аст. Бинобар он, инҳитоту инкирози маънавӣ ва ё рушду таҳаввули он ба огоҳӣ ё ғофилии инсон саҳт вобастагӣ дорад.

Бедил ҳам мисли кулли адибони асримиёнагӣ ҷонибдори ахлоқи ҳамида ва барҳамзанандаи ахлоқи разила аст. Зеро ахлоқи разила: ришва, зино, дурӯғ, кибр, қатл, фиреб, ҷаҳл, ғазаб, таносонӣ, муфтхӯрӣ, хабаркашӣ, одамбезорӣ ва ғайра боиси завволи ҷомеа аст. Ахлоқи ҳамида: инсондӯстӣ, ростқавлӣ, вафодорӣ, сабӯрӣ, меҳнатқаринӣ, ҳалолкорӣ, хоксорӣ, шикастанафсӣ, покдоманӣ, саховатмандӣ, софдилӣ ва ғайра сабаби болоравии маънавиёти инсон ва ҷомеа мебошад.

Дар таълимоти ахлоқии Бедил эҷоди бадеъ ҳамчун ифодагари тафаккури инсон - маънавиёти ӯ ва то ба ҳадди баланди фикрӣ расидани он доништа мешавад. Ба назари Бедил, донишу илм ирсӣ нест ва на ҳар кас барои идроки маънӣ омода мебошад. Ба ин маънӣ шоир мегӯяд:

*Рамзоинои маънӣ ҳар хирасар набошад,
Таъби салими фазлат ирсӣ падар набошад.*

Ҳадафи эҷодкор аз қазовати мазкур пеш аз ҳама саъй, ҷиду ҷаҳд ва кӯшишу ҳаракат низ ҳаст. Бедил чун абулмаонӣ офариниши маъниро дар эҷоди бадеъ дар ҷои аввал мегузорад. Аз ин хотир, хунари эҷодкору тахайюли эҷодӣ ҷанбаи марказии шеърро таъмин менамояд.

Аз ин рӯ, ӯ ашъори мадҳиро хуш надорад ва ҳатто саҳт нақӯҳиш ҳам мекунад:

*Ай басо маънии равшан, ки зи ҳирси шуаро,
Хоки ҷавлонғаҳи аспу хари аҳли ҷоҳ аст.*

*В-ай басо нусха, ки дар мактаби таишти тамаъ,
Рӯсиёҳи адаб аз мадҳи амиру шоҳ аст.
Марҷаи маънии ин сустхаёлон дарёб,
То бидонӣ чӣ қадар фитраташон кӯтоҳ аст.
Сила муштоқи гадотабъ зи мазмуни баланд,
Гар ҳама пой бар афлок ниҳад, дар чоҳ аст.*

Бедили Дехлавӣ адибонеро, ки истеъдодро хор карда-
анд ва ҳунарро тобеи зар донистаанд, саҳт танқид менамо-
яд. Асоси эҷодиёти онҳоро ҳирсу тамаъ фароҳам меораду
ҳадафи онҳо аз эҷоди бадеъ ба чуз тамаъ ва чоплусӣ чизи
дигаре нест, носазо мегӯяд:

*Дар лафзи туст маънии кавнайн мундариҷ,
Баҳри чӣ бар ҳақиқат худ пай намебарӣ?
Оби ҳаёт аз нафасат мавҷ мезанад,
Аммо чӣ суд, к-аз арақи мову ман тарӣ.
Ғофил зи худ мабош, ки чун шамъи офтоб
Иқболи ҳафт маҳфили нӯҳ қасри ахзарӣ.
Кавну макон гулест ба домони ҳимматат,
Худро агар иҳота кунӣ, чархи дигарӣ.
Олам ҳама мусаххари амри замири туст,
Ай беҳабар, ту аз чӣ ҳаворо мусаххарӣ,
Аз ҳеч кас наям силаандеши бешу кам,
Маддоҳи фитратам на Заҳирам, на Анварӣ.*

Албатта, панду ахлоқ, андарзу насихат дар таърихи ада-
биёти форс- тоҷик яке аз мавзӯҳои ҷовидона аст. Ҳатто
адибе нест, ки ба ин масъала даст назада бошад. Ба фарму-
даи Саъдии Шерозӣ:

*Муроди мо насихат буду гуфтем,
Ҳаволат бо Худо кардему рафтем.*

Аз ин рӯ, ҳадаф қарор додани мавзӯ нав нест, яъне
интиҳоби мавзӯ суннатӣ бошад ҳам, маърифат ва роҳи

халли масъала тозаву нав мебошад. Ў ба масъалаи ахлоку тарбия назари тоза дорад. Воқеан эҷодиёти Бедил инъикоси марҳалаи нави эҳёгарии адабиёти тоҷик аст, ки ба конунмандии ҳолати сиёсӣ-таърихӣ, иҷтимоӣ-ахлоқӣ, фарҳангӣ- адабӣ, фалсафӣ-эстетикӣ саҳт вобастагӣ дорад. Равандҳои мазкур сараввал ҷаҳонбинию маърифати мартабаи инсонро муайян мекард. Ин нахустин асра буд, ки Ғарб сиёсати худро мехост дар қаламрави Ҳиндустон ҷорӣ созад. Яъне бархурдҳои мафкуравӣ низ дар ин давра хеле тезутунд гардида буд. Ғарб барои пойдор сохтани сиёсати худ ҷонибдори хурӯҷи низоъҳои мазҳабӣ миёни халқҳои ин қаламрав буд.

Аз ин рӯ, Бедил ба мақому мартабаи инсон, маънавиёту шуури ӯ, ҳиссу дарку маърифати шахс таваҷҷӯҳи махсус дорад. Бедил ҷонибдори низоъҳои мазҳабӣ нест. Дар таълимоте фалсафии ӯ, ки сарчашмааш ислом аст, Холиқ офаранда ва махлуқ офаридашуда аст. Холиқ азали ва ҷовид буда, махлуқ фониш. Вале дар ҷанби махлуқ аъмолу афъоли мутазод ниҳон аст. Ин аст, ки махлуқ дорои сифатҳои ноқису комил, каму зиёд, мавзуниву номавзунӣ, шайтониву раҳмонӣ ва ғайра аст. Бедил дар робита ба интиҳоби ҷанбаҳои ахлоқи ҳамида ва амали хайр инсонро мухтор медонад. Инсон метавонад бо роҳи нек рафта зиндагии худро беҳтар намояд. Ҳадаф аз омӯзиши нек сайқал додани шууру тафаккур аст, то инсон тағофул наварзад, ғофил намонад.

Ба ин мънӣ мегӯяд:

*Ман ҳам аз касби илм хурсандам,
Лек бо мақсадест пайвандам.
К-аз усули мадорики ҳикмат
Оламеро барорам аз зафлат.*

Аз ин нигоҳ, бурду боҳти ҷамъият натиҷаи зиракӣ ё ғофилии инсон доништа мешавад. Ў ҷонибдори инсони кӯшо, зақӣ, ҷӯё, соҳибмаърифат мебошад, зеро чунин ин-

сон соҳиби истиклоли фикру андеша аст ва метавонад ба мақсад бирасад:

*Кавну макон гулест ба домони ҳимматат,
Худро агар ихота кунӣ, чархи дигарӣ!*

Бедил ҳамчун адиби мутафаккир қасидае дорад, ки дар он инсон ҳамчун махлуқи муқаддас васф гардида, худшиносии он саҳт таъкид карда мешавад.

Умуман дар ин масъала афкори фалсафӣ - иҷтимоии ӯ хилофи шариати исломӣ нест ва Бедил қазовати худро дар ҳамин замина асоснок мекунад. Танҳо мутафаккир зоҳирпарастиро саҳт маҳкум месозад. Масалан, риши аз эътидол берун, саллаи калон, либоси фохирона ва ғайра, ки онҳо ифодагари маънавиёту дониш нестанд.

Аҳамияти илм. Бедил илмро яке аз роҳҳои халосӣ аз ғафлату ҳаҳолат медонад. Беш аз ин илм, шахсро соҳиби бахту иқбол месозад:

*То фазлу ҳунар оинапардоз нашуд,
З-иқбол даре ба рӯи кас боз нашуд.
Фӯлод ба оҳан шараф аз ҷавҳар ёфт,
Беилм зи ҷинси хеш мумтоз нашуд.*

Аммо Бедил дар омӯзиши илм дар ҳои аввал мақсадро мегузорад, ки ҳадаф аз ҳунин шакл гирифтани қазоват муҳторияти инсон мебошад.

Зиёни бекорӣ. Кор омили асосии пешрафт доништа мешавад ва Бедил таъкид мекунад, ки он ҳи инсон пас аз худ боқӣ мегузорад, самараи кору бори ўст. Бинобар он, одамон бояд ба корҳои барои умум фоиданокӯ нафърасон машғул шаванд. Ба шуғли беҳуда даст назананд ва ба ҳар коре, ки даст мезананд, натиҷаи онро андеша кунанд. Зеро дар дунё танҳо натиҷаи фаолияти инсон мақому мартабаи ўро муайян намуда, ҳиз дигаре дар ин дунё наметавонад баҳои сазовори шахсияти инсон бошад. Бедил маҳз бо на-

зардошти қору бори инсон нозу неъматҳои дигари дунёро муваққати меҳисобад:

*Авалу охир он чӣ шуд маълум,
Қору бор аст, мобақӣ¹ - маъдум².*

Тарғиби хислатҳои ҳамида. Бедил инсони некӯкор, хайрхоҳ, илмдӯст, ватанпараст, халқдӯст, соҳибмаърифат, ҳалим, фурутану хоксор, ширинсухану нармгуфтор, ростқавлу ростгӯ, вафодору устуворро дар эҷодиёташ васф мекунад.

Чунончи, инсон набояд фирефтаи дониши худ шавад ва ба кибру гурур рӯй биёрад:

*Ҳарчанд ба дониши аз ҷаҳон афзунӣ,
Ё дар тирӣ муаллими гардунӣ.
Ҳар гоҳ ба неши кас бари ҳоҷати хеш,
Тифлӣ ба ту зебад, на афлотунӣ.*

Бедил ҷонибдори ҳамбастагию иттифоқӣ, якдилию муттаҳидӣ буда, парокандагию нифоқ, парешониву хусуматро танқид мекунад:

*Ёрон ба тифоқ агар қадам мешикананд,
Ҷайши арабу аҷам ба ҳам мешикананд.
Аз қудрати иттифоқ гофил нашавӣ,
Дандонҳо сангро ба ҳам мешикананд.*

Ба назари Бедил, ҳимматбаландӣ ҷолибтарину нақӯтарин сифати инсон аст. Агар шахс ҳиммати баланд дошта бошад, ҳеҷ душворие наметавонад сади роҳи ӯ гардад. Ӯ нақши ҳамматро аз таҷрибаҳои ҳаёту зиндагӣ ҳосил кардааст. Аз ин рӯ, дар ин бора басо дилпуруна ва бо боварии том қазоват менамояд.

¹ Мобақӣ – он чи боқӣ мемонад.

² Маъдум – адам, нестӣ.

Чунончи:

*Ҳиммат ҳар ҷо беи кунад кореро,
Душворӣ нест ҳеҷ душвореро.
Якчанд фалоҳате³ ба кӯшиш беҳад
Холӣ созад зи санг кӯҳсореро.*

Дар таълимоти ахлоқи Бедил ба ҳимматбаландӣ, шуҷоат, мардонагӣ, диловарӣ, нотарсӣ, устуворӣ, далерӣ, часурӣ, тавачҷӯҳи хоса зоҳир карда мешавад:

*Дар таҷрибагоҳи одамӣ сулҳу набард,
Ҳиммат ҳалли кадом мушкил, ки накард.*

Бедил хислатҳои разилаи инсониро саҳт маҳқум мекунад. Ӯ ба хусус мардумозорӣ, чоплусӣ, золимӣ, бераҳмӣ, чаҳлу нодонӣ, ҳарзагӯӣ, танбалӣ, серхобӣ, пурхӯрӣ, сарватпарастӣ, кибру ғурур ва ғайраро танқид мекунад:

*Золим пӯшад либоси хунбофтаро,
То зер кунад ҳасми занбунёфтаро.
Бо сангдилон шиори худ саҳтӣ кун,
Бардор ба оҳан оҳани тофтаро.*

Тазодҳои рӯзгор, ноадолатҳои зимомдорон боиси ҳаробии халқ ва мулк доништа мешавад:

*Ай нони ту гарм, аз тафи дилҳои кабоб,
Аз хиҷлати зулм боядат гаштан об.
То коми ту молида як ангушт асал,
Бунёди ҳазор хона гаштаст ҳароб.*

Арзи чунин оҳангҳои соҳти эътирозӣ низ яке аз хизматҳои Бедил аст, ки аз ҳақгӯиву ҳақҷӯӣ ва ҳақбинии мутафаккир гувоҳӣ медиҳанд.

¹ Фалоҳат – кишоварз.

Дигар аз хидматҳои таърихии Бедил дар таърихи эҷоди бадеъ аз он иборат аст, ки ӯ ба дифои каломи бадеъ меҳезад. Шоир роҳ намедихад, ки баъзе шуарои тамаъкор суҳанро хору беқадр кунанд. Мамдӯҳони нолоиқро ситоиш кунанду силаву инъом ба даст биёваранд. Ҳунару кирдори онҳоро пешаи шайтонӣ ва ҳамкорӣ бо иблис меҳисобад:

*Ай, ки таърифи салотин кардаӣ,
Машқи таълими шаётин кардаӣ.
Чист таълими шаётин? -Ҳубби чоҳ¹
Ай шаётин муришдат², рӯят сиёҳ.*

Дар афкори адабӣ - эстетикии Бедил ба суҳан, суҳанвар ва суҳаншунав таваҷҷӯҳи маҳсус ба мушоҳида мерасад. Ӯ шоирони маддоҳ - сила муштоқонро хоркунандагони калом - гадотаъбон ном мебарад. Онҳо имрӯз соҳиби молу сарват ва ганҷу неъматанд ва албатта, ин рӯзаке чанд аст, вале фардо рӯсиёҳу дар чоҳи зулмонианд.

Чунончи:

*Ай басо маънии равшан, ки зи ҳирси шуаро,
Ҳоки ҷавлонгаҳи аспу ҳари аҳли чоҳ аст.
В-ай басо нусха, ки дар мактаби таишвиши тамаъ,
Рӯсиёҳи абад аз мадҳи амиру шоҳ аст.
Сила муштоқи гадотаъбъ зи мазмуни баланд,
Гар ҳама пой бар афлок ниҳад, дар чоҳ аст.*

Ин аст, ки ӯ эҷодиёти хешро дар муқобили ҳамин гуна суҳанварон мегузорад ва аз эҷодиёташ, ки умре хираду дониш, ақлу заковатро сутудааст, ифтихор менамояд. Ӯ хушдор медихад, ки аз касе тамаъ накардааст ва нахоҳад кард ва санги маломатро ҷониби Анвариву Заҳири Форёбӣ ҳаво медихад ва мегӯяд:

¹ Ҳубби чоҳ – мансабпарастӣ, шӯҳратпарастӣ.

² Муршид – пир, шайх.

*Аз ҳеҷ кас наям силаандеши бешу кам,
Маддоҳи фитратам, на Заҳирам, на Анварӣ...*

Дӯстии халқҳои каламрави Хиндустон ва умуман парас-тиши инсон низ яке аз мавзӯҳои марказии эҷодиёти Бедил мебошад. Махсусан, дар ҳолате ки аҷнабиён ба сарзамини Хиндустон роҳ ёфта буданд ва онҳо ҷонибдори низоъҳои мазҳабӣ, нооромии авзои ин кишвар буданд. Аз ин ҷост, ки мутафаккир хушдор медиҳад, ки дӯстӣ ва ҳамбастагии мардум воситаи начоти халқ ва кишвар ба шумор меравад. Зеро дасисакорон баҳри амалӣ гардонидани дасисаҳои ҳешу ғаразҳои ниҳонӣ ба ҳар коре қодиранд:

*Умрест, ки дар арсаи найранги гараз,
Дорад баду нек сулҳ ё ҷанги гараз.
Гар рабти¹ каломи қуфру дин дарёбӣ,
Сози ҳама кӯк² аст ба оҳанги гараз.*

Дар ҷои дигар шоир ҳолати халқҳои кишварро ба дасте шабех медонад, ки зери санг мондааст. Яъне ҳадаф ноилоҷӣ буда, чораандеширо ногузир меҳисобад:

*Домони тааллуқе ба ҷанг омадааст,
К-ин халқ ба зиндони фаранг омадааст.
Осон натавон кашид монанди нафас,
Дасте, ки зи дил дар таги санг омадааст.*

УСЛУБ ВА ХУСУСИЯТҲОИ БАДЕИИ АШЌОРИ БЕДИЛ

Осори насрӣ ва манзуми ҳар як адиб дар кадом асре, ки бошад, аз сабки умумии адабӣ берун нест. Вале истеъдодҳо дар таърихи адабиёт тавонистаанд, ки дар ҷузъиёт тозаҷӯиҳо кунанд.

¹ Рабт – пайвастагӣ, робита.

² Кӯк – мувофиқ намудани овозҳо дар мусиқӣ, ҳамоҳангӣ; ҷӯр.

Масалан, Рӯдакӣ дар асри X, Носири Хусрав(XI), Саной (а.XII), Низомӣ (а.XII), Чалолуддини Балхӣ, Хусрави Дехлавӣ, Саъдӣ (а.XIII), Ҳофизи Камол (а.XIV), Ҷомӣ(а. XV) ва ғайра.

Аз ин нуқтаи назар, осори Бедил низ дар заминаи сабки умумии давр - сабки ҳиндӣ эҷод шудааст ва хусусиятҳои ин сабкро комилан фаро гирифтааст. Аз тарафи дигар, эҷодиёти Бедил, ки онро истеъдоди басо ҳайратовар рӯи қор овардааст, дар ҷузъиёт тозақорихони хеле сершумор дорад, ки ҳатто сабки умумии даврро сарчашмаҳо сабки бедилӣ ном ниҳодаанд. Ба ин маънӣ, то андозае адабиёти беш аз 700-сола ҷанбаи ҷамъбасти мегирад, ки ин падидаро ҳуди Бедил, пеш аз Ҳама, ҳис кардааст. Ҷунончи, мегӯяд:

*Зи баъди мо на газал, не қасида мемонад,
Зи хомаҳо ду-се ҳарфи чакида мемонад.*

Зеро ҳадафи шоир жанри ҷудоғона набуда, умуман, шеър, яъне адабиёт аст.

Ӯ шоирест, ки хангоми саррофии сухан ҳунари хоса зоҳир мекунад. Ҳатто ашӯҳои муқаррарии табиат: кӯҳ, санг, хок, об, сабза, дарахт, абру борон ва ғайра моҳияти махсуси эстетикӣ мегиранд ва ба таври ҳайратовар ҷаззобу ҷолиб ва зебову назаррабо мешаванд. Ба ин маънӣ Бедил мегӯяд:

*Ҳар сангпорае, ки ғитад чашми мо бар ӯ,
Аз як назар ақиқи Яман¹ мекунем мо.*

Албатта, ин як хусусияти умуман адабиёт аст, вале адибони соҳибистеъдод тавонистаанд, дар ҳунари эҷод аз якдигар баргарӣ дошта бошанд. Ин аст, ки Бедил ҳолати эҷодро ба дами теғ монанд мекунад, ки мақсуди ӯ гузаштан аз ҳастии хеш аст. Яъне эҷодкор месӯзад, то бисозад:

¹ Ақиқи Ямин – санги қиматбаҳои машҳуре, ки дар Яман ҳосил карда мешавад.

*Дами тегест, Бедил, роҳи борики сухансанҷӣ,
Забони хома ҳам шақ² дорад аз ҳарфофариниҳо.*

Яке аз чихатҳои муҳими сабки Бедил дар он аст, ки калимаҳо, ибораву таъбирҳо дар алоҳидагӣ фаҳмо, содда, равонанд, вале дар матн хеле печида меоянд, маънии онҳо барои хонанда дастнорас мешавад.

Чунончи, дар ин байт:

*Гул ба дасту по кӣ баст имшаб, ки чун ранги ҳино
Бӯсамуштоқон чаманҳо зери лаб хун кардаанд.*

«Маъшуқа» - менависад устод С.Айнӣ мавриди таҳлили байти мазкур, - ба дасту пои худ гул бастааст, ба ин сабаб бӯсамуштоқон - ошиқоне, ки дасту пои ӯро бӯсидан мехостанд, чаманҳоро дар зери лаб гирифта - бӯсида хун карда ба ранги ҳино гардондаанд, то ки маъшуқа дар вақти ба пою дасти худ гул бастан, шояд гулҳои ба ранги ҳиногардидаи ин чаманҳоро банданд ва ба ин восита бӯсиши ин бӯсамуштоқон ҳам ба дасту пои ӯ бирасад». Ин албатта, аз печидагии маъно гувоҳи медиҳад.

Ё худ дар ин байт:

*Хок шуд фитрат ба настӣ, лек мижгон бар надоишт,
В-ар на аз мо то ба боми осмон як зина буд.*

Дар ин байт шоир фалсафаи ҳаллоқияти инсонро дар назар дорад, ки Худо одамро дар биҳишт офарид ва аз сабаби он ки ҷисми ӯ аз олами сифлӣ буд, тоб оварда натавонист ва агар тоб меовард, то олами тақаддус андаке буд.

Муҳим он аст, ки санъатҳои бадеӣ низ дар шакли нисбатан мураккаб ба қор гирифта мешаванд; ташбеҳоти мураккаб, муканно, кинояву маҷозҳои хеле ваҳмӣ, хаёлӣ, ихому рамзҳои нисбатан дастнорас мавриди истифода қарор дода мешаванд, ки моҳияти онҳо на ба ҳар кас фаҳмо.

¹ Шақ(қ) – шикоф; чок, шикофта.

Дигар аз хусусиятҳои услубии ашъори Бедил аз он иборат аст, ки ӯ баъзан калимаҳои нави мураккаб месозад: силамушток, бўсамушток, гадотабъ, рамзошно, хирасар, иктидороҳанг, чаманкулоҳ, тарабсаро, хоричоҳанг, ҳайратогоз, тӯфончӯшӣ, асарпарвард, тараҳумхирман, саднаргисистонибрат ва ғайра, ки аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сохта шудаанд, ҳатто маънии луғавиашон на ба ҳар кас фаҳмост.

Забони ашъори лирикии Бедил яқсон нест, ғазалу қасидаҳои ӯ нисбатан мураккаб ва шеваи қитъаҳову рубоиёташ хеле соддаанд.

Барои намуна чанд байт аз як қитъаи шоирро зикр менамоем:

*Ай басо илме, ки аз беилтифотиҳои халқ
Дар миқози маъниогоҳон ҳамон мастур монд.
Бедимоғиҳои мастон чашми шавқе во накард,
Мавҷи май дар ҷом маҳви решаи ангур монд.
Наргисистонҳо ба ҳайрат хуфтаи бедонишист,
Оламе афрӯхт шамъу ҳамчунон бенур монд.
Гар касе маҳрам нашуд андешаи ғафлат кирост?
Ҳусн аз бас бениёзӣ дошт, номанзур монд.*

Дар ин қитъа калимаи душворфаҳм нест ва ҳатто хонандаи оддӣ ҳам маънии онро ба осонӣ дарёфта метавонад.

Ё худ ифодаи маънии иҷтимоӣ дар ин рубоӣ, ки хеле оммафаҳму сода аст, далели қазовати болост:

*Ай зофили имтиҳон, зи кас қарз мағир,
Ҳарчанд расӣ ба ҷон, зи кас қарз мағир.
Андӯҳи адо сахт гаронӣ дорад,
Аз фоқа бимиру нон зи кас қарз мағир.*

Вале забони қасидаҳову ғазалиёт ва маснавиҳои Бедил нисбатан мураккабу печида аст ва ҳуди шоир, «Сайри фикраи осон нест, кӯҳаму кӯтал дорам»- мегӯяд, шояд

ба ҳамин қисмати таълифоти мутафаккир бештар тааллуқ дошта бошад.

Албатта, баъзан ғазалҳои равону фаҳмо низ дучор мешавад ва махсусан, ашъори васфиаш, ки ба тасвири баҳор, чузъиёти табиат, ситоиши маҳбуба, баёни ҳасби ҳол ва ғайра бахшида шудааст, зиёданд. Чунончи, ин ғазали баҳорияро чун намуна метавон зикр намуд:

*Чаши во кун, ранги асрори дигар дорад баҳор,
Он чӣ дар ваҳмат нагунҷад, ҷилвагар дорад баҳор.
Соате чун бӯи гул аз қайди пирохан баро,
Аз ту чаши оиной он қадар дорад баҳор.
Каҳкашон ҳам поймоли мавҷи тӯфон гаштааст,
Сабзари аз хоби гафлат чанд бардорад баҳор.
Чаши то вокардаӣ, ранг аз назарҳо рафтааст,
Аз насими субҳ доман бар камар дорад баҳор.
Аз хазон оина дорад субҳ, то гул мекунад,
Ҷуз шикастан нест ранги мо, агар дорад баҳор.
Абр меналад, к-аз асбоби нишоти аҷуман,
Ҳар чӣ дорад дар фишори чаши тар дорад баҳор.
Аз гулу сунбул ба назму насри Саъдӣ қонеам,
Ин маонӣ дар «Гулистон» бештар дорад баҳор.
Мӯ ба мӯям ҳасрати заҳмат табассум мекунад,
Ҳар ки гардад бисмилат, бар ман назар дорад баҳор.
З-ин чаман, Бедил, на сарве ҷасту на шамиод раст,
Аз ҳаёли қоматаш дуде ба сар дорад баҳор.*

ТАЪСИРИ ЭҶОДИЁТИ БЕДИЛ БА АДАБИЁТИ ТОҶИК

Ғуломалихони Озод дар «Хизонаи Омира» минависад, ки: «...аҳли Бағдод забони арабӣ ва форсӣ - ҳар ду ро медонанд, сӯфиёни он ҷо дар маҷолиси завқ ва самоъ аз забони арабӣ бештар ашъори Ибн-ул-Форизи Мисрӣ ва аз забони форсӣ аксар маснавии Носиралӣ мехонданд. Ин гувоҳи он аст, ки Носиралӣ дар қисмати ғарбии Эрон ва Бедил ғолибан дар қисмати шарқӣ машҳур шудаанд».

«Таъсири Бедил, - менависад С.Айнӣ - дар назму наср аз ҳама чо зиёдтар дар Осиёи Миёна ривоч гирифта ва то Инқилоби октябр давом кард». Вале касе аз пайравон комилан комёб нашудааст. Гӯё худи Бедил инро ҳанӯз дар замонаш ҳис карда бошад, ки мегӯяд:

*Муддаӣ, даргузар аз даъвии тарзи Бедил,
Сехр мушкил, ки ба кайфияти эъҷоз расад.*

Пайравони Бедил асосан ўро дар шакл пайравӣ кардаанд. Ба мазмуну мундариҷаи ашъори Бедил касе ворид шуда натавонистааст». Печидагии маъно ва дастнорасии умқи андешаву фикр ба он оварда расонд, ки қисми зиёди пайравон сарддил шуда даст мекашидаанд. Бо вучуди он чанд тан аз шоирони тоҷики Осиёи Миёна: Сарир, Сират, Исои Бухорой, Туғрал, Асирии Хучандӣ, Чавҳарӣ Бедилро хеле хуб пайравӣ кардаанд. Охири шоири тоҷик, ки ба Бедил нисбатан ўҳдабароёна тақлид кардааст, Зуфархон Чавҳарии Истаравшанӣ мебошад, ки 16-уми феввали соли 1945 аз олам гузаштааст.

Дар мадрасаҳо пас аз китобҳои таълимии исломӣ, аз шоирон аввал Ҳофиз ва сонӣ Бедил омӯхта мешуд.

Ҳатто дар бисёр марказҳои илмӣ-адабӣ: Бухоро Самарқанд, Хучанд, Истаравшан мактабҳои умумии бедилхонӣ вучуд дошт.

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО:

1. Оид ба таваллуд ва овони ҷавонии Бедил Дехлавӣ маълумот диҳед.
2. Бедил дар синни чандсолагӣ ба шеърғӯӣ оғоз кардааст?
3. Кадом ҳешовандони Бедил дар камолоти маънавии ў саҳм гузоштаанд?
4. Бедил ба кадом шаҳрҳои Ҳиндустон сафар кардааст?
5. Сабаби бо Мирзо сар шудани номи шоир ва ҳешовандони ўро шарҳ диҳед.

6. Поёни умри Бедил дар кадом шаҳр гузаштааст?
7. Таркиби «Куллиёт»-и Бедил кадом асархоро дар бар гирифтааст.
8. Кадом асарҳои насрии Бедилро медонед?
9. Мазмуну мӯҳтавои маснавиҳои «Тӯри маърифат» ва «Тилисми ҳайрат»-ро баён кунед.
10. Маснавии «Муҳити аъзам» дар кадом мавзӯё эҷод шудааст?
11. Калонтарин маснавии шоир чӣ ном дорад ва мазмуну мӯҳтавои онро баён кунед.
12. Мазмуни мухтасари маснавии «Комде ва Мадан»-ро нақл кунед.
13. Кадом қаҳрамонҳои марказӣ ва лаҳзавии маснавии мазкурро медонед?
14. Гузориши адлу одилӣ дар маснавии «Комде ва Мадан».
15. Кадом асарҳои насрии Бедилро медонед?
16. Таркиби «Девон»-и Бедилро Деҳлавиро баён кунед.
17. Ҷазали «Айш донад дили саргашта парешониро» азёд гӯед.
18. Мазмуни ҷазали «Рамиданҳо зи авзои ҷаҳон тарзи дигар дорад»-ро нақл кунед.
19. Ҷазали «Чашми ту ба ҳоли ман гар ним назар хандад» ба кадом мавзӯё бахшида шудааст?
20. Маҳорати эҷодии шоирро дар ҷазали «Аз ғубори чилваи ғайри ту то бастам назар» шарҳ диҳед.
21. Дар хусуси ҷаҳонбинӣ ва ақоиди иҷтимоии Бедил чӣ медонед?
22. Назари Бедил оид ба ҳислатҳои ҳамидаи инсонӣ ва мазаммати ахлоқи разила.
23. Услуб ва хусусиятҳои бадеии ашъори Бедилро баён намоед.
24. Пайравони Бедил дар Мовароуннаҳр киҳо буданд?

АҚТАМБЕРДӢ САРИУЛӢ (1675-1768)

Соли 1675 дар Қазоқистони Чанубӣ, Қаратау, дар оилаи сарватманд таваллуд ёфтааст. Сардори қиссагӯи қазоқ. Дар дасти Бердике батир ба воя расидааст. Аз синни 17 солагӣ сар карда ӯ дар ҷангҳои байни хонигарии қазоқ ва хонҳои Осиёи Миёна иштирок кардааст. Қиссагӯ (жирау) ба муқобили ҷунгарҳо (жонғарларға) ба ҷанги Ватан (1723-1730) баромада яке аз оқсақолони қабилаи Жузи Миёна шуд.

Пас аз барҳам хурдани ҷунгарҳо, кишварҳои шимолии озодшуда, дар вақти бо заминҳо таъмин намудани халқ қиссагӯ хизмати намоён нишон додааст.

Ақтамбердӣ яке аз давомдиҳандагони дастурҳои До-спамбет, Шалкииз мебошад.

Ақтамбердӣ соҳиби якчанд дostonҳо, қиссаҳо ва асарҳо мебошад. Қиссагӯ Ақтамбердӣ Сариули соли 1768 дар макони Журежота вилояти Семей, ноҳияи Абай вафот кардааст.

АДАБИЁТИ АСРИ XVIII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX

ВАЗЪИЯТИ СИЁСИИ ОСИЁИ МИЁНА

Вазъияти сиёсию таърихӣ ва иҷтимоии Осиеи Миёна дар нимаи дуюми асри XVIII ва оғози асри XIX басо сангину мураккаб гардида, ин ҳолат ханӯз аз аҳди Абдулазизхони Аштархонӣ (1645-1680) ва Субҳонқулихон (1680-1702) шурӯъ шуда буд. Убайдуллоҳхон (1702-1711) кӯшиши пешгири намудани онро карда бошад ҳам, натиҷа надод ва худӣ ӯ ба қатл расонида шуд.

Дар замони ҳукмронии охири намояндаи хонадони Аштархонӣ - Абулфайзхон (1711-1747) вазъияти кишвар тамоман хароб гардид. Зеро ин қариб ба корҳои мамлакатдорӣ ҳоким аҳамият наметод. Ин буд, ки ҳокими Эрон - Нодиршоҳи Афшор (1688-1747) соли 1740 ба сарзамини Мовароуннаҳр ҳучум карда, қувваҳои Нодиршоҳ бе дидани муқобилияти шадиде ба Бухоро ворид шуданд.

Дар ин ҷанг Муҳаммадҳаким атолик - фиристодаи Абулфайзхон барои музокирот ба назди Нодиршоҳ низ хиёнат мекунад. Ӯ бар нафъи Нодиршоҳ амал менамояд. Писари Муҳаммадҳаким - Муҳаммадраҳимбӣ дар Эрон ба боварии Нодиршоҳ даромада, баъдҳо бо баҳонаи чанозаи падараш ва кӯмак ба Абулфайзхон ва зарба задан ба Ибодуллоҳбӣ дар Каттакӯргон ба Бухоро меояд. Дар ҳақиқат, Раҳимбӣ исёни Ибодуллоҳбиро шикаст дода, соли 1747 Абулфайзхонро дар мадрасаи Мири араб ба қатл мерасонад. Ба ҳамин тариқ, охири намояндаи Аштархониҳо аз сафҳои таърих рафта, ба ҷои ин сулола салтанати Манғитиҳо сар мешавад.

Раҳимхон соли 1754 ба як қатор шаҳрҳои Мовароуннаҳр лашкар кашида, дар шаҳрҳои Миёнколот, Шаҳрисабз, Ӯротеппа, Қаршӣ, Ургут, Панҷакент, Ҳисор ва ғайра пояи давлаташро устувор мегардонад.

Раҳимхон соли 1758 вафот мекунад ва ба чоӣ ӯ амкаш - Амир Дониёл (1758-1785) ба тахт менишинад. Вале дере нагузашта ҳокимони маҳаллӣ муқобили ӯ исёнҳо бармеангезанд. Аз ҷумла, ҳокимони шаҳрҳои Ҷротеппа - Фозилбӣ, Шаҳрисабз - Бекназарбӣ, Косон - Бӯтабӣ, Ғузор-Дӯстқаробӣ ва дигарон. Баъди паҳши ҷунин исёнҳо, албатта, аҳволи мамлакат хеле бад шуда буд. Баъд аз вафоти Дониёл (соли 1785) писари ӯ - Шоҳмурод (1785-1800) соҳиби тахт шуд. Ин марди сӯфимашраб шахсияти оддӣву хоксоре буда, ҳатто Давлатқушбегӣ ва Қозӣ Низомуддинро дар хузури омма барои гуноҳояшон ба қатл мерасонад. Дар таърихи сулолаи Манғитиҳо ҳукмронии Шоҳмурод хеле одилона ва дар ҳадди инсоф буд. Ӯ қариб ҳамаи ҳокимони маҳаллиро иваз мекунад ва мансабдоронро санҷида, ба ҳар вазифае таъин менамояд.

Амир Шоҳмурод барои ободонии шаҳрҳои Самарқанду Бухоро кӯшиш намуда, пеши роҳи бесару сомониҳоро то андозае мегирад.

Соли 1800, пас аз вафоти Шоҳмурод, писари ӯ-Ҳайдар (1800-26) ба тахт мешинад. Амир Ҳайдар мударрисӣ низ мекардааст. Баъд аз вафоти Ҳайдар писари вай - Насруллоҳ (1826-1860) ва баъди Насруллоҳ писари ӯ - Музаффар (1860-1885) амир мешаванд.

Дар оғози асри XIX мисли аминона, мӯҳрона, миробона, вакилона, муҳосилона, ҳаққи тарозу ва ғайра навъҳои андоз зиёд мешавад. Ин аст, ки дар давраҳои гуногуни асрҳои XVIII-XIX бисёр исёнҳои халқӣ рух додаанд.

Вазъияти Хӯқанд. Вобаста ба он ки Нодиршоҳ Хӯқандро ишғол накард, ин сарзамин нисбат ба Бухоро ободон боқӣ монд. Ҳокими ин қаламрав - Олимхони Хӯқандӣ (1799-1809) низ баъзе тадбирҳои хуб баҳри амнияти кишвар андешида буд. Ӯ аз ҳисоби мардумони кӯҳистони Дарвозу Қаротеғин ва Шуғнон дастаи махсусе созмон дода, даъвии истиқлолхоҳӣ менамояд.

Ин буд, ки вай Тошканд ва қавмҳои қазоқро, ки дар атрофи он буданд, ба худуди давлати худ мебарорад. Пас

аз Олимхон бародари ӯ - Умархон (1809-1822) низ сиёсати бародарашро давом медиҳад ва муваффақ мешавад.

Умархон Туркистон ва даштҳои қазокниширо аз ҳудуди баҳри Арал то Ҳафтрӯд тасарруф намуда, қисми зиёди марказҳои қазоку қирғизниширо низ соҳиб мешавад. Баъд аз Умархон писари вай - Муҳаммадалихон (1822-1842) баҳри вусъати ҳудуди давлати худ кӯшишҳо намуда, қаламрави Дарвозу Қаротеғин ва ҳатто Кӯлобро ба зерӣ итоат медорад.

Ӯ Ӯротеппа ва Қошғарро низ тасарруф карда, ҳудуди мамлакаташро хеле вусъат мебахшад. Вале шахсияти амир чандон писанди мардум намешавад, зеро вай бештар ба айшу нӯш рӯ меорад. Ин буд, ки Амир Насруллоҳ Хӯқандро забт намуда, Муҳаммадалихон ва модару бародарашро низ нест мекунад. Идоракунии Хӯқандро ба ӯҳдаи Иброҳим Хаёл ном ҳоким мегузорад. Ҳукумати Иброҳим дер давом намекунад ва Хӯқанд боз мустақил мешавад.

Ҳолоти сиёсии Хоразм низ чандон хуб набуд, зеро миёни хонигарии Хоразму Бухоро ва Хӯқанд ҳамеша низоъҳо мавҷуд буданд. Аз сабаби он ки Марв ба ихтиёри ҳокими Бухоро зӯран бароварда шуда буд, хони Хоразм - Элтузархон ба Бухоро лашкар мекашад. Хони Хоразм комилан комёб нашуда бошад ҳам, вазъияти Бухороро мураккаб намуд. Зеро Хӯқанд низ як қатор шахрҳои тобеи Бухороро тасарруф карда буд. Аз ҷумла, як қисмати Туркистон, Ҳафтрӯд, Қазоқистони Ҷанубӣ, Шуғнон, Дарвозу Қаротеғин, Вахон ба ихтиёри мири Хӯқанд даромада буданд.

Умуман, ин кашмакашиҳои бемаънӣ ва ин бесарусомониҳо ҳолати кишвар ва халқи меҳнаткашро хеле вазнину ногувор карда буданд.

Дар асри XVIII дар қаламрави Афғонистони кунунӣ низ тағйироти ҷиддӣ ба вучуд омад. Шоҳи Эрон -Нодиршоҳи Афшор (1736-1747) ба хонигарии хурд-хурди қаламрави Афғонистон хотима гузошта, тамоми ҳудуди ҳамонвақтаи Афғонистонро ба ҳайати империяи худ дохил намуд. Баъд аз вафоти Нодиршоҳ дар Афғонистон давлати Дуррони-

ён (1747 - 1818) таъсис ёфт, ки асосгузори он Аҳмадшоҳи Дурронӣ (1747-1773) буд. Қаламрави он дар ҳамон вақт аз Машҳад то Кашмир ва аз Аму то баҳри Араб буд. Соли 1818 давлати Дурронӣён пароканда шуда, ба хонигариҳои хурд-хурд тақсим гардид. Аз ҷумла ба хонигариҳои Кобул, Қандаҳор, Пешовар, Ҳирот, ки муқтадири онҳо Кобул буд. Ҳокими он - Дӯстмуҳаммадхон (1826-63) барои якпорчагӣ кӯшиши зиёд кард, вале ҳамаи кӯшишҳояш бенаҷиб монданд. Зеро англисҳо ба ин монет шуданд. Соли 1838 армияҳои англисҳо ва ҳиндуҳо ба Афғонистон ҳуҷум карда, ҳукумати Шучоъро таъсис доданд, вале озодихоҳон ӯро қабул накарданд.

Соли 1842 ӯ ба қатл расонида шуд. Соли 1878 армияи 36.000 нафараи англисӣ ва ҳиндӣ Афғонистонро боз забт намуд ва ин кишвар расман мустамликаи Англия гардид.

Дар қаламрави Эрон бошад давлати Сафавӣён, ки аввалҳои асри XVIII барпо шуда буд, то асри XVIII давом кард. Охириҳои асри ХУШ Қочориҳо ба сари ҳокимият омаданд ва то соли 1925 ҳукумат карданд.

Ба ҳамин тариқ, Ҳиндустон, Эрон, Афғонистон ва Осиёи Миёна зери таъсири сиёсати Россияи подшоҳӣ ва Англия монда буданд. Танҳо Россия пас аз Инқилоби Октябр сиёсати худро дар ҳамаи самтҳои давлатдорӣ тағйир дод, вале сиёсати мустамликадорӣ Англия то миёнаҳои асри XX идома кард.

ҲАВЗА ВА МАРКАЗҲОИ АДАБӢ

Дар асри XVIII ва оғози асри XIX дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна, сарфи назар аз нобасомониҳои давр, ҷунбиши тозаи адабӣ зухур кард. Дар ин давра ҳаёти адабӣ асосан дар се маркази сиёсӣ - маъмурӣ ва фарҳангӣ-адабӣ: Бухоро, Ҳуканд ва Хева (Хоразм) ривож ёфт. Инчунин, ҳамин ҷунбиши адабӣ на танҳо шахрҳои зикршуда, балки тамоми қаламрави Осиёи Миёна, яъне шахрҳои музофотиро ҳам фаро гирифт. Аз ҷумла доираҳои адабӣ дар

Самарқанд, Каттакўрғон, Миёнкал, Шаҳрисабз, Хучанд, Ўротеппа, Ҳисор, Кўлоб, Қаротегин, Дарвоз, Бадахшон ва дигар шаҳрҳо фаол гаштанд.

Яке аз доираҳои адабии бонуфузи ин давра маркази хонигарии Хева- шаҳри Урганч мебошад. Тафовути ин доираи адабӣ нисбат ба доираҳои дигар он аст, ки адабиёти бадеӣ дар ин марказ ғолибан ба забони ўзбекӣ инкишоф меёфт ва осори адабии ба забони тоҷикӣ эҷодшуда нисбатан камтар ба назар мерасад. Дигар хусусияти ин ҳавзаи адабӣ ин аст, ки бисёр осори бадеӣ ва таърихӣ аз забони тоҷикӣ ба забонӣ ўзбекӣ тарҷума карда шуданд аз чумла: «Тўтинома»-и Зиёи Нахшабӣ, «Ҳафт пайкар»-и Низомии Ганҷавӣ, «Гулистон»-и Саъдӣ, «Баҳористон», «Юсуф ва Зулайхо», «Саломон ва Абсол»-и Абдурахмони Чомӣ, «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайнуддини Восифӣ, «Шоҳу Дарвеш»-и Ҳилолӣ ва ғайра. Аз осори таърихӣ бошад, «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир, «Равзат- ус-сафо»-и Мирхонд ва аз насри халқӣ «Чор дарвеш» ба забони ўзбекӣ тарҷума шуданд. Дар ин қор саҳми сарвари ин мактаби адабӣ - Мўниси Хоразмӣ басо бузург мебошад.

Аз тарафи дигар, ба ин восита ин марди шариф дўстии халқҳои тоҷику ўзбекро тақвият бахшида, иртиботи фарҳангӣ-адабии халқҳои Осиёи Миёнаро мустаҳкамтар намудааст.

Дигар доираи адабии шўҳратманд дар он рўзгор доираи адабии Хўқанд ба шумор меравад, ки он дар аҳди Олимхони Хўқандӣ (1799- 1809) ташаққул ёфта, дар рўзгори амир Умархон (1809-1822) эътибори хоса пайдо кардааст.

Ба ин доираи адабӣ аз дигар гўшаву қувваҳои адабӣ чамъ омада буданд. Ин албатта, аз нуфузи он шаҳодат медиҳад. Абдулқарим Фазлиӣ Намангонӣ дар тазкираи худ «Мачмўат-уш-шуаро» таъкид мекунад, ки 75 тан қувваҳои адабӣ аз дигар ҷойҳо ба ин ҳавзаи адабӣ омадаанд. Зеро худи амир Умархон шоир буда, шеърӯ адабро қадршиносӣ мекардааст. Ҳатто аз Бухоро адибони чун Умеди Самарқандӣ, Камоли Бухороӣ, Ҷунайдуллоҳи

Ҳозик, Шавкӣ, Ваҳшӣ, Муштоки Шаҳрисабзӣ, Маҳзуни Самарқандӣ ва дигарон ба ин доираи адабӣ омада буданд. Инчунин, баъзе адибоне ҳам буданд, ки онҳоро маддохони амир Умархон гуфтан мумкин аст. Онҳо Вазир, Адо, Нола, Маънос, Афсӯс, Дабир, Нусрат, Ҳотиф, Хичлат, Фазлӣ ва дигарон буданд. Дар ин доира як гурӯҳи дигари адибон-эҷод корони нисбатан ҳақгӯю адолатчӯе низ буданд, ки баъзе нуқсону камбудихоро рӯирост мегуфтанд. Ба ин тоифа адибон Гулханӣ, Махмур, Шӯхӣ, Нодир (Узлат), Нозил ва дигарон дохил мешаванд.

Дигар хусусияти хеле муҳими доираи адабии Хўқанд ин аст, ки адибони ҳавзаи адабии мазкур шоирони зулисонайн (дузабонӣ) буда, бо забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ асар эҷод мекарданд.

Яке аз хусусиятҳои ҷолиби доираи адабии Хўқанд боз аз он иборат аст, ки ин ҷо ҳаҷв нисбатан қувват пайдо карда буд. Аз адибони ҳаҷвгӯи ин доираи адабӣ метавон чандеро номбар кард. Аз ҷумла Маҳмуди Махмур, Нозили Хучандӣ, Гулханӣ ва монанди инҳо, ки дар ҳунари ҳаҷвгӯӣ панҷаи нисбатан қавӣ доштанд.

Чунончи, дар ҳаҷвиёти Авазмуҳаммад Нозили Хучандӣ, ки ба забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ эҷод мекард, камбудихо ва норасоҳои замону муҳит ошкоро баён карда шудаанд. Аз ҷумла, баъзе аз ҳаҷвияҳои адибро метавон зикр намуд: «Дар ҳаҷви Иброҳими қилтамоқ», «Дар ҳаҷви Ҳақими нонвой», «Ҳаҷв дар ҳаққи нарҳари ночинс» ва ғайра, ки дар онҳо зоҳиру ботини ҳаҷвшавандаҳо, марому ҳадафи онҳо фош карда шудааст.

Хусусияти дигари доираи адабии Хўқанд аз он иборат аст, ки дар он бештар таттабӯот ё ҷавобиягӯӣ ривоч гирифта будааст. Аксари шоирони ин ҳавза ба ашъори амир Умар ҷавобияҳо гуфтаанд.

Дигар доираи бонуфузи адабии ин давра доираи адабии Бухоро ба шумор меравад. Ин доираи адабӣ аз солҳои 30-юми асри XV111 сар карда нисбатан ба инкирози адабӣ дучор гардид. Албатта, ин вобаста ба авзои сиёсӣ - таърихии

Бухоро ва кашмокашҳои дохилии он буд. Танҳо аз солҳои 70-уми ҳамин аср сар карда, вазъият нисбатан рӯ ба беҳбудӣ мениҳад. Ин беҳбудӣ дақиқан аз давраи ба сари қудрат омадани амир Шохмурод оғоз шуд. Дар ин доираи адабӣ адибон аз ҳар шаҳру вилоят гирд омада буданд. Аз зумраи он эҷодкорон Мирзосодиқи Муншӣ, Муҳаммадшарифи Ориф, Абдурраҳмонхочаи Носех, Чунайдулоҳи Ҳозик, Ҳасрати Ҳисфӣ, Парии Ҳисорӣ, Раҳими Ғармӣ ва дигарон (беш аз 70 нафар) буданд, ки боиси равнақи адабиёт дар ҳавзаи адабии мазкур шуданд.

Равнақи адабиёт дар ҳавзаи Бухоро нисбат ба доираҳои дигари адабӣ сусттар буд, зеро ҳукуматдорони Бухоро ба шеърӯ адаб чандон рағбат надоштанд. Аз ин рӯ, доираи адабии Бухоро пеш аз ҳама, бо он характернок аст, ки адабиёт ғолибан дар шаҳрҳо ва навоҳии тобеи Бухоро нисбатан пеш рафтааст. Адибони қаламрави Бухоро бештар дар шаҳрҳои Ҳисор, Самарқанд, Насаф, Шаҳрисабз, Ўротеппа, Каттакӯрғон ва Дарвозу Бадахшон гирд омада, маҳфилҳои адабиёро ободу бонуфуз мекарданд. Ба хусус, дар замони ҳукумати Абдукаримбӣ ва Яъқуб маҳфили адабии Ҳисор нисбатан фаолтар будааст. Аз шоирони ин доираи адабӣ Тошхочаи Ирсеӣ, Мирзо Олимҷони Ҳасрат, Мулло Рачаби Парӣ ва дигарон бо Бухоро иртиботи қавӣ доштаанд.

Навъҳои асосии адабӣ. Дар ҳар се доираи адабӣ асосан жанрҳои маъмули адабӣ таҳаввул кардааст. Махсусан ғазал, мусаммаат, рубоӣ, қитъа ва маснавӣ нисбатан серистифода будаанд. Яке аз жанрҳои нисбатан маъмули давр ғазал ба ҳисоб мерафт. Ғазали ин давра суннатӣ бошад ҳам, дар мавзӯи он андаке оҳангҳои иҷтимоӣ: сӯзу гудоз, оху нола, фироку ҳичрон баландтар садо додаанд.

Дар ғазалҳо ҳасби ҳоли шоирон бештар ба назар мерасад. Заминӣ намудани сабки ғазал ва даст кашидан аз услуби печидабаёнӣ низ мушоҳида мешавад. Машҳуртарин ғазалсароёни ин давра Мирзосодиқ, Ҳозик, Ҳасрат, Нозили Хучандӣ, Музтар, Мирзо Атои Бухороӣ ва дигарон мебошанд.

Мухаммас ҳамчун як навъи мусаммаат дар ин аҳд то ба дараҷае рушд кардааст. Дар ин аср мусаммати мухаммас ва харду навъи он: озод ва тазмин дида мешавад. Бо вучуди он мусаммати мухаммаси тазмин бештар эҷод шудааст. Шоирон ба ашъори Саъдӣ, Ҳофиз, Хусрав, Ҷомӣ, Ҳилолӣ, Соиб, Бедил ва адибони зулсонайн, ба ғазалҳои Навоӣю Фузулӣ бештар мусаммати мухаммас бастаанд. Махсусан, ба ғазалиёти Ҳофизу Бедил мусаммати мухаммас бештар мушоҳида мешавад.

Рубоӣ низ яке аз жанрҳои нисбатан маъмули ин давра ба шумор меравад. Шоироне, ки барои идома додани суннати рубоисароӣ саъй кардаанд, Мирзосодиқ, Носеҳи Хатлонӣ, Шавқӣ, Нозил, Фано ва дигарон мебошанд. Мухимтарин хусусияти рубоӣи ин рӯзгор дар он зоҳир мешавад, ки дар рубоӣи ин аҳд, хусусан дар мисраи чаҳорум зарбулмасалу мақолҳои халқӣ бештар истифода шудаанд. Умуман, рубоӣҳои ирсолумасалдор бештар дучор мегарданд. Албатта, ин падидаро тамоюли халқияти адабиёт гуфтан мумкин аст.

Қитъа ҳам мисли навъҳои дигари адабӣ дар ин давра нисбатан таҳаввул кардааст. Муқаттаоти адабиёти садаи мазкур аз нигоҳи ҳаҷм низ маъмулӣ буда, ғолибан аз ду то 15-17 байтро ташкил додаанд. Аз нигоҳи мазмуну мӯҳтаво низ қитъаҳои ин аҳд андарзӣ, панду ахлоқӣ, шикваю эътироз нисбат ба режими ҳукмрон, танқиду мазаммати амирон, золимон ва ғайра буданд. Қитъаҳои мадҳӣ, васфӣ, таърихӣ низ хеле зиёд мебошанд. Намунаи комили чунин қитъаҳоро мо дар эҷодиёти Мирзосодиқ, Ҷумъакулии Хумулӣ дучор меоем.

Оид ба бунёди масҷидҳо, тавлиду вафоти шахсиятҳои гуногун ва ғайра низ қитъаҳои зиёде эҷод шудаанд, ки аз ободии давру замон ва эътибори шахсиятҳо гувоҳӣ медиҳанд. Умуман, шоирон Содик, Носеҳ, Ҳофиз, Шавқӣ, Нозил дар таҳаввули ин жанр саҳми сазовор доранд.

Қасида аз маъмултарину машҳуртарин навъҳои адабии ин давра буда, баъзан қонуниятҳои рушду таҳаввул ва ё

пастравию аз инкишоф бозмондани адабиётро таъмин намудааст. Дар охирҳои асри XVIII ва оғози асри XIX қасида басо паст рафтааст. Таназзули қасида дар ин давра дар муҳити адабии Бухоро хеле назаррас аст. Ҳатто баъзе шоирон, мисли Қонееи Насафӣ, Мирзо Атои Бухороӣ, Маҳзунӣ Самарқандӣ, Ҳачриӣ Дарвозӣ ва Фориғи Ҳисорӣ. қасида нагуфтаанд. Дар девони шоирони тавоноӣ ин давра низ қасида хеле кам дида мешавад.

Масалан, дар девони Мирзосодиқи Муншӣ танҳо ду қасида, дар таълифоти Ҷунайдуллоҳи Ҳозик се қасида, дар девони Гулмуҳаммади Афғон се қасида мавҷуд аст. Таназзули жанри қасида гувоҳи он аст, ки амирони Манғит ба равнақи шеърӯ адаб чандон эътибор намедодаанд ва аз ин рӯ, аҳли адаб низ онҳоро ба сифати мамдӯх намепазируфтанд. Ин падида гувоҳи он аст, ки адибон аз баёни воқеият дур нашудаанд. Дар қаламрави Мовароуннаҳр нисбатан амир Умархон ба шеърӯ адаб тавачҷӯҳӣ бештар дошта бошад ҳам, вале қасидаҳое, ки дар ин доираи адабӣ эҷод шудаанд, тақлидӣ буда, дар онҳо тозақорӣ ва ё ҷолибияте дар муқоиса бо пешиниён ба назар намерасад.

Ҷунончи, Ҳозик дар як қасидаи хеш хаёли ба хоричи кишвар сафар кардани худро баён намуда, мартабаи эҷодии хешро таъйин кардааст:

*Аторуд аз сари шафқат, ки Хизри роҳи ман аст,
Намуда хобу хаёли маро ҷунон таъбир:
Ки ай ситамкаши айём, ин қадар ғам чист,
Зи рӯзгор чӣ нишастай ҷунин дилгир?
Ту ро ба илму ҳунар кист дар замонаи адл,
Ту ро ба донишу фан дар ҷаҳон кучост назир?
Кашида килки ту хате ба нусхаи Букрот,
Шикаста гавҳари назми ту қадри шеъри Заҳир.
Ба гӯшае бинишин сайри олам макун ҳаргиз,
Ба ҳоли хеш мадеҳ роҳ ин ҳама таъмир,
Ту гар нишастай, шеъри ту ғашта ҳафт иқлим,
Расида гавҳари назмат ба гӯши шоҳу вазир.*

Дар ин аҳд қасоиди ҳачвӣ то андозае рушд кардааст, ки баъзе чузъиёти рӯзгор, нуксонунорасоихоии даврро инъикос менамояд. Чунончи, қасидаи Ҳозик, ки «Дар ҳачви шоир Ҷалолӣ» ном дорад, намунаи даъвии болост.

Тавонотарин шоирони ин рӯзгор низ ба шоирони машҳури гузашта, аз ҷумла ба Хусраву Ҷомиву Навоӣ тазмин - ҷавобия гуфтаанд. Чунончи, Ҷомӣ гуфтааст:

*Кунгури айвони шаҳ, к-аз кохи Кайвон бартар аст,
Рахнаҳо дон, к-аи ба девори ҳисори дин дар аст.*

Аз Навоӣ:

*Оташин лаъле, ки тоҷи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри ҳаёли хом нухтан дар сар аст.*

Ҳозик дар ҷавоби онҳо гуфтааст:

*Подшоҳонро кучо бар афсаре зарринтар аст,
З-оташи савдои ҳирс он чоҳи дуде бар сар аст.*

Маснавӣ яке аз жанрҳои маъмул дар ҳама давраи замони буда, навъҳои ҷудоғонаи он бисёр қонуниятҳои инкишофи пастравии адабиётро таъмин намудааст. Аз тарафи дигар, адибон на танҳо дар таълифи анвои лирикӣ саҳм гирифтаанд, балки дар эҷоди осори эпикӣ низ саҳм гузоштааст. Ин аст, ки дар ин давра як силсила осори дostonӣ низ таълиф шудааст. Масалан, Ҷунайдуллоҳи Ҳозик дostonи «Юсуф ва Зулайҳо», Мирзосодиқ- «Даҳмаи шоҳон», Салоҳи Бухорой- «Юсуф ва Зулайҳо», Масеҳии Бойсунӣ - «Раъно ва Зебо», Муҳаммаднабии Аҳқар - «Лайлию Маҷнун», Носеҳи Хатлонӣ- «Маҷлисафрӯз»-у «Ҳайратангез» ва «Ҳадиқатур-расул» ва ғайраро рӯи қор овардаанд. Ин осор, аз як тараф, анъанаро нигоҳ дошта бошад ва аз тарафи дигар, ҳолати воқеии замони адибонро низ то андозае инъикос намудаанд. Ин ҳолат, махсусан дар манзумаҳои «Рафъи тумани Охугиру Хайробод» ва «Ба духтаре ошиқ шудани дарвеш»- и Мирзосодиқ нисбатан ҷолиб ба тасвир омадааст.

Ривочи таърихнависӣ. Яке аз дастовардҳои илму фарҳанг дар ин асрҳо идома бахшидан ба суннати таърихнависӣ мебошад. Асарҳои таъриҳӣ дар ин давра низ эҷод шудаанд ва таълифи ин нави осор, пеш аз ҳама, тақозои замон мебошад. Осори таъриҳии садаи мазкур асосан, бо наср навишта шудаанд. Ба тариқи намуна метавон чанде аз он асарҳои мансури таърихро зикр намуд: «Тӯҳфаи хонӣ»-и Муҳаммадвафои Карминағӣ, «Точ-ут-таворих»-и Муҳаммадшарифи Нақӣ, «Гулшанул-мулук»-и Муҳаммадияқуб, «Мунтахаб-ут-таворих»-и Ҳоҷӣ Ҳақимхон, «Таъриҳи амир Ҳайдар»-и Мулло Муҳаммадшарифу Мулло Ибодулло ва ғайра. Ин асарҳо, аз як тараф, авзои таъриҳи давру замон, ҳолати таъриҳии ин ва ё он давраро равшан кунанд, аз тарафи дигар, қонуниятҳои рушду таҳаввулоти насри таърихро низ таҳким бахшидаанд. Инчунин, осори мазкур дар баробари арзиши таъриҳӣ доштан, барои тадқиқи адабиёту авзои адабӣ ва ҳолати илму фарҳанг кӯмаки фаровон мерасонад.

Гузашта аз ин, дар баробари осори мансури таъриҳӣ, боз асарҳои манзуми таъриҳӣ дар ин давра таълиф шудаанд, ки аз чанд ҷиҳат муҳим мебошанд.

Ин асарҳо ҳамчун асари таъриҳӣ, пеш аз ҳама, арзиши таъриҳӣ доранд, зеро дар бораи авзои таъриҳӣ- сиёсии давр маълумот медиҳанд. Аз тарафи дигар, аҳамияти адабӣ- эстетикӣ доранд, зеро бо шеър- бо ҳунари адабӣ ва истеъдоди шоирона рӯи қор омадаанд. То ба имрӯз аз он осор ду номгӯӣ маълуму дастрас аст, ки яке «Фатҳномаи ҳоконӣ»-и Абдулҳолиқи Муншӣ ва дигаре «Футӯҳоти амир Шохмурод дар Эрон»- и Мирзосодиқ мебошанд.

Ривочи сабки ҳиндӣ. Сабки ҳиндӣ сеюмин сабк дар таъриҳи адабиёти тоҷик буда, анъанаҳои сабкҳои хуросонӣ ва ироқиро чун суннати тарзи таълиф пазируфтааст. Яъне ин сабк ҳам ҷаҳонбинӣ, системаи образҳо, воқеоти адабӣ ва тарзи ягонаи тасвир дар давраи муайян аст.

Аз ин нуқтаи назар, заминаҳои зуҳури он аз асри XIII ва аниқтараш аз эҷодиёти Хусрави Дехлавӣ оғоз гарди-

да, аз се марҳала иборат аст. Марҳалаи аввали он то асри XVI ва марҳалаи сонӣ асри XVI - нимаи аввали асри XVII буда, ин марҳалаи комилан ташаккулёбии он ба шумор меравад. Марҳалаи сеюми он аз эҷодиёти Бедил ибтидо мегирад, зеро ин падида то ба ҳадест, ки он бо номи Бедил пайванди ногусастинӣ дошта, дар адабиёт ибораҳои «сабки бедилӣ», «услуби бедилӣ», «тарзи бедилӣ» ва ғайра маъмул гаштаанд.

Аввалин унсури ин сабк ҷаҳонбинии нав дар эҷоди бадеъ аст, ки эҷодкори сухани бадеъ худро ҳақим меҳисобад, зеро дар эҷоди бадеъ он метавонад ҳадди эътидоли волотарин бошад: «Имрӯз на шоирам, ҳақимам...». Мушоҳидаҳои эҷодкорон низ басо мучаррабона ва хеле санчидаву дақиқ гардидаанд, то ба дарди ниёзманде дармон бошад. Ба қавли Мирзо Бедил:

*Зи пои мӯр то боли мағас сад бор санҷидам,
Нашуд безътибориҳои ман санги тарозуе.*

Маҳз, ана ҳамин дақиққории эҷодкорон дар сабки мазкур чанбаи ҳақимонаи шеърро тақвият бахшид. Ин падидаи ҳаёлангезу муассир, ки қалбу ҳиссу идроки инсонро тасхир менамояд, ирсоли масал ё ирсоли масалайн (агар дар байт бошад) аст, ки онро ҳосили истеъдод, дониш ва таҷрибаи эҷодкор метавон гуфт.

Яке аз муҳимтарин хусусиёти сабки ҳиндӣ баёни халқӣ, тасвир ва ашёву аҷзои тасвиршаванда мебошад. Образҳои шеърӣ, тасвирҳо ва ҷузъиёти тасвиршаванда ҳама аз рӯзгори рӯзмарраи мардум аст, вале дарки моҳияти ашё на ба ҳар кас даст медиҳад.

Масалан, барои намуна як ғазали шоири тавонои давр Ҳусайни Донишро метавон зикр намуд:

*На махмурам, на мастам- турфа найранги тамошоям,
Қиёмат нухаи ҳолам, чунин тафсири симоям.
Тазаллум боли парвозам, таҳайюр нағмаи созам,
На анҷомам, на оғозам- садои боли анҷомам.*

*Саводи нусхаи ваҳмам, зубори сафҳаи баҳрам,
Надорам имтиёзи ҳастии имрӯзу фардоям.
Ҳуҷуми ваҳшиатам, барқи таҳайюр, вазъи мазмунам,
Кучо дар мулки мавҳумӣ сароб афтода ҳамтоям.
Ба чашими дӯстон хорам, на чуз таҳсили ғам корам,
Намуди ашки хунборам, ки ғалтон бар замин оям.
Далели ҷавҳари фардам, надими меҳнату дардам,
Нишони орази зардам, аз ин бишнос пайдоям.*

Дар ғазали боло чаҳор байт мӯҳтавон пурвусъате дорад, ки ҳадафро мураккабтару доираи тасвиrho фарохтар менамояд. «На анҷомам, на оғозам...» моҳияти фалсафӣ дошта, ҳадафи эҷодкорро дар маърифати пурвусъатгаре рӯи тасвир меорад.

Умуман, ғазали зикршуда ҳасбиҳолӣ буда, ҳолати қаҳрамони лирикиро хеле музтарибона ва ҳаяҷонангез ба тасвир гирифтааст.

Дар ташаккули сабки ҳиндӣ шоирон Бобофигонӣ, Урфии Шерозӣ, Ғании Кашмирӣ, Соиби Табрeзӣ, Толиби Омулӣ, Носиралии Сарҳиндӣ макоми арзанда доранд.

Масалан, таъсири эҷодиёти Толиби Омулӣ ба шоирони минбаъда ва махсусан ба Соиби Табрeзӣ хеле зиёд ҳис карда мешавад. Вале ханӯз дар ашъори Толиб баён, дар маҷмӯъ, мураккаб нест.

Чунончи, Толиби Омулӣ мегӯяд:

*Дур аз ту ранги сабзаву сунбул надидаам,
Сад раҳ ба боғ рафтааму гул надидаам.
Хубон ҳазор шева намоянду ман зи ёр,
То дидаам ба ғайри тағофул надидаам.
Толиб, забони тӯтии деҳлинаждро,
Чуз дар даҳони булбули Омул надидаам.*

Тарзи баёни шоирон тадричан рӯ ба мураккабӣ овардан мегирад.

Яке аз муҳимтарин хусусиёти сабки ҳиндӣ дар сохтори байт низ зоҳир мегардад. Ин хусусият он аст, ки дар мис-

раи аввал андешаи шоир ба таври муҳокима баён гардида,
дар мисраи дуюм бо далелҳои бисёр қавӣ асоснок карда
мешавад ва мисраи дуюм ҷанбаи қатъии ҳукмро мегирад.
Чунончи, ин байтҳои Нозими Ҷиравӣ:

*Баски аз ширинии гуфтор талхӣ дидаам,
Чун забони мор килки тарзабонам мезагад.*

Ё худ:

*Сарафроз аст хуршед аз қазои ҳоҷати мардум,
Ба кори худ қалам аз ҷо чу хезад, сарнагун бошад.*

Ё ин ки Ғании Кашмирӣ мегӯяд:

*Одами хокӣ зи хомӣ дорад аз май иҷтиноб¹,
Кӯзаи гил пухта мегардад, наматарсад зи об.*

Ва ё байти зерини Шавкати Бухороӣ, ки хеле ҳу-
нармандона аст:

*Ғариқи баҳри ваҳдат ҷилваи касрат намебинад,
Зи зери об натвон дид мавҷи оби дарёро.*

Сабки ҳиндӣ дар қаламрави Ҳиндустон ва сонитар дар
Мовароуннаҳр ва қаламрави Афғонистон бештар вусъат
пайдо намуда бошад ҳам, дар қаламрави Эрон чандон хуш
қабул нашудааст. Ҳатто яке аз бузургтарин сабкшиносон
Маликушшуаро Баҳор мегӯяд:

*Сабки ҳиндӣ гарчи сабке тоза буд,
Лек ўро заъфи беандоза буд.
Фикрҳо сусту тахайюлҳо аҷиб,
Шеърӣ пурмазмун, вале нодилфиреб.
В-аз фасоҳат бенасиб.*

¹ Иҷтиноб – парҳез.

Агар шоирони қаблан номбаршуда дар таҳаввулоти сабки ҳиндӣ саҳми арзанда гузошта бошанд, баъдтар симои адабие зухур намуд, ки ин раванди адабӣ, ин ҷараёни эҷодиро ба авчи аълояш расонид ва ин корро то ба ҳадде сомон дод, ки ибораи «сабки бедилӣ» ба миён омад ва ин тарзи баёни мураккаб ва печидагии баёни эҷодиро сараввал худи Бедил ҳис карда, мегӯяд:

*Маънии баланди ман фаҳми тунд меҳоҳад,
Сайри фикрам осон нест, кӯҳаму кӯтал дорам.*

Маълум аст, ки эҷодиёти Бедил комилан дар муҳити Ҳиндустон ҷараён гирифта, дар ҳамон чо рушду нумӯ кардааст. Сабки Бедил, ба хусус, дар асри XVIII, дар қаламрави Ҳиндустон нуфузи бузург пайдо намуд. Ин даврае буд, ки сабки ҳиндӣ тавассути эҷодиёти Бедил хулул шуд ва сабки бедилӣ машҳур гардид. Ҳатто дар даврони минбаъда шоирон Муншӣ, Ирсеӣ, Парии Ҳисорӣ, Чунайдуллоҳи Ҳозиқ, Маъдан, Начиби Ҳиндӣ, Ҳодии Самарқандӣ ва дигарон хеле ва хеле зерӣ таъсири Бедил эҷодиёти худро ба роҳ мондаанд.

Чи тарз ва то кадом дараҷа сурат гирифтани сабки ҳиндӣ тавассути эҷодиёти Бедил масъалаи ҳанӯз хеле печида аст, вале ҳоло ҳаминро месазад таъкид намуд, ки дар мураккабшавии сабки ҳиндӣ Бедил бо истеъдоду дониши қавӣ, бо ҳунари эҷод ва бо ҷаҳонбинии пурвусъат ворид шуд. Ин буд, ки сабки мазкур эҷодиёти ӯро натавонист тасхир кунанд, вале ӯ тавонист сабки ҷорӣи замонро ба зерӣ таъсири хеш бигирад ва дар ҳамин замина тозақориҳо бикунанд. Зеро шеър, ки Бедил дар синни 10-солагӣ гуфта буд, ҳеҷ мураккабӣ надошт ва комилан оддӣ буд:

*Ёрам ҳар гаҳ дар суҳан меояд,
Бӯи аҷибеш аз даҳон меояд.
Ин бӯи қаламфур аст ё нақҳати гул,
Ё роиҳаи мушки Хутан меояд.*

Баъдтар зери таъсири сабки давр ин тарзи баён чунин ташаккул намуд:

*Хомӯшнафасе, ки табъи мавзун дорад,
Сад гунча баҳор аз дили пурхун дорад.
Тасхири паризоди сухан осон нест,
Ин ҷо нафаси сӯхта афсун дорад.*

Муҳимтарин хусусиятҳо дар тадричан мураккаб гардидани тарзи баён дар он зоҳир мегардад, ки мо дар тарзи баёни афкори адабӣ-бадеӣ муҳокимаи тозаи фалсафӣ-ирфонӣ ва мантиқи хеле қавиро дучор мешавем, ки дарки он на ба ҳар кас даст медиҳад. Ин тарзи мураккаби баён дар лексикаи ифодаи фикр низ таъсири комил гузоштааст. Аз ин рӯ, хонанда бештар калимаҳои худсоз (яъне хоси худӣ шоир), мураккабро, ки баъзан аз чор ё панҷ калима низ сохта шудаанд, дучор мекунад: асарпарвард, парешонрӯзгор, хомӯшнафас, рамзошно, вусъатобод, силамуштоқ ва ғайра. Алоқамандона бо калимаҳои нодир ибораҳои ҷолиб низ ба назар мерасанд: адабгоҳи муҳаббат, паҳлуи аҷз, меҳри ашк, паризоди сухан, хуни нафас, рамзошноӣ маънӣ, либоси хунбофта, хасми забунёфта, хаёли қомат ва ғайра. Чунончи, ба ин ғазали Бедили Дехлавӣ агар зеҳн монда шавад, хунари шоир дар интиҳоби лафз, ҷавобгузори калимаҳо, коргирӣ аз наҳв, интиҳоби вазн, истифодаи қофия, радиф ва беш аз инҳо, мазмунсозиву хаёлбофӣ ва ғайра бештар манзур мегардад:

*Ҳирс фурсатинтизору даври ранг аст осие,
Дил зи навбат чамъ кун, пур бедиранг аст осие.
Саъйи рӯзӣ бо банои беамон ҷӯшидан аст,
Бештар дар гардиш аз боди туфанг аст осие.
Як надомат¹ кори чандин донаи дил мекунад,
Гар тавонӣ даст бар ҳам суд, нанг аст осие.*

¹ Надомат – пушаймонӣ, афсӯс.

*Аз ману мо ҳар чӣ андӯзӣ, гудози нестист,
Ошиқи ин хирмани оташибачанг аст осие.
Санг ҳам ойинаи таҳқиқ сайқал мезанад,
Умрҳо шуд дар талоши рафъи занг аст осие.
То қиёмат гардиши афлок дар кор асту бас,
Кас нафаҳмид он, ки мегардад, чӣ ранг аст осие.
То нафас боқист, гирди ризқ мегардида бош,
Об чун вомонад аз рафтор, ланг аст осие,
Зери гардун ноумеди амн то кай зистан?
Донаҳо 3-ин чо бурун ояд танг аст осие,
Осмон ҳам то кучо дар фикри мардум таг занад?
Баски рӯзихор бисёр аст, данг аст осие.
Не заминат офиятгоҳ аст, не чархи баланд,
То чӣ хоҳӣ тарф баст? Охир дусанг аст осие
Бедил, аз гардун саломат чашим натвон доштан,
Алвидоъ, ай дона, гӯ: коми наҳанг аст осие.*

Дар ғазали зикршуда аз нигоҳи корбурди калимаҳо ал-фози хоси сабки Бедил ба назар мерасанд, ки худ яке аз хусусиятҳои шеваи эҷоди ин шоири тавоноост. Масалан, калимаҳои фурсатинтизор, оташбачанг, офиятгоҳ ва ё ибораҳои даври ранг, боди туфанг, донаи дил, гудози нестӣ, ойинаи таҳқиқ, ноумеди амн ва монанди инҳо, ки дар чунин шакл миёни мардум маъмулу қорӣ нестанд.

Ғазал моҳияти иҷтимоӣ дошта, ҳадаф нафси инсон ва ҳарисии ӯ баҳри аз дунё ҳосил намудани фоида буда, саъйи ба даст овардани суд мушқил аст. Кибру ғурур бечост ва инсон бояд пайваста дар талоши ризку рӯзӣ бошад, зеро бе ин мисли он мебошад, ки сангҳои осие беоб ҳечанд.

Умуман, инсон ба донаҳои гандум ва дунё ба осие монанд карда шудааст, ки аз нигоҳи ҳунар ва бадеиёт хеле қолиб мебошад.

Асрори эҷоди Бедил барин ҳайкали бузурги назм, албатта, то ба имрӯз нокушудаду пинҳон аст, вале ин ҷиҳат рӯшан аст, ки таъсири Бедил ба асри худ ва эҷодкорони минбаъда ниҳоят бузург аст. Хусусан ба эҷодиёти Шоҳин,

Савдо, Асирӣ, Ҳайрат, Раҳматуллоҳи Возеҳ, Нақибхони Туғрал, Зуфархон Ҷавҳарӣ таъсири мактаби Бедил хеле хуб мушоҳида мешавад. Адабиётшиносон Зуфархон Ҷавҳариро охири намояндаи мактаби Бедил дар Осиёи Миёна гуфтаанд, ки воқеан саҳеҳ аст. Муҳаббате, ки ба эҷодиёти Бедил адибони қаламрави Мовароуннаҳр доштанд, дар дигар кишварҳо то ба ин ҳад набудааст.

Масалан, Нақибхони Туғрал мегӯяд:

Баланд аст аз фалак маъвои Бедил,

Набошад ҳеч касро ҷои Бедил.

Намоям тӯтиёи дидаи хеш,

Агар ёбам зубори пои Бедил.

Надидам аз сухангӯёни олам,

Касеро дар ҷаҳон ҳамтои Бедил.

Агар кӯҳ аст, бошад Тури Сино

В-агар дарё бувад, дарёи Бедил.

Дили афлокро созад мушаббак¹

Ливои ҳиммати волои Бедил,

Ба миҷгон метавонам кард берун,

Агар хоре халад дар пои Бедил.

Намеебам кунун холӣ диламро,

Замоне аз гаму савдои Бедил.

Қабои атласи нӯҳ чархи гардун

Бувад кӯтоҳ бар болои Бедил.

Ба рафъат² бартар аст аз кӯҳ, Туғрал,

Ҷаноби ҳазрати Мирзои Бедил.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО:

1. Доир ба вазъияти сиёсӣ-таърихии Осиёи Миёна дар охири асри XVIII ва аввали асри XIX чӣ медонед?

2. Дар ин давра кадом сулолаи таърихӣ ҳукмронӣ мекард?

¹ Мушаббак – сӯроҳдор, сӯроҳ -сӯроҳ.

² Рафъат – бузургӣ; баландӣ.

3. Сабабҳои бечанг ба Бухоро ворид гардидани Нодиршоҳи Афшор чӣ буд?

4. Сулолаи манғитиҳо кай ба сари қудрат омад ва дар ин давра кадом тағйирот рух дод?

5. Сабабҳои таназзули ҳукмронии амир Дониёлро гӯед.

6. Айёми салтанати амир Шоҳмуродро нақл кунед.

7. Дар хусуси муносибат ва рақобатҳои хонигариҳои Осиёи Миёна, Афғонистон ва Эрон чӣ медонед?

8. Доир ба марказҳои фарҳангӣ- адабии ин давра маълумот диҳед.

9. Умумият ва тафовути доираҳои адабии давраи мазкурро шарҳ диҳед.

10. Кадом хусусиятҳои адабиёти ин давраро медонед?

11. Кадом навъҳои адабӣ дар ин давра бештар ривҷ ёфтаанд?

12. Машҳуртарин шоирони ғазалсарои даврро номбар кунед.

13. Инкишофи маснавӣ ва маснависароёни машҳури ин аҳдро гӯед.

14. Оид ба ташаккул ва тақомули сабки ҳиндӣ маълумот диҳед.

15. Чаро шоирони ин давра ба пояи Бедил расида на-тавонистаанд?

МИРЗОСОДИҚИ МУНШӢ

*Таърифи чаҳорбоғи гулгун
кардам,
«Себе» зи «чаҳорбоғ»
«берун кардам».*

Мирзо Муҳаммади Содики Муншӣ тақрибан байни солҳои 1753-58 дар деҳаи Ҷондори Бухоро таваллуд шудааст. Пас аз таҳсили ибтидоӣ Мирзосодик ба яке аз мадрасаҳои Бухоро дохил шуда, онро бомуваффақият хатм менамояд.

Шоир пас аз хатми мадраса ҳамчун донишманди зақӣ, олими тавоно, муаррихи пухтакор ва котиби чирадаст эътироф карда мешавад. Муосири Мирзосодик, шоири зақӣ Носеҳи Хатлонӣ ба таъбу санъати Содик чунин баҳо медиҳад:

*Хусусан Муниши маънимувофиқ,
Сипеҳри назмро субҳ аст Содик.
Қунад таҳрири иншо он гуҳаррез,
Қалам гардад саропо найшакаррез.*

Содик ҳамчун шоир ва олими забардаст тез машҳур мешавад. Ӯро ба зудӣ шоҳони манғитӣ ба дарбор даъват мекунанд. Содик дар дарборҳои амир Дониёл (1758-85), амир Шоҳмурод (1785-1800) ва амир Ҳайдар (1800-1827) хидмат намудааст. Содик баробари дафтардорӣ ва муншигӣ, ин-

чунин ба мадҳи амирони мазкур камар бастааст. Аз баъзе ишораҳои маълум мешавад, ки Содиқ аз хидмати дарбор чандон хурсанд набудааст. Чунинчи:

*Гаҳ мадҳи яке зи нафси томеъ кардам,
Гаҳ қадҳи яке беманофеъ кардам.
Шуд умри азиз сарф бо нокасу кас,
Афсӯс, ки нақди умр зоеъ кардам.*

Содиқ хеле шахси ҳозичавоб будааст. Рӯзе ӯ ҳамроҳи амир Шоҳмурод дохили чорбоғ мешаванд. Ӯ аз он ҷо себе мечинад, ва амир ғавран аз шоир талаб мекунад ки таърихи чаҳорбоғро иншо кунад. Содиқ мегӯяд:

*Таърихи чаҳорбоғи гулгун кардам,
«Себе» зи «чаҳорбоғ» «берун кардам».*

Дар ин байт калимаҳои «себе» ва «чаҳорбоғ», ки мутаносибанд, таърих буда, вожаи «чаҳорбоғ» ба ҳисоби абҷад 1212 мешавад. Аз он се «б»-ро берун кунем, яъне шашро тарҳ кунед, 1206 боқӣ мемонад, ки он ба соли 1792 м. баробар буда, таърихи бинои чаҳорбоғ аст.

Баъдтар Мирзосодиқ бо иғвои ҳасудон ба Дарвоз бадарға карда мешавад. Дар ин бора баъзе ишораҳои худӣ шоир низ гувоҳӣ медиҳад. Ӯ ба ҳокими дарвоз Муҳаммад Раҳимхон ду қасида бахшидааст, ки дар яке аз онҳо чунин ишораҳои шарҳиҳои дида мешавад:

*Намуда нафъи ватан омадам сӯи Дарвоз,
Ки то зи худ кунам исботи фикри султонӣ.
Зи гарди роҳи Муҳаммадраҳим Баҳодурхон,
Ба чашми бахт кунам сурмаи Сулаймонӣ.*

Аз ин қазоват бармеояд, ки дар пиронсолӣ шоир ба ин қаламрав бадарға гардида будааст. Шоир баъдтар ба амир Ҳайдар маъзаратномае навишта дар он ёд мекунад, ки син-

наш аз 63 гузашта ва то ин муддат хидматҳои арзандае ба дарбор кардааст. Вале акнун дар айёми пирӣ ӯро аз дарбор дур кардаанд. Пас аз ин ӯ ба ватан меояд ва соли 1819 дар Қаршӣ вафот мекунад.

Дар ин бора ҳамасри ӯ Хумулии Моғиёни бахшида ба санаи вафоти Содиқ қитъаи таърихие эҷод намудааст:

*Умри гузарон далели мо бас, ки ҳақим
Аз оби равон ҳаёти қуллу шайъ кард.
Аз ҷоми фалак касе, ки як нӯш кашид,
Сад неши ситам нишонааш аз пай кард.
Муншии фалак ҷаноби Мирзосодиқ,
К-абнои замона офарин бар вай кард.
Бигзашт чун аз ҳаёт дар таърихаи:
«Муншии қадар номаи умраш тай кард»
Содиқ ба суҳан, Хумулӣ, он Хусрав буд,
К-аз Ҳинд сипоҳи фатҳи руму Рай кард.*

Яъне «Муншии қадар номаи умраш тай кард» моддаи тарих буда, ба ҳисоби абҷад 1235 (соли 1819/20) мешавад.

МЕРОСИ АДАБИИ МИРЗОСОДИҚ

Олими фозил, муаррихи шинохта, муншии мумтоз ва ниҳоят шоири тавоно Содиқ аз худ девон ва мачмӯаи дигаре боқӣ гузоштааст. Яъне девони ғазалиёт ва дигаре мачмӯаи мусаммати мухаммас, қитъа ва маснавиҳои ӯ мебошад. Девони ғазалиёти Содиқ аз 345 ғазал, 14 мусаммат, 59 рубой, 20 қитъа, 2 қасида, 34 муаммо ва 20 фард иборат мебошад. Мачмӯаи дигари асарҳои шоир, маснавиҳои «Даҳмаи шоҳон», «Рафъи тумани Оҳугиру Хайробод», манзумаҳои «Қазову қодир», «Ба духтаре ошиқ шудани дарвеш» ва 33 қитъаи таърих мебошанд.

МАВЗУЪ ВА МАЗМУНИ ҒАЗАЛИЁТИ ШОИР

Мирзосодиқ лирик, шоири ғазалсаро аст. Ӯ дар ғазалсароӣ ғолибан ба Саъдӣ, Хусрав, Ҳофиз, Камол ва ба

Соибу Бедил пайравӣ кардааст. Аз ӯ то ба имрӯз 345 ғазал боқӣ мондааст, ки 2291 байтро ташкил медиҳад. Вале аслан девони Содик дорои 15 ҳазор байт будааст. Шоир дар аксари жанрҳои назми замон: ғазал, қасида, рубой, мусаммат, қитъа, маснавӣ ва ғайра шеър гуфтааст.

Бо вучуди шоири сермаҳсул будан, пеш аз ҳама, Содик лирик - шоири ғазалсаро мебошад. Ӯро абулмаонии сонӣ, шоҳаншоҳи иқлими суҳан ном бурдаанд, ки беҳуда нест.

Барои намуна чанд ғазали шоирро метавон зикр намуд ва зимни он аз санъати суҳан, истеъдоди эҷодӣ, хунари суҳансанҷӣ ва пояи шоирии ӯро метавон муайян намуд. Чунончи:

*Чанд резӣ ба ҷафо ашики чигаргуни маро,
Ай ҷафопеша, биё, рез дигар хуни маро.
Дил ба занҷири сари зулфи ту ороме дошт,
Шуд сабо силсилачунбон дили маҷнуни маро.
Бо ту, ай сангдил, афсонаи ман дарнагирифт,
Дар дили сахти ту набвад асар афсуни маро.
Шӯълаи оҳи дил отаиш зада дар пираҳанам,
Сӯзи пинҳон чу дарун сӯхта беруни маро.
Гуфтӣ аз хотири маҳзуни ту шодам,
Содик, Шод кардӣ ба ҳамин хотири маҳзуни маро.*

Ғазали мазкур аз 5 байт таркиб ёфтааст ва дорои радиф («маро») буда, шоир радифи соддаро кор фармудааст, ки ҳадаф аз он таҳким бахшидан ба мазмуни ғазал мебошад. Калимаҳои қофияшуда: чигаргун, хун, маҷнун, афсун, берун, маҳзун буда, ҳуруфи қофия якҷоя бо бандаки изофӣ («и») дар шакли «...уни» омадааст. «Н»-ҳарфи рави буда ҳуди қофия мутлақ мебошад.

Аз нигоҳи вазн низ ғазали боло ҷолиб аст. Ғазал дар баҳри Рамали муасаммани маҳбуни маҳзуф иншо гардида, шакли афоили он чунин аст:

- V - - / V V - - / V V - - / V V -

яъне: фоилотун, файлотун, файлотун, файлун.

Аз нигоҳи мавзӯъ, мазмуну мӯҳтаво ғазали боло ишқӣ буда, маҳбуба чафопеша, бераҳм, бесабру тоқат, бемехр, сангдил, ҳатто хунрез аст. Ошиқ бовафо, пурмехр, ростқавл, собир, ғамноку ғамхор, ҳатто ҷоннисор мебошад. Ҳадафи ошиқ висол аст ва маҳз ба хотири вафои маҳбуба ба ҷоннисорӣ розист. Албатта, оҳангҳои кавии иҷтимоӣ касб намудани ғазалиёти ин давра ва махсусан, ғазалҳои Мирзосодиқ ба қонуниятҳои инкишофи адабиёти давр ва авзои таърихӣ замон саҳт вобастагӣ дорад. Зеро мантиқан нақши образҳои лирикӣ - ошиқ ва маъшуқа ба ҳам нақши образҳои лирикӣ - ба ҳам зиёд гузошта шудааст. Ба назари шоир ин дарду ранҷҳо, азобу шиканҷҳо завқи лаззати дигар доранд:

*Дарду алами ишқ аҷаб лаззати завқе,
Дарду аламе нест тӯро бас аҷаб аст ин.*

Ишқу муҳаббатро Содик беолоишу пок, озодаву соф тасаввур мекунад ва ҷунин ишқ қори ҳар дуну сифла нест:

*Бошад муҳаббат онҷунин покиза дурри бебаҳо,
Навонад ӯро доштан ҳар сифлаю дун дар бағал.*

«Мо дар лирикаи ишқии Содик - менависад профессор У.Каримов, ду майл, ду равияи ифодаро - эҳсоси ошиқона ва тафаккуроти ошиқонаро дида метавонем». Аз ин рӯ, дар лирикаи Содик хеле заиф бошад ҳам, оҳангҳои сӯфиёнаву орифона ҷой доранд ва ин майлҳо ғолибан дар ашъори ҷавобии ӯ бештар ба назар мерасад:

*Ба роҳат мерасонад ранҷ бар худ ошно қардан,
Ба ноҳун най шикастан банд аз шакқар ҷудо қардан.
Намо паҳлу тижӣ аз тору нуди пастиш гафлат,
Набойд така бар болини ин маҳмал бино қардан.
Ҳамидан пои қадди ростӣ зинат наафзойяд,
Зи пирон хуш наояд така бар дӯши асо қардан.*

*Дурустиҳои имкони шикаста ваҳшате дорад,
Ки аз ғайр аз шикастан нест фикри мӯмиё кардан.
Дар ин дарё гуҳар шав, қатрае гар обрӯ дорӣ,
Ҳубосо сари холӣ чӣ лозим бар ҳаво кардан.
Зуд оят занги зулмат аз миси шаб субҳдам, Содик,
Ҳамин иксир мебахшад нафас аз худ раҳо кардан.*

Аз нигоҳи шакл ғазали зикршуда навоварие надорад. Яъне, ғазал дорои радифи содда («кардан»), кофияҳои муқайяд: ошно, чудо, бино, асо, ҳаво, раҳо буда, бо рави хотима ёфтаанд. Аз нигоҳи вазн низ ҷолиб аст, зеро сӯзу гудоз бо ранчу машаққат баробар баён шуда, табиати жанр баҳри Ҳазачро тақозо намудааст. Бинобар он, ғазал дар баҳри Ҳазачи мусаммани солим эҷод шудааст, ки шакли афоили он чунин мебошад:

--- / V --- / V --- / V ---

яъне: мафоилун, мафоилун, мафоилун, мафоилун.

Ғазал оҳанги хеле нозук ва муассири орифона дошта, ҳадаф сайри маънавии солик ва паймудани марҳалаҳои камолот аст, ки танҳо тавассути ранҷ, азоб, сабр, хушёрӣ, фурутанӣ, шикастанафсӣ, дурӣ аз таносой, парҳезкорӣ, канорагирӣ аз дунё ва алоқи он ва ғайра мебошад. Аз ин ҷост, ки рӯ овардан ба ранҷ, бо нохун шикастани най (инкисори қолаб), банд аз шакар чудо кардан (барҳам задани ҳичобҳо), паҳлу тихӣ кардан аз тору пуди ғафлат (дил кандан аз дунёи моддӣ), таъя бар дӯши асо кардан (ба олами бесамар дил бастан), ваҳшат (душвориҳои роҳ), гавҳар шудан (пинҳон будан), ҳубоб (худнамоӣ) ва ғайра. Интиҳоби калимаҳо, коргирӣ ва маънисозиву мазмунбофӣ аз онҳо, рамзу киноя касб кардани баёну ифода низ вобаста ба мазмуну муҳтаво ва мавзӯи ғазал мебошад. Ин ҳолат, албатта, хости табиати ашъори ирфонист, ки дар ашъори шоирони ин аср низ хеле кам бошад ҳам, дида мешавад.

Яке аз масъалаҳои, ки дар ашъори Содик ва бештар дар ғазалҳои ӯ ба назар мерасад, инъикоси оҳангҳои иҷтимоӣ

мебошад. Дар ин аср низ вобаста ба сиёсати пешгирифтаи ҳукуматдорони амири ҳолати қувваҳои эҷодӣ-адабӣ чандон хуб набудааст. Бинобар он, оҳанги шикоят аз ҳолати танги муҳит ва аҳволи нохуби аҳли адаб, бо омезиш ба панду насихат, андарзу мавъизат, танқиди ҷаҳолату нодонӣ, зулму бедодӣ, ноодиливу қаллобӣ, фитнагариву фиребдихӣ, инчунин танқиди зимомдорони замон, рафтори рӯҳониён, кирдори зоҳидону парҳезкорон ва ғайра дар лирикаи Содик тасвир шудааст:

*Чуз китобам ҳамнишини нуктадон пайдо нашуд,
Чуз наи килкам ҳарифи ҳамзабон пайдо нашуд.
Дил зи танҳой ба ҷон омад, дилороме наёфт,
Ҷони беоромро ороми ҷон пайдо нашуд...*

Ё худ:

*Бо мо замона тарки хусумат намекунад,
Чун сифла ҳеҷ касби мурувват намекунад.
Чанд афканад ба маҷлиси мо шӯр мӯҳтасиб,
Он беадаб риояти сӯҳбат намекунад.*

Дар лирикаи Содик ва махсусан, дар ғазалҳои ӯ дар баробари ишқу ошиқӣ, васфи маҳбуба, баёни олами маънавӣ ва зебоиҳои зоҳирии ӯ, ситоиши баҳор, гулу лола, насиму накҳати баҳорон, маю мусиқӣ низ ҳаст. Инчунин, мавзӯҳои пандуандарзӣ: эҳтироми инсон, дӯст доштани ватан, рӯ овардан ба илму таҳсил, меҳнатдӯстӣ, хайрхоҳиву хоксорӣ, фурӯтаниву шикастанафсӣ, ростгӯӣ, ширинзабонӣ, парҳезкорӣ, ҳалолкорӣ, эҳтироми падару модар, устоду омӯзгор, вафо ба аҳд ва ғайра хеле хуб ба мушоҳида мерасад. Дар баробари ин шоир хислатҳои бади инсониро аз қабилӣ қатлу ғорат мардумозорӣ, авомфиребӣ, бӯхтону дурӯғгӯӣ, муфтхӯрӣ, ҳавобаландӣ, кибру ғурур, худписандӣ, хасисиву мумсикӣ, танпарварӣ, қалтабонӣ ва ғайраро нақӯҳиш менамояд. Вале мавзӯи марказии ғазалиёти ӯ суннатӣ буда, ишқу исёнҳои қалбии

инсон, шӯру валвалаҳои ботинӣ, садои дилҳо, зории ошику истиғнои маҳбуба ва ғайра хеле қавӣ садо медиҳанд.

Чунончи:

*Зор мурдему рухат сер надидем, дарег,
Нуктае аз лаби лаълат нашунидем, дарег.
Чон зи бемориҳои ҳичрон ба лаб омад аз шавқ,
Шарбати васли ту ҳаргиз начашидем, дарег.
Дар ғамат гунчасифат сар ба гиребон бурдам,
Чун гул аз гусса гиребон надаридем, дарег.
Монд дар пои дили хастаи мо хор фуру,
Гуле аз гулшани васли ту начидем, дарег,
Бими онро, ки шавад сӯзи дили мо зоҳир,
Сӯхтем аз ғаму оҳе накашидем, дарег.
Остони ту бувад мақсади арбоби вафо,
Мо ба он мақсади олий нарасидем, дарег.
Чон надидем чу Содиқ ба ғами дарди ту ҳайф,
Сарф шуд нақди матое наҳаридем, дарег.*

Аз нигоҳи шакл ғазали мазкур анъанавӣ буда, дорои ҳафт байт, радифи сода («дарег»), қофияи мутлақ (ҳарфи равий- «д»), матлаъ, мактаъ, таҳаллус ва ғайра мебошад. Инчунин, ғазали мазкур дар баҳри Рамали мусаммани маҳбуни максур (баъзан аслам, аслами мусаббағ) эҷод шудааст, ки шакли афоили он чунин аст:

V - - / V V - - / V V - - / V V ~ (баъзан: - - / -

Радиф дар ин ғазал бори ғоявӣ мекашад ва барои муайян намудани ҳолати қаҳрамони лириқӣ - ошиқ мусоидат мекунад.

Аз нигоҳи мавзӯъ, мазмуну мӯҳтаво бошад, ғазали боло ишқӣ буда, баёни ҳолати ошиқ, яъне ҳичрон ва дурӣ аз висол, интиҳои рӯзгор ва афсӯсу ҳайфу дарег изҳор намудани ошиқ мазмуни онро фароҳам овардааст.

Ҷанбаҳои ҳунарий низ хеле ҷолиб аст: вобаста ба мавзӯи ишқ: зор мурдан, сер надидани рӯй, нашунидани нукта, ба лаб расидани чон, чашидани шарбат, дарег ва ғайра, калимаҳои мутаносиб ҳамагӣ дар ду байт мебошанд. Ин

холат то интиҳо идома дорад. **Киноя**, маҷоз - яъне мурдан - гузаштани беҳудаи умр; ҷон ба лаб омадан - яъне тоқат намудан ба ҳама гуна душвориҳо; начашидани шарбати васл - иттифоқ наафтодани висол; ғунчасифат - мисли ғунча; сар дар гиребон будан - ҳанӯз нашукуфтан, яъне ба маънии ҳанӯз аз дунё баҳра набардоштан ва ғайра. **Тавсиф**: дили хаста, мақсади олӣ; **истиора** - ғунчасифат, гул, ки танҳо монандкунандаҳо иштирок доранд монандшавандаҳо нестанд ва ғайра.

Албатта, ҷанбаҳои ҳунари дар шеъри шоирони ин рӯзгор мисли асрҳои XII, XIII, XIV, XV нест, вале шоирони ҷудоғона дар ҳар сураат нисбатан санъату ҳунари воло доранд, ки Содиқу Ҳозик, Шӯхию Парӣ аз он ҷумлаанд. Хусусан, дар ғазалсароӣ ин шоирон нисбатан панҷаи қавитаре доштаанд. Зеро ғазали онҳо дар интиҳои ҳол қонуниятҳои таҳаввули жанрро дар ин давра муайян менамояд.

МАСНАВИИ «ДАХМАИ ШОҲОН».

Мирзосодиқ на танҳо дар навъҳои хурди лирикӣ хушзавк аст, балки дар дostonсароӣ ҳам адиби тавоно мебошад. Аз ӯ чор маснави низ боқӣ мондааст. Аз ҷумла: «Рафъи тумани Охугиру Хайробоd», «Ба духтаре ошиқ шудани дарвеш», «Қазову қадар» ва «Дахмаи шоҳон». Маснави «Дахмаи шоҳон», ки соли таълифи он аниқ қайд нашудааст, муҳаққиқон таърихи онро солҳои 1785, 1791 ва 1796 ишора кардаанд. «Дахмаи шоҳон» аз нигоҳи сохтор ва мазмуну мундариҷаи худ хеле ҷолиб аст. Дoston аз муқаддима ва қисмати асосӣ иборат мебошад. Муқаддимаи асар аз се бахш фароҳам омадааст. Дар бахши аввал мулоҳизаҳои фалсафии адиб, муносибати ӯ ба мирону шоҳон, адлу дод, ноодиливу бедодӣ баён гардидааст.

Дар бахши дуюм оид ба авзои замон, муҳити зиндагӣ, бевафоии дунё, арзиши илму дониш, фазлу ҳунар баҳс карда мешавад. Бахши сеюми муқаддимаи асар доир ба мушоҳидаву сайру гашти шоир дар атрофи шаҳри Бухоро

ва ҳаводиси ба ӯ дучоромада баҳс мекунад. Муқаддимаи дoston бо зерфасли «Тасвири девони маъбад» интиҳо меёбад.

Қисмати асосии дoston, ки пас аз муқаддима меояд, «Ибтидои шурӯъ дар мақсуд» нахустзерфасли он мебошад. Мушоҳидаҳои шоир ба тасвири «Дахмаи Субҳонкулихон» оғоз гардида, сонӣ тасвири Дахмаи Убайдуллоҳхон, «Дахмаи Абулфайзхон» ва «Дахмаи Абдулмуъминхон» меояд ва бо ҳамин дoston ба поён мерасад.

Дар қисмати асосии дoston, ҳангоми сайри шоир ногаҳ аз дахмае садое баланд мешавад, ки:

*Кушо сӯи мо чашми ибрат, нигар,
Ки будем шоҳони зарринкамар!*

Ҳадаф зикри бебақои дунё, пушаймонӣ аз амалҳои носавобу зишт мебошад.

Баъд шоир садои басо қозибу қолибе аз як дахмаи мраммин мешунавад, ки он аз зиндагии бемаънӣ, кирдори носавоб, амалҳои нохуби худ ҳангоми ҳукуматдорӣ бо сӯзу гудоз ривоят мекунад. Ин дахмаи ҳокими аштархонӣ - Субҳонкулихон будааст.

Мирзосодиқ баъд аз шунидани садои ин амир боз пештар меравад ва дахмаи Убайдуллоҳхон пеш меояд. Ӯ садои ин амирро мешунавад, ки аз таърихи салтанати золимонаи худ ҳикоя менамояд. Амири мазкур аз фаолияти золимонаи хеш саҳт пушаймон гардида, худро хеле сарзаниш мекунад. Убайдуллоҳхон аз кардаҳои пурра нориност ва таъкид мекунад, то ин ки одамон чунин ғалатҳоро содир накунад.

Мирзосодиқ ба оромгоҳи Абулфайзхон наздик мешавад. Абулфайзхон ҳам мисли дигар амирон аз кирдорҳои худ саҳт пушаймон аст:

*Манам шоҳ Абулфайзи мулки Бухор,
Падар то падар хусрави тоҷдор.*

Абулфайзхон вақти сари кудрат омаданаш асосан ба айшу нӯш, танпарвариву форигболи дода мешавад. Худи амир мегӯяд:

*Маро модари даҳр рӯзе, ки зод,
Дари айшу ишрат ба рӯям кушод.
Нишонданд дар мадҳ ҳамчун сарир,
Ба комам шакар рехт, бар ҷои шир.
Дувумбора бар тахти шоҳӣ нишонд,
Ба фарқам хазойини дунё фишонд.*

Шоир зулми амирро аз забони муғаннӣ ва созҳои мусиқӣ ба тариқи ташхису тамсил зикр мекунад:

*Яке дод танбӯрро гӯшмол,
Ки аз дасти ман пеши шоҳам манол.
Чунин гуфт танбӯр: Ай зулмгар,
Чаро мезанӣ захмам андар ҷигар?
Расида маро корд бар устухон,
Нишаста бурун аз танам тори ҷон.
Ба нохун дилам хунфишон мекунӣ,
Маро манъ боз аз фиғон мекунӣ?
Ҳамегуфт танбӯр нолида зор,
Дили чангу най шуд зи дардаш фиғор,
Ба якборагӣ ҷумла кардӣ фиғон,
Найистон шуд аз нола рӯи ҷаҳон.*

Ин амир ҳатто барои мансаб писари худро нест мекунад:

*Хусусан, ки аз масти ҷоми ҷоҳ,
Писарро намудам ба дастам табоҳ.
Сабоҳе гузаштам ба тарфи чаман,
Чу гул лаб пур аз ханда аз анҷуман.
Шунидам ман аз бозбони ҷаҳон,
Ки мегуфт дар хидмати гулситон:
– Бибурранд гар беҳҷасти ниҳол,*

*Физояд бар он нахл бори камол.
Чу бишиндам аз боғбон ин сухан,
Ба сӯи ҳарам омадам аз чаман.
Ниҳоле, ки аз решаам руста буд,
Ба пеши қадам сарв дилхаста буд.
Ба теги ғазаб кардам ўро ҳалок,
Ба хокаш супурдам, задам рӯйи хок.
Чунин кор кардам ба уммеди он,
Ки шояд маро давлати ҷовидон.*

Абулфайзхонро дар мавриди зарурӣ, яъне ҳамлаи Раҳимбии манғит дӯстон-душман, итоаткорон-нофармон ва чамъаш-парешон шуданд.

Раҳимбӣ ўро қатл кард, аз ин рӯ, Абулфайзхон мукофоти амалро пеши рӯ меорад ва бо сӯзу гудоз меғӯяд:

*Зи бас маст будам зи ҷоми гурур,
Мукофотро дидам аз хеи дур.
Кунун ин мукофоти кирдорҳост,
Ҳамин ранҷам озори озорҳост.
Маранҷон дили халқ аз баҳри ў,
Ки бошад ҷаҳон душмани дӯстрӯ.*

Яъне дар дoston сокини ҳар як дахма саргузашти худро бо тамоми ҷузъиёт, бо забони худаш қоиладар мешавад. Агар зишткору золим бошад, пас аз кардааш саҳт пушаймон аст. Агар заррае кори хуб карда бошад, натиҷаи онро ҳатман дидааст. Дареғо, ки ин амирон ҳанӯз солҳои салтанатдорӣ инро фикр накардааст. Онҳо салтанати худро «безаволу ҷовид» доништаанд. «Дахмаи шоҳон»-и Содиқ дар заминаи ривояте, ки миёни мардум паҳн шудааст, эҷод гардидааст. Он ривояти шоҳони афсонавии Эрони қадим мебошад ва бо наср таълиф шуда, аз пораҳои шеърӣ барои тасдиқи фикр кор гирифта шудааст.

Яъне Искандари Мақдунӣ бо Афлотун ва лашкараш ба қаламрави Аҷам ворид шуда, Афлотун дахмаҳоро ба ў ни-

шон медуҳад. Инҳо даҳмаҳои Чамшад, Рустам, Фаридун, Исфандиёр, Наримон, Манучехр, Барзӯ, Сӯҳроб ва дигарон аст.

Тавофути асари Содик аз даҳмаи ривоятӣ аз он иборат аст, ки:

Дар ривоят аз кирдори нек қисса карда мешавад ва дар асари Содик танҳо амалҳои зишти онҳо баён шудааст.

Асари халқӣ бо усули ривоят, нақл буда, асари Содик бевосита аз забони ҳуди қаҳрамон аст.

Дар асари халқӣ пир донишманду соҳибтаҷриба буда, дар асари Содик мушоҳидаи адиб асоси тасвир қарор дода шудааст.

Мавзӯ ва мазмуни асари Содик дар адабиёти тоҷик нав буда, ба адабиёт таъсири амиқ мегузарад. Адибон: Мирзо Абдулазими Сомӣ, Абдурраҳмони Тамкин, Аҷзии Самарқандӣ дар пайравии Мирзосодик асар таълиф кардаанд.

Бояд гуфт, ки тозақориҳо ва навоариҳои Мирзосодик дар таҳаввули ғазал ва эҷоди маснавӣ хеле ва хеле назаррас мебошад. Аз ин рӯ, ӯ дар таърихи адабиёти охири асри XVIII ва оғози асри XIX чун адиби навоар мавқеъ дорад.

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО:

1. Доир ба овони ҷавонии Мирзосодики Муншӣ чӣ медонед?
2. Сабабҳои асосии ба дарбор чалб намудани Мирзосодикро дар чӣ мебинед?
3. Сабаби ба Дарвоз бадарға шудани шоир чист?
4. Поёнии рӯзгори Мирзосодик дар кучо ва чӣ гуна сипарӣ гардидааст?
5. Мероси адабии шоирро номбар кунед.
6. Мавқеи ғазал дар таркиби девони Мирзосодикро шарҳ диҳед.
7. Мазмуну мӯҳтавои ғазали «Чанд рези ба чафо ашки чигаргуни маро»-ро нақл кунед.

8. Ғазали «Ба роҳат мерасонад ранҷ бар худ ошно кардан»-ро азёд ғӯед.

9. Ғазали «Зор мурдему руҳат сер надидем, дареғ» ба кадом мавзӯ бахшида шудааст.

10. Мазмуни мухтасари маснавии «Дахмаи шоҳон»-ро нақл кунед.

11. Тавофути достони «Дахмаи шоҳон» аз ривояти халқии онро тавзеҳ диҳед.

12. Мирзосодиқ дар маснавии «Дахмаи шоҳон» ба кадом масъалаҳои иҷтимоӣ бештар тавачҷӯх зоҳир кардааст?

13. Хусусиятҳои бадеии маснавии «Дахмаи шоҳон»-ро шарҳ диҳед.

ҶУНАЙДУЛЛОҲИ ҲОЗИҚ

*Бори узви ҷоҳро ҳам сифла
натвонад кашид,
Ҳеҷ тори анкабуте иқди
гавҳар мекашад?*

Яке аз шоирони тавонои асри XIX Ҷунайдуллоҳ ибни Ислошайх Ҳозик буда, доир ба ному насаби хеш дар достони «Юсуф ва Зулайхо» мегӯяд:

*Ҳамин «Ҳозик» тахаллус дораму ном,
Ҷунайдуллоҳи ибни Шайхислом.*

Инчунин Абдулкарим Фазлии Намангонӣ («Мачмӯат-уш-шуаро») низ чунин таъкид кардааст:

*Ҷунайд он ҳакими билоди суҳан,
Ки шаҳри Ҳирот аст ўро ватан.
Мудаққиқ ба таҳқиқи илму сифот,
Бувад ибни Ислошайхи Ҳирот.*

Ҳозик дар миёнаи солҳои 80-уми асри XVIII таваллуд шудааст. Зодгоҳи ӯ маҳаллаи Кархи Ҳирот мебошад. Ҷунайдуллоҳ таъби баланду зехни бурро дошта, дар аввалҳои Хукмронии амир Ҳайдар (1800-1827) аз Ҳирот ба Бухоро омадааст. Ӯ дар мадраса яке аз беҳтарин толибилмон буда, осори адибони асримиёнагиро низ хеле дақиқ меомӯзад. Дар баробари ин Ҷунайдуллоҳ илми тибро ҳам

хеле хуб омӯхта тахаллуси «Ҳозик»-ро аз ҳамин чиҳат интихоб менамояд. Ҳозик соли 1805 мадрасаро хатм мекунад ва дар мадрасаи Олӣ бо фармони амир Ҳайдар имом таъйин карда мешавад. Даре нагузашта Ҷунайдуллоҳи Ҳозикро ба дарбор даъват мекунанд. Баъди чанде фаолият дар дарбор тафаккури шоирро нисбат ба он дигар намуд. Ӯ хуб фаҳмид, ки шахсони нолоиқ хеле зиёд буданд ва бо ин тоифа аҳли хирад ҳамкорӣ карда наметавонанд:

*Бори узви чоҳро ҳар сифла натвонад кашид,
Ҳеч тори анкабуте иқди гавҳар мекашад?*

Шоирони ҳасудкори дарбор Ҳозикро нотавонбинӣ мекарданд. Ҷалолӣ, ки худ чандон истеъдоди баланд надошт, Ҳозикро боре ҳаҷви сахт намуд. Ҳозик бо унвони «Қасида дар ҷавоби ҳаҷви мавлоно Ҷалолӣ» - ро менависад, ки чанд байте аз он чунин аст:

*Дар хотирам расад чу хаёли қасидаат,
Гардад дилам сияҳ зи зуголи қасидаат.
Гуфтӣ, ки зода табъи ман ин бикр фикрро,
Сад шӯр карда духтари золи қасидаат.
Ай, карда шеъри халқ ба чандин бало дучор,
Бояд гирифт, оҳ ба ҳоли қасидаат.
Худ равшан аст гавҳари мазмуни дигарон,
Торику сакта аст зулоли қасидаат.
Ай рӯбаҳак, ба шери жаён панҷа мезанӣ,
Даркаш забон, ки нест маҷоли қасидаат.
Ҳозик, чӣ ҳолат аст дарад пардаи туро,
Нафсат намуда руҳ зи «камоли» қасидаат.*

Муноқиша миёни ду шоир бошад ҳам, амалан ҳадафи Ҳозик худи амир аст. Аз ин рӯ, ӯ аз доираи адабии Бухоро дилмонда шуда, ба Хуқанд омадани Ҳозик қайд намуда бошад ҳам, дар оғози салтанати амир Умар иттифок афтодани он ба ҳақиқат наздик мебошад.

Ҳозик муддате дар ин доираи адабӣ созиш намуда, хатто ба амир Умар баъзан пайравихо мекунад. Яке аз чиддитарин иқдомҳои Ҳозик дар ин доираи адабӣ ба эҷоди достони «Юсуф ва Зулайхо» камар баستاني шоир ба шумор меравад. Дар ин бора Ҳозик баъзе ишораҳои судманд низ дорад:

*Мабош аз шеъри мардум ҳарфғустар,
Либоси орият то чанд дар бар?
Бигӯ чу Ҳозик, ар дорӣ димоге,
Бикун равшан, агар дорӣ чароге.*

Шоирони маддоҳои дарборӣ: Вазир, Нола, Фазлӣ, Дабир ва Афсӯс бошанд Ҳозикро дар хузури амир бадгӯихо мекарданд. Шоир ва таъкиранигор Абдулкарими Фазлӣ дар «Маҷмӯат-уш-шуаро» - и худ аз Ҳозик ёд намуда, ӯро дорои истеъдоди баланд медонад, вале «марди девона» ва «муҳолифмизоч» ном мебарад:

*Ба фанни сухан гарчи фарзона аст,
Валекин аҷаб марди девона аст.
Каландармизоч асту девонахӯст,
Вале дар фунуни сухан тозагӯст.*

Аз баъзе ишораҳои Ҳозик пайдост, ки ӯ худро зираконе ба девонагӣ вонамуд карда будааст:

*Гар намехоҳӣ, ки дарди сар кашӣ аз рӯзгор,
Ҳамчу Ҳозик бо камоли зиракӣ девона бош.*

Аз қазовати боло маълум мегардад, ки мочароҳои аҳли дарбор ва тамаллуқи шоирони тамаъкору чоплюс Ҳозикро басо озурда намуда, ба ӯ фишори маънавӣ меоданд.

Аз ин сабаб, Ҳозик дар дарбори амир Умархон фаъолият карданро дигар раво намебинад. Хусусан, ин ҳолат баъди ба сари тахт омадани писари ин амир Муҳаммадалихон

боз ҳам ногувортар мегардад. Ин аст, ки Ҳозик аз дарбори Муҳаммадалихон канорачӯӣ намуда, ба Бухоро меояд ва дар ин шаҳри бостонӣ бо пешаи табибӣ касби маош мекунад.

Ӯ аз рӯи эҳтиёҷҳои зиндагӣ бо баъзе соҳибмансабон қаробат чустааст. Боре яке аз соҳибмансабон ба шоир ваъда медиҳад, ки ба ӯ (ба Ҳозик) асп инъом мекунад. Вале пас аз гузаштани чанд муддат аз қавлаш бармегардад. Ҳозик ба он кас чунин китъаи ҳаҷвиро мебахшад:

*Расид меҳри тило лек аспи мо нарасид,
Бигӯ намедиҳамат, то ба кай баҳона кунӣ.
Муносиби ту ба он шавкату қалол ин аст,
Ки ҳеширо магарам мӯҳраи замона кунӣ.
Қучо равос(т), ки худро барои як аспе,
Миёни халқ ба беҳиммати фасона кунӣ...*

Ҳозик чанд гоҳе дар Хоразм низ будааст, ки онро солҳои 1825-29 тахмин кардаанд. Зеро дар ин солҳо Муҳаммад Раҳимхон вафот карда, ба сари қудрат Оллоҳқулихон омада буд.

Муҳимтарин хусусияти доираи адабии Хоразм он будааст, ки бо ташаббуси сарвари ин доираи адабӣ -Муънисӣ Хоразмӣ тарҷумаи осори адибони асримиёнагии тоҷик ба забони ўзбекӣ хеле авҷ гирифта будааст. Соли 1829 Ҳозик аз Хоразм боз ба Бухоро бармегардад ва ӯ Ҳочӣ Ҳакимхонро (муаллифи «Мунтахаб-ут-таворих»-ро), ки аз саёҳат баргашта буд, пешвоз мегирад.

Ҳозик бисёр меҳост, ки ба сафари олам баромада, ба ин восита аз низои хусудон раҳой ёбад. Вале имконоти модӣ барои шоир даст намедод, ки онро аз баъзе ишораҳои шикваомези Ҳозик пай бурдан мумкин аст:

*Даме расид ба хотир, ки сӯи Рум равем,
Ки шояд ин дили гамгин шавад нишотпазир.
Зи сайри шом гаҳе рехт бар дилам савдо,*

*Ки субҳи айш дамад шоядам зи шоми замир.
Шикаст фикри Ҳалаб гоҳ шиша дар роҳам,
Намуда гоҳ Фарангам дар ойина тасвир.
Ғаҳе зи Ҳинд намак рехт дар дили решам,
Ғаҳе зи Миср шакар ёфт тўтии тақрир.*

Шоир дар қитъаи боло орзуи шаҳрҳои Руму Шом, Ҳалабу Фаранг (Аврупо), Ҳинду Мисрро дар сар доштааст, вале он амалӣ нашудааст. Амир Насруллоҳ мехост Ҳозик яке аз муқаррабони ӯ бошад, вале шоир аз амир дурӣ мечуст. Зеро Насруллоҳ пайваста дар андешаи кишваркушой, ғорату асиргири буда, борҳо ҳатто ба Ҳуқанд лашкар кашидааст.

Ӯ бори сеюм соли 1842 ба Ҳуқанд хучум намуда, дар он ҷо қатли ом менамояд. Ҳозик дар як қасидааш оқибати ҷангро баён намуда амирро ба сулҳ даъват мекунад:

*То бувад сулҳ ҷанг натвон кард,
Ҷанг бошад диранг натвон кард.
Шоҳ бояд хурад ғами олам,
На ки з-он олам ғитад дар ғам.*

Амир маслиҳати шоирро қабул мекунад. Баъд ӯ аз Ҳозик талаб менамояд, ки ин пирӯзиашро дар қасидае васф бикунад. Ҳозик «пирӯзӣ»- и амирро дар байти зерин маҳкум мекунад:

*Буридӣ бар қади худ аз маломат,
Либосе то ба домони қиёмат.*

Амир аз шунидани он дар ғазаб мешавад. Ҳозик бошад ба Шаҳрисабз дар хонаи дӯсташ-Ҳакимхон паноҳ мебарад. Амир Насруллоҳ писари шоирро, ки Мӯҳташам ном дошт, ба Шаҳрисабз фиристода, омадани Ҳозикро талаб мекунад. Ҳозик байти зеринро навишта ба амир мефиристонад:

*Чун ҳузурам сабаби ранҷиши табъат гардад,
Меғурезам, ки малулат накунам бори дигар.*

Амир аз ин кори шоир дар ғазаб шуда, Душанбой ном дузд ро барои овардани сари Ҳозик амр мекунад.

Ин бешараф бо се тан бадандешони дигар ба Шахрисабз омада, шабонгах ба хонаи хоби Мавлоно Ҳозик ворид шуда, ўро ба қатл мерасонанд ва сари шоирро бо худ ба Бухоро мебаранд. Ба ҳамин тариқ, Ҷунайдуллоҳи Ҳозик 14-уми январӣ соли 1843 дар вилояти Шахрисабз вафот кардааст.

МЕРОСИ АДАБИИ ҶУНАЙДУЛЛОҲИ ҲОЗИҚ

Сарфи назар аз мураккабии авзои замони зиндагии Ҳозик ва nobасомониҳои рӯзгори ӯ, аз ин шоир осори пурарзише боқӣ мондааст. Он осор аз «Девони ғазалиёт» достони «Юсуф ва Зулайхо», рисолаҳои «Воқеоти исломӣ» ва «Таҳқиқ-ул-кавоид» иборат мебошад. Рисолаи «Таҳқиқ-ул-кавоид» номи дигар низ дорад, ки он «Шарҳи қонунча» аст.

«ДЕВОНИ ҒАЗАЛИЁТ»-И ҲОЗИҚ

Дар девони шоир ғазал мавқеи марказӣ дорад. Чун анъана мавзӯи асосии ғазал ишқ аст. Ин мавзӯ бо тамоми ҷузъиёт: ҳичрону висол, сабру тоқат, васфи ҳусну ҷамоли дилбар, бевафой ва сустакдӣ, номехрубонӣ, сарддилӣ ва ғайра ба тасвир омадааст. Дар иртибот бо ин мавзӯ маю бода (ҳамчун рамзи хушгузаронии умр, зиндагӣ), васфи баҳор ва ҷузъиёти ин фасли арӯси сол: резиши борони найсону шилдир-шилдири ҷоришавии ҷӯйҳои баҳорӣ, нақхати гулҳову муаттариҳои насими субҳгоҳӣ, сафои самову гармои ҳаво ва монанди инҳо хеле ҳунармандона аст.

Чунончи, дар ин ғазал, ки шояд дар даврони нисбатан пиронсолагии Ҳозик эҷод шуда бошад:

*Ёди айёме, ки пур аз май сабӯе доштем,
Шаб ҳама бар сари ғам ҳою ҳуе доштем.
Шаб ниҳон з-ағёр мову ёр дар базми висол,
Мо ҳам аз имои абрӯ гуфтугӯе доштем.*

*Гардиши даврон гули мору чунин пажмурда сохт
В-арна дар ин боғ мо ҳам рангу бӯе доштем.
З-инқилоб андеша кун, моро ба чашми кам мабин,
Дар диёри хеш мо ҳам обрӯе доштем.*

Ман ҳамчун қаҳрамони лирикии ғазали Ҳозик пайваста дар изтироб, хаяҷон аст. Зеро ба ин ҳолат ӯро маҳбуба овардааст. Доираи фаолият ва муносибати қаҳрамони лирикӣ - ман пурвусъат, серчабҳа ва гуногуншакл аст. Вале асосан олами ботинии ӯ дар муносибат бо маҳбуба ошкоро мегардад. Ошиқ намехоҳад, ки ағёр аз ин сир пай барад. Ӯ пурсабру пуртоқат ва ҳифзқунандаи асрору розҳост:

*Ҳозик, мағӯ ба беҳирадон рози ишқро,
Аз анбару абир кашад гову ҳар чӣ ҳаз.*

Қаҳрамони лирикӣ - ман ғолибан чанбаъҳои васеи иҷтимоӣ мегирад. Дар симои ағёр беҳирадиву пастфитратӣ, ноқобиливу ноӯҳдабарой, золимию худписандӣ, кӯтоҳназариву зоҳирбинӣ, ҳарисиву мардумфиребӣ барин амалҳои зиштро чамбааст менамояд. Аз ин рӯ, вазниниҳои ҳаёт пайваста бар дӯши хирадмандону оқилон аст. Ин аст, ки Ҳозик мегӯяд:

*Маро чун бишқуфад хотир, ки ҳамчун гунчаву лола
Дилам хун аст ту бар ту, ҷигар доғ аст то бар то.
Дар ин айём ҳар кас ҷоми айше мекашад чун гул,
Ману доғи дилу хуни ҷигар чун лолаи ҳумро.*

Лирикаи иҷтимоии ӯ баъзан вусъати бештаре пайдо намуда, ҳатто оҳангҳои қавии сиёсӣ низ мегирад. Ба ақидаи Ҳозик, соҳибмансабон бояд шахсони сазовору лоиқ бошанд. На ҳар як шахс аз ӯҳдаи корҳои роҳбарӣ баромада метавонад. Дар системаи роҳбарӣ бояд принсипи ҷиддие ҳукмрон бошад, то ин ки шахсони тасодуфии беистеъдод ба мансабҳои баланди давлатӣ соҳиб шуда натавонанд.

Таърих гувоҳ аст, ки агар шахси нолоиқе сари мансабе ояд, он гоҳ ҷомеа дучори мушкилиҳои сершумор хоҳад шуд:

*Халқи оламро на ҳар дун даст бар сар мекашад,
Ин қадаҳ аз даври гардун меҳри ховар мекашад.
Бори узви ҷоҳро ҳар сифла натавонад кашид,
Ҳеч тори анкабуте нақди гавҳар мекашад.*

Яъне ба ин восита лирикаи шоир ҷанбаҳои воқеии ҳаёти гирифта, ба ҳаёти ҷамъият ва рӯзгори мардум бештар наздик мешавад. Шоир таъкид ба таъкид мегӯяд, ки шахсони ҳариси ҷоҳу мансабро набояд имкон дод, ки ҳадафҳои палиди худро амалӣ намоянд. Баръакс, пеши роҳи онҳоро бояд гирифт, то ин ки мардум аз ин тоифаи кӯтоҳ назар халос бошанд:

*Баски масти бодаи ҳирсанд абнои замон,
Табъашон хуни падар аз шири модар мекашад.*

Дар оғози расидан ба ҳадаф баъзан ин тоифа усули кори худро дигар хел намуда, рафтори ҷоплусонаро пеш мегиранд. Ҳамин ки ба ҳадафҳои ниҳони худ расиданд, ҳамон замон тағйир меёбанд. Ба ин маънӣ шоири мушоҳидакор огоҳ месозад, ки ба тавозӯи сохтакоронаи мансабхоҳон фирефта набояд гашт. Онҳо ҳама чизро бо мансаб иваз хоҳанд кард. Ў мегӯяд:

*Қади золим аз тавозӯ нест ҷузъ тамҳиди зулм,
Мешавад ҳам неши ақраб заҳр, чун бармекашад.*

Дигар аз мавзӯҳои ҷоҳу мансаб, ки дар лирикаи Ҳозик хеле зиёд реша дорад, мавзӯҳои панду андарз, мавъизату насиҳат, тарбиявию ахлоқӣ мебошанд, ки шоир ба мавзӯи мазкур бештар таваҷҷӯҳ зоҳир намудааст. Чунончи:

*Ба гиру дори бузургӣ ту бош хуш, ки дили ман,
Гирифтааст, таманнои дору гир надорад.*

*Зи файзи олами маънӣ ба махзани дили Ҳозик,
Чавоҳирест, ки шоҳи фалаксарир надорад.*

Бояд гуфт, ки Ҳозик шоирест, ки ба қадри суҳан ва суҳанвар бо тамоми ҳастии худ мерасад. Ӯ суҳанро дурру гавҳар мегӯяд, вале шеърро, хусусан суҳани матини манзумро афзал мешуморад, яъне агар суҳани насрӣ, ки он ҳам дурру гуҳар аст, накӯ аст ва агар манзум гардад, накӯтар хоҳад гашт. Шоир мегӯяд:

*Суҳанро шеър бахшад зеби дигар,
Шавад аз назм афзун қадри гавҳар.
Агар худ шеърро ҳусне набудӣ,
Ба Ҳассон кай Набӣ эҳсон намудӣ.*

Ҷунайдуллоҳи Ҳозик адиби тавоно буда, ҳунари ӯ аз навъҳои лирикӣ хусусан дар ғазал сазовори таҳсин аст. Зеро ӯ аз эҷодиёти бузургтарин ғазалсароён: Саъдию Ҳочу, Носири Бухороиву Салмони Совачӣ, Хусраву Ҳасан, Ҳофизу Камол, Ҷомию Ҳилолӣ, Мушфикиву Шавкат ва дигарон комилан огоҳ будааст. Таъсири эҷодиёти шоирони номбаршуда дар ашъори Ҳозик аз нигоҳи ҷанбаҳои ҳунари: коргири аз санъатҳои бадеӣ, мазмунсозӣ, маъниофарӣ, дарёфти радифу маҳорати қофиясозӣ, интиҳоби вазнҳои мувофику ҳушоҳанг ва ғайра хеле хуб мушоҳида карда мешавад.

Сабку услуб, шеваи эҷоду ҳунари таълифи Ҳозик низ хеле ҷолиб аст.

Аз ин ҷост, ки нуфузи эҷодиёти Ҳозик ба адабиёти давр ва минбаъда низ хеле хуб ба мушоҳида мерасад.

ДОСТОНИ «ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО»

Ҷунайдуллоҳи Ҳозик на танҳо дар эҷоди навъҳои гуногуни лирикӣ таъби баланду ҳунари воло доштааст, балки дар достонсароӣ ҳам соҳиби истеъдоди фавқуллода мебошад.

Ҳозик дар заминаи сунати адабӣ достони «Юсуф ва Зулайхо»-ро таълиф менамояд. Шоир достони мазкурро дар замони амир Умархон (1809-1822) оғоз намуда, соли 1724 онро ба итмом мерасонад:

*Намуд илҳом дар таърихаи иншо:
Муфассал қиссаи «Юсуф Зулайхо».
Шурӯъаи буд аз даври Умаршоҳ,
Ки зад ба садри ҷаннат хаймаи чоҳ.
Набурдам худсарӣ дар ҷайби анҷом,
Ки даври салтанат з-ӯ ёфт итмом...*

Ҳозик достони «Юсуф ва Зулайхо»-и худро дар пайравии дostonҳои Ҷомию Нозим эҷод кардааст. Зимни асар шоир андешаҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, ахлоқӣ, ҷамъиятии худро низ баён кардааст:

*Ба дӯши қиссаи Юсуф Зулайхо,
Мурассаъ хилъати дигар биоро.
Либоси тозаву ушиоқи тоза,
Баҳори тозаву авроқи тоза.
Зи ҳар гул рангу бӯи тоза ҷӯшад,
Зи ҳар булбул наво дигар хурӯшад.*

Достони «Юсуф ва Зулайхо» дорои 60 боб ва 4496 байт буда, дар баҳри Ҳазачи мусаддаси маҳзӯф (баъзан максур) эҷод карда шудааст, ки афоили он чунин аст:

V - - - / V - - - / V - -

яъне: мафоилун, мафоилун, фаўлун.

Сужети дoston аз боби 12 оғоз мешавад.

Қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» яке аз машҳуртарин қиссаҳои буда, таърихи пайдоиши он ба асрҳои XV - XIV то мелод тааллуқ дорад. Қиссаи мазкур дар китоби муқаддаси «Таврот» ва баъдтар дар «Қуръон»-и мачид зикр шудааст.

Дар осори адабӣ-бадеии халқҳои форс-тоҷик ин қисса дар осори шоирони садаи Х Абулмуайяди Балхӣ, Бахтиёрӣ ва Фирдавсӣ (мансуб ба ин эҷодкор), минбаъд Амонӣ (асри XI), баъдҳо Амъаки Бухорой, Масъуди Ҳиравӣ, Масъуди Дехлавӣ, Озари Тӯсӣ, Масъуди Қумӣ, Шоҳини Шерозӣ ва бисёр касони дигар манзум шудааст. Ҳатто дар адабиёти туркзабон ҳам чанд тан: Ҳамдуллоҳи Чалабӣ, Дурбек ба ин қисса рӯ овардаанд.

Чанд тан шоирони асрҳои низ дар эҷоди қиссаи мазкур ранҷ бурдаанд, ки аз зумраи онҳо: Мавҷии Бадахшонӣ, Салими Табрэзӣ, Муллошоҳи Бадахшонӣ, Муҳаммад Иброҳими Халилуллоҳи Бадахшонӣ, Авҳади Балёнӣ, Чавҳари Табрэзӣ, Шаҳоби Туршезӣ ва дигарон мебошанд. Вале машхуртарини таълифгарони қиссаи мазкур Қомӣ, Нозими Ҳиравӣ ва Ҷунайдуллоҳи Ҳозик мебошанд.

ТАҲЛИЛИ ДОСТОНИ «ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО»-И ҲОЗИК

Достони мазкур бо он характернок аст, ки он фочеавӣ нест. Аз тарафи дигар, дар ин қисса Зулайхо (нисбат ба достонҳои дигари ишқӣ-романтикӣ) хеле фаол аст. Зулайхо тамоми вазнинии зиндагӣ, роҳи муҳаббатро бар дӯши худ мегирад. Чанбаъҳои воқеии рӯзгорӣ дар достони Ҳозик боз ҳам бештар ба назар мерасанд. Дар ин достон Юсуф таҷассуми ифғат-покист.

Мазмуни мухтасари достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҳозик

Дар Мағриб шоҳе бо номи Таймус ҳукмронӣ мекард. Ин шоҳ фарзанд надошт. Баъдҳо ӯ фарзанддор мешавад ва духтарашро Зулайхо ном мекунад. Зулайхо чунон зебо буд, ки дар ҳафт иқлим ҳаммонанд надошт. Зулайхо ба балоғат расида, шабе зеботарин чавонеро дар хоб мебинад ва мафтунӣ ӯ мешавад. Танҳо бори сеюми хобинӣ Зулайхо аз чавон ному нишон мепурсад:

*Кучо будӣ, ки ман девона будам,
Зи хешу ошно бегона будам.
Бигӯ шахрат кучо, кӯят кадом аст?
Туро, ай бенишон, охир чӣ ном аст?*

Дар ҷавоб ҷавон мегӯяд:

*Азизи Мисраму дигар ту худ рас,
Бувад дар хона чун кас, ин сухан бас.*

Ба ӯ аз ҳар тараф хостгорҳо омада бошанд ҳам, ба касе розӣ намешавад.

Вазири шоҳи Миср - Азиз низ тавсифи хусни Зулайхро шунида, бо ҳадяи зиёде хостгор равон менамояд. Таймус ба ин шахс розигӣ медиҳад. Зулайхо тӯй шуда ба Миср оварда мешавад. Зулайхо Азизи Мисрро ҳамон ҷавони дар хоб дидааш гумон карда хеле хурсанд буд. Вале маълум мешавад, ки он ҷавони дар хоб дидааш нест. Азиз базми бошукӯхе ороста ҳокими Миср-Малик Рӯён низ дар он иштирок мекунад. Зулайхо дар касри зеботарин зиндагӣ кунад ҳам, хурсанд набуд. Дар Канъон Яъқуб умр ба сар мебурд, ки дувоздаҳ фарзанд дошт. Юсуф фарзанди охирини ин мард буда, зеботарин мебошад. Ӯ на танҳо зоҳиран, балки ботинан ҳам ниҳоят хушодобу хушрафтор буд. Аз ин рӯ, Яъқуб ӯро бештар дӯст медошт. Ин боиси рашки бародарон гардид ва онҳо дар паи нест кардани Юсуф мешаванд. Онҳо як рӯзи баҳор падарро розӣ кунонида Юсуфро бо худ мебаранд. Онҳо панди падарро фаромӯш намуда, Юсуфро бераҳмона мезананд, азоб медиҳанд. Ӯ аз ташнагӣ бемадор мешаваду меафтад. Яке аз бародарон ба Юсуф об медиҳад, вале Шамъун хашмгин шуда, аз ӯ обро кашида мегирад.

Вале Яҳудо бо ханчар ба Шамъун ҳамла намуда, Юсуфро начот медиҳад. Онҳо ба сари чоҳе омада Юсуфро ба он чоҳ мепартоянд.

Онҳо бо нолаву зорӣ пеши падар меоянд ва пирохани хунолуди Юсуфро ба падар нишон дода мегӯянд, ки Юсуф-

ро гург хӯрдааст. Вақте ки падар ба иғвои онҳо чандон бовар намекунад, онҳо ба сахро рафта гургеро пайдо мекунанд ва даҳони онро хунолуд намуда ба Яъқуб нишон медиҳанд. Вале гург ба забони ҳол омада бегуноҳии худро хабар медиҳад.

Корвони Молик аз Мағриб ҷониби Миср раҳсипор буд. Онҳо барои ҷустани об ҷӯеи чоҳ мешаванд. Башрӣ ном ғулом аз қаъри чоҳ ба ҷои об Юсуфро пайдо менамояд. Бародарони Юсуф аз ин кор хабар ёфта, Юсуфро ба ивази ҳаҷдаҳ дирҳам мефурушанд. Вақте корвон ба Миср мерасад, ҳокими он ҷо Малик Рӯён, вазири ӯ Азиз ва завҷаи ва-зир Зулайҳо низ огоҳ мегарданд. Зулайҳо аз равзана Юсуфро дида ҷавони дар хоб дидаашро мешиносад. Азиз бо маслиҳати Зулайҳо Юсуфро ҳамчун ғулом ҳарида ба хона меорад.

Зулайҳо ба Юсуф на мисли хоҷа бо ғулом, балки ҳамчун дӯстдоштаи худ муносибат менамуд. Онҳо бо ҳамдигар саргузашти худро нақл мекарданд. Баъдтар Юсуф пешаи ҷӯпониро ихтиёр мекунад. Зулайҳо барои висол тадбирҳо мечуст, вале Юсуф аз рафтори ӯ ҳаросида аз Худо имдод металабид. Бо хоҳиши Зулайҳо қасри мӯхташаме сохта мешавад. Зулайҳо Юсуфро ба тамошои қаср мебаранд. Дар ҳучраи ҳафтум Юсуфро оғӯш кардани мешавад, вале Юсуф дурӣ мечӯяд. Зулайҳо аз қафо домани Юсуфро кашида мебаронад. Пас ба назди Азиз омада Юсуфро тӯҳмат мекунад. Баъд аз ин бо дархости Зулайҳо Юсуфро бо даҳолати занони Миср ба маҳкама меафкананд. Зулайҳо аз кардаи худ пушаймон мешавад. Дар зиндон обдор ва суфрагустори шоҳ низ зиндонӣ буданд.

Шабе обдор хоб мебинад, ки шоҳ аз ӯ оби ширин хостааст. Юсуф хоби ӯро ба некӣ таъбир менамояд, ки аз зиндон озод гардида соҳиби мансабе хоҳӣ шуд. Он гоҳ дар бораи ман,- мегӯяд Юсуф, - ба шоҳ хабар бидеҳ. Иттифоқо, шабе Малик Рӯён низ хобе даҳшатборе мебинад, вале касе онро таъбир карда наметавонад. Обдор хабар медиҳад, ки Юсуф ном шахси таъбиргаре дар зиндон ҳаст, ки бо амри Азиз

зиндонӣ шудааст. Юсуфро аз зиндон озод намуда ба назди шоҳ меоранд. Ӯ хоби шоҳро мудҳиш мегӯяд ва тадбирхоро ҳам қоил мешавад.

Рӯён Азизро аз вазирӣ холи намуда, Юсуфро вазир таъин менамояд. Зулайхо дар вайронае истиқомат карда, исломро мепазирад. Юсуф инро фаҳмида ба назди Зулайхо меравад. Ӯ холи Зулайхоро дида раҳмаш меояд ва Зулайхоро ба боргоҳи худ меорад. Зулайхо ғаму ғуссаро аз худ дур намуда аз нав ҷавон мешавад ва хуснаш бо амри Худо, барқарор мегардад:

*Маро дубора бахшад зиндагонӣ,
Диҳам бозам зи сар ҳусни ҷавонӣ.
Намояд дидаам равшан зи рӯят,
Муаттар ҳам димоги ҷон зи бӯят.
Зи лаъли ҷонфизоят ком ёбам,
Дар оғӯшат ҳамин ором ёбам.*

Юсуф базм ораста бо Зулайхо хонадор мешавад. Онҳо якҷоя сӣ сол умр ба сар мебаранд. Баъд аз он Юсуф олами фониरो падруд мегӯяд. Зулайхо сари қабр омада онро оғӯш мекунад ӯ низ ҷон месупорад.

Достони Ҳозик бо ҳамин хотима меёбад.

ОБРАЗҲОИ ДОСТОН

Дар достони мазкур ба ғайр аз образҳои марказӣ-Юсуф ва Зулайхо як қатор образҳои дигар: Шоҳи Миср Малик Рӯён, Азизи Миср, Таймус, Яъқуб, бародарон, Молики Бишрӣ, корвониён, занони Миср, зиндониён ва зиндонбон, дастурхондор ва обдори шоҳ. Ин образҳо низ лаҳзавӣ бошанд ҳам, хеле ҳалқунанда ва ҷолибанд.

Образи Юсуф образи марказӣ ва ҳалқунандаи достон аст. Ӯ носеҳ ва пок аст. Инчунин боақлу доно, покиза ва пуртоқату поктинат аст. Танҳо дорои хислатҳои ҳамида буда, ягон хислати бад надорад. Ӯ на танҳо зоҳиран, балки

ботинан ҳам зебост. Дурандеш, бо мулоҳиза, зираку оқил буда, ба оянда боварӣ дорад. Хислатҳои ҳамидаи ӯ сари ҳар як қадам ба назар мерасанд. Юсуф пайғамбарзода низ ҳаст. Ӯ боз ба ғуломӣ розӣ мешавад.

Ҳангоми табири хоби зиндонӣ дар маҳбас боз ҳам бузургии ӯ ошкор мешавад. Хоби Рӯёно таъбир намудан ӯро соҳиби мансаб мегардонад.

Шоир ба ин восита иффату покӣ, ростиву росткорӣ, адлу инсоф, садоқату инсоф ва ғайраро тарғиб намуда, хи-соли ҳамидаро афзалият мебахшад. Шоир хоби шоҳро чу-нин тасвир мекунад:

*Малик Рӯён шабе чун чашим пӯшид,
Ба хобаи ҳафт гови фарбеҳе дид.
Пас аз вай ҳафт гове дид лозар,
Ки хурд ин ҳафт лозар ҳафти дигар.
Дар он дам хӯшаҳои сабзу хуррам,
Намудаи ҳафт буд он хӯшаҳо ҳам.
Пас он гаҳ ҳафти дигар хӯшаҳо дид,
Ки ҳар як хушктар будӣ зи хуршед.
Бар он тарҳо чу печиданд он ҳафт,
Ҳама гашианд хушку хуррами рафт.*

Хоби Маликро касе таъбир карда наметавонад ва танҳо Юсуф онро чунин таъбир мекунад:

*Ки аввал ҳафт соли нек ояд,
Ба рӯи халқ неъмат дар кушоянд.
Пас аз вай ҳафт соли дур гирад,
Ки гардад зинда қаҳт, арзон бимирад.
Аз он ҳафт ин қадар гиранд хӯша,
Ки бошад дар раҳи ин ҳафт тӯша.
Ба шаҳ то нархи давлат бошад арзон,
Вазири шаҳ набояд буд нодон.
Нигаҳ гар бол накшояд ба ғафлат,
Расад кай сар ба девори мазаллат.*

Ин аст, ки аз зиндон раҳо ёфтани Юсуф чорӣ шудани адолат, тантанаи озодӣ, вазир таъин шудани Юсуф, сари қудрат омадани адолату озодӣ, яъне ғалабаи озодиву адолат бар зулмоту чаҳолат мебошад. Зеро Юсуф ҳатто ҳуди шоҳро чунин панду насиҳат медиҳад, ки чунин чуръатро кӣ метавонист ба ҷо биёрад?!

Чунончи:

*Бувад чун бо раият шоҳро ҷоҳ,
Раиятпарварӣ мебояд аз шоҳ.
Чу бошад бар шукӯҳи шоҳ иллат,
Ғами худ меҳурад, хоҳ аз раият.
Раият гар набошад, бо кӣ шоҳ аст?
Фалакро рӯзи беахтар сиёҳ аст.
В-агар бошад туро доно вазире,
Ки худ дарди сар аз кишвар нагирӣ.*

Агар дар ин қазоват хиради сиёсӣ- иҷтимоии Юсуф намоиш дода шуда бошад, пас ӯ дар ҷодаи дигар низ бартарӣ дорад.

Юсуф дар ишқ низ симои покӣ ва ифғат аст. Мо таъсири ислом ва «Қуръон» - ро ин ҷо бештар ҳис менамоем. Ӯ намехоҳад, ки ба хонадони набавӣ гуноҳу табоҳӣ биёрад. Аз ин рӯ, сабру таҳаммулро интиҳоб мекунад. Заррае ишқӣ шаҳвонӣ намудор намешавад ва ӯ дар ин роҳ ҳатто фикр ҳам намекунад.

Юсуф шахсияти бузург аст, ки ҳатто ба бародарони ҷафокору қотили худ ҳам шафқату раҳм мекунад. Ин аст, ки дар охир ба мақсад мерасад ва дар зиндагӣ ноком нест.

Образи Зулайхо. Ин симои махсуси зани нотакрор аст. Ӯ шохдӯхтар аст, вале ёде аз мансаб, боигарӣ намекунад. Ӯ миллат ва табақаи иҷтимоиро ҳам ба назар намегирад. Ӯ устувор ва мубориз аст. Зулайхо пок, бо ифғату шармгин аст. Ҷамин ишқӣ пок дар аввал ӯро хеле укубат медиҳад:

*Маро ишқе бубин охир чиҳо кард,
Ватанбегона, ғурбатомно кард.
Азизи Миср ҷўён хор гаштам,
Парӣ гуфтам, ба деве ёр гаштам.*

Зулайхо дӯстдоштаашро ба зиндон меафканад, вале худ ғўё хешро дар он чо афканда бошад, ки азоби рӯҳӣ мекашад.

Ҳангоми вазир таъйин гардидани Юсуф, Зулайхо боз хортар шуда, хонаву чои худро тарк мекунад ва дар роҳи дӯстдоштааш макон интиҳоб намуда, бо азоби зиёд ва гирияву нола зиндагӣ мекунад. Вале ҳамоно иффату исмагро нигоҳ медораад. Ў низ поку беолоиш ва устувору пурсабр ва табовару пуртокат мебошад. Зулайхо ҳам чонибдори барпо намудани оилаи пок, содиқ, мушфиқ, ҳалол, самимӣ, беолоиш аст. Ў барои дӯстдоштаи худ аз худ мегузарад. Зулайхо бе Юсуф зиндагиро тасаввур карда наметавонад. Аз ин рӯ, ӯ ба мақсад мерасад.

Дар дoston образҳои шоҳи Миср - Малик Рӯён, Яъқуб, Таймус, корвониён, обдори шоҳ низ нақшҳои мусбатанд. Яъқуб умре барои Юсуф месӯзад, Малик Рӯён чонибдори адолат, дурандеш, мушоҳидакор ва донову оқил аст. Таймус низ шоҳи доност. Ў дар роҳи муҳаббати фарзандаш монет нест. Чонибдори ишқи пок ва ахлоқи ҳамида мебошад.

Бародарони Юсуф аз хонадони муқаддасанд, вале рашк, ҳасад, бадбинӣ, ҳавасҳои бечо доранд. Аз ин рӯ, онҳо дар зиндагӣ роҳи худро пайдо карда наметавонанд.

Корвониён низ кори хайреро сомон медиҳанд, зеро онҳо боиси идомаи хатти сужети дoston мешаванд.

Обдори шоҳ бошад кори ниҳоят некро сомон дода, боиси аз зиндон раҳой ёфтани Юсуф ва инчунин ба мансаби баланд омадани ӯ ва ниҳоят ба мақсад расидани Зулайхо мегардад.

Ҷунайдуллоҳи Ҳозик дар таълифи дoston нишон додааст, ки ӯ дар эҷоди навъҳои бузурги адабӣ маҳорати бештаре дорад. Ҳозик дар қасидаву ғазал, қитъаву рубой,

тарҷеоту шеъри тасмит ва ғайра таъби баланд дошта бошад ҳам, шӯҳрати ӯро ҳамчун эҷодкор ҳамин достони «Юсуф ва Зулайхо» таъмин кардааст.

Аз навъҳои лирикӣ ӯ ғолибан дар ғазал таъби баланд дошта, дар рушду таҳаввули жанри мазкур саҳми арзанда гузоштааст. Вале махсусан достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҳозик баъд аз асарҳои ҳамноми Ҷомию Нозими Ҳиравӣ ва умуман миёни ҳамаи онҳое, ки 10 аср дар ин мавзӯё асар эҷод кардаанд, мавқеи намоён дорад.

Ҳозик дар ин дoston лаҳзаҳои иловагии зиёд дорад, ки дар асарҳои қаблӣ дида намешаванд: лаҳзаҳои тӯҳмати гург ва ба забони ҳол омадани он, ё худ бевосита Ҳозик аз тавлиди Юсуф асарро оғоз мекунад, вале Ҷомӣ то ин ҷо изхори чанд андешаи фалсафӣ, шарҳу тавзеҳи баъзе чизҳо сар кардааст. Ё ки дар достони Ҷомӣ падари Зулайхо ба ҷониби Азизи Миср хостгор мефиристад, ки ин дар асари Ҳозик нест ва ғайра.

Ҳозик шоҳи идеалии худро дар симои малик Рӯён тасвир намуда, муқаддас будани хонадони набавиро дар образи Юсуф ба тасвир овардааст, ки дар ҷузъиёт хеле ҷолиб эҷод шудаанд.

Хунари шоирии Ҳозик дар сатҳи Ҷомӣ ва Нозими Ҳиротӣ набошад ҳам, пояи ӯ аз дигар шоироне, ки дар ин мавзӯё дoston эҷод кардаанд, баланд аст. Барои мисол:

*Зи рӯи хашм он қавми ҷафокор,
Ба сад хорӣ дар он саҳрои хунхор.
Зи по бурданд кафш, аз сар қулоҳаш,
Саропо шуд бараҳна ҳамчу моҳаш.
Шуд он домони дашти пур зи хоре,
Зи хуни захми пояш лолазоре.*

Дар ин абёт Юсуф ба моҳ монанд карда мешавад, зеро моҳ низ бараҳна дар биёбони фалак роҳ мепаймояд. Агар дар ин ҷо ташбеҳи баланду ҷолиб бошад, дар байти дигар тавассути ғулувв аз хуни пои Юсуф рангин гардидани даш-

тро таъкид мекунад, ки хеле хотирмон ва дилнишинанд ва хонандаро комилан мутаассир менамоянд.

Ё ин ки ба воситаи лаҳзаи тамсилӣ ва тавассути санъати ташхис гург чунин ҳолати ҳалқунандаро мусбат ҳал мекунад:

*Ки ман ҳарчанд дур аз ақлу ҳушам,
Наям инсон, аз ҷинси вуҳушам.
Вале донам, ки ин феъли қабеҳ аст,
Ба ҳар нодониям қубҳаи сареҳ аст.
Ҳамин фарзанди худ гумкарда будам,
Дар ин саҳро суроғаш менамудам.
Ки шояд ёбам он гумкарда фарзанд,
Ба доми тӯҳматам карданд побанд.
Бибастанд инчунин бо ресмонам,
Биёлуданд ҳам бо хун даҳонам.
Задандам гаҳ ба ҷӯбу гоҳ бо санг,
Биёварданд аз саҳро бад- ин ранг.
Кашидам бе ҷиноят гарчӣ бедод,
Вале рӯи ту чун дидам, шуд аз ёд.*

Яъне ба воситаи чунин санъати баланду табъи волои шоирӣ Ҳозик ҳатто гурги ваҳшии хунхорро раҳмдил намудааст. Ҳамчунин бо чунин ҳунару маҳорати эҷодӣ шоир кирдори бародарони Юсуфро басо ваҳшиёна тавонистааст биёфарад, то ин ки хонандаро бештар мутаассир намояд.

Достон бо назардошти гузориши масъала, ҳалли он, ҳукму муҳокимарониҳо, мантиқи ифода, корбурди калимот, интиҳоби он, коргирӣ аз мақолу зарбулмасал, таъбиру ифодаҳои халқӣ, ҳунари шоирӣ, истифодаву интиҳоби радифу қофияҳо, вазн, истифодаи санъатҳои бадеии маънавию шаклӣ ва ғайра низ басо чолиб ва хотирмон аст.

Достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҳозик баробари арзишҳои ҳунари- шоирӣ, адабӣ-бадеӣ, захираи луғавӣ-лексикӣ беш аз ин ҳама, аҳамияти тарбиявӣ-ахлоқӣ дорад. Зеро покию ифбат ва исмати инсонӣ дар нақшаи аввал меистад.

Хонанда намунаҳои олии ахлоқи ошиқонро меомӯзад ва ибрат хоҳад гирифт.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО:

1. Оид ба даврони ҷавонӣ, овони таҳсилоти Ҷунайдуллоҳи Ҳозиқ чӣ медонед?

2. Сабаби ба Мовароуннаҳр омадани Ҷунайдуллоҳи Ҳозиқро нақл кунед.

3. Муносибати Ҳозиқ ва амирони манғит чӣ гуна сурат гирифтааст?

4. Мероси адабии Ҳозиқ аз кадом навъҳои адабӣ иборат аст?

5. Сохт ва таркиби девони Ҷунайдуллоҳи Ҳозиқро баён намоед.

6. Мавзӯ ва мундариҷаи ғоявии ғазалиёти Ҳозиқро шарҳ диҳед.

7. Ғазали «Ёди айёме, ки пур аз май сабӯе доштем»-ро аз ёд кунед.

8. Ғазалиёти Ҳозиқ дорои кадом хусусиятҳои адабӣ- бадеиянд?

9. Мазмуни мухтасари достони «Юсуф ва Зулайхо»-ро нақл кунед.

10. Доир ба сайри таърихии қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» то эҷодиёти Ҳозиқ маълумот диҳед.

11. Кадом хусусиятҳои фарқкунандаи достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҳозиқро медонед?

12. Образҳои марказии дoston-образҳои Юсуф ва Зулайхоро таҳлил намоед.

13. Образҳои мусбату манфӣ, лаҳзавӣ ва доимии дostonро номбар кунед.

14. Арзиши адабии достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҳозиқ аз чӣ иборат аст?

ҚОФИЯИ МУТЛАҚ ВА ҲАРФҲОИ ОН

Дар илми бадеи классикӣ қофияро мутлақ меноманд, ки агар ҳарфи ра в ӣ бо ҳарфи ва сл часпида бошад, яъне баъди ҳарфи равӣ ҳарфи дигаре омада бошад. Мисол:

*Раият ба зулми ту чун олиманд,
Зи зулми ту бар якдигар золиманд.*

Дар ин байт (вазнаш - Мутақориби мусаммани мақсур) калимаҳои «олиманд» ва «золиманд» қофия, ҷузви «-олиманд» решаи онро ташкил медиҳад. Дар ин решаи қофия садоноки «о» таъсис, ҳамсадои «л» дахил, садоноки кӯтоҳи «и» ишбоъ, ҳамсадои «м» рави мутлақ, садоноки «а» маҷро, ҳамсадои «н» васл ва ҳамсадои «д» хурӯҷ аст. Чун дар ин қофия ҳарфи охирини решагӣ, яъне равӣ (ҳарфи «м») бо ҳарфҳои баъди он омада часпидааст, онро қофияи мутлақ меноманд.

Қофияи мутлақ нисбат ба қофияи муқайяд навъҳои зиёд дорад ва ҳарфҳои асосии он васл, хурӯҷ, мазид, нойира мебошанд. Дар қофияи мутлақ илова бар ҳарфҳои хоси он васл, хурӯҷ, мазид, нойира ҳарфҳои, ки дар қофияи муқайяд иштирок меkunанд - мисли таъсис, дахил, ридф (ридфи муфрад ва ридфи мураккаб) низ меоянд. Мисол барои қофияи мутлақ бо ҳазв, қайд, рави мутлақ, маҷро, васл ва хурӯҷ:

*Мардони қабила рахт бастанд
В-аз арса ҳама берун нишастанд.*

Вазни ин байт Ҳазачи мусаддаси аҳраби мақбузи мақсур буда, калимаҳои «бастанд»-у «нишастанд» қофияи онро ташкил медиҳанд. Ҷузвҳои «-астанд»-и ҳарду калимаи қофия решаи онанд, ки садоноки кӯтоҳи «а» ҳазв, ҳамсадои «с» қайд, ҳамсадои «т» рави мутлақ, садоноки «а» маҷро, ҳамсадои «н» васл ва ҳамсадои «д» хурӯҷ мебошад.

Ҳамин тарик, ҳарфҳое, ки баъди рави дар решаи қофия меоянд, ба гурӯҳи ҳарфҳои қофияи мутлақ дохил мешаванд ва онҳо чортоянд: васлу хурӯчу мазиду нойира. Ҳоло ҳар кадоми онро ба таври мухтасар шарҳ медиҳем.

1.Васл калимаи арабист, маънои луғавиаш пайвастанӣ чизе ба чизи дигар, часпондан буда, дар илми қофия номи яке аз ҳарфҳои решагист, ки баъди ҳарфи р а в ӣ омада, бо он пайваст шуда бошад.

Ҳамин тарик, ҳамсадоҳо, садонокҳои дароз ва ҳарфҳои ётбарсар (й, е, ю, я) ба вазифаи васл омада метавонанд.

Мисол:

*Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи Ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.*

Дар ин байти Ҳофиз (вазнаш - Ҳазачи мусаммани солим) калимаи «моро» ва «Бухороро» қофия буда, чузви «-оро» решаи қофия аст. Дар ин решаи қофия ҳар «о» равии мутлақ, ҳарфи «р» в а с л ва ҳарфи «о»-и охир хурӯҷ аст.

Мисоли дигар:

*Ҷони ширин, ин қадар ҷангам макун,
Ин қадар беҳуда дилтангам макун.*

Дар ин байти Мирзо Турсунзода (вазнаш - Рамали мусаддаси маҳзуф) калимаҳои «**ҷангам**» ва «**дилтангам**» қофия, чузви «-ангам»-и ҳарду калима решаи қофия мебошад, ки садонокҳои кӯтоҳи «о» ҳ а з в , ҳамсадои «н» қ а й д , ҳамсадои «г» р а в и и м у т л а қ , садонокҳои кӯтоҳи «а» м а ч р о ва ҳамсадои «м» васл мебошад.

Садонокҳои кӯтоҳи «а», «и» ва «у» баъди ҳарфи рави оянд ҳам, васл шуда наметавонанд, зеро онҳо дар алифбои арабӣ ҳарф не, балки ҳаракатанд. Агар в а с л аз ҳамсадо иборат бошад пеш аз вай садонокҳои кӯтоҳ омада бошад, дар он сурат садонокҳои кӯтоҳи баъди рави омадаро маҷро меноманд.

Мисол:

*Хаёли рӯи ту дар коргоҳи дида кашидам,
Ба сурати ту нигоре надидаму нашунидам.*

(Ҳофиз)

Дар ин байти Ҳофиз (вазнаш - Мучтасси мусаммани махбун) калимаҳои «кашидам» ва «нашунидам» қофия, чузви «-идам» решаи қофия буда, ҳарфи «и» ридфи муфрад (аслӣ), ҳамсадои «д» равии мутлақ, садоноки кӯтоҳи «а» м а ч р о ва ҳамсадои «м» васл мебошад.

Агар шеър бо қофияе тамои шуда бошад, ки ҳарфи охири онро садоноки «а» ташкил додааст, дар он сурат ин садонок вазиғаи васлро иҷро кардааст.

Масалан, дар ин байт:

*Ашке чу лаъл резад он лаб маро зи дида,
Дар шиша ҳарчи бошад, аз вай ҳамон чакида.*

(Камол)

Вазни ин байт Музореи мусаммани ахраб буда, калимаҳои «дида» ва «чакида» ба вазиғаи қофия омадаанд. Дар ин қофия чузви «-ида» решаи қофия мебошад, ки ҳарфи «и» р и д ф и м у ф р а д, ҳарфи «д» р а в и и м у т л а қ ва ҳарфи «а» васл аст.

Хурӯҷ калимаи арабист, маънои луғаиаш берун шудан, берун рафтани буда, дар илми қофия номи яке аз ҳарфҳои решагист. Хурӯҷ ҳарфи ҳамсадоест, ки дар решаи қофия баъди ҳарф в а с л омада бошад. Мисол:

*Ба давлат касоне, ки афрохтанд,
Ки тоҷи такаббур биандохтанд.*

(Саъдӣ)

Дар ин байти Саъдӣ (вазнаш - Мутақориби мусаммани максур) калимаҳои «афрохтанд» ва «биандохтанд» қофия, чузви «-охтанд» решаи қофия буда, ҳарфи «о» ридфи муфрад, ҳарфи «х» ридфи мураккаб, ҳарфи «т» р а в и и м у т л а қ, садоноки кӯтоҳи «а» м а ч р о, ҳарфи «н» в а с л ва ҳарфи «д» х у р ў ч аст.

Такрори хурӯҷ дар қофия ҳатмӣ буда, тамоми шоирони гузашта ва имрӯзаи форс - тоҷик аз ин қоида берун нарафтаанд. Мисол:

*Падарро муждаи давлат расонед,
Дилаширо з-оташи меҳнат раҳонед.
(Ҷомӣ)*

Дар ин байти Ҷомӣ (вазнаш - Ҳазачи мусаддаси мақсур) калимаҳои «расонед»-у «раҳонед» қофия, чузви «-онед» решаи қофия буда, ҳарфи «о» р и д ф и м у ф р а д, ҳарфи «н» р а в и и м у т л а қ, ҳарфи «е» в а с л ва ҳарфи «д» х у р ў ч аст.

Мазид низ калимаи арабист, маънои луғавиаш зиёдшуда, афзуншуда, афзунӣ дар чизе мебошад. Дар илми қофия яке аз ҳарфҳои решагии қофияро гӯянд, ки баъди хурӯҷ омада бошад.

Мисол:

*Ин дил, ки ба сӯи дилбаре бастемаш,
Ҳарчанд гусаст, боз пайвастемаш.*

Дар ин байт (вазнаш - Ҳазачи мусаммани аҳраби мақбузи абтар) калимаҳои «бастемаш»-у «пайвастемаш» қофия, чузви «-астемаш» решаи қофия мебошад. Дар ин решаи қофия садоноки кӯтоҳи «а» ҳ а з в, ҳамсадои «с» қ а й д, ҳамсадои «т» р а в и и м у т л а қ, ётбарсари «е» в а с л, ҳамсадои «м» х у р ў ч, садоноки кӯтоҳи «а» н а - ф о з ва ҳамсадои «ш» мазид аст.

Такрори мазид дар қофия ҳатмӣ буда, иваз намудани он бо ҳарфи дигар ҷои нест.

Нойира (нойир) калимаи арабист, маънои луғавиаш шӯъла, оташ; раманда, гурезанда мебошад. Асли калимаи нойира аз н и в о р аст ба маънои рамидан ва дур шудан. Мисол:

*Гар дил зи ғами ёр напардохтанистеш,
Бо ӯ ба ғама вуқӯҳ дарсохтанистеш.*

Дар ин байт (вазнаш - Ҳазачи мусаммани аҳраби мақфуфи мақсур, ҳашви дуҷуми мисраи дуҷум - аҳраб) калимаҳои

«напардохтанистеш» ва «дарсохтанистеш» қофия, чузви «-охтанистеш» решаи қофия мебошад, ки ҳарфи «о» ридфи м у ф р а д, ҳарфи «х» р и д ф и м у р а к к а б, ҳарфи «т» р а в и и м у т л а қ, садоноки кӯтоҳи «а» м а ч р о, ҳарфи «н» в а с л, садоноки кӯтоҳи «а» м а ч р о, ҳарфи «н» в а с л, садоноки кӯтоҳи «и» н а ф о з, ҳарфи «с» х у р ў ч, ҳарфи «т» м а з и д ва ҳарфҳои «е»-ю «ш» нойира мебошад.

Агар дар қофия баъди мазид ду ё се ҳарф омада бошанд ҳам, ҳар кадоми он вазифаи нойираро иҷро менамоянд.

Нойира аз ҷумлаи ҳарфҳои камистеъмоли қофия буда, дар ашъори шоирон гоҳ-гоҳе дучор меояд.

Намунаҳо барои ҳарфҳои қофияи мутлақ:

1. Мисол барои ҳарфи в а с л:

*Муарраф ба дилдорӣ омад бараиш,
Ки дастори қозӣ ниҳад бар сараиш.*

(Саъдӣ)

2. Мисол барои ҳарфи х у р ў ч:

*Дарде, ки дилам дид зи ҳаҷри ту, кӣ дидаст?
В-онҳо, ки зи зулфи ту кашидам, кӣ кашидаст?*

(Бисотии Самарқандӣ)

3. Мисол барои м а з и д:

*Дилам аз нестӣ чи тарсонест,
Танам аз офият ҳаросонест.*

(Масъуди Саъд)

4. Мисол барои н о й и р а:

*Он маҳ, ки ба чашмаи меҳр дидастемаиш,
Аз ҷумлаи некувон гузидестемаиш.*

(аз «Рисолаи қофия»-и Ҷомӣ)

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО:

1. Қофия чанд навъ аст?
2. Кадом навъи қофияро қофияи мутлақ меноманд?
3. Калимаҳои қофияи байти поёнро ёфта муайян кунед, ки онҳо ба кадом навъи қофия тааллуқ доранд?

*Биноҳои обод гардад ҳароб,
Зи борону аз тобиши офтоб.*

4. Ҳарфи равӣ бо навъҳои қофия чӣ иртибот дорад?
5. Маъниҳои луғавӣ ва истилоҳии васро гӯед.
6. Хурӯҷ баъди кадом ҳарфи қофия меояд?
7. Оё такрори ҳарфи хурӯҷ дар решаи қофия ҳатмист?
8. Дар байни ҳарфҳои х у р ў ч ва м а з и д чӣ гуна иртибот аст?
9. Маъниҳои луғавӣ ва истилоҳии нойираро гӯед.
10. Агар баъди ҳарфи мазид дар решаи қофия ду-се ҳарфи дигар омада бошад, онҳоро чӣ меноманд?
11. Дар байти зер кадом ҳарфҳои қофия омадаанд?
*Савдои ту аз сина фуру рафтанийаст
В-он гаҳ сухани ту низ ногуфтанийаст.*
12. Ҳарфҳои, ки дар сохтани қофияи мутлақ иштирок меkunанд, кадомҳоянд?
13. Байте гӯед, ки дар он ҳарфи васл омада бошад.

ГУЛХАНӢ

*Зиндагониҳо ба рағми даҳр
то кай, Гулханӣ,
Чанд гӯӣ ёр бераҳму
фалак ноошно.*

Адиби зуллисонайн, шоир ва нависанда Муҳаммад-шарифи Гулханӣ дар таърихи адабиёти тоҷик ҳам дар шаклҳои гуногуни назм ва ҳам дар наср мавқеи намоён дорад. Номи адиб Муҳаммадшариф ва тахаллуси адабии ӯ «Гулханӣ» буда, дар ин бора Фазлии Намангонӣ дар «Маҷмӯаи шоирон» мегӯяд:

*Ҳушо, Гулханӣ шоири пурфан аст,
Чӣ гулхан, ки зеботар аз гулшан аст.
Зи девонаҳӯиву отаишанӣ,
Тахаллус ниҳода ба худ «Гулханӣ»
Ғазалҳо навишта латифу равон,
Ба дастури алфози кӯҳистон.
Ки буданд аҷдоди ӯ дар диёр,
Писандидаи мардуми кӯҳсор.*

Гулханӣ зодаи деҳаи Булкоси Қаротегин буда, тақрибан солҳои 70-уми асри XVIII ба дунё омадааст. Ӯ солҳои 90-уми асри XVIII ба шаҳри Намангон меравад. Аз сабаби тангии маишӣ шоир таҳсилро пурра фаро гирифта наметавонад. Баъдҳо бо фармони амир ба касби сипоҳгарӣ ҷалб карда мешавад. Сипоҳгарӣ барои Гулханӣ ҳамчун мактаби ҳаёти бисёр масъалаҳои гуногуни рӯзгору зиндагиро ёд

медихад ва шоир аз ин мактаби ҳаётӣ бахраҳо бардоштааст. Пас аз чанде Гулханӣ ба дарбори Умархон роҳ меёбад ва ба доираи адабии Қўқанд мепайвандад. Ӯ тадричан ба амир Умар таваччӯҳ пайдо намуда, ин ҳокимро одил ва сарватпеша ном мебарад ва мадҳ мекунад. Вале бо мурури вақт мебинад, ки пиндораш хатост, зеро ба меҳнати шоир ба назари хайрхоҳона нигоҳ намекунад:

*Ҳунар Ҳарчанд ин ҷо метаровад аз Ҳар ангуштам,
Зи бахти норасо коре надорад бо зар ангуштам.*

Муҳаммадшариф ба шеър таваччӯҳи зиёд дошта, хеле барвақт ба эҷоди он майл кардааст. Ӯ дар ибтидо «Гулханӣ» таҳаллус интиҳоб карда будааст. Сарчашмаҳо инчунин таъкид менамоянд, ки ӯ баъдҳо ба худ таҳаллуси «Қуръат»-ро муносиб медонад ва бо ин таҳаллус эҷод мекунад.

Фазлии Намангонӣ («Мачмӯаи шоирон») оид ба таҳаллуси аввалини Муҳаммадшариф ва шахсияти ӯ баҳс ба миён оварда мегӯяд:

*Зи мулки кўҳистон бувад Гулханӣ,
Қунад паҳлавонӣ зи нерӯманӣ.
Ба даргоҳи султони гетипаноҳ
Ҳавохоҳ ҳам шоиру ҳам сипоҳ.*

Умуман зиндагии шоир чандон мувофиқи мақсад набуда, дар ашъори маҳфузмондааш низ доир ба ин чиҳат ишораҳои фаровони ҳуди адиб ва сарчашманигорон ба мушоҳида мерасад. Масалан баъзе ишораҳои Фазлӣ низ бисёр лаҳзаҳои зиндагии иҷтимоии Муҳаммадшарифро равшан месозад:

*Сипоҳигарӣ кард, роҳат надид,
Ки осоиш аз ранҷу меҳнат надид.
Мурувват накардӣ ба ҳолаш амир,
Басе бенавой кашид он фақир.*

*Ки аз тангдастӣ ба чон омадӣ,
Зи бемоягӣ дар фиғон омадӣ.*

Поёни умри Муҳаммадшарифи Гулханӣ дар Қўқанд гузашта, ба даврони ҳукмронии Муҳаммадалихон (1822-1842) рост омадааст. Ин амири бетадбир ба қатли Гулханӣ фармон додааст. Вафоти шоир ба ҳамин тарик, солҳои 1826-1827 иттифоқ афтадааст.

МЕРОСИ АДАБИИ ГУЛХАНӢ

Чунон ки қаблан таъкид шуд, Гулханӣ бо ду забон-тоҷикӣ ва ўзбекӣ, дар ду навъи адабӣ: назм ва наср аз худ андак бошад ҳам, мероси адабии пурмўхтаво ба ёдгор гузоштааст. Ҳоло аз ин адиб чанд ғазалу як қасида ва як қиссаи тамсилӣ бо номи «Зарбулмасал» ба забони ўзбекӣ маълум аст. Яъне аниқтараш 12 ғазалу як қасида ва аз 12 ғазал 7-то ба забони тоҷикӣ ва 5 то ба забони ўзбекӣ эҷод гардидааст:

Фаолияти адабии Муҳаммадшарифи Гулханӣ ҳангоми таҳсил ва сипоҳигарӣ бо эҷоди шеърҳои лирикӣ оғоз гардидааст.

Муҳаммадшариф бо таҳаллусҳои «Гулханӣ» ва «Чуръат» эҷод кардааст. Мавзӯи ғазалиёти Гулханӣ суннатӣ буда, ишқу исёнҳои ботинии инсон, васфи ҳусну ҷамоли маҳбуба, нозу ифтихори ӯ, садоқати ошику бемехрии маъшуқа, барди ҳичрону сӯзи фироқ ва ғайра мебошад. Яке аз мавзӯҳои дӯстоштаву марказии ашъори шоир ҳаҷву истехзо, тамасхуру танкид аст. Вале дар ҳар сурат дар ғазалҳои шоир ишқу масоили дигари иҷтимоӣ бештар мавқеъ дорад.

Чунончи:

*Ай бути ширинлабу симинтану рангинқабо,
Пой то сар ҷилваи макру фану нозукадо.
Мазҳари ҷавру ҷафову зулм, ҳам бедоду кин*

*Дар сипехри дилрабоӣ моҳи бемехру вафо.
 Мубталои холу зулфу оразу чашими ту буд,
 Ҳиндуву кашмирию римиву туркони Хито.
 3-оташи шамъи рухат парвона бесабру шиқеб
 Ҳусн - саркаш, шиқ - голиб, ман - забун, дил - бенаво.
 Гар набошад ёди мижгонат ба дасти ӯ асо.
 Аз тапиданҳои дил дар гӯш меояд садо.
 Зиндагиҳо ба рағми даҳр то кай
 Гулханӣ Чанд гӯӣ ёр бераҳму фалак ноошно.*

Ғазали мазкур аз рӯи мавзӯ ва мазмуну мӯҳтаво ишқӣ, иҷтимоӣ, шиквой буда, бемехриву бераҳмии маҳбуба, макриву чафопешагии ӯ ба тасвир омадааст.

Аз нигоҳи хунари эҷод низ ғазали боло хуб аст. Шоир аз санъати таносуби сухан, тавсиф, ташбеҳ, муболиға, тазод, истиора, киноя, маҷоз, чамъу тақсим, нидо ва ғайра нисбатан хуб кор гирифта шудааст.

Аз нигоҳи хусусиятҳои шаклӣ низ ғазал нисбатан қолиб эҷод гардидааст. Шоир дар ин ғазал радифро ба кор набурда, дар он калимаҳои рангинқабо, нозукадо, вафо, хито, бенаво, асо, садо, ноошно ҳамқофия шудаанд. Аз нигоҳи навъҳои қофия, калимаҳои қофияшуда бо рави «о» тамом шудаан ва аз ин рӯ, шакли қофия муқайяд аст.

Ғазал дар баҳри рамали мусаммани маҳзурф ё мақсур иншо гардидааст, ки афоили он чунин мебошад:

- V - - / - V - - / - V - - / - V - (ё худ: - V ~)

яъне: фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун ё ин ки фоилон.

Муҳаммадшарифи Гулханӣ умуман дар хунари ғазалсарой чандон бад нест, зеро эҷодиёти ин шоир низ дар заминаи суннати ниёӣ зухур кардааст.

Аз ғазалҳои маҳфузмондаи тоҷикии ӯ маълум мешавад, ки шоир ғазалҳои ишқии худро бо оҳангҳои бисёр қавии иҷтимоӣ дар омехтагӣ эҷод намудааст:

*Гудозу сӯзу дарду доғ з-инсон бар ман аст имшаб,
Чу шамъ оғозу анҷоми ман аз худ рафтан аст имшаб.
Зи ман уммеди нақди дину дил дигар бувад нодир,
Чароғи корвонам гӯй чашми раҳзан аст имшаб.
Баёзи гардани соқӣ таҷаллигоҳи маҳфил шуд,
Гилеми тӯри моро гӯй водӣ Эман аст имшаб.
Зи поям барфикандӣ, по ба поят ман сарафкандам,
Барафкан парда аз рухсор, афкан-афкан аст имшаб.
Кулаҳ бишкаст соқи, мӯҳтасиб паймонаи майро,
Ту бишкан фарқи он бадхӯй, бишкан-бишкан аст имшаб.
Ба имшаб-имшаб додӣ навиди васл дере шуд,
Ҳанӯзам гӯш дар роҳи ту чашми равзан.*

Ғазали боло дорои шаш байт буда, аз нигоҳи мазмуну мӯҳтаво ишқӣ- иҷтимоӣ нест. Зеро шамъ барин сӯхтаму аз худ гузаштан ва фурӯравӣ ба хотири таҷаллии маҳфил ифодаҳои сӯфиёна мебошад. Ҷанбаи хунарии ғазал низ чандон бад нест. Шоир аз санъатҳои бадеии таносуби суҳан, ташбеҳ, маҷоз, киноя, истиора, муболиға, тазод, тавсиф, талмеҳ ва ғайра хуб кор гирифтааст.

Аз нигоҳи хусусиятҳои шаклӣ низ ғазали зикршуда ҷолиб аст: Ғазал мураддаф буда, калимаҳои «аст имшаб» радиф аст, зеро аз оғоз то анҷом такрор мешавад. Радифи мазкур мураккаб мебошад, зеро аз ду калима иборат аст. Калимаҳои радифшуда бори ғоявии шеърро бар ўҳда гирифтаанд.

Дар ғазали зикршуда калимаҳои ман, рафтан, раҳзан, Эман, афкан, ишкан, равзан ҳамқофия шудаанд. Аз сабаби он ки қофияшавандаҳо бо ҳарфи равӣ «н» ба охир мерасанд, ин навъи қофияро қофияи муқайяд мегӯянд.

Аз нигоҳи вазн, ғазали зикршуда дар баҳри ҳазачи мусаммани солим эҷод гардидааст, ки афоили он чунин аст:

V - - - / V - - - / V - - - / V - - -

яъне, мафоилун, мафоилун, мафоилун, мафоилун.

Дар ашъори Муҳаммадшарифи Гулханӣ ҳачву истехзо, мазаммату танкид низ мақоми махсус дорад. Ин чанбаъ ҳам дар назм ва ҳам дар наср ба хубӣ мушоҳида карда мешавад. Масалан, шоир бо радифи бидеҳ ғазале дорад, ки кофияву радиф дар он на танҳо вазифаи хушоҳангиву хотирмонӣ, равонию дилнишинӣ, қолибию ҷаззобӣ дорад, балки беш аз он бори ғоявию маъноӣ мекашад. Чунончи:

*Ҳазратам, аз гушнагӣ мурдам, ба ман нунам бидеҳ,
Кофирам, гӯям агар инам бидеҳ, унам бидеҳ.
Гандуму мошу биринчам деҳ, ки даркорӣ ҳамӯст.
Ман намегӯям ақиқу лаълу марҷунам бидеҳ,
Бар танам як лог дору ишкамам пур кун зи нун,
Бо ту, биллаҳ, ман намегӯям, ки имунам бидеҳ.
Аз тиҳидастӣ агар нӯкор мурад ҳайф аст, ҳайф,
Ай, табиби ҳозиқи нӯкар, ту дармунам бидеҳ.
Ҷума деҳу нун, зи ранҷу фоқа мегардон халос,
Кай туро гуфтам, ки бар ман ганҷи Қорунам бидеҳ.
Аз тағуёни дарат кас нест чун ман беасос,
Ҳавливу боғу сарову қасру айвунам бидеҳ.
Гулханиро ай қатури баччамардон кам мадон,
Футтаву шофам бидеҳ, аспам бидеҳ, тунам бидеҳ.*

Хусусан бори ғоявию мавзӯӣ ва маъноиву мундариҷавӣ бар душ доштани радиф дар ғазали боло, аз он ҳам маълум мегардад, ки дар мисраи интиҳои ғазал, калимаи радифшуда бидеҳ се дафъа таъкид карда мешавад. Яъне мақсади шоир аз зикри ашъи зарурӣ ҳамин аст, ки бо он эҳтиёҷ дорад. Аз ин рӯ, ин калима, ки эҳтиёҷи қаҳрамони лирикиро қонеъ мегардонад.

Аз нигоҳи ҳунари, албатта, ин қолиб аст. Аз тарафи дигар, чанбаҳои дигари ҳунарии шеър, масалан, коргирӣ аз санъатҳои бадеӣ ҳам хеле писандида мебошад. Шоир аз санъатҳои бадеӣ таносуби сухан, нидо, тазод, муболиға, маҷозу киноя, тавсиф, ташбеҳу истиора ва ғайра хуб истифода кардааст.

Хусусиятҳои шаклии ғазал низ хеле ҷолиб аст. Шеър мураддаф буда, чунон ки ишора кардем, калимаи бидеҳ кофия қарор дода шудааст. Ин калима эҷодиёти номбаркардаи адибро фаро мегирад. Аз ин рӯ, бори ҳадафӣ низ бар ўҳда дорад. Радифи содда аст.

Қофияҳои ғазали мазкур: нунам, унам, марчуам, им унам, дармунам, қорунам, айвунам ва ғайра мебошад.

Аз нигоҳи сохтор қофияҳои интихобшуда мутлақ буда, пас аз рави «н» унсурҳои дигар низ ҳаст:

Вазни ғазал низ ҷолиб аст. Он дар баҳри рамали мусамани маҳзуф ё мақсур эҷод шудааст. Аз нигоҳи афоил он чунин аст:

- V - - / - V - - / - V - - / - V - (ё - V~)

яъне: мафоилун, фоилотун, фоилотун ё ин ки мебошад.

Умуман, лирикаи Гулханӣ аз нигоҳи мазмуну мўҳтаво ва мавзӯи ишқӣ, иҷтимоӣ ва ҳаҷвӣ буда, дар он унсурҳои шеваи гуфтугӯии мардумони кўҳистони тоҷик хеле мавқеъ дорад.

«ЗАРБУЛМАСАЛ»: МАВЗЎЪ ВА МАЗМУНУ МЎҲТАВОИ ОН.

Ҳаҷву истехзо ва танқид яке аз мавзӯҳои ҷовидонаи адабиёти бадеист. Ин суннати адабӣ дар адабиёти охири асри XVIII ва оғози асри XIX буд. Маҳз чунин талаботи ҳаёт дар он рўзгор «Зарбулмасал»-и Гулханӣ барин асарҳои ҷавобгӯи даврро ба миён овардааст.

«Зарбулмасал»-и «Гулханӣ асари насрӣ-тамсилӣ буда, ҳадафи нависанда аз эҷоди асар бе восита танқиди салтанати амир Умархон набудааст. Ин асари мансури Гулханӣ ба забони ўзбекӣ таълиф шудааст. Муаллиф асосан аз ҳикоёти «Калила ва Димна» хеле хуб истифода карда бошад ҳам, бунёди хати сужаи асар бар як ҳикоят «Маҳзанул-асрор» гузошта шудааст. Дар ҳикояи Низомӣ сачараи

ду бумро мушоҳида намудани Анӯшервон тасвир карда мешавад. Яъне дар вайронае ду бум ба ҳам сачара мекарданд. Зеро буме ба назди буми дигаре бо мақсади хостгорӣ омадааст. Мехоҳед барои писари худ духтари буми дигарро хостгорӣ кунед. Ба ҳамин тариқ, дар ҳамин ҳолат аз назди ҳамон макони вайрона Анӯшервон бо вазири донишманди худ Бузургмехри Бахтакон мегузаштанд. Анӯшервон сачараи бумҳоро мушоҳида намуда аз вазираш мепурсад, ки гӯш кун, то он ду парранда дар бораи чӣ сӯҳбат доранд? Бузургмехр лаҳзае ба сачараи бумҳо гӯш дода, аз мақсади онҳо бохабар гардида, ба Анӯшервони одил мегӯяд, ки онҳо фарзандони худро хонадор кардан мехоҳанд. Бум барои ширбаҳои духтараш панҷоҳ ҳазор деҳи вайрона талаб карда истодааст. Буми дигар ба шумо ишора намуда гуфт, ки: - Агар ҳамин шахс шоҳ бошад, сад ҳазор деҳаи ҳароб хоҳам дод.

- Анӯшервон ҷавоби бузургмехрро шунида хеле мутаассир мешавад, ки ҳоло ҳам дар сиёсати пешгирифтаи ман усули мамлакатдории ман, нуқсонҳо зиёд будаанд. Бояд аз паи ислоҳи нуқсонҳо шуд...

Гулханӣ дар ҳамин замина сӯҳбати ду кабутари кудошавандаро зикр намуда, ба ин восита амир Умархонро одилу адолатпарвар нишон медиҳад.

Образҳои амалкунандаи асари Гулханӣ намоёндагони табақаҳои гуногуни ҷамъият буда, нависанда нуқсонҳои онҳоро хеле соддаву оддӣ фош месозад. Қаҳрамонҳои асар ҷонварҳои гуногун ва бештар паррандаҳо мебошанд. Образҳои тансилии асар: Бойӯғлӣ, Япалоққӯш, Қӯркуш, Маликшоҳин, Худхуд, Шӯрнӯл ва ғайра буда, ҳар кадом хислату ҳарактер, рафтору кирдор, муносибату гуфтори ба худ хос доранд.

Дар маркази асар амалиёти кудогии Япалоққӯш ва писари ӯ Қуланкир султон ва инчунин Бӯйӯғлӣ ва духтари зебои вай Гунашбону меистанд.

Муаллиф писару падарро, ки аҳли меҳнатанд, ҷонибдорӣ мекунад. **Маликшоҳин** аз хизматҳои Қуланкир хуб розӣ

аст. Вале Бойўғли марди мағрур, худписанд, ҳавобаланд ва инчунин мумсик аст. Аз ин ҷост, ки ў япалоққушу писари ўро писанд намекунад. Ҳатто Япалоқ кучову ман кучо? - мегӯяд.

Агар сухан дар бораи шахсиятҳои сиёсии давр, рӯҳониён, амалдорони муосираш равад, адиб ба образҳои тамсилӣ: паррандаҳо, ҷонварҳои дигарро ба қор мегирад. Агар сухан дар бораи табақаҳои дигари иҷмоя: савдоғаро, муфтиҳо, баққолон, судхӯрдҳо равад, Гулҳанӣ номи ҳақиқии онҳоро ба қор мебарад. Чунончи Саид Азимҷони Сӯфӣ, Муҳаммад Қосим - даллоли рангфурӯш, Муҳаммад Аминхӯҷаи Муфти ва дигарон, ки ҳар қадом бо ному қасбу пешаашон зикр шудаанд. Усули қорбурди ҳикояҳо ва ҳикоясозӣ дар асари Гулҳанӣ ва «Калила ва Димна» монанд аст. Масалан, «Қўркуши хостгор дар ҳузури Бойўғли ҳикояти Муҳаммадқосими даллоли рангфурӯшро нақл мекунад:

- Қўркуш гуфт: Омади суханони ту ба Муҳаммадқосими даллоли рангфурӯш монанд аст, ки як рӯз барои деворзанӣ мардикор андохтааст.

Дар вақти намози аср, ҳангоми таҳорат ба мардикор нигоҳ карда истода тақияшро ба оби равон афтонда аст. Ў гирифта танавониста товонашро аз мардикор гирифтани шудааст. Баъд аз қор мардикор музд талаб кардааст. Муҳаммадқосим тоқии ман се танга буд, тоқии ту базӯр як танга аст. Бо як тангаи музди қорат ду танга мешавад. Ҳаққи як тангаи ман дар қардани туст. Зеро ман ба ту нигоҳ қардам ва тоқиям ба об афтод. Акнун товони онро ту медиҳӣ. Боз як рӯзи дигар қор карда дех. Дар ин ҳикоя образи даллол - манфӣ аст, ки ба образи мусбат - мардикор муқобилгузори шудааст. Дар асар порчаҳои шеърӣ ва ҳикояҳои хурд-хурд манзум низ зиёданд. Аз ҷумла ҳикояи «Сангпушт» ва Қачдум» (насрӣ), «Маймуни наҷвор» (манзум) мебошанд. Умуман Гулҳанӣ аз ҳикояи классикони дигари таърихи адабиёт истифода кардааст:

Муҳим он аст, ки асари Гулҳанӣ барои соддабаёнӣ ва мактаби вуқуғуии минбаъдаи (девори шӯравӣ) адабиёти тоҷик заминаи хуб фароҳам овард.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО:

1. Оид ба овони ҷавонии Гулханӣ чӣ медонед?
2. Сабаби ба дарборҳо роҳ ёфтани Гулханиро шарҳ диҳед.
3. Поёни умри Гулханӣ чӣ гуна сипарӣ шудааст?
4. Аз осори адабии Гулханӣ чӣҳо боқи мондаанд?
5. Қадом таҳаллуҷҳои адабии шоирро медонед?
6. Мазӯъ ва мазмуни ғазалҳои Гулханиро баён намоед.
7. Ғазали «Ай бути ширинлабу симинтану рангқабо»-ро аз ёд кунед.
8. Мазмуни ғазали «Ҳазратам, аз гушнагӣ мурдам ба ман нунам бидеҳ»-ро нақл кунед.
9. Мазмуну мӯҳтаво ва хусусиятҳои ҷудоғонаи «Зарбулмасал»-ро баён намоед.
10. Образҳои тамсилии асар ва маънии иҷтимоии онҳоро шарҳ диҳед.

ҚООНӢ

*Сухан газофа чӣ ронӣ зи
хусравони куҳан,
Яке зи шавкати шоҳи ҷаҳон
сарой суҳан.*

Адиби тавоно Мирзо Ҳабибуллоҳ мутахаллис ба Қоонӣ 20-уми октябри соли 1808 дар шаҳри Шероз ба дунё омадааст. Падари ӯ Мирзо Муҳаммад Алӣ худ шоир буда, бо таҳаллуси Гулшан шеър мегуфтааст. Гулшан аслан аз Кирмоншоҳон буда, баътар ба Шероз меояд. Дар овони мактабхонии Қоонӣ падараш аз олам гузаштааст. Қоонӣ баъдтар барои таҳсил ба Исфаҳон рафта, сипас бо шоҳзода Мирзо Шучоуссалтана - писари Фатҳалишоҳ дӯстӣ пайдо намуда, ба ин восита бо ёрии моддии шоҳзода барои таҳсил ба Машҳад меравад. Қоонӣ худ мегӯяд, ки дар Машҳад зиндагиаш нисбатан хушҳолона будааст. Чунончи, «... *бахтам қавӣ, кисаам фарбеҳ, хостаам зиёд*», - ба ёд меорад шоир.

Ин ёрии моддӣ имкон медиҳад, ки Қоонӣ ба омӯзиши илмҳои боз ҳам чиддитар машғул шавад. Ин аст, ки Қоонӣ ба омӯзиши илмҳои гуногун хеле чиддӣ машғул шуда сарфу наҳв, мантиқ, бадеъ, маонӣ, баён, хандаса, ҳисоб, нучум, калом, фикҳ ва ғайраро ҳамачониба меомӯзад. Ӯ аз илми мусиқӣ низ комилан боҳабар будааст. Аз рӯи шаҳодати сарчашмаҳо ва баъзе ишораҳои тарҷумаиҳолии ҳуди Қоонӣ, ӯ дар синни 16-17 солагӣ ба ҷами арӯзро аз худ мекунад. Сарчашмаҳо ба забондонии Қоонӣ низ ишора на-

муда таъкид кардаанд, ки шоир забонҳои арабӣ ва туркиро хеле хуб медонистааст. Ӯ дар ҳамин ҷоя забонҳои франсаӣ ва англисиро низ омӯхта будааст. Ҳатто Қоонӣ ба писари 7-солаи худ Сомонӣ забони франсавиро то ба ҳаде бо тамоми нозуқиҳои омӯзондааст, ки Сомонӣ дар он синну сол ба забони мазкур озодона сӯҳбат менамудааст.

Шеърҳои шоир хеле барвақт оғоз гардида, ӯ дар ибтидо бо таҳаллуси «Ҳабиб» эҷод мекардааст.

Баъдтар шоир ба хидмати Ҳасаналӣ Мирзо, ки ҳокими Машҳад буд, дохил шуда, се сол хидмат мекунад. Фарзанди Ҳасаналӣ Мирзо Уктой Қоон ном дошт ва шоир таҳаллуси худро аз Ҳабиб ба Қоонӣ иваз менамояд. Баъдтар шоҳзодаро ҳокими Кирмону Язд таъйин мекунанд ва Қоонӣ низ ба ин макон меояд.

Қоонӣ пас аз он ки бо Фатҳалишоҳ шинос мешавад, мудате хидмати ӯро ихтиёр менамояд, Фатҳалишоҳ ба шоир унвони эҷодии мучтиҳидушшуаро дода, ба ӯ таваҷҷуҳи бештар зоҳир менамояд.

Соли 1835 дар Техрон Муҳаммадшоҳ ба тахт менишинад. Қоонӣ ҳуди ҳамон сол ба Техрон омада, ба хидмати ӯ дохил мешавад. Муҳаммадшоҳ ба ӯ лақаби «Ҳассон-улаҷам»-ро медиҳад, ки баҳри сазовор гардидан ба ин унвон садри аъзам Ҳоҷ Мирзо Оқосӣ мусоидат намудааст:

*Худовандо, шунидам мар маро Ҳассон лақаб додӣ,
Бале, Ҳассон бувад ҳар к-ӯ, ту бигзинӣ зи эҳсонаиш.
Қадамин фахр аз ин бартар, ки гӯяд осафе чун ту,
Муҳаммадшаҳ Муҳаммад ҳасту Қоонист Ҳассонаиш.*

Қоонӣ ду дафъа хонадор шуда бошад ҳам, дар зиндагии оилавӣ бахташ омад накард. Пас аз ранҷу азобҳои хеле тӯлонӣ, ки ҳам аз ҳар ду ҳамсараш ва ҳам аз ҳешовандони онҳо дида буд, вай саҳт бемор мешавад.

Мирзо Ҳабибуллоҳи Қоонӣ сеюми майи соли 1854 вафот кардааст. Оид ба санаи вафоти ин адиби хушзавқ шоире чунин моддаи таърих гуфтааст:

*Таърихаширо яке бурун омаду гуфт:
Сад ҳайф, ки рафт аз миён Қоонӣ.*

Қоонӣ серфарзанд буда, яке аз писарони шоир Муҳаммад Ҳасан адиби хеле рангинхаёл будааст.

Муҳаммад Ҳасан аз овони хурдсолӣ ба шеърғӯӣ машғул шуда, бо тахаллуси Сомонӣ эҷод мекардааст.

МЕРОСИ АДАБИИ ҚООНӢ

Қоонӣ ба шеърғӯӣ дар овони 11-12- солағӣ шуруъ намуда, аз худ осори адабии бое боқӣ гузоштааст. Мероси адабии маҳфузмондаи Қоониро беш аз сад ҳазор байт донистаанд. Он осор асосан аз қасида, ғазал, китъаоту рубоӣёт иборат мебошад. Дақиқан таркиби девони Қоонӣ чунин аст: қасида 330-то, ғазал 78-то, рубоӣ 29-то, мусаммаат 6-то, таркиббанд 13-то, тарҷеъбанд 1-то, китъа 155-то, маснавӣ-2то;

ҲУНАРИ ҚООНӢ ДАР ҚАСИДАСАРОӢ

Сабаби ба қасида бештар рӯ овардани шоир он аст, ки шоҳони қочорӣ адабиётро асосан дар дарбор мутамарказ намуда будаанд. Аз ин рӯ, шоир ба мақсади беҳбуди рӯзгори хеш асосан ба эҷоди қасида камар бастааст. Ҳукумати қочорӣ усули кишвардорӣ ва муносибат ба адабиёту адибонро мисли Ғазнавиёни давраи аввал ба роҳ монда буд. Аз ин ҷост, ки Қоонӣ дар қасида ба Унсурӣ, дар тарҷеъбанд ба Фаррухӣ ва дар мусаммаат ба Манучехрӣ пайравӣ намулдааст.

Қоонӣ асосан қасидаҳои мадҳӣ сурудааст. Ӯ дар тағаззули як қасидаи мадҳии худ ба маҳбуба аз омадани фасли баҳор, аз эҳёи табиат ва зебоиҳои он, нақҳати гулу лола, вазидани насими гуворо, атрогин гардидани ҳаво ва резиши борони найсон ва ғайра хабар медиҳад.

Чунончи:

*Ай турки ман, ай баҳори чонафзо,
Бурқаъ бикаш аз рухи бихиштосо.
К-аз боғи бихишт навбаҳор инак
Ҳамвор фуру чамид зӣ дунё.
Иди аҷамӣ ба фарри Фарвардин,
Дар сабза гирифт соҳати габро.
Баст абри сафед килла бар гардун,
Зад лолаи сурх хайма бар саҳро.
Домони чаман аз он пур аз лӯълӯ,
Сомони замин аз ин пур аз дебо.
Андар даман аз шақиқу озаргон
В-андар чаман аз бунафшаву мино.
Оварда бурун баҳори лӯъбатгар,
Аз парда ҳазор лӯъбати зебо.
Навшоду ҳисор гашт, пиндорӣ,
Боғ аз гулу сарву сунбули бӯё.
Ҷар субҳ орад сабо ба пинҳонӣ,
Бас нағз сувар зи ҷар карон пайдо.
Бозори Хутан шудаст, пиндорӣ,
Дашту даман аз шавоҳиди раъно.*

ва ғайра. Тағаззули мазкур, албатта, комилан ба тағаззулоти Фарруҳӣ нарасида бошад ҳам, дар тасвири чузъиёти фасли баҳор хеле ҳунармандона мебошад. Хусусан, дар мазмунсозӣ табъи баланд доштани шоир ҳис шавад ҳам, дар кор гирифтани аз унсурҳои шаклӣ: вазн, кофия, радиф, матлаъсозӣ ва ғайра чандон ҳунармандона нест. Алоқамандона ба тасвири баҳор, мавзӯҳои дигари қасидаҳои Қоонӣ васфи маю бодагусорӣ, мусиқиву суруд, тавачҷӯҳ ба маҳбуба ва умуман шодиву нишот яке аз мавзӯҳои марказии қасидаҳои ӯ ва хусусан тағаззулоти Қоонӣ аст. Ҳатто тағаззули як қасидаи шоир, ки ба васфи баҳор ва чузъиёти он бахшида шудааст, 38 байтро дар бар мегирад.

Дар қасидаҳои Қоонӣ мавзӯҳои шикоятиву эътирозӣ, танқиду ҳаҷвӣ мисли шиква аз ноадолатиҳои рӯзгор, бадко-

рии ҳасудон, бадгӯиҳои ханнотону нотавонбинон, танкиди муфтхӯрону айёшон, ҳокимону соҳибмансабон, амалдорон, ҳамкасбони ҳасадхӯр, қалтабонҳову авомфиребон ва ғайра хеле хуб мушоҳида мешавад.

Қасидаҳои Қоонӣ, гуногунмавзӯъ буда, дар онҳо панду андарз, ситоиши шахсиятҳои динию мазҳабӣ, васфи инсонии комил, тасвири шахрҳову қасрҳо, тарғиби адлу одилӣ ва адолатхоҳӣ, танқиди риёкорону мутаассибон, манзаранигориву хушгузаронии умр ва ғайра ба назар мерасад. Масалан, баъзе қасидаҳои арзиши таърихӣ доранд, ки дар онҳо ходисаву воқеаҳои таърихӣ, шахсиятҳои сиёсӣ ва фаъолияти онҳо, лашкаркашиҳо, фатҳу ғалабаҳо, кишваркушоиҳо ва ғайра баён шудаанд. Яке аз ҳамин гуна қасидаҳои шоир 268 байтро дар бар гирифта, калонтарин қасида дар таърихи адабиёти форс-тоҷик ба шумор меравад. Ӯ худ қасидаи «Дар манқабти Алӣ», ки аз 337 байт иборат аст, аз қасидаи қаблан зикршуда ҳаҷман калон буда, дostonро ба ёд меорад.

Ӯ дар пайравии Фарруҳӣ қасидае дорад, ки дар он воқеаи фатҳи Ғуриёну Ҳирот ба тасвир гирифта шудааст. Қасидаи Фарруҳӣ «Фатҳи Суманот» ном дошта, корномаи Маҳмуди Ғазнавиро дар бар мегирад, ки дар он қиссаҳои шоҳони гузаштаро афсона меҳисобад:

*Фасона гашту куҳан шуд ҳадиси Искандар,
Сухан нав ор, ки навро ҳаловатест дигар.*

Қоонӣ мегӯяд:

*Сухан газофа чӣ ронӣ зи хусравони куҳан,
Яке зи шавкати шоҳи чаҳон сарой сухан.*

Шоир ғалаба дар қалъаи Ғуриёну Ҳиротро ба тасвир гирифта, корномаи шоҳро ба зафару пирӯзӣ хангоми кишваркушоиҳо ба қалам додааст:

*Ба соли панҷоҳу анд аз паси ҳазору дувист,
Чу қард оҳуи ховар ба бурҷи шер ватан.*

*Ба азми чолиши афгонхудо зи Рай ба Ҳирот
Сипаҳ кашиду барангехт азро тавсан.*

Ин чо низ ҳайбати лашкари шоҳӣ ва васоити чангии ӯ ситоиш карда шудааст:

*Ҳазор бухтии сармасту ҳар кадом ба шакл,
Чу заврақе, ки аз ӯ чор лангар аст ован.
Ҳазор арродаи гарданда тӯпи қалъакушоӣ,
Чунон ки бар китфи бод садде аз оҳан.*

Шоир лаҳзаҳои пирӯзии лашкари шоҳ ва мағлубияти ҳиротиёнро чунин мавриди арзёбӣ қарор медиҳад:

*Яке анишаи маккорпеша бурд хабар,
Ба марзбони Ҳарӣ, к-ай ҳамеша ёри меҳан:
Шаҳ аз Рай омаду бигирифт Ғуриёну парер,
Ба шода омаду дар ҷода ҷой дошт паран.*

Шоир омодагии ҳиротиёнро ба муқобили ин ҳучум чунин баён кардааст:

*Ҳам аз миёна гузин кард шаш ҳазор далер,
Ҳужабрзаҳраву пӯлодпӯшу тоғожан.*

Ба ҳамин тариқ, дар боби чӣ тавр таввасути сафорати Англия ёрӣ расонидан барои пешгирии минбаъдаи паҳншавии чанги мазкур ва анҷоми ин кишваркушоӣ шоир чунин мефармояд:

*Шунидаам, ки сафире зи англисхудой,
Ду сол рафт, ки сӯйи Рай омад аз Ландан.
Паём деҳ, ки малик гар гирифт мулки Ҳарӣ,
Инони рахш нагирад магар ба мулки Дакан,
На Қандаҳор бимонад ба ҷой, на Кобул
На Бомиён, на Лаҳовур, на Ғазна, на Парван.*

Аз ин муҳокимарониҳо бармеояд, ки қасоиди Қоонӣ арзиши бисёр кавии таърихӣ низ доранд. Хонанда аз онҳо бисёр лаҳзаҳои ҳассоси ҳаёти мадуми кишвар ва умуман Шарқро меомӯзад, аз худ менамояд.

Ба ҳамин тариқ, Қоонӣ дар шаклҳои дигари шеърӣ: тарҷеот, рубой, ғазал, мусаммат ва ғайра низ панҷаи қавӣ доштааст. Вале маҳз дар қасида ва махсусан, қасоиди мадҳӣ Қоонӣ шӯҳрати оламгир дорад. Қасоиди ӯ мадҳӣ бошад ҳам, арзиши волои таърихро дорост.

МАВЗӮЪ ВА МАЗМУНИ АСАРИ НАСРИИ ҚООНӢ - «ПАРЕШОН»

Қоонӣ на танҳо дар навъҳои гуногуни адабии манзум: қасида, таркиббанду тарҷеъбанд, мусамматот, ғазал, рубой, китъаот ва ғайра, балки ӯ дар наср низ таъби фавқуллодда баланд доштааст. Агар ӯ дар навъҳои адабии манзум: дар қасида ба Анварӣ ва Ҳоконӣ, Унсурӣ, Фаррухӣ; дар мусаммат ба Манучехрӣ; дар китъа бештар ба Анварӣ ва Саъдӣ; дар рубой ва тарҷеот ба Фаррухӣ дунболравӣ карда бошад, дар наср маҳз ба Саъдӣ пайравӣ намудааст. Ин аст, ки Қоонӣ дар зерӣ таъмири «Гулистон»-и Саъдӣ асари насрии худ - «Парешон»-ро таълиф менамояд. Гузашта аз ин асар Қоонӣ номаҳо ва зиндагиномаи худро низ ба наср таълиф намудааст.

«Парешон»-ро Қоонӣ дар овони 29-солагии хеш, соли 1836 таълиф намудааст. Дар асар зимни фасли «Сабаби таълифи китоб...» аз Муҳаммадшоҳи ҳоким (солҳои салтанаташ 1834-1848) ёд карда мешавад, ки шояд китоб бо хоҳиши ӯ таълиф шуда бошад. Қоонӣ сабаби «Парешон» ном ниҳодани асари худро дар вазъи ногувору ноороми аҳволи шахсии хеш медонад: «чидду ҳазле чанд дар ҳам рехтам ва бархе назму наср бо ҳам омехтам ва он чамъро ба муносибати ҳоли худ «Парешон» ном ниҳодам».

Сохтори асар чунин аст: Муқаддима, фасли «Сабаби таълифи китоб», қисмати асосӣ ва хотима. Қисмати асо-

сии асар дорои 123 ҳикоят буда, ба масъалаҳои гуногуни ахлоқӣ, тарбиявӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, инсондӯстиву нақӯкорӣ, саховатмандию баландҳимматӣ, сабру таҳаммул, дӯстиву рафоқат ва ғайра баҳшида шудааст. Аз сабаби он ки «Парешон» зери таъсири «Гулистон»-и Шайх Саъдии Шерозӣ рӯи қор омадааст, дар он тарбияи инсон ва адолату адолатхоҳӣ аз масъалаҳои марказӣ ва асоситарин ҳисоб мешаванд.

Усули офариниши ҳикоят дар «Парешон»-и Қоонӣ мисли «Гулистон»-и Саъдӣ мебошад. Яъне ҳар як ҳикоят бо порчаҳои шеърӣ, бештар бо қитъаот зеб дода мешавад. Вазифаи пораҳои шеърӣ, ки ғолибан дар интиҳои ҳикоят оварда мешаванд, тақвияту пуррасозии маънии ҳикоят, муассириву ҷозибанокии он мебошад. Ҳар он маънию мақсаде, ки дар ҳикоя дарҷ гардидааст, таввасути пораҳои шеърӣ асоснок карда мешаванд, ки дигар хонанда комилан аз мутолиаи он қаноатмандӣ ҳосил менамояд ва чуну чаро намекунад. Барои мисол ба ҳикояте аз китоби «Парешон»-и Қоонӣ мурочиат мекунем:

Подшоҳе аз соҳибдиле суол кард, ки аз подшоҳон чӣ монанд?

-Гуфт:

Як чиз, валекин ба ду сифат.

Пурсид, ки он кадом аст?

Гуфт: - Ном, ки чун адлу эҳсон кунанд, ба некӣ ва илло ба зиштӣ.

*Ҳазор сол, ки Заҳҳок подшоҳӣ кард,
Аз ӯ намонд ба ҷуз номи зишт дар олам.
Агарчи давлати Кисро басте намонд, вале,
Ба адлу дод шудаи ном дар замона алам.*

Қоонӣ адлу зулму бо образҳои шоҳони таърихӣ Анӯшервон, Ҳотам, Ҳачҷоҷ ибни Юсуф ва ғайра ба таври муқоиса зикр намуда, афзалияти адлро бар зулм, бартарии одилро аз золим нишон медиҳад. Ҳикояти мазкури Қоонӣ бо андаке ихтисор доир ба ин мавзӯ ҳеле ҷолиб аст:

Подшоҳе кисаи тамаъ дӯхта ва анбони ҳирс аз шахвати
золимон андӯхта, бад- ин сабаб чониби мазлумон
нагирифтӣ ва насихати носеҳон напазируфтӣ...

*Ҳадяи зolim ар ситонад шоҳ,
Донишу чаиму гӯш хира шавад.
Доди мазлумро бигир аз ӯ,
Субҳи умраш чу шoми тира шавад.*

Аз ин лаҳзаҳои ҳикояти мазкур маълум мешавад, ки
пояи зулм дар ҳама даври замон ва дар ҳама гуна ҳолат
бебақою ноустувор будааст. Баръакс, бунёди адл ва арзиши
адолат ва нақши одил дар ҳама гуна ҷомеа ва дар ҳама гуна
давру замон устувору побарҷо, бобақову пойдор аст.

Азбаски «Парешон» асари ахлоқӣ-тарбиявист, пас
ситоиши хислатҳои ҳамида: инсондӯстӣ, халқпарварӣ,
ватанхоҳӣ, некӣ ва некӯкорӣ, саховатмандӣ, олиҳиматӣ,
адолатпарварӣ, илмдӯстӣ, хоксорӣ, фӯрӯтанӣ, хайрхоҳӣ,
некандешӣ, пуртамкинӣ, таҳаммулкорӣ, дурандешӣ,
пурсабрӣ ва ғайра дар он бо тамоми ҷузъиёт ба тасвир ги-
рифта шудааст.

Хислатҳои разила аз қабилӣ: бадӣ, бадандешӣ, кибр,
ғурур, золимӣ, худхоҳӣ, мардумозорӣ, ғоратгарӣ, қатлу
куштор, сабукфикрӣ, кӯтоҳназарӣ, дунҳиматӣ, такаббур,
рибохорӣ, ришваситонӣ, авомфиребӣ, қалтабонӣ, даюсӣ,
нокасӣ, бодахорӣ, майпарастӣ, муфтхӯрӣ ва ғайра дар ин
асар хеле ба таври чиддӣ маҳкум карда мешаванд. Масал-
лан, дар ин ҳикоят, ки мастию бодапарастӣ ҳамчун унсӯ-
ри дуркунандаи инсон аз ақл ва аз ҳадди одамӣ ба тасвир
гирифта мешавад, хеле муҳокимаронии ҷолиб ба назар
мерасад. Хонанда мавқеи адибро ба тезӣ ҳис карда мета-
вонад. Ин ҳикоят «Бодапаймои тавбакор» ном дошта, басо
ҳазломезу ҳаҷвӣ ба назар мерасад. Дар ин ҳикоят симои
нохуши бадмасте тасвир шудааст, ки бодаи дусола обрӯву
эътибори сисолаашро барҳам задааст ва дар охир ӯро ба
марг расонидааст.

Дар асар, албатта, таъсири дин ва тасаввуф хуб ҳис карда мешавад. Дину тасаввуф ҳамчун ду омили марказию безарари тарбиявӣ- ахлоқии инсон қаламдод мегардад. Бояд гуфт, ки «Гулистон»-и Саъдӣ ба таърихи адабиёт ҳамчун як кашфиёти нодири адабӣ ворид шудааст. Аз ин рӯ, «Гулистон» ба адабиёти давр ва минбаъда таъсири фаровон гузошта, «Нигористон», «Хористон», «Баҳористон», «Парешон» барин асарҳо бевосита дар пайравии «Гулистон» таълиф шудаанд. Яке аз чунин асарҳо, чунон ки қаблан низ ишора намудем, «Парешон»-и Қоонист, ки охириин ҷавобия ба асари Саъдист.

Ин асар ҳам дар шакл (сохтору таркиб) ва ҳам дар мазмуну мӯҳтаво ба «Гулистон» монанд аст, вале дар арзиши адаби-эстетикӣ, таъсирнокии мазмуну моҳият, ҳунари эҷоду санъати баён, ҷозибияти сухану маҳбубияти ифода, баҳрабардорӣ аз мутолиаи он ба асари Саъдӣ баробар шуда наметавонад. Саъдӣ ягона адибест, ки дар назму насри адабӣ - бадеи мақому мартабаи яқхела дорад, яъне ӯ он мавқеае, ки дар шеър дорад, айнан ҳамон пояро дар наср низ соҳиб аст.

Қоонӣ низ шоири тавоно ва нависандаи забардаст мебошад. Агар мақоми Қоонӣ ва ҳунари ин шоир дар назму шеър ва санъати эҷодии ӯ дар наср бо эҷодиёти Саъдии Шерозӣ муқоиса карда шавад, ҳеҷ гоҳ Қоонӣ ҳамради Саъдӣ шуда наметавонад. Ҳол он ки то замони Қоонӣ назму насри форс-тоҷик мароҳили комили камолот паймуда, таҷрибаи фаровони эҷодӣ мавҷуд будааст. Албатта, он ашъореро, ки Қоонӣ аз Мавлавӣ зикр кардааст, дар назар дошта намешавад. Аз ҳама муҳим он аст, ки «Гулистон» аз муқаддима, 8 бобу хотима иборат аст, вале ин низом дар «Парешон» нест ва шояд унвони асар ба мӯҳтавои он (дар нисбати «Гулистон») низ ишорае бошад.

Сохтори ҳикояҳо низ дар ин ду асар яқсон нест. Ҳикояҳои Саъдӣ хеле кӯтоҳ, пурмазмун, сертаъсиртар ва аз нигоҳи ҳунар ҳам басо ҳунаромандонаву ҷолибанд.

Ин тарзи офариниш дар асари Қоонӣ нисбатан заиф ва аз нигоҳи ҳунар суғтар аст. Ӯ бештар ҳикоятҳои тӯлонӣ баён намуда, ҳадафро кашол медиҳад.

Дар асари Саъдӣ санъати дӯстдоштаи ӯ дар баёнаш насри мусаччаъ аст, ки аз сачъ хеле хуб кор мегирад. Ин ҳолат дар асари Қоонӣ каме коствааст. Сачъро Қоонӣ хеле зиёд ба кор мебарад, вале тӯлониву маснӯъ. Хонандаро хаста мекунад, зеро дарки маъно каме душвор мегардад. Саъдӣ дар ҳикояи ишқие менависад:

- Порсоеро дидам ба муҳаббати шахсе гирифта, на тоқату сабр ва на ёрои гуфтор»...

Коргири аз сачъ дар «Парешон» чунин сурат гирифтааст:

«Дар фасли зимистон, ки ҳаво бурди бард пӯшидан гирифт ва чашмаи чашми саҳоб чӯшидан, нафас дар ҳалқ танг шуд ва мардуми чашм дар чашми мардум санг».

Бо вучуди ин ҳама, Қоонӣ дар таърихи адабиёт бо таълифи ин асар суннати адабиёро эҳё кард ва чун охири чавобиягӯ ба «Гулистон» машҳур шуд. Беш аз ин, Қоонӣ бо эҷоди ин асари худ ба насри реалистӣ ва рушди адабиёти маорифпарварӣ таквияти махсус бахшид.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО:

1. Оид ба овони чавонии Қоонӣ чӣ медонед?
2. Қоонӣ ба чуз забони модарӣ боз кадом забонҳои Шарку Ғарбро медонист?
3. Қоонӣ бо кадом шоҳони қочорӣ иртиботи наздик дошт?
4. Поёни умри шоир чӣ гуна сипарӣ шудааст?
5. Оид ба мероси адабии Қоонӣ маълумот диҳед.
6. Саҳми Қоонӣ дар қасидасароӣ чӣ гуна аст?
7. ӯ дар қасоиди мадҳӣ бештар ба кӣҳо пайравӣ кардааст?
8. Саҳми Қоонӣ дар таҳаввули насри адабӣ чӣ гуна аст?
9. Оид ба умумият ва тафовути «Гулистон» ва «Парешон» нақл кунед.
10. Симои майпарастон дар ҳикоёти «Парешон» чӣ гуна аст?

АДАБИЁТИ НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX

ВАЗЪЯТИ СИЁСИИ ОСИЁИ МИЁНА

Нимаи дуюми асри XIX дар ҳаёти халқҳои Осиеи Миёна давраи нави сиёсӣ мебошад. Зеро Россия аз ибтидои асри XVII бо Осиеи Миёна робитаҳои тичоратӣ дошт. Аврупои Ғарбӣ низ ба Шарқ таваҷҷӯҳ мекард. Хусусан, Англия меҳост нуфузи худро дар Осиеи Миёна бештар намояд.

Дар нимаи дуюми асри XIX як қатор тағйироти сиёсӣ дар қаламрави Осиеи Миёна ба вуқӯъ пайваст. Ин иртиботи тарафайн боиси зуҳури баъзе мушкилот ва омилҳои монешавии мамолики дигари ғарбӣ низ мегардид. Авзои сиёсии дохилии Осиеи Миёна низ хеле мураккабу печ дар печ буд. Хони Хӯканд - Олимхон бо мақсади ба давлати хонии худ тобеъ кардани Ёротеппа понздаҳ маротиба ба он ҷо лашкар кашид, амири Бухоро - Насруллоҳхон дар тӯли бист сол барои тасарруфи ноҳияи Шаҳрисабз сиву ду дафъа лашкар кашидааст. Дар ин чангҳо қаламрави Мурғоб, ноҳияҳои Ёротеппа, Хучанд, Фарғона ва дигар шаҳру навоҳии Осиеи Миёна хеле ҳаробу зағиф гардида буд.

Ҳангоми лашкаркашии давлатҳои парокандаи саркаш ҳазорон ҳазор одамон набуд мегардиданд.

Ҳокимони хонигарӣҳои Бухоро ва Хӯканд қисми коршоҷи мардуми вилоятҳои забткардаашонро барои амалӣ намудани ноҳияҳову нақшаҳои худ истифода мебарданд. Масалан, амир Шоҳмурод аз музофотҳои гуногуни Ургут, Зомин, Қиззах, Ёротеппа, Панҷакент ва ғайра шахсони дастандаркорро муҳочир намуда, ҳаробазорҳои Самарқандро обод менамуд. Аз тарафи дигар, қаламрави Осиеи Миёна таваҷҷӯҳи Англияро ҳам ҷалб карда буд. Аз ин нуктаи назар, зиёд гардидани нуфузи Россия барои халқҳои Осиеи Миёна беаҳамият набуд. Аморати Бухоро, хонигарӣҳои

Хева ва Хӯқанд мунтазам байни ҳам дар муносибати душманона буданд. Ин аст, ки Англия барои сушт намудани нуфузи Россия дар Осиёи Миёна чораандеширо мекард. Ҳолати пешомада Россияро ҳамачониба хушёр менамуд. Зеро бо роҳҳои дипломатӣ ва ё иқтисодӣ ҳал намудани қазияи мазкур аз имкон берун мегардид. Россия роҳи беҳбудии ин пешомадхоро дар чораҷӯиҳои ҳарбӣ медид. Соли 1864 миёни Хӯқанду Бухоро ҷанг буд. Россия соли 1865 Тошкандро ишғол кард. Маҳз ба ҳамин хотир, байни солҳои 1865-1868 нуфузи ҳарбии Россия дар ин сарзамин бештар гардида буд. Солҳои 1865-68 Хӯқанд, Қиззах, Самарқанд, Фарғона ба Россия тобеъ карда шуданд. Амалан Хева ва Бухоро, ки истиқлоли сиёсӣ доштанд, ба Россия тобеъ карда шуда буданд. Ба ҳамин тариқ, солҳои 60-уми асри XIX Осиёи Миёна аз нигоҳи сиёсӣ ва ҷуғрофӣ ба империяи Россия ҳамроҳ карда шуда буд. Дар Тошканд генерал - губернатори Туркистон ташкил ёфт. Натиҷаи ин рӯйдодҳои сиёсӣ ангезаҳои зеринро пеш овард:

1. Низоҳҳои сиёсии дохилии хонигариҳои Осиёи Миёна аз байн рафт.

2. Россия низ мавқеи худро дар Шарқ аз нигоҳи стратегӣ таҳким бахшид.

3. Россия нисбат ба Осиёи Миёна аз нигоҳи сиёсӣ, иқтисодӣ, ҳарбӣ пешрафта буд. Аз ин рӯ, дар қисмати шимоли Осиёи Миёна ҳолати гузаштан аз зироат ба саноат андаке бошад ҳам, ҷараён мегирифт.

4. Низоми фаолияти бозорҳо, бонкҳо, ривочи тичорат, хоҷагии қишлоқ, роҳҳо ва ғ. андаке ҳам бошад назаррас гардид.

ВАЗЪИЯТИ ИЛМУ ФАРҲАНГ

Ҳамроҳ кардани Осиёи Миёна ба Россия на танҳо дар ҷодаи сиёсату иқтисодиёт тағйирот ворид сохт, инчунин дар соҳаҳои илм, таълим, фарҳанг ва ҷомеашиносӣ низ ҷунбишҳо ба вуҷуд омад.

Россия аз нигоҳи техника, саноат ва ихтироъкорӣ нисбатан пешрафта буд, зеро дар он ҷо капитализм марҳалаҳои баланди инкишофро аз сар мегузаронд. Дар чунин шароит ва бо чунин давлати нисбатан пешрафта ҳамроҳ кардани осоиёи Миёна, ба ҳаёти илмӣ, фарҳангӣ ва адабии тарафайн албатта, таъсири мутақобила ба назар мерасад. Зеро бе ашӯи хом рушди саноат низ аз имкон хориҷ мебошад.

Албатта, пас аз ҳамроҳкунӣ дар ҳаёти илмӣ, фарҳангӣ ва адабӣ тағйиротҳо рух додаанд. Вале ин ҳолат ба таҳсилоти мадрасавӣ таъсир нарасонида бошад ҳам, умуман дар системаи маорифи мардумӣ асар кард. Дар баъзе шахрҳои калони сернуфус мактабҳои русии маҳаллӣ ташкил карда шуда буд. То андозае забону адабиёти рус ва аврупоӣ ба қаламрави Осоиёи Миёна (қисмати шимолӣ минтақа) роҳ меёфт. Зухури чараёни маорифпарварӣ ва таҷдиди назар ба фарҳангу маънавиёт, усули таълим, мактабу маориф, соҳаҳои мухталифи афкори иҷтимоӣ, ҳаёти адабӣ хеле хуб ба мушоҳида мерасид.

Миҳим он аст, ки дар қаламрави Осоиёи Миёна матбуоти даврӣ зуҳур карда ва ҳар хел рӯзномахову маҷаллаҳо нашр мешуданд. Беш аз ин, дастгоҳҳои китобчопкунӣ, нашриётҳои хусусӣ фаол мешуданд, ки барои рушди ҳаёти фарҳангӣ-адабии кишвар хеле пурфоиди буданд. Бештар дар ин чараён нақши мактабҳои илмӣ-фарҳангии Қазон хеле калон аст. Бо ташаббуси ҳамин марказ мактабҳои нави тарҷумонӣ ба миён меомаданд. Ба ин восита адабиёт ва фарҳанги миллии бостонии халқи тоҷик эҳё мегардид, яъне аз нав ҷоп мешуд. Аз тарафи дигар, кутуби ҷопҳои Россия, Қафқоз, Эрон ва ғайра дар Осоиёи Миёна тарҷума ва нашр мешуданд.

Ба Россия ҳамроҳ кардани Осоиёи Миёна як ҷиҳати дигарӣ нисбатан пуарарзиши бурунмарзӣ низ дошт, ки ин кишвар бо як қатор кишварҳои ғарбӣ равобит пайдо менамояд.

ВАЗЪИЯТИ АДАБИЁТ ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX

Адабиёти нимаи дуюми асри XIX, ҳамчунон ки аз унвони мавзӯ низ пайдост, давоми мантиқӣ ва бевоситаи таърихи куҳанбунёди адабиёти тоҷик аст. Ин адабиёт тӯли чандин ҳазорсолаҳо, ки марҳалаҳои камолот мепаёмояд, аз бисёр бархурдҳо, монеаҳо, мушкилиҳову нобасомониҳо гузаштааст. Эҷодкорони ин адабиёт дар ҳар даври замон ҳамчун мафкурабардорону мунавварфикрони халқу миллати хеш чилва намудаанд. Онҳо гоҳе дучори бисёр шикастурехтҳо ва гоҳе ноили ҷумла пешравиҳо гардидаанд. Дар маҷмӯъ дар ҳама гуна даври замон, новобаста ба фишору таъқибҳо ҳолат ва рӯҳияи халқи худро ифода кардаанд.

Барои рушди ин адабиёт дар асрҳои миёна, махсусан ду омили марказӣ: яке идеологияи ҳукмрони давр - идеологияи исломӣ ва дигаре сохтори сиёсӣ-соҳти феодалии буд. Албатта, ин ду омил-яке омили идеологӣ ва дигаре иқтисодӣ дар рушду таҳаввули таърихи адабиёт нақши муайян гузоштаанд.

Нуфузи идеологияи исломӣ ғолибан дар соҳаи фарҳангу маориф басо бузург мебошад. Қонунҳои ҳуқуқии инсон ва ҷомеа дар асоси шариати исломӣ амал менамуд. Русуму ахлоқ ва низомии давлатдорӣ низ дар ҳамин замина созон дода мешуд. Бояд гуфт, ки адабиёт ойнаи таърихи ҳамон халқест, ки эҷодкор ба он халқ тааллуқ дорад. Ин на инъикосгари даврони муайяност, ки рӯзгори адиб дар он мегузарад. Аз ин нуқтаи назар, адабиёт воқеият, ҳақиқатро инъикос менамояд. Бинобар ин вобаста ба сиёсати давр ва сиёсатмадорон, яъне амирон, усули мамлакатдорӣ онҳо, дарбор ва мардум, муносибати соҳибмансабон бо халқ, ҳимояи адолати иҷтимоӣ ва ғайра дар ҳама даври замон муносибати адибон гуногун аст. Адибоне ҳам ҳастанд, ки дидаву дониста амири нолоиқу ноӯхдабароро ситоиш кардаанд ва зулму бедодҳои ӯро дар либоси адолатхоҳиву

мардумнавозӣ ба қалам меоданд. Баръакс, адибони дигар низ буданд, ки ба сиёсат ва ҷомеа назари танқидӣ доштанд. Онҳо дар осри худ нуқсону норасоихоро гоҳе пардапӯшона ва гоҳе ошкоро баён мекарданд.

Дар ин давра ягона доираи адабии овозадору шукӯҳманд доираи адабии Бухоро буд, ки бисёр қонунмандии рушду таҳаввули адабиётро муайян менамуд. Албатта, доираҳои адабии дурдаст мисли Бадахшон, Ҳисор, Хатлон ҳам буданд, вале ба ҷуз Бухоро инҳо чандон машҳур нестанд. Албатта, Бухоро ҳамчун қадимтарин маркази фарҳангӣ то ба охир нуфузи худро нигоҳ дошта тавонист. Дар нимаи дуҷоми асри XIX низ Бухоро яке аз машҳуртарин марказҳои адабӣ хидмати таърихии худро ба ҷо овард.

Маорифпарварон сараввал ба ҳамкасбони худ-адибони муосирашон таъсир расониданд. Ин буд, ки оҳангҳои ҳақиқатҷӯӣ, адолатхоҳӣ, башардӯстӣ, илмдӯстӣ, танқиди зулму золимӣ, мазаммати истисморгарон, ҳимояи фақирон ва ғайра дар ин аҳд хеле баланд-баланд садо додаанд. Чунончи, Шоҳин дар танқиди тоифаи мардумозор мегӯяд:

*Аз ин қавм умеди ёрӣ хатост,
Ки аз душман уммедворӣ хатост.
Аз ин фирқа донишкашон дарғузар,
Ҷу биншастӣ, аз хирқа афтӣ бадар.
Маро бину барзан ба ибрат духул,
Пасояндагонрост пешина пул,
Аз он рӯ зи гетӣ шикоят задам.
Зи гетӣ шикоят бағоят задам.
Ки дастур бофад ба ояндагон,
Ба абнои гетист ояндагон.*

Ба ҳамин тариқ, Шоҳин дар ғазалу маснавиҳояш аҳволи вазнини саҳт, амир ва ситамгарони атрофи ӯро танқид менамояд:

*Зи моли ятимон ситонанд боҷ,
Ба қуттои тамғо бубахшанд тоҷ.*

*Ба золим бароти аморат диҳанд,
Ки номуси мардум ба зорат диҳанд.*

Шоҳин дар «Тӯҳфаи дӯстон» таъкид менамояд, ки давлат бояд бунёди худро бар адлу адолат, ақлу хиради солим, ба илму маърифат ва росткориву садоқат, халқдӯстӣ гузорад. Агар чунин омилҳо ба назар гирифта нашаванд, он гоҳ чунин давлат умри дароз намебинад:

*Ҳамин аст расми чаҳонхусравон,
Ки доноситоянду душманситон.
Хилофи амирони ин марзу бум,
Ҳуморо надонанд фарқе зи бум.
Дареғо, ки ин аблаҳон беҳисанд,
Тавонгар ба зар, дар ҳунар муфлисанд.*

Возех, ки шоҳиди сиёсати ду амир-Музаффар ва Абдулаҳад буд, мегӯяд:

*Рафт то ҳадду камоли нуқсу нуқсони камол,
Соҳиби чаҳли мураккаб бошад он, к-ӯ аълам аст.
Дил ба нони хону оши косаи дунон мабанд,
Филмасал гар қурси хуришед аст в-ар Ҷоми Ҷам аст.*

ва ғайра. Пас аз он ки Осӣи Миёна бо Россия ҳамроҳ карда мешавад, чунон ки маълум аст, дар ин қаламрав дигаргуниҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ андозае рух доданд. Ҳатто боиси тавлиди чараёни нави мафкуравӣ - иҷтимоӣ гардид, ки ин чараён дар таърихи халқи тоҷик нақши басо созандае бозидааст. Ин равияи маорифпарварӣ буд, ки дар афкори сиёсӣ иҷтимоӣ ва фарҳангию адабии Осӣи Миёна таъсири бунёдӣ гузошт. Бунёдгузор ва тарғиботчии барҷастаи он нависанда, шоир, мутафаккир ва олими забардасти тоҷик Аҳмади Дониш буд. Нуфузи ин чараёни мафкуравӣ хусусан ба адабиёт хеле зиёд буд. Аз ин рӯ, Аҳмади Дониш аз шумори аҳли қалам

хамакидахо-шогирдони тавоно пайдо намуд, ки ҳар кадом дар таърихи бархурҳои мафкуравӣ ва солимгардонии ҷамъият саҳми арзанда гузоштаанд. Аз қабилӣ адибони маорифпарвари тоҷик, эҷодкорон: Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех, Абдулқодирхоча Савдо, Муҳаммад Шамсуддин Шоҳин, Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат ва дигарон буданд, ки ин равияи тозазухурро ҷонибдорӣ ва тарғиб мекарданд.

Дар эҷодиёти шоирони равияи пешқадам фош намудани нуқсонӣ норасоӣҳои сиёсатмадорон, амирон, ҳокимони маҳаллӣ, мансабдорону амалдорон, ҳимояи адолати иҷтимоӣ, маҳкум намудани истисмору зулм, беқадрии инсон ва ғ. буд. Инчунин, онҳо дар эҷодиёти худ илму фарҳанг, мактабу маориф, таълиму тадрис то андозае озодии инсон ва монанди инҳоро тарғиб менамуданд.

Аслан маорифпарварӣ ҷараёни идеологӣ-мафкуравӣ ва ҷунбиши фикрие буд, ки дар Аврупои Ғарбӣ тайи асрҳои XVII-XVIII сараввал дар Англия ва баъдҳо дар Франция зуҳур карда буд. Дар Аврупо маорифпарварӣ бо зуҳури синфи нави буржуазия ҳамчун табақаи иҷтимоӣ марбут буд. Агар ин падида бо ҷунин шакл дар Англия зуҳур карда бошад, дар Франция идеологияи маорифпарварӣ ҳамчун таҳкимбахши инқилоби буржуазӣ ба миён омад.

Дар мамлакатҳои Шарқ бошад ин ҷунбиши мафкуравӣ ва бедории фикрӣ алорағми бунёди пӯсидаи ҷомеаи феодалӣ ва инчунин дифои адолати иҷтимоӣ рӯи кор омадааст.

Маорифпарварон муқобили зулму ноадолатиҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, ҳуқуқӣ ва ғайра нафрати сӯзон доштанд. Ин яке аз хусусиятҳои характерноки ҷараёни маорифпарварӣ ва сифати фаолияти маорифпарварон мебошад.

Хусусияти дигари ин падидаи зеҳнӣ, ки қисман ба маорифпарварони тоҷик рост меояд, он аст, ки маорифпарварони рус дар осорашон тарзи зиндагии мардумони Аврупои Ғарбиро тарғиб кардаанд. Ин ҷанбаъ тибқи идеологияи исломӣ дар осори адибони мо хеле ҷузъӣ, дучор меояду халос. Зеро Аҳмади Дониш низ шаҳрсозӣ, усули мамла-

катдории Россияро дар киёс бо аморати Бухоро беҳтар меҳисобад. Вале дар масоили дигар: тарғиби маорифу илм, озодии инсон, муносибатҳои табақавӣ, ҳимояи адолат ва ғ. маорифпарварони мо низ ҳамфикрӣ доранд.

Хусусияти сеюми ҷолиби чараёни мазкур он аст, ки онҳо табақаҳои меҳнатии аҳоли, оммаи халқ ғолибан деҳқонро ҳимоя ва ҷонибдорӣ намудаанд. Инчунин, баҳри беҳбудии аҳволи мамлакат ва оммаи мардум ва роҳҳои халосӣ аз инқирозро мувофиқи ҷаҳонбинии хеш пешниҳод намудаанд.

Масалан, Аҳмади Дониш дар осори адабӣ, фалсафӣ, сиёсии худ қафомондагиро бесаводӣ, иртиҷопарастӣ, ноодилӣ, золимпешагӣ ва нолоиқии амирони Манғитро хеле хуб фош мекунад. Дар асарҳои ӯ фикрҳои тағйир додани тартиботи давлатии аморати Бухоро, ислоҳи кулли тартиби мактабу маориф, таълими асримиёнагиро ба миён гузошта буд. Албатта, қазоватҳои ин мутафаккир ва ҷасурии ӯ ба ҳаёти маънавии ҷамъияти онрӯзаи Бухоро ва эҷодиёти шоирони пешқадами муосири Аҳмади Дониш бе-таъсир намонд. Аз ин рӯ, эҷодкорони муосири ӯ ақидаҳои ин мутафаккиро вобаста ба ҷаҳонбинии худ тарғиб намуда, ҷонибдорӣ кардаанд. Яъне мавзӯҳои танқиди нуксонҳои ҷомеа, кӯтаҳназариву нодонии зимомдорон, беадолатиро ноодилии амирон, паст будани сатҳи рӯзгори мардум ва нигоҳ доштани халқ дар бенавоино қашшоқӣ ва ғайраро дар осори худ ҷой додаанд.

Пеш аз ҳама худи Аҳмади Дониш дар асари беназири худ «Наводир-ул-вақоъ», ба хусус дар бобҳои «Фаромӯшхона», «Дар васоёи фарзандон ва баёни ҳақиқати касбҳои пешаҳо» ва ғайра, ки ҳангоми сафарҳои ба таври муқоисавӣ ба мушоҳида гирифта буд, хеле барҷаста тасвир кардааст. Ҳамфикрони Аҳмади Дониш, шоирони тавоно, нависандагон Возех (дар асари худ «Савонех-ул-масоилик ва фаросих-ул-мамолик»), Шамсуддин Шохин (дар осори лирикӣ: қасида, ғазалҳо, китбаҳо, маснавии «Тӯҳфаи дӯстон» ва асари мансураш - «Бадоеъ-ус-саноеъ» ва дигарон таълимоти Донишро тақвият додаанд.

Аҳмади Дониш андешаҳои худро на танҳо дар асарҳои адаби - бадеӣ, балки дар асарҳои дигари худ, ба хусус дар асари сиёсиаш - «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» аз низому қонуни давлатҳои фарангу (Аврупову) Русия ва қисми афзалияти онҳо аз усули кишвардории Бухоро ба миён гузоштааст.

Албатта, маорифпарварии Аврупои Ғарбӣ ва Россияро бо маорифпарварии Осиёи Миёна як шуморидан зоҳирпарастии маҳз хоҳад буд. Маорифпарварии Осиёи Миёна дар қисм бо Россия ва Аврупо то андозае дигархелтар буд. Яъне ин чараён дар қаламрави Осиёи Миёна бештар алорағми сиёсати аморат буд, ки оммаро дар хориву зорӣ, бесаводиву ҷаҳолат нигоҳ медошт.

Дигар ин ки маорифпарварони Осиёи Миёна гуногунтабақа набуданд. Зеро табақаҳои дигари ҷамъияти онрӯзаи Бухоро моҳияту мӯҳтавои ин чараён ҳанӯз фаро нагирифта буд. Аз тарафи дигар, ҳанӯз дар нимаи дуоми асри XIX миқдори маорифпарварон низ чандон зиёд набуданд. Барҷастатарин намояндагони чараёни мазкур: Аҳмади Дониш, Возех, Шоҳин ва чанд тан аз наздикону ҳамфикрони онҳо мебошанд.

Аҳмади Дониш ба муқобили сохтори мавҷуда ва зимомдорон беибо эътироз менамуд. Мо наметавонем ҳукму муҳокимаҳои ӯро ормону орзу ном бидиҳем. Зеро ӯ бо қатъияти том ба натиҷаҳои мушаххас расида буд, ки мегӯяд: «Ва ин фармонфармоён, ки ҳоло мо «ҳазрати амир» ва «ҷаноби вазираш» мехонем, онҳо монанди чорпоян, балки аз онҳо ҳам гумроҳтаранд. Ба далели аҳкоми шаръия ҳар соате чанд мартаба ба азли эшон зоҳир мегардад ва касеро инқилобӣ ҳукми эшон низ нахоҳад гардид». Чунин тарзи муҳокимаронӣ хоси Аҳмади Дониш буда, пайравони ӯ то ба ин поя нарасида буданд. Вале дар ҳар сурат, бартариҳои онҳо дар ҳамин буд, ки онҳо Аҳмади Донишро фаҳмида буданд.

Афқору андеша ва ақидаҳои Аҳмади Дониш ба чараёни рушду инкишофи пешқадамони адабиёти он рӯзгор таъси-

ри фаровони мусбат гузошт. Зумрае аз адибони пешқадами он замон дар тахти нуфузи ҳамон ғояҳо буданд ва аз ин нигоҳ дар иртибот бо афкору ақоиди Аҳмади Дониш як навъ консепсияи алоҳидаро ҳимоя ва тарғиб менамуданд. Ин ҳавза ва ин доираи мунавварфикронро метавон мактаб ё равияи ҷорӣ маорифпарварӣ қаламдод кард.

Дар афкор пешқадами сиёсиву иҷтимоии нимаи дуюми асри XIX ҷараёни маорифпарварӣ барои бедории фикри миллӣ, баҳри худшиносии халқу миллат ва истиклолҳои замина гардид.

Афкор ва ақоиди маорифпарварӣ дар ин аср дар адабиёти бадеӣ ба воситаи жанрҳои адабӣ баён мегардид. Муҳим он аст, ки як зумра адибони тараққиохо пешқадам ба моҳияти осори маорифпарварии Аҳмади Дониш пурра сарфаҳм нарафтаанд. Аз ин ҷост, ки ин адибон дар осори худ ақоиди Аҳмади Донишро инкишоф надодаанд. Ин адибон ба монанди Музтариб, Исомаҳдум, Ошиқ, Шаръӣ, Мирзо Абдулазими Сомӣ ва дигарон мебошанд, ки онҳо дар рушду инкишоф ва тарғиби афкори маорифпарварӣ чандон саҳм надоранд. Аниқтараш, онҳо маорифпарварии танҳо асри худро як андоза ҳис кардаанду халос.

Ҳол он ки таъсири осори Аҳмади Дониш дар қаламрави Осиёи Миёна хеле хуб паҳн гардида буд. Нуфузи ақоиди Аҳмади Дониш на танҳо ба ҳаммиллатони ӯ, балки ба халқҳои дигари Осиёи Миёна низ бетаъсир намондааст. Аз ҷумла осори мутафаккири тоҷик Аҳмади Дониш ба эҷодиёти муосирони дигари ӯ Муҳаммадхоча Муқимӣ (1850- 1903), Зокирҷон Фурқат (1858-1909), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзӣ (1889-1929) ва дигарон таъсири фаровон гузоштааст.

Ин адибон низ аз осори Аҳмади Дониш баҳра бардошта, дар эҷодиёти онҳо ҳимояи фақирон, танқиди зулму золимӣ, ноадолатӣ, мазаммати худоҳиву худпарастӣ, бераҳмӣ, авомфиребӣ, тарғиби илму маориф, маърифату фарҳанг ва ғайра хеле амиқ саҳеҳ ба мушоҳида мерасад.

Умуман, осори Аҳмади Донишро эҷодкорон Возех, Шохин, Асирӣ, Савдо, Ҳайрат, Мирзо Сироч ва дигарон хеле хуб пазируфта буданд. Зеро онҳо низ андешаҳои танқидии худро фошофош баён кардаанд. Масалан, Мирзо Сирочи Ҳаким дар асари худ «Тӯҳафи аҳли Бухоро» менависад: «Бубинед, ки илму сарват кори миллати Урупоро ба кучо расонида, беамаливу танбалӣ кори мо, аҳолии Осиёи Миёнаро ба чӣ пояи пастӣ кашонида. Зиндагии онон ба чӣ вусъат гузарон, мо мардум ба чӣ машаққату хорӣ? Қаҳвахонаҳои сарибозории онон аз иморати аъёни мо ҳазор дараҷа беҳтару поктар. Ай вой бар мо, вой бар мо!» ва ғайра.

АДАБИЁТИ ДАРБОРӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ОН

Адабиёти дарборӣ аслан чараёни адабиест, ки одатан дар шакли маҳфилҳои адабӣ дар дарбори подшоҳон, ҳокимон ва амирон фароҳам омада, одатан аз сиёсати роиҷи давр ва идеологияи ҳукмрон ҳимоя менамуд. Аз асри XI сар карда ба ин адабиёту эҷодкоронаш маликушшуаро роҳбарӣ менамуд. Маликушшуароро бошад бевосита худи амир таъйин менамуд. Ин адабиёт дар аҳди маорифпарварӣ низ давом мекард. Аз навъҳои лириқӣ жанри асосии дарборӣ қасида буда, аз навъҳои қасида бошад, қасоидаи мадҳӣ бештар ба назар мерасад. Навъҳои дигари хурди лириқӣ: ғазал, қитъа, рубоӣ, дубайтӣ, тарҷеот, мусаммаат ва ғ. низ ҳафт, вале на мисли қасоиди мадҳӣ.

Аз осори мансур бошад, бештар сиёсатномаҳо, дастурмулукҳо, дастурулфузалоҳо ва ғ. низ ҳарактерноканд.

Дар адабиёти дарборӣ тазкираву тазкиранигорӣ низ дар ин давра хеле пеш рафтааст.

Яке аз хусусиятҳои аввалиндараҷаи адабиёти дарборӣ аз нигоҳи мазмуну мӯҳтаво он аст, ки мадҳу ситоиш мавзӯи асосӣ ва айёшиву бодапарастӣ мавриди тасвири он мебошад. Ин ҳолат, албатта, сабақати адабиро пеш меорад ва ба ин восита ҳокимон рӯ ба шеърӯ адаб оварда дар дарбори

худ бехтарин суханварон, сохибистеъдодҳоро чамъ меоваранд.

Албатта, дар асрҳои миёна чунин ҳам шудааст, ки адибон зимни доварихои шоирона, дар фахрияҳо ҳусни ашъори худро баён намуда, нуқсонҳои шуароӣ дарбориро низ нишон додаанд. Агар бодикқаттар мушоҳида карда шавад, дар ашъори шоирони дарбор бештар тамаллуқ ба назар мерасад. Аз ин ҷост, ки бисёр шоирон: Низомӣ, Саной, Аттор, Мавлавӣ Чалолуддини Балхӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Камол, Ҷомӣ, Бедил ва дигарон дар ашъори худ шоирони тамаллуқро танқиду мазаммат намудаанд. Вале дар ҳар сурат адабиёти дарборӣ низ сар то сар беҳудаву ёва нест. Ин адабиёт низ дар заминаи суннат рӯида, дар ҳамин замина рушду таҳаввул менамояд. Адабиёти дарбориро бо адабиёти берун аз дарбор на бояд муқобил гузошт. Шоироне ҳам буданд, ки дар дарборҳо зиндагӣ ва эҷод кардаанд, вале дар ашъори онҳо оҳангҳои хеле қаввӣи халқӣ дучор мешавад. Аз ҷама муҳим он аст, ки саҳми он адиб дар ғановати маърифати адабии дарбору дарборӣ хеле бузург мебошад.

Саҳми дарборҳо дар рушду таҳаввули илми адабиётшиносӣ низ назаррас аст. Аз ин рӯ, дар миёни қувваҳои адабии дарбор, шоирону нависандагони ин ҳавзаҳои сиёсии адабӣ, тазкиранависон ҳам зухур кардаанд, ки онҳо ду хизмати таърихӣ ба ҷо овардаанд: яке зикри шумораи шоирон, ному насаби онҳо, мақому мартабаи онҳо, шахсияту муносибати онҳоро баён кардаанд. Дигаре намунаҳои эҷодиёти эшон, пояи шоирии онон, ҳунари суханвариҳои онҳо ва хусусиятҳои ҷудоғона ва ё фардии эҷодиёти шуароӣ дарборӣ ва ғайраро таъкид намудаанд. Ин ду ҷанбаҳои арзиши илмӣ-адабии осори тазкиравии олимони адабиётшиносии дарборӣ мебошанд.

Дар нимаи дууми асри XIX чандин тан тазкиранависон умр ба сар бурдаанд ва асарҳои эшон то кунун маҳфуз мондааст, ки зикри баъзе аз онҳо барои донишмандони адабиёти ин давра хеле аҳамиятнок мебошад.

Яке аз чунин асарҳо ё худ тазкираҳо ба қалами Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ тааллуқ дошта «Тӯҳфат-ул-аҳбоб фӣ тазкират-ул-асҳоб» ном дорад. Маълум аст, ки муаллифи ин асар шоир, маорифпарвар, олим, нависанда ва мутафаккир мебошад. Ин тазкира соли 1871 таълиф гардидааст. Он аз он ҷиҳат низ муҳим аст, ки дар бораи 130 нафар адибони Осиёи Миёнаи асри XIX маълумот медиҳад. Аз осори ин адибон намунаҳо зикр намуда, хусусияти ашъори онҳо, хусну қубҳи эҷодии онҳо ва ғайраро қайд менамояд. Ин тазкира соли 1914 аз ҷониби Мирзо Салимӣ ном донишманд бо такмилу иловаҳо ба таъб расидааст. Аниқтараш М.Салимӣ тазкираи мазкурро ба таъб расонида, ба он 80 нафар шоирони дигари охири асри XIX ва ибтидои садаи XX-ро илова менамояд. Аз ин ҷост, ки тазкираи Возеҳ аз нигоҳи зикри шумораи қувваҳои адабӣ ва аз лиҳози овардани намунаҳои ашъори онҳо, аҳамияти илмӣ-адабӣ дорад. Он барои омӯхтани адабиёти давр ва умуман баҳри тадқиқи таърихи адабиёти тоҷик хидмат менамояд.

Инчунин, дар ин давра тазкиранависони дигар зиндагӣ ва эҷод кардаанд, ки тазкираҳои онҳо низ ҳар кадом дорои аҳамияти илмӣ - адабӣ мебошанд.

Тазкиранигорони дигари давра, ки дар инкишофи илми адабиётшиносӣ саҳми сазовор гузоштаанд ва тазкираҳои онҳо, ки суннати мазкурро дар ин давра рушд бахшидаанд, инҳоянд.

Яке аз тазкиранависон, ки худ шоир низ ҳаст, эҷодкори дарборӣ Афзал Махдуми Пирмастӣ мебошад, ки ӯ соли 1900 ба хидмати дарбор дохил шудааст. Ӯ аз солҳои ҳукмфармоии амир Абдулаҳад (1885-1910) бо супориши ин ҳоким ба навиштани тазкираи худ оғоз кардааст. Тазкираи Афзал Махдуми Пирмастӣ «Афзал-ут-тазкор фӣ зикр - уш- шуаро ва-л-ашъор» ном дорад.

Дигар аз тазкиранависони ин давра Абдуллоҳхочаи Абдӣ аст, ки ӯ соли 1904 асари худ - «Тазкират-уш-шуаро» ва ё «Тазкираи Абдӣ», ё ин ки «Тазкират-уш-шуарои мутаахиринаи Бухоро»-ро (номҳои як тазкира) таълиф менамояд.

Ин тазкира аз 28-боб (мақсад) иборат буда, дар бораи 118 нафар адибон ва намунаҳои асори онҳо маълумот медиҳад.

Ҳамчунин яке аз тазкиранависони маъруфи замон Мирсиддиқи Ҳашмат мебошад, ки ӯ ду тазкира таълиф намудааст.

Тазкираи аввали Ҳашмат, ки солҳои 90-уми асри XIX таълиф шудааст, «Тазкират-уш-шуаро» ном дошта, аз ду қисм иборат мебошад. Қисми аввали тазкираи мазкур дар бораи 85 нафар адибон ва қисми дуюми он доир ба рӯзгору осори 88 тан шоирон маълумот медиҳанд. Дигар аз тазкиранависони маъруфи давраи мазкур Мулломуҳаммад Ҳоҷӣ Неъматуллоҳ ибни Қозӣ Шарафуддин аст, ки ӯ бо таҳаллусҳои «Нозук» ва «Мӯхтарам» шеър мегуфтааст. Мӯхтарам соли 1910 асари худ - «Тазкират-уш-шуаро»-ро таълиф менамояд. Ин тазкира дорои арзиши баланди илмӣ-адабӣ буда, дар бораи рӯзгору осори 175 тан қувваҳои адабӣ маълумот медиҳад.

Арзиши тазкираҳои дар боло номбашуда, пеш аз ҳама аз ин иборат аст, ки агар дар давраҳои пешин дар аср як тазкира ё худ дар ду-се аср як тазкира бошад, дар ин давра суннати адабии мазкур хеле ва хеле инкишоф ёфтааст. Аз тарафи дигар, ахбори як ё ду тазкира баъзан такрор, гоҳо якранг мебошад. Вале чун тазкиранигорон зиёд шаванд, тазкираҳо низ бештар бошанд, арзиши илмӣ-адабии онҳо афзуда, маълумоти онҳо қобили муқоиса мебошад.

Дар ин аср шоирону нависандагони зиёде зиндагӣ ва эҷод кардаанд, ки онҳо, аз як тараф, анъанаҳои адабиро эҳё намуда, ба он умри бардавом бахшидаанд. Аз тарафи дигар, онҳо бо эҷодиёти манзуму мансури худ рӯҳия, ахлоқ, урфу одат, зиндагии ҳамаҷуз ва тафаккури бадеӣ-эҷодии халқи тоҷикро дар нимаи дуюми асри XIX ифода кардаанд. Аз сабаби он ки тазкираҳо ва тазкиранигорон зиёданд, адабиёти давраи мазкур хеле хуб қазоват ҳам шудааст.

Баъзе адибони ин давра дар таърихи адабиёт, ба дostonҳои ишқӣ-романтикии наздик ба ҳазорсола мӯҳри чамбасти гузоштаанд. Охири адибе, ки дostonи «Лайлӣ

ва Мачнун» эҷод кардааст, ё худ охириин эҷодкоре, ки дostonи «Юсуф ва Зулайхо»-ро таълиф намудааст, Чунайдуллоҳи Ҳозик ба шумор меравад ва ғайра.

Дар адабиёти давраи мазкур бузургтарин падидаи сиёсӣ-таърихӣ, мафкуравӣ-ичтимоӣ чунбиши фикрии маорифпарварӣ аст. Ин чараёни мафкуравӣ, ки тавассути мактаби адабии Аҳмади Дониш заминагузорӣ шуд, дар таърихи халқи тоҷик нақши бузурги созандагӣ дорад. Аз ин нигоҳ, ин яке аз хидматҳои бузурги таърихии адабиёти бадеии тоҷик ба шумор меравад. Зеро ин чараён ҳамчун зухуроти таърихӣ тавассути адабиёти бадеӣ кашф шудааст. Муҳим он аст, ки на танҳо тафаккури муосирон, балки фикри мутааххиринро низ тағйир дод. Арзиши мероси адабии Аҳмади Дониш, пеш аз ҳама дар кашфи ҳамин падидаи аср мебошад. Ин чараёни сиёсӣ-таърихӣ на танҳо ба худшиносии халқи тоҷик ва чараёни ташаккули он гардид, балки дар ҳамин ҷо ба худшиносии халқҳои дигари Осиёи Миёна низ мусоидат намуд.

Дар тарғиби он нақши пайравони Аҳмади Дониш, адибони маъруфу соҳибистеъдод Шамсуддин Шохин, Раҳматуллоҳи Возех, Абдулқодирхочаи Савдо, Муҳаммадсидиқи Ҳайрат ва дигарон хеле бузург аст. Онҳо дар дарки падидаи мазкур то ба сатҳи Аҳмади Дониш нарасида бошанд ҳам, дар тарғибу ташвиқи андешаҳои ӯ саҳми бунёдӣ гузоштаанд

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО:

1. Дар нимаи думи асри XIX дар Осиёи Миёна чӣ тағйироти сиёсӣ рӯй дод?
2. Ба Россия ҳамроҳ кардани Осиёи Миёна барои мардумони қаламрави мазкур чӣ дод?
3. Доир ба вазъияти илму фарҳанг дар ин давра чӣ медонед?

4. Омилҳои пайдоиши ҷараёни маорифпарвариро шарҳ диҳед.

5. Вазъияти адабиёти тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX-ро нақл кунед.

6. Кадом омилҳои инкишофи таҳаввули адабиёти ин давраро медонед?

7. Марказҳои адабии адабиёти давраи мазкур кадомҳоянд?

8. Ҷараёни маорифпарварӣ ва хусусиятҳои онро номбар кунед.

9. Аҳмади Дониш дар инкишофи илму фарҳанги ин давра чӣ гуна мақом дошт?

10. Доир ба адабиёти дарборӣ ва хусусиятҳои он маълумот диҳед.

11. Кадом тазкираҳои дар ин аҳд таълифшударо медонед?

12. Доир ба тазкираи «Тӯҳфат-ул-аҳбоб фӣ тазкират-ул-асҳоб»-и Возеҳ маълумот диҳед.

13. Арзиши илмӣ-адабии тазкираҳои ин давра аз чӣ иборат аст?

14. Кадом адибони пайрави Аҳмади Донишро медонед?

МУҚАҒАЛӢ МАҚАТАЕВ

Муқағалӣ Мақатаев 9 феврал соли 1931, ҳар вилояти ҳозира Алмаато, ноҳияи Наринқул, деҳаи Шалкуде ба дунё омадааст. Солҳои 1954-1961 дар радиои қазок – баранда, дар деҳаи мактаб муаллим шуда фаъолият менамояд. Дар таҳририятҳои “Қазоқистони сотсиалистӣ”, “Шароит ва маданият”, “Жулдиз” ва дар иттифоқи навишандагони Қазоқистон хизмат менамояд. Эҷодиёти аввалини ӯ соли 1948 дар газети “Советтик шекара” навишта мешавад. Номи Муқағалӣ бо поэмаи “Аппасионата” ба халқ паҳн мегардад. Ӯ дар шеърҳои “Армисиндар, достар”, “Қарлиғашим келдин бе?”, “Дариға журек”, “Аққулар уйиқтағанда” ҳақиқатҳои он замонаро ошкора баён кардааст. “Кудиретти комедиясинин”, “Тамук” – и Данте, “Сонеттерин” – Шекспир, ва баъзе эҷодиётҳои Уолт Уитменро ба забони қозоқӣ тарҷима кардааст.

САДОНОКҲОИ КЎТОҲ (ҲАРАКАТҲО) ДАР ҚОФИЯ

Дар системаи кофияи шеърӣ форсӣ - тоҷикӣ мафҳумҳои ҳ а р ф, ҳ а р а к а т ва ҳ и ч о мақоми махсус доранд. Ин қоида ба забоншиносӣ ва шеършиносии мо аз забони арабӣ омадааст. Дар алифбои арабӣ мафҳуми ҳарф ва мафҳуми ҳаракат аз ҳамдигар тафовут доранд. Ҳарфҳо навишта мешаванд ва шакли муайян доранд, аммо ҳаракатҳоро наменависанд, фақат ҳангоми хондан талаффуз менамоянд.

Гоҳе ҳаракатҳоро дар мавриди зарурӣ мегузоранд. Ин ҳаракатҳо бо номҳои «забар» ё «фатҳа» (а), «зер» ё «қасра» (и) ва «пеш» ё «замма» (у) маъмуланд. Дар забоншиносии имрӯза ҳаракатҳоро (яъне, а, и, у) садонокҳои кӯтоҳ меноманд.

Ҳарфҳо дар якҷоягӣ бо ин ҳаракатҳо, яъне садонокҳои кӯтоҳ ҳичоро ба вучуд меоранд.

Ҳарфҳои «алиф», «во» ва «й» дар алифбои арабиасоси тоҷикӣ овози садонокро медиҳанд ва онҳоро барои фарқ кардан аз ҳаракатҳо садоноки дароз мегӯянд, ки «о», «ӯ» («у») ва «ӣ» мебошанд. Ҳамин тарик, дар илми кофия ҳ а р ф ҳ о (ҳамсадо ва садонокҳои дароз) ва ҳ а р а к а т ҳ о (садонокҳои кӯтоҳ) иштирок менамоянд.

Мо дар боло доир ба ҳарфҳои кофия маълумот додем ва барои ҳар кадоми онҳо мисолҳо овардем. Ҳоло дар хусуси ҳаракатҳои кофия (садонокҳои кӯтоҳ), ном ва мавқеи онҳо дар р е ш а и қ о ф и я маълумот медиҳем.

Дар илми кофия садонокҳои кӯтоҳро, ки дар сохтани решаи кофия иштирок менамоянд, ҳ а р а к а т ҳ о и қ о ф и я меноманд. Аксари донишмандони илми кофия ба ҳар як ҳаракат ном ниҳодаанд. Ҳаракатҳои кофия шаштоянд: р а с, и ш б о ъ, ҳ а з в, т а в ч е ҳ, м а ч р о, н а ф о з.

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар байте номи ҳаракатҳои қофияро чунин ба назм овардааст:

*Расу ишбоу ҳазву тавҷеҳ аст,
Боз маҷрову баъд аз ўст нафоз.*

Аз ин ҳаракатҳо чортояш дар қ о ф и я и м у қ а й я д ме-
ояд (рас, ишбоъ, ҳазв ва тавҷеҳ) ва дутои дигараш (маҷро
ва нафоз) ба қ о ф и я и м у т л а қ тааллуқ дорад. Ба таври
дигар гӯем, ҳаракатҳои р а с, и ш б о ъ, ҳ а з в ва т а в џ е ҳ
пеш аз ҳарфи равӣ, аммо ҳаракатҳои м а ч р о ва н а ф о з
баъди равӣ меоянд. Насируддини Тӯсӣ аз ҳарфҳои аввали
номи ҳаракатҳои қофия ибораи «Роҳати ман»-ро () сохта-
аст (бо хуруфи арабӣ), ки барои ба осонӣ дар хотир нигоҳ
доштани номи ҳаракатҳо ба хонанда ёрӣ мерасонад, яъне
аз р а с ҳарфи «р», аз ишбоъ ҳарфи алиф (яъне, «о»), аз ҳазв
ҳарфи «ҳ», аз тавҷеҳ ҳарфи «т», аз маҷро ҳарфи «м» ва аз
нафоз ҳарфи «н».

Ҳаракатҳои қофия дар алифбои имрӯза шакли овозӣ
ва ҳарфӣ надоранд, аз ин рӯ, аз аввал маъниҳои луғавӣ ва
истилоҳии онҳоро шарҳ дода, сипас дар асоси мисолҳои
шеърӣ шакл ва мавқеи онҳоро дар р е ш а и қ о ф и я нишон
медихем.

1. Рас калимаи арабист, маънои луғавиаш ибтидои чизе;
чохи кӯҳна буда, дар илми қофия ҳаракати пеш аз т а ъ с и с
ро гӯянд. Рас садоноки кӯтоҳи «а» аст, ки дар решаи қофия
пеш аз ҳарфи «о», яъне таъсис дар назар дошта мешуд.
Рас фақат ба ҳарфҳои арабӣ тааллуқ дошта, дар навишти
имрӯза ифодаи ҳарфӣ надорад.

2. Ишбоъ калимаи арабист, маънои луғавиаш сер кар-
дан, пур кардан буда, дар илми қофия ҳаракати ҳамсадоест,
ки дар қофия ба вазифаи д а х и л меояд, яъне садонокҳои
кӯтоҳи «а», «и» ва «у», ки дар байни д а х и л ва р а в ӣ чой
гирифтаанд.

Мисол:

*Қофия дар асл як ҳарф асту ҳашит онро табаъ,
Чор пешу чор пас, он нуқта инҳо дойира.
Ҳарфи таъсису дахилу ридфу қайд, он гоҳ равӣ,
Баъд аз он васлу хуруҷ асту мазиду нойира.*

Дар ин қитъа калимаҳои д о й и р а в а н о й и р а қофия, чузви «- ойира» решаи қофия буда, садоноки дарози «о» т а ь с и с , ҳарфи «й» д а х и л , садоноки кӯтоҳи «и» и ш б о ь , ҳарфи «р» р а в и и м у т л а қ ва ҳарфи «а» в а с л мебошад.

Дар калимаҳое, ки ба вазифаи қофия омадаанду дар таркибашон ҳаракати ишбоъ доранд, хеле кам аст. Масалан:

Калимаҳои «муборакӣ»-ю «ровакӣ» қофия, чузвҳои «-оракӣ» ва «- овакӣ» решаи қофия буда, ҳарфи «о» т а ь - с и с , ҳарфи «р» (дар калимаи «ровакӣ» ҳарфи «в») д а - х и л , садоноки кӯтоҳи «а» и ш б о ь , ҳарфи «к» р а в ӣ ва ҳарфи «й» васл аст.

3. Ҳазв калимаи арабист, маънои луғавиаш баробар кардани ду чиз бошад. Дар илми қофия садоноки кӯтоҳеро (а, и, ў) гӯянд, ки пеш аз ҳарфи қайд омада бошад.

Мисол:

*Набандад то сари нофи замин санг,
Намонад дона дар нофи замин танг.*

(Бозор Собир)

Дар ин байт (вазнаш-Ҳазачи мусаммани мақсур) калимаҳои «санг» ва «танг» қофия, чузви «-анг» решаи қофия буда, садоноки кӯтоҳи «а» ҳ а з в , ҳарфи «н» қ а й д , ҳарфи «г» равии муқайяд мебошад.

Аксари муҳаккикони таърихи адабиёт дар ин ақидаанд, ки такрори ҳазв дар қофияҳои муқайяд (қофияҳое, ки дар он ҳарфи равӣ бо ҳарфи в а с л начаспидааст) ҳатмӣ, вале дар қофияҳои мутлақ (қофияҳое, ки дар онҳо ҳарфи р а в ӣ бо ҳарфи в а с л часпидааст) шарт нест.

Мисол:

*Барафканд, ай санам, абри биҳиштӣ,
Заминро хилъати урдибиҳиштӣ.
Замин бар сони хунолуда зебо,
Ҳаво бар сони нилолуда муште.*

(Дақиқӣ)

Дар ин чор мисраъ (вазнаш-Ҳазаҷи мусаддаси маҳзуф) калимаҳои «биҳиштӣ», «урдибиҳиштӣ» ва «муште» қофия, ҷузвҳои «-иштӣ», ва «-уште» решаи қофия буда, ҳарфи «ш» қ а й д, ҳарфи «т» равии мутлақ, ҳарфи «й»-и «биҳиштӣ»-ю «урдибиҳиштӣ» ва «е»-и «муште» в а с л, садоноки кӯтоҳи «и»-и «-иштӣ»-ю «у»-и «-уште» ҳазв мебошанд. Азбаски қофияи ин абёт қофияи мутлақ аст, яъне баъди ҳарфи р а в ӣ («т») ҳарфи в а с л («й»), дар калимаи «муште» «е» омадааст, ҳаракати ҳ а з в тақрор нашудааст.

Дар рубоии Ҳабиб Юсуфӣ:

*Боз о, ки дил аз омаданат маст шудааст,
Аз шавкати ту зӯру забардаст шудааст.
Дил аз ту чи сарбаланд гаштааст, ки кӯҳ
Дар пеши баландии сараш паст шудааст.*

Калимаҳои «маст», «забардаст» ва «паст» қофияи муқайяд, ҷузви «- аст»-и ҳарсе калима р е ш а и қ о ф и я буда, ҳарфи «с» қ а й д, ҳарфи «т» равии муқайяд ва садоноки кӯтоҳи «а», ки пеш аз ҳарфи қайд омадааст, ҳ а з в мебошад. Азбаски қофияи ин байтҳо муқайяд аст, ҳ а з в тақрор гардидааст.

Тақрори ҳ а з в дар қофия оҳангнокии шеърро зиёд мекунад, барои ҳамин, шоирони тавонои адабиёти гузашта ва имрӯзаи форс-тоҷик дар қофияи мутлақ низ ҳазвро тақрор кардаанд.

4. Тавҷеҳ калимаи арабӣ буда, маънои луғавиаш ба сӯи чизе рӯ овардан, мурочиат кардан мебошад. Дар илми қофия яке аз ҳаракатҳои қофияи муқайядро гӯянд. Тавҷеҳ садоноки кӯтоҳест (а, и, у), ки дар қофия пеш аз равии муқайяд омада бошад.

Мисол:

*Қазоқистон, сари ҳар санги ту бар ман Ватан аст,
Бари ҳар буттаи хори ту бароям чаман аст.*

Дар байт (вазнаш - Рамали мусаммани махбуни максур) калимаҳои «Ватан» ва «чаман» қофия буда, ҳарфи «н» равии муқайяд, садоноки кӯтоҳи «а», ки пеш аз равии муқайяд омадааст, тавҷеҳ мебошад.

Муҳаққиқони илми қофия дар ин ақидаанд, ки тақрори тавҷеҳ дар қофияҳои муқайяд ҳатмӣ, вале дар қофияҳои мутлақ шарт нест. Мисол:

*Аз паси тиреза духтар мегирист,
Навниҳоли ғунҷаи тар мегирист.
Завқи ноҷури муҳаббат дар дилаш,
Дам ба дам бо сӯзи дигар мегирист.
(Гулназар)*

Дар ин шеъри Гулназар (вазнаш - Рамали мусаддаси максур) калимаҳои «духтар»-у «тар»-у «дигар» қофия, чузви «-ар»-и ҳарсе калима решаи қофия буда, ҳарфи «р» равии муқайяд ва садонокӣ кӯтоҳи «а», ки пеш аз равии муқайяд омадааст, тавҷеҳ мебошад. Чи тавре ки мебинед, дар ин се калима ҳаракати тавҷеҳ тақрор шудааст.

Мисоли дигар:

*Дунё наарзад он ки парешон кунӣ диле,
Зинҳор бад макун, ки накардаст оқиле.
Гар ман суҳан дуруст бигӯям, ту нашнави,
Беҷаҳд аз ойина набарад занг сайқале.*

Дар абёти боло (вазнаш - Музореи мусаммани ахраби макфуфи махзуф) калимаҳои «диле»-ю «оқиле»-ю «сайқале» қофия буда, ҳарфи «и» (дар қофияи «сайқале» ҳарфи «а»-и дуҷум) т а в ч е ҳ, ҳарфи «л» р а в и и м у т л а қ, ҳарфи «е» васл мебошад. Чи тавре ки мебинед, дар ин се қофия ҳаракати т а в ч е ҳ тақрор нашудааст, сабаб он аст, ки т а в ч е ҳ бо равии мутлақ омадааст. Азбаски тақрори т а в ч е ҳ оҳангнокии шеърро зиёд мекунад, аксари шоирони гузашта ва имрӯзаи адабиёти тоҷик дар қофияи мутлақ низ ҳаракати тавҷеҳро тақрор кардаанд.

5. Мачро калимаи арабист, маънои луғавиаш пӯшида, ҷои равон шудани об буда, ба маънои истилоҳӣ номи яке аз ҳаракатҳои қофияи мутлақ аст. Дар асл мачро садоноки кӯтоҳи «а» мебошад, ки дар қофияи мутлақ баъди р а в ӣ омада, ҳарфҳои ро, ки ба вазифаи в а с л омадаанд, ба ҳарфи раӣ пайваст менамояд.

Шояд дигар садонокҳои кӯтоҳ, яъне ҳаракатҳои и, у ба вазифаи мачро оянд, аммо аз мисолҳои, ки то имрӯз дастраси мо шудааст, маълум гардид, ки қариб дар ҳама маврид фақат садоноки «а» ба вазифаи мачро омадааст.

Мисол:

*Раият ба зулми ту чун олиманд,
Зи зулми ту бар якдигар золиманд.
(Ҷомӣ)*

Дар ин байт (вазнаш - Мутақорибӣ мусаммани максур) калимаҳои «олиманд»-у «золиманд» қофия буда, решаи ҳарду қофия «-олиманд» аст, ки ҳарфи «о» таъсис, ҳарфи «л» да х и л, садоноки «и» и ш б о ь, ҳарфи «м» р а - в и и м у т л а қ, садоноки кӯтоҳи «а» м а ч р о, ҳарфи «н» в а с л ва ҳарфи «д» х у р ӯ ч мебошанд. Такрори мачро дар қофия ҳатмист.

6. Нафоз калимаи арабист, маънои луғавиаш гузаштани чизе ба чизе, берун шудани тир аз нишона, дар илми қофия номи яке аз ҳаракатҳои қофияи мутлақ ро гӯянд. Нафоз садоноки кӯтоҳест (а, и, у), ки дар қофияи мутлақ баъди васл омада бошад. Мисол:

*Гар дил зи ғами ёр напардохтанистеш,
Бо ӯ ҳама вучӯҳ дарсохтанистеш.
(аз «Ал-мӯъҷам»)*

Дар ин байт (вазнаш - Ҳазачи мусаммани аҳраби макфуфи максур) калимаҳои «напардохтанистеш» ва «дарсохтанистеш» қофия, ҷузви «-охтанистеш» решаи қофия буда,

харфи «о» ридфи муфрад, ҳарфи «х» ридфи мураккаб, ҳарфи «т» рави мутлақ, садоноки кӯтоҳи «а» маҷро, ҳарфи «н» васл, садоноки кӯтоҳи «и» нафоз, ҳарфи «с» хурӯҷ, ҳарфи «т» мазид, ҳарфҳои «е» ва «ш» ноӣи рамебошанд. Садонокҳои кӯтоҳеро, ки баъди хурӯҷи мазид меоянд, низ нафоз меноманд.

Мисол:

*Ин дил, ки ба зулфи дилбаре бастемаш,
Ҳар чанд гусаст, боз пайвастемаш.*

(Котиб)

Дар ин байт (вазнаш - Ҳазачи мусаммани аҳраби мусаммани мақбузи абтар) калимаҳои «бастемаш» ва «пайвастемаш» қофия, чузви «-астемаш» решаи қофия буда, садоноки кӯтоҳи «а»-и аввал ҳазв, ҳарфи «с» қайд, ҳарфи «т» рави мутлақ, ҳарфи «е» васл, ҳамсадои «м» хурӯҷ, садоноки «а»-и дуум нафоз ва ҳарфи «ш» мазид мебошанд. Такрори нафоз дар қофияи мутлақ хатмист. Қофияе, ки дар решаи он ҳаракати нафоз омада бошад, хеле кам аст. Мисолҳо барои ҳаракатҳои қофия:

1. Мисол барои ҳаракатҳои **ишбоъ, маҷро ва нафоз:**

*Ёри маҳру мойилашташ,
Ҳарчи хоҳад, ҳосилашташ,*

Мисол барои ҳаракати ҳазв:

*Гар сӯзи дилам як нафас оҳиста шавад,
Аз дуди дилам роҳи нафас баста шавад.*

(Қамоли Исфаҳонӣ)

Мисол барои ҳаракати тавҷех:

*Ҳадисе аз лабаш гуфташ, даҳони гунча бо ҳам шуд,
Чу номи абрӯяш бурдам, аз ин пушти қамон ҳам шуд.*

(Котиби Туршезӣ)

Мисол барои маҷро:

*Агар ба давлат ба Рӯдакӣ наместонам,
Аҷаб макун сухан аз Рӯдакӣ на кам донам.*

(Абӯзиро)

Мисол барои нафоз:

*То кай ба хуни дидаву дил парваремашон,
Аз раҳ бурун раванду ба роҳ оваремашон.*

(Ҷомӣ)

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО:

1. Дар илми қофия ҳарф ва ҳаракат аз ҳамдигар чӣ фарк доранд?

2. Кадом ҳаркатҳо ба қофияи муқайяд тааллуқ доранд?

3. Мисолҳои шеърӣ оварда, ҳаракатҳои қофияи муқайядро нишон диҳед.

4. Кадом ҳаракатҳо баъди ҳарфи рави меоянд?

5. Дар хусуси ҳаракатҳои қофияи мутлақ маълумот диҳед.

6. Дар байти зери Ҷомӣ:

*Сабзаҳо навдаида ёр наёмад,
Тоza шуд боғу он нигор наёмад.*

Калимаҳои «ёр» ва «нигор» ба кадом навъи қофия дохил мешаванд?

7. Ҳаракатҳои қофия бо кадом номҳои машҳуранд?

8. Кадом ҳаракатҳо пеш аз ҳарфи рави меоянд?

9. Маъноҳои луғавию истилоҳии **р а с с у и ш б о ь у х а з в р о гӯед.**

10. Ҳаракате, ки пеш аз ҳарфи **қ а й д** меояд, чӣ ном дорад?

11. Кадоме аз ин ҳаракатҳо дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ истифода намешаванд?

12. Тафовути байни ҳаракатҳои **и ш б о ь у м а ч р о р о** фаҳмонед.

13. Ҳаракати дахил чӣ ном дорад?

14. Умумият ва тафовути ҳаракатҳои ишбоъ ва маҷроро фаҳмонед.

15. Дар қофияҳои «ғорат» ва «ишорат»-и ин байти Ҳофиз:

*Биё, ки турки фалак хони рӯза горат кард,
Ҳилоли ид ба даври қадаҳ ишорат кард.*

садоноки кӯтоҳи «а» и ш б о ъ а с т ё м а ч р о ?

16. Маъниҳои луғавӣ ва истилоҳии ҳ а з в ро гӯед.

17. Мисоли шеърӣ оред, ки дар он ҳаракати тавҷеҳ омада бошад.

18. Нафоз чист?

19. Ҳаракате, ки баъди ҳарфҳои хурӯчу мазид меояд, чӣ ном дорад?

20. Ин байти Ҷомиро аз ёд кунед ва шарҳ диҳед:

*Расу ишбоу ҳазву тавҷеҳ аст,
Боз маҷрову баъд аз ўст нафоз.*

АХМАДИ ДОНИШ

*Хунар кадом, ки бо ман нагашт
рӯй ба рӯй.
Кадам илм, ки бо ман накард,
истиқбол?*

Нависандаи забардаст, шоир ва мутафаккир Аҳмад Махдуми Дониш, ки бо лақаби «Калла» ҳам шӯҳрат дорад, соли 1826 дар Бухоро таваллуд шудааст. Падари Аҳмад Мулло Мирносир ном дошта, аслан аз тумани Шофирком буда, баъдҳо барои таҳсил ба Бухоро омада муқимӣ шудааст.

Падару модари Аҳмади Дониш аз аҳли фазл буданд. Аз ин рӯ, ӯ саводи ибтидоиро пеши модари бузургвораи баровардааст. Баъдтар Мулло Мирносир писарашро дар овони 12-солагӣ, яъне соли 1838 ба мактаби қоригӣ месупорад.

Соли 1842 Мулло Мирносир писарашро аз он мактаб гирифта, ба мадрасаи медахад. Аҳмади Дониш дар баробари таҳсили мадраса, инчунин нозуқиҳои ҳунари хаттотию лавҳакории китобхоро хеле хуб ёд мегирад. Ӯ барои таъмини зиндагӣ ва кӯмак ба хонаводаашон девонҳои шоиронро бо хати зебои худ хаттотӣ ва бо ҳунари valóи хеш лавҳакорӣ менамуд. Аз ин рӯ, ӯ дар ин ҳунарҳо низ ба тезӣ дар Бухорои онрӯза шӯҳрат пайдо мекунад.

Аҳмади Дониш ҳамаи илмҳои ҷорӣ замонашро аз қабилӣ забони арабӣ, мантиқ, нучум, ҳайат, табиӣёт, риёзиёт, фалсафаи калом, тиб, таърих, адабиёт ва шеършиносиро хеле хуб аз худ менамояд.

Баъдҳо яке аз олимони шарифи дарбор, ки ба Аҳмади Дониш ҳақи устодӣ доштааст, ин марди шариф сармуҳандиси дарбор буда, ба Дониш некӣ намуда, ӯро ба дарбор даъват менамояд. Аҳмади Дониш ба пешаи хаттотӣ ва асосан маслиҳатчии амир оид ба илми нучум дар дарбор ба фаъолият мепардозад. Пас аз вафоти устодаш Амир Насруллоҳ соли 1855 Аҳмади Донишро сарвори мактаби муҳандисону меъморои дарбор ба ҷои устодаш таъйин мекунад. Ӯ боз ҳам ба амир наздиктар мешавад ва нуфузаш ниҳоят беш мегардад. Ин аст, ки дар ҳаллу фасли бисёр масъалаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва илмию маданияи мамлакат амир аз Аҳмади Дониш маслиҳат мепурсад. Яъне Аҳмад ҳамчун яке аз тавонотарин олимони пазируфта мешавад. Бинобар ҳамин ҳам Аҳмад таҳаллуси худро «Дониш» интихоб кардааст. Хусусан, амир дар илми нучум ягонаи замони будани Аҳмади Донишро ҳис намуда, дар ин ҷода низ танҳо бо маслиҳати ӯ амал мекунад.

Соли 1857 сафорати амир азми Петербург карда буд. Ин сафорат бо сардор элчӣ Муллоҷони Мирохур бояд ба вукӯъ мепайваст. Ҳадафи сафорат таъзия бар вафоти подшоҳи рус - Николаи I ва табрики ба тахт нишастани Александри I буд. Сафари мазкури сафорат дар шаҳри Петербург се моҳ давом намуда, ҳайати сафорат бояд дар ин муддат ба як қатор корхонаҳои саноатӣ, ёдгориҳои маданияву таърихӣ, китобхонаву музейҳо ва марказову доираҳои илмию фаннии пойтахти Россия ошно мешуданд. Чунин ҳам шуд. Аҳмади Дониш ва дигар бузургони қаламрави Бухоро таҳмин мекарданд, ки шояд шаҳре, ки дар зебӣ ба шаҳрҳои Осиёи Миёна рақобат мекарда бошад, нест.

Аҳмади Дониш акнун фаҳмид, ки гумони ӯ ва ҳамақидаҳояш ботил будааст. Сохтори давлатӣ ва усули мамлакатдорӣ, донишу ҷаҳонбинии амиру аморат ва ғайра то ҷӣ андоза пучу бемаънӣ ва ноӯҳдабароёна буда, фарсахҳо аз пешравию давлатҳои ғарбӣ, ба хусус, аз Россия қафо мондаанд. Аҳмади Дониш қарор дод, ки мушоҳидаҳояшро ба амир хоҳад гуфт ва амир хоҳишҳои Донишро амалӣ

хоҳад намуд. Албатта, маълум нест, ки амир маслиҳату машваратҳои Донишро то кадом андоза пазируфта буд. Вале ин ҷиҳат маълум аст, ки амир Насруллоҳ соли 1860 вафот намуд ва ба тахт амир Музаффар ба тахт нишаст. Ин амир бештар ба хушомадгӯён тавачҷӯҳ дошта, ба олимон чандон эътиборе намедод.

Соли 1866 қўшунҳои рус ба Тошканд ҳучум мекунанд. Амир ба муқобили онҳо меҳезад. Аҳмади Дониш ин амали амирро носавоб ҳисобида бошад ҳам, амир ўро гўш намекунад. Дар натиҷа Бухоро аз Россия саҳт шикаст хурда, ҳам товони ҷанг ва ҳам як қатор заминҳояшро низ аз даст медиҳад.

Соли 1869 амир Музаффар барои изҳори дўстӣ ва мустаҳкам гардонидани иртиботи ду кишвар сафорати навбатӣ омода месозад. Аҳмади Донишро котиби сафорати мазкур таъйин мекунанд. Аҳмади Дониш дар ин сафар Россия ва мамолики Аврупоро боз ҳам амиқтар меомӯзад. Бори дигар яқин соҳт, ки амиру аморат хеле аз давлатдорӣ дуранд. Ў дар ин бора менависад: «Салотини Бухоро дар боби суфаро (элҷиҳо) одамони камтамул ва бедонишро ихтиёр кунанд, ба гумони он ки асрори давлати мо фош нагардад... Ва ҳол он ки ихтиёри ин маслак айни безебӣ ва беназмии давлат бошад».

Баъди бозгашт амир Музаффар ба Аҳмади Дониш рутбаи илмию ифтихории «Ўроқ»-ро медиҳад. Зеро Дониш обрӯи Бухороро ҳимоя намуда, бисёр масъалаҳоро бар нафъи Бухоро ҳал карда буд. Аз ин рӯ, амир ўро ба яке аз мансабҳои баланди давлатӣ таъйин карданӣ мешавад. Аҳмади Дониш ба тезӣ розӣ нашуда, то андозае корро ба таъхир меандозад. Зеро Аҳмади Дониш каме пештар ин қасидаро дар васфи амир Музаффар суруда буд, ки ҷое дар он қасида овардааст:

*Шунидаам ки ҳақиме, ки подшоҳонро
Ба чанд тоифа бояд кушод роҳи висол:
Нахуст олими доно ба илми дин, зи усул
Фурӯро бишиносад ба ҷумлаи аҳвол.*

*Дигар табиби масеҳодаме, ки гоҳи касал,
Барад зи тинати гул сардии насими шимол.
Дигар дабири ҳумоюнхате, ки гоҳи рақам
Ниҳад зи хушқадамӣ бар рухи Уторуд хол.
Дигар, суханвари шоир, адиби болиғфан,
Ки васфи шоҳ кунад дар чамеи ҳолу муҳол (л).
Дигар мусаввири Беҳзоддасту Моникилк,
Ки нақшаи фалаку арзро кашад тимсол.
Вучуди ҳар як аз ин қавм зеби мамлакат аст,
Ҳузури ҳар як аз ин фирқа мулкрост чамол...*

Вале амир Музаффар ниҳоят кӯтоҳназарӣ зоҳир намуда, ба сари мамлакат шиканчаҳои зиёде овард. Зеро Россия ба Бухоро ҷанг эълон кард. Ин дафъа ҳам Бухоро шикаст дид ва амир Музаффар шартномаи сулҳ имзо карду розигӣ ба супоридани товони ҷанг дод.

Пас аз ин амир соли 1869 ба Петербург сафорати нави худро омода месозад. Аҳмади Дониш боз ба ин ҳайат дохил карда мешавад. Ин дафъа Дониш сармушовир таъйин мегардад.

Охирҳои соли 1873 ҳайати сафорат фиристода мешавад, ки Дониш дар ин сафар се моҳ дар он ҷо мемонад ва марти соли 1874 ба Бухоро бармегардад. Александри II дар ин сафар ба Аҳмади Дониш таваҷҷӯҳи бештар зоҳир менамояд. Дар ин сафар Дониш андешаҳои худро ба таври ҷудогона дар «Рисола дар назми тамаддун ва «таовун» дохил намулдааст. Ӯ баъдтар ин рисолаи худро ба таркиби «Наводир-ул-вақоъ» ҷойгир кардааст. Таклифҳои Дониш ба амир писанд наафтод ва аз ин рӯ, амир Аҳмади Донишро аз Бухоро дур кард. Баъдтар амир Аҳмади Дониш ба Ғузор ва пас аз чанде ба Наҳрнай мефиристонад.

Соли 1885 дар Бухоро тағйирот ба вучуд меояд. Дар ин сол амир Музаффар вафот мекунад ва ба тахт писари ӯ Амир Абдулаҳад соҳиб мешавад. Ин амир худро илмдӯст нишон дода, Аҳмади Донишро аз Наҳрнай ба Бухоро даъват мекунад.

Аҳмади Дониш ба Бухоро омада, танҳо ба фаъолияти илмӣ-эҷодӣ мепардозад. Ӯ тӯли солҳои дароз дар дарбор кӣ будани амирони манғитиро донист ва омӯхт, ки аз онҳо умеди некӣ нест. Се сафари Аҳмади Дониш ба Россия ӯро ба кишвари пешрафтаи аврупоӣ, усули мамлакатдорӣ, низоми сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва ғайра шинос намуд. Пеш аз ҳама, Аҳмади Дониш фарҳанги миллӣ, илм ва таърихи миллиро хеле хуб медонист. Аз ин рӯ, ӯ дар назария қиёс намуд, ки ҳукуматдорони Бухоро аз ин падидаҳо умуман хабар надоранд. Онҳо танҳо бо роҳи зӯрӣ, қатл, зиндон мардумро дар чаҳорчӯбаи сиёсат нигоҳ медоранду ҳукумат мекунад. Аҳмади Дониш тавассути Россия то андозае ба Аврупои Ғарбӣ низ шиносӣ пайдо намуд. Зеро ӯ бо шахсиятҳои ҷудоғона ошно гардида, як андоза онҳоро омӯхт. Масалан, Аҳмади Дониш соли 1869 ҳанӯз дар шаҳри Тошканд бо П.И.Пошино ном тараққиҳохи рус шинос шуда, бисёр масъалаҳои иҷтимоиро бо ӯ машварат мекунад. Ӯ худ дар сафари аввалааш бо яке аз шарқшиносони рус В.Григорев дар Оренбург чандин мулоқотҳо барпо намуда буд. Аҳмади Дониш бо намоёндагони артиши Россия низ шинос гардида, бо онҳо ҳам сӯҳбат дошт. Аз он ҷумла, бо полковники рус Колзаков (дар сафари сеюм) ва дар бозгашти ҳамин сафар аз Тошканд то Шаҳрисабз бо капитан Стремоухов шинос гардида бо онҳо дар мавзӯҳои гуногун сӯҳбатҳо меорояд.

Баъди сафарҳо Аҳмади Дониш мулоҳиза ва андешаҳои худро оид ба усули кишвардорӣ дар шакли китоб ба амир пешниҳод менамояд. Дар муқаддимаи он менависад, ки агар амир таклифҳои ӯро қабул накунад, ӯ ба дарбор ба роӣ фаъолият дар ягон мансаби давлатӣ нахоҳад омад. Зеро амир боисрору пайваста аз Аҳмади Дониш талаб мекард, ки ягон мансаби давлатиро қабул кунад. Таклифҳои Аҳмади Дониш ва кушодагӯиҳои ӯ амирро акнун хашмигин сохт. Амир дид, ки таклифҳои Аҳмади Дониш мавқеи ҳокимро суст мекунад.

Амир дигар Донишро на танҳо тақлиф накард, балки меҳост ўро аз худ дур нигоҳ дорад. Амир Музаффар боре ба наздикони худ гуфта будааст, ки: «Ман фалониро бо суфарои (элчиёни) давлат ба ҷониби Россия ҳамроҳ кардам, дар охир ба ман насиҳатгар шуд. Ман баъд аз ин ўро намефиристонам» Аҳмади Дониш пас аз фаҳмидани чунин ҷавобҳои ноадешидаи амир ба наздикони худ гуфтааст, ки: «Ман ҳам ба нӯкарии ин каллаҳарон толиб нестам».

Аҳмади Дониш соли 1889 аз мадрасаи Мири Араб як ҳучра мегирад ва танҳо ба корҳои илмӣ-эҷодӣ машғул мешавад. Яъне он корхоеро, ки то ин муддат ба итмом нарасонида буд, хотима мебахшад.

Поёни умри ин мутафаккир низ дар Бухоро гузаштааст. Ў дар байни моҳҳои март-апрели соли 1897 дар шаҳри Бухоро вафот кардааст.

МЕРОСИ АДАБӢ ВА ИЛМИИ АҲМАДИ ДОНИШ

Аҳмад Махдуми Дониш нависанда, шоир, мутафаккир, файласуф ва ҷомеашиноси бузурги тоҷик аст, ки тӯли 71-соли умри хеш аз ӯ осори гаронарзиши адабӣ-бадеӣ ва илмӣ боқӣ мондааст. Осори Дониш гуногунмавзӯӣ, серсоҳа ва серпахлу буда, доир ба мӯҳтавои осор ва арзиши он худи адиб чунин ишора дорад:

*Ҳунар кадом, ки бо ман нагашт рӯй ба рӯй.
Кадам илм, ки бо ман накард, истиқбол?*

АСАРҲОИ АҲМАДИ ДОНИШ

1. «Манозир-ул-кавокиб» («Манзараи ситораҳо»). Асари мазкур доир ба илми нучум-ситорашиносӣ буда, оид ба мавқеъ, мақому ҳолати ситораҳо, ҷойгиршавии онҳо ва зуҳури бисёр ҳаводису воқеоти марбути ситораҳо ва ғайра баҳс мекунад. Муаллиф ин асари худро ба яке аз дӯстонаш бахшидааст. Санаи таълифи китоб соли 1865 мебошад.

2. **«Рисола фӣ аъмол ил-кӯра»** («Рисола доир ба амалиёт бо кӯра»). Аҳмади Дониш дар ин рисола оид ба кашфиёти илмии асри худ, доир ба кайҳон маълумоти нодири илмӣ медиҳад. Хусусан, баъди мулоқоти ӯ бо капитани рус Стреомухов, ки капитан ба Дониш ду глобус: ҳам глобуси замин ва ҳам глобуси саморо тӯҳфа менамояд. Аз ин рӯ, Дониш баъзе ахбори тоза оид ба чанбаъҳои ҷуғрофӣ ва астрономӣ медиҳад.

3. **«Таодули хамсаи мутаҳайира»** («Ҳаракати панҷ ситора»). Ҳадафи Аҳмади Дониш ҷойгиршавӣ ва ҳаракати Уторуд, Зӯҳра, Миррих, Муштарӣ ва Зуҳал буда, рисолаи мазкур низ ба илми нучум бахшида шудааст. Яъне ҳар яке аз ин ҷирмҳои самовӣ бо хосиятҳои ҷудоғонаи худ шарҳ дода мешавад. Аҳмади Дониш ин асарашро соли 1883 дар шаҳри Ғузор таълиф намудааст.

4. **«Меъёр-ут-тадайюн»** («Ҳадди диёнат»). Аҳмади Дониш ба масъалаҳои муҳимми сиёсӣ, иҷтимоӣ, ахлоқӣ, тарбиявӣ ва ҷамъиятиву ҳуқуқӣ аз нигоҳи илми шариат низоми муайян таъйин менамояд. Ҳадафи муаллиф амиру аморат ва сохтори роҳбарии ҷомеаро, ки аҳли диёнат мебошанд, ба адлу адолат ва инсоф даъват мекунад. Дониш ин асарро соли 1894 таълиф намудааст.

5. Дар мероси илмии Аҳмади Дониш боз як асари таърихӣ ӯро низ метавон номбар кард, ки мутахассисон онро **«Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития»** - ном ниҳодаанд. Дар ин асар сари қудрат омадани амирони манғития аз Дониёл то Абдулаҳад маълумот дода мешавад. Асар оид ба шахсияти амирон, усули кишвардорӣ онҳо, муносибатҳои дохилӣ-дарборӣ ва хориҷӣ онҳо, хусусан бо Россия, ҳолати раият ва ғайра хеле маълумоти пурарзишу судманд медиҳад, ки дар ин бора баъдтар маълумот хоҳем дод.

Мероси адабии Аҳмади Дониш асосан аз анвои гуногуни манзум ва мансур иборат мебошад. Осори манзуми Аҳмади Дониш жанрҳои хурди лирикӣ: ғазал, қасида, рубой, қитъа ва ғайраро дар бар мегирад. Адиб ин шаклҳои

шеърро дар вақтҳои гуногун эҷод кардааст. Осори манзуми Дониш дар шакли пароканда дастрас шудааст. Ӯ осори манзуми худро дар шакли девон ба таври алоҳида боқӣ нагузоштааст.

Мавзӯҳо ва мундариҷаи ғоявии ашъори Аҳмади Дониш гуногун буда, дар онҳо васфи инсонҳои соҳибкасбу соҳибмаърифат, хунарварону санъаткорони хоричӣ, дӯстию рафоқат, хислатҳои неки одамӣ, тарғиби маданияти пешқадам, васфи хираду дониш, некиву накӯкорӣ, адлу адолатхоҳӣ, васфи илму фарҳангу хунар ва ғайра мебошад. Масалан, дар ин қитъа шоир зоҳирпарастии инсон, ба шакл тавачҷӯх намудани касон, очилу шитоб, бесабриро танқид мекунад. Баръакс сабру таҳаммул, ботинбинӣ, рӯ овардан ба сират-маънавиёти инсон, подоши ҳаётро ҷонибдорӣ мекунад. Ӯ таъкид мекунад, ки инсон пок ба дунё меояд, набояд нопок равад, балки пок бояд зиндагӣ кунад ва пок биравад. Ӯ мегӯяд:

*Ба шакли ҳаياتи инсон зи раҳ марав зинҳор,
Тавон ба сабру таҳаммул шинохт ҷавҳари мард.
Агар на пок бувад, аз бало нахоҳад ҷаст
В-агар дар асл бувад пок, сабр хоҳад кард.*

Албатта, мавзӯи ишқ ва исёнҳои қалбии инсонӣ, эҳсосоти нозуки одамӣ ва васфи маҳбубаву назокати гуфтори ошиқ яке аз мавзӯҳои ҷовидона дар таърихи адабиёт мебошад. Ин яке аз мавзӯҳои асосии лирикаи Аҳмади Дониш низ ҳаст. Чунончи, дар ин ғазал мегӯяд:

*Абрӯи чун ҳилоли ту ҷонро шиқор кард,
Мижғони обдори ту дил беқарор кард.
Дастӣ булӯрранги ту қадри гуҳар шиқаст,
Лабҳои чун ақиқи ту ёқут хор кард.
Аз хоки тираҳан чу намуд он тани ҳарир,
Олам нур аз таровати бӯи баҳор кард.
Калпӯши зар, ки маст ба торақ ниҳодааст,*

*Бо қомати чу дурру гуҳар интишиор кард.
Ту осмону ман чу замин, чун кунам, валеқ,
Лутфи дигар ба бӯсаам уммедвор кард.*

Ғазали мазкур хеле хуб аст, вале дар ҳар сурат хунармандона нест. Зеро Аҳмади Дониш нависандаи забардаст, мутафаккир, файласуфу чомеашинос аст. Ашъори ӯ пеш, аз ҳама, бо ягон сабабе, баҳонае ва ё дар мавридҳои зарурӣ рӯи қор омадааст.

СОХТ ВА МУНДАРИҶАИ «НАВОДИР-УЛ-ВАҚОЕЪ»

«Наводир-ул-вақоeъ» дар мероси адабии Аҳмади Дониш мавқеи марказӣ дорад. Ин асар заҳмати 15-сола ва маводи яқумраи гирдовардаи муаллиф аст. Нависанда ба таълифи асар соли 1870 оғоз намуда, онро соли 1885 ба итмом расонидааст. Таълифи ин асар муаллифи онро миёни аҳли чомеаи онрӯзаи Бухоро ҳамчун адиби тавоно ва мутафаккири забардаст шиносонид. Аҳмади Дониш дар ин асар бисёр масъалаҳои муҳимми фалсафино иҷтимоиро, ки мавриди қазовати файласуфон ва мутафаккирони гузашта буд, аз дидгоҳи нав ва дар аҳди бархурдҳо бо тамаддуни Аврупоӣ ба таҳлилу тасвир гирифтааст. Аз ин рӯ, «Наводир-ул-вақоeъ» барои бедории фикрӣ, барои чунбиши мафкуравии миллат ва умуман муосирони Аҳмади Дониш, пайравони ӯ ва зиёиёни пешқадами охири асри XIX ва ибтидои садаи XX таъсири амиқу дақиқ гузоштааст. Зеро солҳои таҳсил дар мадраса, робита бо дарбору дарбориён, махсусан сафарҳои ӯ ба Россия, муносибат бо олимони ҳарбиён, сиёсатдорони Аврупо ҷаҳонбинӣ ва тафаккури ӯро нисбат ба сиёсат ва иқтисодиёти аморати бухоро тағйир дода буд.

Соҳтори асар. «Наводир-ул-вақоeъ» аз нигоҳи соҳту таркиб бисёр ҷолиб аст. Асар хати яқлукти дорои сужети муайян нест ва қисматҳои сужетро ҳам дар бар намегирад. Асар дар маҷмӯъ аз бисту се боб иборат мебошад, вале

боби 15-уми он фарқ дорад. Зеро ин боб «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» ном дошта, дорои муқаддима ва се боби ҷудоғона мебошад, ки баъдтар онро шарҳ хоҷем дод. Бобҳои «Наводир-ул-вақоеъ» гуногунмавзӯ буда, ҷаҳордаҳ боби асар таҳлилу тадқиқи муаллиф аст, ки дар боби понздаҳ ҷамъбасти он ба сифати як навъ рисолаи ҷудоғона оварда шудааст.

Умуман, ҳамаи бобҳои асар аз нигоҳи ғояву мазмун ва мақсади муаллиф ба ҳам як навъ пайванди мантиқӣ дошта, яке дигарро тақвият медиҳад, пурра мекунад. Мушоҳидакор ё таҳлилгар, ки баёни бобу нақли ҳикоят низ ба ӯ тааллуқ дорад, шахсияти олиму доно, мутафаккир ва ҷомеашиноси бузургест, ки Шарқро бо тамоми ҷузъиёт ва Ғарбро ҳам хуб медоннад. Метавонад мушоҳидакор шахсияте бошад, ки ҷаҳонбинии ниҳоят васеъ, сафаркарда, таълимдида ва қиёскунанда бошад. Дар асл чунин ҳам ҳаст. Аҳмади Дониш ҳамчун ҷомеашинос ҷамъиятро бе сардор имконпазир медонад. Аз ин рӯ, дар «Наводир-ул-вақоеъ» оид ба тарбияи авлоди инсон, муносибати ниҳоят ҷиддӣ ва эҳтиёткорона нисбат ба фарзандон ва тарбияи мунтазами онҳо, хусусан оид ба ахлоқ ва муомилаи табақаҳои ҷамъиятӣ, ахлоқи табақаҳои ҳукмрон, риояи адолат ва маҳкум намудани ноадолатӣ, нақши амир, қозиву муфтӣ, вазиру қушбегӣ ва ғайра дар бобҳои ҷудоғонаи асар андешаҳои шахсии худро баён намудааст.

Аҳмади Дониш маориф, таҳсил ва таълиму тарбияро асоси ҷомеа медонад. Вай барномаи таҳсил, сабку усули таълим, китобҳои дарсӣ, ҷараёни дарсҳо ва ғайраро дар таълимдиҳандаҳои Бухорои замони муаллиф, яке аз масъалаҳои марказии асари худ медонад.

Масъалаҳои мазкур дар бобҳои «Дар таҳқиқи ҳукуки абавайн (падару модар) ва ҳадду ҳукуки онҳо», «Дар таҳқиқи матои дунё ва ҳақиқати муомилоти он», «Дар васоёи фарзандон ва баёни ҳақиқати касбу пешаҳо» ва ғ. хеле бо далелу бурҳони қотеъ баён шудааст.

Мазмуну мӯхтавои асар. Мазмуни мухтасари «Наводир-ул-вақоеъ» тақрибан чунин аст:

Муқаддима. Дар ин чо муаллиф сабаби таълиф шудани асарро бо мазмуну мундариҷаи он зикр мекунад.

Боби якум. «Дар таҳқиқи ҳуқуқи абавайн...» Оид ба тарбияи фарзандон ва шинохти падару модар аст.

Боби дуум. «Дар таҳқиқи матои дунё ва ҳақиқати муомилоти он». Дар ин боб бештар кормандони корҳои давлатӣ ва фаъолияти онҳо ба таҳлил гирифта шудааст, ки бояд онҳо маънавияти бой дошта бошанд, то аз ҳарисӣ парҳез кунанд.

Боби сеюм. «Дар таҳқиқи таърихи олам ва тафтиши ҳудусу қидам». Ҳатто аз унвони боб пайдост, ки оид ба пайдоиши олам ва умуман фалсафаи офариниш баҳс рафтааст.

Боби чаҳорум. «Дар иллати нақбати уқало ва сабаби давлати суфаҳо». Дар ин боб оид ба сабабҳои бадбахтии оқилон ва хушбахтии бедонишон баҳс меравад. Аҳмади Дониш таъкид мекунад, ки инсон маҳз ба хоҳири манфиатҳои моддӣ талош наварзад, балки бештар ба маънавият таваҷҷӯҳ зоҳир намояд. Бояд инсон танҳо нафърасони ҷомеа бошад.

Боби панҷум. «Дар ҳикояти фаромӯшхона ва баёни қурби соат».

Боби шашум. «Дар ҳикояти Ҳочӣ ва манофеи сафар ва ҳислати занон» Доир ба саргузашти марди бухорӣ, ки ба саёҳат баромада хеле тӯлонӣ сафар кардааст, нақл карда мешавад.

Боби ҳафтум. «Дар ҳикояти Абулқосимӣ ва сафари русия».

Боби ҳаштум. «Дар сафорати Абулқодирбек ва аҷоибҳои чашни Руссия».

Боби нӯҳум. «Дар ҳикояти гирдоби Искандар ва ғанои марди аҷамӣ».

Боби даҳум. «Дар таҳқиқи ишқу муҳаббати ҳақиқӣ ва маҷозӣ ва одоби ишқбозӣ». Ин боб низ мисли дигар бобҳо бо усули суолу ҷавоб навишта шудаанд.

Боби ёздаҳум. «Дар одоби никоҳ ва баёни хусусияти модаршӯ».

Боби дувоздаҳум. «Дар таҳқиқи қазову қадар» Дар ин бахш Аҳмади Дониш вучуди зиндагири дорои чор рукн: хӯрдан, пӯшидан, зану фарзанд кардан ва маскан сохтан медонад.

Боби сездаҳум. «Дар васоёи фарзандон ва баёни ҳақиқати касбҳову пешаҳо».

Боби чордаҳум. «Дар таҳқиқи рӯҳ ва нисбати тааллуки он ба абдон».

Боби понздаҳум. «Рисола дар назми тамадун ва таовун». Ин ягона боби «Наводир-ул-вақоъ» аст, ки комилан мустақил буда, аз муқаддима, се фасл ва хотима иборат мебошад.

Дар муқаддима сабабҳои пайдоиши одамай, хайри он ва ихтиёри ӯ дар ҷуст. ва ғ. баҳс рафтааст.

Фасли аввал - «Дар фазилати аморат ва раёсат ва муомилати салотин бо Ҳақ».

Фасли дуум - «Дар сулуки умаро бо сипоҳ ва хадам ва ҳашам».

Фасли сеюм - «Дар тариқи раиятдорӣ ва фуқаропарварӣ ва расидан ба гаври муҳоммии зердастон».

Хотима. Дар таъйини мулк ба нудамо ва муқаррабон.

Дар ин рисолаи хурд оварда мешавад, ки инсон шарифтарини махлуқот аст. Ҳама чиз барои инсон офарида шудааст. Зоти инсон аз ақли шарифа ва нафси касифа мураккаб аст.

Инсон бояд илму маърифат омӯзад ва аз рӯи илму маърифат ва ақлу фаросат роҳи дурустро паймояд.

Боби шонздаҳум. «Дар таҳқиқи ҳайати арз ва такаввунни маодин ва мо юносаба золика». Дар ин боб Аҳмади Дониш оид ба чинсҳои кӯҳӣ, конҳо, маъданҳои зеризаминӣ, заминчунбӣ, вулкониҳо маълумот медиҳад.

Боби ҳабдаҳум. «Дар фараҷ баъд аз яъсу хамул».

Боби ҳаждаҳум. «Дар наводири ҳолоти ашхос, ки аз ҷанги сибоъ ҷастанд».

Боби нуздаҳум. «Дар таъбири рӯёи ҳоила, ки далолат бар худуси воқеа мекард». Муаллиф доир ба хобҳои дидаи хеш ҳикоят мекунад. Ин хобҳо баъзе лаҳзаҳои шарҳиҳолии ҳуди муаллиф низ ҳаст. Яъне бисёр лаҳзаҳои тарҷумаиҳолии Донишро низ равшан месозад.

Боби бистум. «Дар таҳрири маъноии баъзе абёт, ки афозили аср истадъо намуда буданд». Дар ин боб Дониш баъзе байтҳои Бедилро шарҳу тавзеҳ медиҳад.

Боби бисту якум. «Ҳикояти бӯзинаи таббох».

Боби бисту дуум. «Дар маънии ҳадиси «Сақф-ул-ҷаннати аршу-р- Раҳмони ва баёни ҳашру Нашр».

Боби бисту сеюм. «Дар ташҳиси ахлоқи инсон». Аҳмади Дониш дар ин боб менависад, ки инсон дар ҳулку атвор мисли тилло ва нуқра аст, зеро тилло ва нуқра то ин ки холис шаванд, аз чандин кӯраву бӯта мегузаранд. Инсон ҳам бояд аз чандин таҷрибаҳои рӯзгор гузарад, то ин ки хислатҳои разилаву бади худро рафъ созад. Ӯ бештар аз сокинони ҷомеаи онрӯзаи Бухоро намунаҳо меорад. Барои он ки инсон оқил ва инсонии ҷоҳилро аз ҳам фарқ гузored, бояд онҳоро санҷид.

Лаҳзаҳои тарҷумаҳолии Дониш дар асар хеле зиёданд. Дар «Наводир-ул-вақоеъ» аз оғоз то анҷом мо нақши эҷодкори онро мушоҳида мекунем. Зеро аксари бобҳои асар ба тариқи суолу ҷавоби муаллиф бо образи асосии боб, ки дӯстони муаллиф мебошанд, сомон ёфтаад. Чунончи, дар боби панҷум «Дар ҳикояти фаромӯшхона ва баёни қурби соат» омадааст:

«Навбате муҳаррири сутурро бо ҷамъе аз дӯстон дар зиёфате иттифоқи маҷлисе афтод. Мизбон ба тақрибӣ ҳикояте овард, аз он чи бар ӯ гузашта буд. Ва ман чун гӯшу ҷашм ба иборат кушода доштам, сурати он базмро дар силки тақрир қашидам.

Мизбон чун аз нақизу радди сухани ёрон очиз буд, дар аксари муқаддимот муҳаррири сутурро ба шаҳодат мекашад, ки агар бовар надored ва дар шак бошед, аз меҳмон

пурсед, ки вай дидааст ва хуб шунида ва медонад ва дар аксари ин маорику мачолис расида ва хуб медонад.

Ва ман низ дар он чи дида будам ва яқин доништа, гувоҳӣ медодам...».

Агар дар ин бобҳо чараёни воқеаҳо ба тариқи суолу ҷавоб сурат гирифта бошад, дар баъзе ҳикоеҳои дигар адиб комилан саргузашти худро баён месозад. Масалан, бобҳои ҳафтуму ҳаштумро метавон номбар кард. Ин бобҳо сафарҳои Аҳмади Донишро ба Россия дар бар мегирад. Чунончи: «Навбате, ки ба масхуби Сайид Абдулфаттӯра ва рафоқати Абулқосим-бӣ ба сафорати Рус иттифоқи вуруд афтод, расм аст, ки дар ҷо элчиёро барои изҳори ҷоҳу дастгоҳи давлати хеш ва мачолису маҳофили бузург ва тамошоҳонаҳо имороти олия ва ҳазоину дафои мегардонанд ва бад-он тафоҳуру мубоҳот мекунанд...».

Ва билҷумла шабе мутарҷим аз қибали вазир омада, моро ба мачлисе «сурония» ном таклиф намуд. Бо ҷаҳор нафар дар он базм рафтем... Дар иморате рафеъ ва манеи олии зарандуд даромадем, мабно бар хонаҳо ва ҳуҷароти бисёр ва дарҳои ойинакорӣ ва аз ҳама дарҳо пардаҳои ҳарир фурӯҳишта, муштамил ба кату каровати зарнигор ва ойинаҳои ситабри бузург баробари қадди одамай ниҳода»... ва ғайра. Яъне фаол гардидани симои адиб дар ин боб, чунон ки маълум шуд, бештар ба назар мерасад. Зеро мушоҳидагар ва нақлқунанда худи адиб аст. Аз тарафи дигар, боби мазкур ҳолӣ аз ҳама гуна ҳаёлбофиву тасвирсозихост. Зеро муаллиф ҳар он чизеро мебинад, мушоҳида мекунад, онро айнан ба қалам меорад. Ин бобро метавон очерки сафарӣ номид. Воқеан чунин тарзи сафарноманависӣ дар таърихи адабиёти тоҷик аз Носири Хусрав («Сафарнома»-асари насрӣ) шакли манзуми он бошад аз Ҳоқонии Шарвонӣ («Тӯҳфат-ул-Ироқайн») оғоз шудааст. Давоми мантиқии боби ҳафт боби ҳаштум ба шумор меравад, ки «Дар сафорати Абдулқодирбек ва аҷоибҳои ҷашни Русия»-ном дорад. Ин боб низ мисли очерки сафарӣ буда, Аҳмади Дониш саргузашти худ ва мушоҳидаҳои са-

фараширо ба қалам додааст. Чунончи: «Навбате ба масхуби Абдулқодирбеки Додхоҳ дар мавриди тӯи императури Рус ҳам ва ҳукми давлати Бухорои Шариф ва пойтахти давлати Русия ба расми таҳният ва сафорат бо тӯҳаф ва ҳадоёи лоиқа иттифоқи вуруд воқеъ шуд... Ва ҳар боре, ки мутарҷим бо мо мулоқот мекард, аз ман мепурсид, ки:

-Охир агар шеърест бастай, дар назар ор, то бинам, ки чӣ мазмун гуфтаӣ?

-Ман гумон кардам, ки мабодо маро имтиҳон кунад ва очиз ёбад. Дар охир номи домод ва номи арӯс пурсидам.

-Гуфт:

Алфред ва Морӣ... Маҷмӯъ нӯҳ ҳарф буд. Пас нӯҳ ҳарфро ба аввали нӯҳ байт мувашишах намуда ба дасташ додам...» ва ғайра.

Ин аст, ки «Наводир-ул-вақоеъ» баробари таълиф як чунбиши фикрӣ, ангезаи зеҳнӣ ва бархурдҳои мафкурави-ро ба вуҷуд овард. Махсусан, барои адибони ибтидоӣ асри ХХ. Устод С.Айнӣ, ки бо ин асари Аҳмади Дониш дар охири солҳои 90-уми асри XIX шинос шуда буд, аҳволи рӯҳия ва таассуроти одамони пешқадами он даврро аз хондани ин асар аз забони худ чунин баён намудааст:

«Ҷоҳҳои ба ман таъсирбахши «Наводир-ул-вақоеъ» он чоҳо буданд, ки ман он ҳодисахоро дар зидагӣ дида будам ва аз он аҳвол дилтанг мешудам, аммо ҳеҷ гоҳ ислоҳ кардан ва ислоҳ шудани он аҳвол дар хотирам намегузашт ва гумон мекардам, ки дунё ҳамин тарз омадааст, ҳамин тарз ҳаст ва ҳамин тарз ҳам меравад, чӣ бояд кард? Аммо вақте ки ман он аҳволи фалокатиштимолро дар мундариҷоти «Наводир-ул-вақоеъ» бо тасвири реалӣ, бо тасвире, ки худ дар зиндагӣ дида будам, хондам, ба ман ҳолати дигар рӯй дод. Ман дар дили худ гуфтам, ки ин аҳволро ислоҳ кардан лозим аст, модом ки ман ислоҳ карда наметавонам, аз вай нафрат кардан зарур аст. Инқилоби фикрӣ кам ҳам бошад, дар ман ана дар ҳамон вақт рӯй дод».

Умуман, дар «Наводир-ул-вақоеъ» масъалаҳои сиёсӣ: усули мамлакатдорӣ Бухоро ва Россия, муносиботи дав-

лат бо раият, мақомоти кудратии ин ду кишвар; масъалаҳои иқтисодӣ: зироатӣ будани Осиёи Миёна ва саноатӣ будани Россия; фарҳангӣ: нашри рӯзномаву мачаллаҳо, нашриёту китобчопкунӣ, шаҳрсозӣ ва зебу зинати хиёбонҳову гулгаштҳо, толорҳои консертӣ ва биноҳои мӯхташам; ороши кушкҳову манзилҳои истиқоматӣ, системаи абёрии шаҳрҳо ва ғайра.

Дар масъалаҳои ахлоқӣ ва тарбиявӣ бошад, баъзе ҳикоёту бобҳои асар хеле қолибанд. Хусусан боби панҷум «Дар ҳикояти фаромӯшхона» ё худ дар он ҷойҳое, ки Шукурбек ширкат варзида ва ӯ ба аҳли ҷоҳу мансаб бархурдҳои фикрӣ зоҳир намудаву аҳли заҳматро ҷонибдорӣ кардани вай ба тасвир омадаанд ва ғайра.

Дар асар андешаҳои Аҳмади Дониш ҳамчун адиби маорифпарвар дар баъзе бобҳо бисёр қолиб аст. Андешаҳои адиб дар ҳикоят ва қиссаҳои бадеӣ хеле хуб ифода шудааст. Мутафаккир ба воситаи образҳои бадеӣ ҳадафи худро ифода мекунад. Масалан, «Дар ҳикояти Ҳоҷӣ ва манофеи сафар ва ҳислати занон» чунин омадааст, ки марди Бухорие, ки ба мақсади зиёрати Каъба сафар кардааст. Нависанда дар ин фасл нишон додааст, ки аз қаламрави Бухоро ба берун баромадан ва сайри олам кардан то чи андоза инсонро аз нигоҳи маънавӣ ғани мегардонад. Марди ҳоҷӣ ҳангоми сафар ба Ҳиндустон меравад, дар он ҷо бо шахсонии олиму фозил сӯҳбат мекунад, дар шаҳрҳои Ҳиндустон иншоотҳои саноатӣ, киштиҳои азими боркашу сафарӣ ва ғайраро тамошо мекунад, дар шаҳрҳо ба маърифату маориф, илму фарҳанг то андозае шинос мешавад. Марди сафарӣ ин пешравихоро дида, ҳаёлан ин шаҳрҳоро ба Бухоро муқоиса мекунад. Кӯчаву хиёбонҳои пур аз лой, роҳҳои қачу ноҳамвор, иморатҳои бетартиби бе нақша сохташуда ва гилин, хусусан шабҳангом торику ваҳмнок ва ғайра. Ё худ:

«-Марди ҳоҷӣ бо ҳусни хати хеш ба саркори як шаҳр хеле маъқул мешавад ва он саркор, ки аслан забону адабиёти форсиро намедонист, марди хочиро ба хидмат қабул кар-

да, ба ӯ пули бисёре дода, асарҳои олимони форсу тоҷикро нависонда мегирад. Марди ҳоҷӣ дар шаҳр сайр мекард ва боре дид, ки одамони бисёре ба лаби баҳр ҳок мерехтанд ва мехостанд дар он ҷо банде андохта, дӯконҳо кушоянд. Марди ҳоҷӣ дар ҳайрат афтада меандешад, ки барои як оё ин қадар заҳмат кашидан раво бошад? Саркор дар ҷавоб мегӯяд:

-Ақли шумо (мардуми Бухоро) ба ин кор намерасад ва агар гӯем ҳам, дарк карда наметавонед. Ва моро ба дунё оварданд, ки ҷаҳонро обод дорем ва баҳрро конҳо бикшоем ва аҷоиботи олами моддиро зоҳир гардонем... Миллатҳои гуногуни олам аз ҷаҳон манфиати бисёре бардоштанд, аммо онро ба ҳоли худ гузоштанд, наздик буд, ки ҷаҳон ҳароб шавад. Набинӣ, ки токи ангур, агар тарбият нақунӣ, ҳар соли мева аз соли гузашта камтар медахад ва охир хушк мешавад. Шумо мева аз тоқ мехӯред, дигар ғам надоред, агар беҳи ӯро кирм занад ва сарашро сармо»...

Дар қазовати боло назирӣ Аҳмади Дониш ба қафомондагии Бухорои феодалии баён шудааст.

Дар лаҳзаҳои боло Бухорои замони Аҳмади Дониш тасвир шуда бошад, акнун мебинем, ки Петербург-пойтахти давлати Россия дар муқоиса чӣ гуна аст. Яъне Аҳмади Дониш Петербургро чӣ гуна дарёфтааст.

Аҳмади Дониш мушакпарониеро, ки дар ҷашни шоҳона дар Петербург барпо гардида буд, чунин тасвир кардааст: «Ва аз ҷумлаи аҷоиботи он тӯй яке ҷароғоне тартиб дода буданд дар болои яхбанди дарё, ки таҳминан шаш ҳазор қадам мушаки рангин дар ҳаво сар дода буданд, ки рӯи осмон пӯшида шуд ва ҳаво ҳама аз моҳҳои сурху зард ва сапеду зангӯрӣ пур шуда буд, то ки зарраҳо бар рӯи замин намоён мешуд»... ва ғайра.

Чунон ки дида мешавад, дар мамлакатҳои пешрафта аҳволи мардумонаш, ки нисбатан хуб аст, ҷаҳонбинӣ ва муносибати мардум, сатҳи зинагӣ ва тафаккури онҳо дигар аст. Албатта, ин пеш аз ҳама, ба системаи сиёсии давлатдорӣ, усули роҳбарӣ, ҷаҳонбинию маҳорат ва донишу истеъдоди сиёсатмадорон саҳт вобастагӣ дорад.

Боби аввали «Наводил-ул-вакоъ»-и Аҳмади Дониш чунон ки қаблан ҳам зикр намуда будем, «Дар таҳқиқи ҳукуки абавайн ва ҳадди уқуқи онҳо»-ном дошта, боби мазкур асосан чанбаи назариявӣ дорад. Яъне назари Аҳмади Дониш ба фарзанд, падару модар, оила, одоби муошират, инсон ва ҷомеа ва ғайра баён шудааст».

Дар ин боб омадааст, ки дар маҷлисе ҳар кас аз ҳар бобе сӯхбат мекарданд. Баъзе аз бедирамӣ, ҷамъе аз душвории касбу зироат, ҷавқе аз суубати роҳи ишқу муҳаббат. Яке мегуфт: Падарам ҷафокор аст. Дигаре мегуфт: Модарам саросар озор, то сухан дар ҳадди ҳуқуқ ва меъёри ҳукуки абавайн қарор гирифт. Яке мегуфт:

-Чун ман дар иёли падарам, агар изҳори эҳтиёҷ кунам ва дар мутолаба ибром барам, ҳукм ба куфру исёни ман мекунад. Дигаре мегуфт: Дар умури саҳлатулхусул, ки карду нокарди он дар шарияту футувват базаҳ ва исме надорад, агар иқдом намоям, модар садои икоку ишқоқ мезанад. Яке гуфт: Падар маро барои инфоқи явмӣ ба умури номашрӯъ руҳсат медихад ва агар ибӯ кунам, озурда мешаваду оқ мекунад. Дигар мегуфт: Модарам мутриба аст, хоҳарамро ба рақсу самоъ тарғиб мекунад, вай мутанаффир аст, бонг барӯ мезанад...».

Дар муҳокимарониҳои боло муносибатҳои гуногуни оилавӣ дар хонадони мардуми Бухоро дида мешавад. Падаре фарзандро бо баҳонае бо роҳи носавоб ҳидоят мекунад. Модаре барои ривочи кори худ, духтарашро ба он роҳ ғайри ихтиёри фарзандаш бурданӣ мешавад.

Бисёрҳо мешавад, ки ин қорҳои абавайн хилофи ахлоқи исломист, вале онҳо ин қорро барои рӯзгорашон пеш мегиранд.

Баъзан чунин ҳам шудааст, ки бисёр оилаҳо аз рӯи талаби волидайн дигар шудаанд. Яъне аз ҳам ҷудо шуда, оилаҳои дигар бунёд кардаанд:

«-Дигаре истифто менамуд, ки модаре дорам ҳариф шуда, агар саранҷоми муҳимми манзил ба модар супорам, аз ўҳда барнамеояд, агар ба дасти зан ниҳам, норозӣ аст. Ва

бар сари ҳар обу таом ғавфо бунёд мекунад ва зиёдасарию зиёдаталабӣ мекунад, то ҳадде, ки гӯё дигаронро ҳеч ҳаққе наместонад, гӯё ҳама аз они ўст ва барои ӯ. Собик ду зан аз ман ба талоқи фироқ овард ва дар зани сеюм низ ҳол ҳамон аст, ки дар аввал ва дуюм. Агар ба ҳуқуқи зан қиём орам, модарам хушнуд намешавад, магар ба талоқ, ки чабре ихтиёри кунам... Ман ташхис наметавонам кард, ки риояти кадом тараф кунам. Агар ҷониби модар гирам, бояд, ки аз ҳаққи зан даст бардорам ва агар тарафдори зан кунам, бояд ки оқи модарро ихтиёри намоям.»

Албатта, ҳамаи масъалаҳои ҳуқуқӣ ва дигар масъалаҳои, ки марбут ба рӯзгори инсонист, дар асоси қонунҳои исломӣ матраҳ, ҳаллу фасл шудаанд. Аз ин рӯ, Аҳмади Дониш ин масъалаҳоро дар ҳамин замина хеле нозук ба муоина мегирад. Ӯ ба баҳсҳои дар боло оварда аз ҳамин мавқеъ, вале на чун мутаассиб, балки басо ҷиддӣ ва огоҳ ба қор мегирад. Аз ин ҷост, ки Аҳмади Дониш ба он баҳс чунин ҳамроҳ мешавад:

«Гуфтаанд: Бале, матлаб ҳамин аст, ин ишқолро аз пеш бардорӣ ва ҳақиқати ҳолро камоҳӣ мутобиқи офоқи анфус шарҳ диҳӣ.

Гуфтам: Падару модар мавриди эҳсонӣ шукранд, бар тақдире, ки солах бошанд ва ба фарзанди худ некихоҳанда ва салоҳи ҳоли ӯ чӯянда, ки агар фосиқ бошанду ба фарзанд неки намехоҳанд ва салоҳи ҳоли ӯро наметалабанд, балки ғарази худро меҷӯянд, мавриди он ҳуқуқ, ки дар оёту аҳодис омада нестанд. Ва ҳол он ки ҳар як аз абавайн муддаии инанд, ки мо дар ҳама ақволу афъол, ки аз мо содир мешавад, хайри фарзандро мехоҳем... Яъне бояд, ки қавлу феъли абавайн муфзӣ ба хилофи шаръ нашавад ва дар дину муруввати фарзанд ҳалал наёрад, то фарзанд барои дарёфти ризогии онҳо муртакиби маҳзуроту маҳчурот нагарад. Масалан, барои нафақаи онҳо дуздию кимор пеша накунад ё барои дарёфти хушнудии модар зани солаҳаи худро талоқ дода ба фисқу фасод ва **зинову ливотат** наҷфатд.»

Ё худ агар масъалаҳои боло тамоман иҷтимоӣ бошанд, дар «Наводир-ул-вақоъ» масъалаҳои сиёсӣ низ ҷои на-

моён доранд. Масалан, дар боби «Муомилаи салотин ба фукаро ва раият»... омадааст, ки:

«...Раият маҳалли дахли вилоятанд ва аскария маврии ҳарч. То дахл набувад, ҳарч мутаҳаққиқ нашавад, балки салтанат бе раият мутасаввир нагардад ва раият бе исти-молату марҳамати султон мучтамеъ нагардад. Пас подшоҳ, ки мушфиқи дарвеш аст, ниғаҳбони мулку давлати хеш аст, адлу раъфати султон мучиби амну истиқомат аст мар раи-ятро, то иморату зироат беш иттифоқ афтад. Ва чун имо-рату зироат ва адлу раъфати султон ва арзонӣ баландовоза шавад, бозаргону мусофирон дар ин шаҳр рағбат оранд ва ғаллаву кумош ва дигар матоъ биёваранд, пас мулк ободон шавад ва хазоин маъмур гардад. Ва бад ин сабаб лашка-риён серу фароҳдаст гарданд. Ва чун лашкар қавӣ бошад, ҳавзаи миллат маҳфуз монад ва шариат ривоч ёбад.»

Доир ба донишани ҳудуди кишвар ва арзиши минтақаҳо ва кадом минтақа чӣ дорой доштану ҳолати он ва дар ин бора муносибати шоҳ бо сарзамини худ ва ҳамчиворон ҳикояти хеле олиҷанобе аз тарафи як сайёҳе ва муносибати он дар муқолимае миёни, ўву марди аврупоӣ чизҳои қолиб мавриди арзёбӣ қарор дода мешавад:

«Яке аз сайёҳон гуфт: Дар Пешовар пеши ҳоким будам, ки аз қибали фарангӣ фармонраво буд. Рӯзе ба тақриб пур-сид, ки Бухоро чӣ миқдор замини солеҳи заръ дорад?

Гуфтам: Тақрибан сӣ фарсах шаркану ғарбан ва понздаҳ фарсах шимолану ҷанубан.

Гуфт: Самарқанд чанд аст?

Гуфтам: Нисфи он.

Гуфт: Насаф?

Гуфтам: Сулси он.

Гуфт: Аксарияти дохилии Бухоро чанд аст?

Гуфтам се ҳазор, дар вақти ошӯб дувоздаҳ ҳазор, ба зам-ми атроф бист ҳазор.

Гуфт: Мавочиби онҳо аз кучост?

Гуфтам: Аз ушру хирочи иртифоот.

Гуфт: Агар осмон набораду замин надихад?

Гуфтам: Аз чӯълу андоз.

Гуфт: Агар халқ очиз оянд ва натавонанд?

Гуфтам: Аз мусодараю яргӯ, ки тавонгаронро афтад...

Гуфт: Аз Шумо то Бадахшон чӣ миқдор роҳ аст?

Гуфтам: Тахминан ҳаштод фарсах.

Гуфт: Аз маҳкуми кист?

Гуфтам: Ба сари худ аст.

Гуфт: Чаро подшоҳони шумо онро дар тасарруфи худ намеоранд?

Гуфтам: Он чӣ замин аст?

Бихандиду гуфт: Шумо турфа мардуми бетамизед, чое ки зар бояд сарф кард, шумо зар металабед ва чое, ки зар аст, намечӯед. Бадахшон заmine аст, ки дар он чаҳор маъдан: тилло, нуқра, лаълу лочувард...

Пас, ҳиммати подшоҳона он иқтизо дорад, ки зар аз кону дурр аз баҳр биталабад ва ба фукарою раият сарф кунад, то чаҳонро обод дорад ва ба кушодани наҳрҳо ва буридани кӯҳҳо ва зироати арозии майита. Ва кушодани кон бе раият имкон надорад ва ғайра...»

Дар казоватҳои зикршуда мо чаҳонбинии шоҳон, масъулиятшиносии онҳо, усули кишвардорӣ, муносибат бо халқ ва мақомоти давлатиро ба хубӣ фаҳмида метавонем. Мебинем, ки амирони Манғитӣ ба чуз роҳи зӯриву тарсонидани мардум кори дигареро фикр ҳам накардаанд. Аз ин ҷост, ки оддитарин аврупоӣ дар боби кишвардорӣ нуқсонӣ сусти амирони мазкурро медонад. Ин аст, ки назари Аҳмади Дониш низ ба ин сулола хуб нест ва онҳоро мутанаффир, кӯтоҳандешу бетамиз меномад.

Чизи дигареро низ метавон таъкид намуд, ки дар «Наводир-ул-вақоъ» мавзӯҳои ҳамосӣ ҳам ба назар мерасанд. Масалан, боби XVIII, саргузашти муллои Бойсунӣ - Холмуҳаммад, ки марди шучоу далер ва шикорпеша аст. Рӯбарӯшавии ӯ бо ҳайвоноти даррандаи ваҳшӣ, мисли шер, хирс ва ғ., ки гоҳе бо зӯрӣ ва баъзан бо ҳилла ҷон ба саломат мебарад, аз ҷасурию далерии Холмуҳаммад шаҳодат

медихад. Ҳатто аспи худро ба болои дарахт мебардорад. Яъне таҳамтан ҳам ҳаст.

Ҳамин Холмуҳаммад нақл мекунад, ки:

«-Дар он овон Шукурбек ном дузди шабрав дар Бухоро истило ёфта, басе захиму часим ва айёрипеша буд. Дар шаб бо сад нафар муқобил шудӣ. Ҳарчанд диловарони зӯрозм ва баҳодурони разморо сари роҳаш мегирифтанд, тоби муқобала наёварда рӯй ба гурез мениҳоданд.

Бо ин ҳама чабборӣ ва мардумозорӣ карампеша, олиҳиммат буд, ки мол аз тавонгарони бахил ситада ба мустаҳаққиқони алил расонидӣ ва бо аҳли илм ва талабаи мадраса ионӣ кардӣ. Амир барои ӯро дастгир кардан 100 динор зари сурх ба гарав монда буд.

Мулло Холмуҳаммад инро шунида назди мударрис меояд ва иҷозат мепурсад, ки барои дастгир намудани Шукурбек ба ӯ иҷозат бидихад. Мударрис мегӯяд: Зинҳор ин чуръат мекунӣ, ки пой хасро надида, сар ба бод диҳӣ. Надонӣ, пил шикорӣ гавазн нашавад ва шер мусахҳараи рӯбоҳ нагардад:

*Ҳар ки бо фӯлодбозу панҷа кард,
Соида симини худро ранҷа кард.*

Хулоса, мударрисро бовар кунонидам ва ӯ ба ман иҷозат дод ва таъкид намуд, ки эҳтиёт кунам. Ман - мегӯяд Мулло Холмуҳаммад, ба назди асас рафтам ва арзи мақсад намудам. Ӯ низ хандид. Чун ӯро низ бовар кунонидам, ӯ як миқдор пул ба ман доду гуфт, ки мондагиашро баъд аз овардани Шукурбек мегирӣ. Ман рафтам. Роҳи омадани Шукурбекро аниқ кардам. Ӯро шабонгаҳ ёфтам ва хостам бо калтак ба сари ӯ фурурам, вале намедонам, ки чӣ шуд. Ҳамин қадар ёд дорам, ки рӯи синаам кӯҳи гароне афтида буд. Шукурбек мақсади маро пурсид ва ман чизеро аз ӯ пинҳон накарда росташро гуфтам. Ӯ дигар маро азоб надод ва бо худ ба мадрасаи Кӯкалтош, ба яке аз хучраҳои он бурд. Ӯ дар он ҷо аз мақсади ман комилан огоҳ шуду як панҷа зари сурх ба ман дод ва гуфт,

ки ба зодгоҳат рав. Агар бори дуҷум фирефта шавию ба дастам афти, зинда намераҳӣ.

Ман чунин кардам.»

Дар ин ҳикояти саргузаштии воқеяи Шуқурбек айёрпеша, дузд ва роҳзан аст. Гумон меравад, ки ноадолатиҳои замона ӯро ба ин роҳ бурдааст. Агар ӯ ноодил мебуд, баробари ҳуҷуми Мулло Холмуҳаммад ӯро бо андак зарба нобуд мекард. Вале ӯ ин амалро дар нисбати як нафар толибилми бебизоат раво надид.

Холмуҳаммад низ як тан толибилми дилсофу покгинат, вале ҳарису комҷӯ аст. Аз ин рӯ, ӯ ҳам аз таҳсил ва ҳам аз истиқомат дар Бухоро маҳрум менамояд.

Образи Шуқурбек аз он ҷиҳат ҷолиб аст, ки ӯ ба муқобили ноадолатиҳо мебарояд. Онҳоеро, ки аз ҳисоби истисмор соҳиби сарват гардидаанд, ба онҳо кинаварзӣ мекунад. Моли ба яғмо бурдашро ба толибилмон, бенавоён, дармондагон, тангдастон тақсим менамояд.

Умуман, «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш дар адабиёти асримиёнагии тоҷик як падида, як бозёфти адабӣ аст, ки дар он ҳам аз сиёсат, аз иҷтимоиёту иқтисодиёт, аз илму фарҳанг ва аз таъриху адабиёт, аз бархурди фарҳангҳои тамаддунҳо, аз нақши инсон ва ҷамъият баҳсҳои сершумор ба миён меорад.

Ӯ барои пешрафти давлат, инқилобҳои фикрии мутафаккирон, эҷодкорон зимомдорони вақт, амирони манғитиро саҳт ба зерӣ тозаии танқид мегирад. Баробари хондани асар дар пеши назари хонанда шахсияте намудор мешавад, ки аз илму маърифат, фарҳангу таърих, сиёсат, усули кишвардорӣ, шеърӯ адаб, дину ойин, тамаддуну ҳикмати миллӣ хеле ва хеле амиқу дақиқ огоҳ аст. Яъне нависандаи китоби мазкур сиёсат, иқтисодиёт, илму фарҳанги миллиро комилан медонад. Дар баробари ин, ӯ аз сиёсат, иқтисодиёт ва илму фарҳанги Аврупоӣ низ огоҳӣ дорад. Ин аст, ки Аҳмади Дониш мушаххасан Бухоро ва қаламрави онро бо Россия ва ба ин восита бо Аврупои Ғарбӣ то ба андозае муқоиса мекунад. Аз ин ҷиҳат танқиди Аҳмади Дониш

танкиди зоҳирӣ ва ҳар чи бодобод нест! Ӯ он масъалае-ро, ки маҳкум карданӣ шавад, хеле хуб аввал паҳлуҳои онро месанҷад, муойина мекунад. Ҷанбаҳои нораво ва нуқсондори онро дармеёбад ва бо далелҳои сершумор ба зери тозиинаи танкид мегирад.

Аҳмади Дониш дар «Наводир-ул-вақоъ» бештар масъалаҳои хеле муҳими фалсафиву иҷтимоиро, ки мавзӯи баҳси бузургони пешин қарор доштанд, ба миён мегузорад. Онҳоро таҷдиди назар мекунад. Аз дидгоҳи нав, аз рӯи талабу тақозои замони нав, шароиту заминаҳои нави таърихӣ ба таҷқиқу мушоҳида мегирад.

Албатта, дар оғози сари қудрат омаданаи назари амир Музаффар ба Аҳмади Дониш диғар будааст. Аҳмади Дониш ҳайати сафорати Бухороро дар бесаводию бедонишӣ муттаҳам намуда, онҳоро кӯтоҳназар, худбину худхоҳ, бемасъулият, қафомонда меномад. Бо вучуди ҳамаи ин, амир Музаффар хидмати Аҳмади Донишро қадр менамояд. Аз рӯи салоҳияте, ки амир дар ихтиёр дошт, ӯ ба Аҳмади Дониш рутбаи илмӣ-ифтихории Уроқро раво мебинад. Зеро амир борҳо ҷанбаи амалии машваратҳои Аҳмади Донишро таҷриба намуда, дар амалияи муносибат бо Россия дидаву санҷида буд.

Аз ин рӯ, ба Аҳмади Дониш чанд мансаби давлатиро низ пешниҳод мекунад. Аҳмади Дониш ҳолати дохилии дарбору дарбориёнро дида, супоришҳои амирро ба таъхир меандоخت. Аҳмади Дониш хуб медонист, ки «ба як гул баҳор намешавад». Танҳо бо омадани Аҳмади Дониш ба дарбор тағйироти ҷиддие дар сиёсат пайдо намешавад. Зеро ҳасудону ҷоплусон амирро хеле хуб ихота кардаанд.

Аҳмади Дониш дар «Наводир-ул-вақоъ» дар аксари бобҳои он масъалаҳои муҳимтарини назариявӣ амалиро аз мавқеи ҳикмати тамаддуну таовун ба таҳлилу таҷқиқ мегирад. Чордах боби асар (то рисолаи сиёсӣ) ба масъалаҳои басо муҳим-фалсафӣ зиндагӣ, ҳикмати амалӣ бахшида шудаанд. Дар ин фаслҳо масъалаҳои ҷамъияти инсонӣ,

бехбудии рӯзгори мардум, химояи адолати иҷтимоӣ ва роҳҳои он ба риштаи таҳлил кашида шудааст.

Умуман, бобҳои «Наводир-ул-вақоъ» ҳарчанд ба мавзӯҳои гуногун бахшида шудаанд, муҳим он аст, ки ба мақсади ягонаи муаллиф- яъне чӣ гуна ташкил намудани ҳаёти иҷтимоӣ ва шахсияти инсон равона карда шудааст.

Ғояи асосии «Наводир-ул-вақоъ» Аҳмади Дониш як бошад ҳам, вале мавзӯҳои бобҳо мухталифанд. Дар бобҳои асар масъалаҳои фалсафӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, ахлоқӣ, тарбиявӣ, иқтисодӣ, илмӣ ва ғайра баён шудаанд.

Маълум аст, ки «Наводир-ул-вақоъ» барин асар наметавонад маҳсули меҳнати як ё ду сола бошад. Аҳмади Дониш ин асарашро дар тӯли наздик ба понздаҳ сол рӯи қор овардааст. Вале муносибати мантиқии бобҳо хеле қавӣ аст. Аз тарафи дигар, дар ҳар як боб муаллиф ҷонибдори адолати иҷтимоӣ буда, онро пайваста ҷонибдорӣю химоя менамояд. Танҳо бобҳои 16-23 андак дигартар буда, дар ин бобҳо нақши фалсафа ва шеърӯ адаб зиёдтар аст. Аз сӯи дигар, ашъори ахлоқӣ- тарбиявӣ дар ин қисмат зиёдтаранд. Аз ин рӯ, Аҳмади Дониш ба ашъори Саъдии Шерозӣ бештар рӯ оварда, бо пораҳои шеърӣ ҷанбаҳои тарбиявӣ ахлоқӣ ва таълимӣ ҳикояҳои асари худро тақвият медиҳад. Ин аст, ки пораҳои шеърӣ низ барои тасдиқи андешаву афкори муаллиф оварда шудаанд.

«РИСОЛА Ё МУХТАСАРЕ АЗ ТАЪРИХИ САЛТАНАТИ ХОНАДОНИ МАНҒИТИЯ» ВА МАЗМУНИ МУХТАСАРИ ОН

Дигар аз асарҳои Аҳмади Дониш, ки дар он афкори сиёсӣю иҷтимоӣ ва маорифпарварии ӯ хеле дақиқу амиқ баён шудааст, «Рисолаи таърихӣ»-и мутафаккир мебошад. Рисолаи мазкур қисмати аввали асарест, ки Аҳмади Дониш онро тамом карда натавонистааст. Азбаски асар нотамам мондааст, муҳаққиқон вобаста ба мазмуну мундариҷаи он ба ин асар унвонҳои «Таърихча», «Рисола ё худ мухтаса-

ре аз таърихи салтанати хонадони манғития», «Тарчумаи холи амирони манғития» мондаанд. Маълум аст, ки рисола дар овони пиронсолии олим таълиф шудааст, зеро танҳо наздиктарин эҷодкорон аз таълифи он хабарор шудаанд. Ин асар тақрибан пас аз даҳ соли таълифи «Наводир-ул-вақоеъ» эҷод шудааст. Аз ин рӯ, Аҳмади Дониш тӯли даҳ сол тавонистааст сохтори сиёсии Бухоро, амиру аморат, сиёсатмадорону усули кишвардории онҳоро боз ҳам чуқуртар омӯзад.

Аҳмади Дониш дар «Наводир-ул-вақоеъ» оид ба аморати Бухоро ва тартиботи сиёсиву иҷтимоии он ва иқтисодиёти кишвар, бо ислоҳот ва бартараф намудани як қатор нуқсонҳо беҳбудии онро чашмдор буд. Ӯ дар давоми даҳ соли омӯзиши минбаъда хеле фикру ақидаи худро оид ба ин масъала тағйир дод. Ана ҳамин чанбаъ рисолаи «Таърихча»-ро рӯи ҳастӣ овард.

Сохту таркиби асар.

Аслан Аҳмади Дониш рисолаи «Таърихча»-ро ба фаслу бобҳо чудо накардааст. Ин рисола тақрибан аз нигоҳи сохтор чунин аст: муқаддима, қисмати асосии асар, ки дар навбати худ аз ду бахш иборат мебошад. Баъд аз ин хотимаи рисола пеш меояд, ки муаллиф андешаҳои худро натиҷагирӣ мекунад.

Мазмуни мухтасари рисола.

Дар қисмати муқаддимавии рисолаи «Таърихча» андешаҳои Аҳмади Дониш ҳамчун олими ситорашинос ва ҳам донандаи фалсафаи инкишоф баромад мекунад.

Муқаддимаи рисола ва бобҳои минбаъдаву хулоса ҳам унвонгузории махсус нашудаанд.

Мутафаккир Аҳмади Дониш дар қисмати муқаддимаи рисола таъкид менамояд, ки: «Сабаби ободии ҷаҳон ҳаёт, об ва адл бувад ва боиси ҳаробии маргу беобӣ ва зулм бошад, ки воситаи он аз олами улвӣ шаш кавқабанд. Вучудиёт аз натоиҷи таъби **Офтоб** ва **Зӯҳраву Муштарӣ** ва **адамиёт** аз таъсири **Миррих** ва **Зӯҳалу Қамар** ва **Аторуд** муовини ҳар кадом аст».

Ба назари Аҳмади Дониш, дунё ва ҷамъияти инсонӣ пайваста дар ҷараёну рушд ва таназзулу ҳаробишавӣ қарор дорад. Ў ин фалсафаи инкишофро дар заминаи сайри сайёраҳо қазоват менамояд.

Ў чунин мешуморад, ки агар 4 ва ё 100 сол давраи рушд бошад, ҳатман боз таназзул пеш меояд. Барои раҳой аз ин дар ҳар як давраи муайян аз шохон ё аз донишмандон як ё якчанд гурӯҳ ба миён меоянд, ки онҳоро мучаддиди (навкунандаи) алф (ҳазор) ё миа (сад) мегӯянд. Темур Ҳусайн Бойқароро, Абдуллоҳхон ва Субҳонқулихонро нишон медиҳад. Махсусан, Аҳмади Дониш нисбат ба амир Шохмуроди Манғитӣ назари мусбат дорад. Зеро баробари сари қудрат омадани ин амир дар Бухоро навқарди соҳаҳо оғоз шудааст. Аҳмади Дониш ба Шохмурод баҳои баланд медиҳад.

Дар рисола нахуст воқеаи сиёсӣ тасвири ҳукумати Дониёл ва фаъолияти сиёсии ӯст, ки «Ҳаробии назми аморат дар замони амир Дониёл ва тарзи салтанати амир Шохмурод» унвонгузорӣ шудааст. Назари Аҳмади Дониш ба ин амир ва усули мамлакатдорӣ ӯ манфӣ мебошад. Аҳмади Дониш амир Шохмуродро нуқтаи баланд дониста, таназзулро аз аҳди амир Музаффар меҳисобад. Муаллиф менависад: «Аз ҷумлаи тадбирҳои, ки амир Музаффар дар назми ҳукумат ниҳод, барои ҷалби дилҳо ва ҷамъияти халқ яке он буд, ки ҳамаи нуқуд, дираму динорро ба нияти ғазо ва аскардорӣ аз миёни халқ бардошт ва дар хазина ниҳод, то агар касеро ба дираму динор эҳтиёҷ афтад, бояд, ки сари иродат ба давлатхона ниҳад ва хидмати амир кунад ва зар бибарад. Дигар аксар заминҳои фуқароро барои ҷаҳорбоғи султони баргузида бихарад ва ҳар ҷо, ки боғе медиҳанд, барои подшоҳ меҳариданд, то агар касеро иштиҳои ангуру анҷир, сар дар ин дарбор ниҳад»...» Инчунин боз мегӯянд:

«-Назми дигаре, ки амир Музаффар дар боби вилоятдорӣ ниҳод, рақси бачагон ва қавлу ғазали масҳарабозон ва дорбозии эшон буд, ки дар тамоми солу фасул ин шева дар ҳамаи қаламрав ҷорӣ буд ва шабу рӯз овози нойу духул аз

хама чо баланд буд, то халқ гумон кунад, ки хама чо ора-мидааст...»

Назари Аҳмади Дониш ба амир Абдулахад низ хеле бад аст. Ин амир ягон беҳбудӣ барои кишвар накард, «меғӯяд муаллиф. Дар хотимаи рисола бошад, Аҳмади Дониш оид ба заволёбии аморати Бухоро сухан ронда - «Осмон бар сари инҳо фуруд ояд!» - меғӯяд. Ин аз як тараф, аз рӯи муоинаи ситораҳо бошад, аз тарафи дигар, Дониш хобҳои дидаи дӯстонашро низ чунин таъбир мекунад, ки натиҷаи аз осмон рехтани ситораҳо, танҳо монанди шер, пора - пора гардидани ӯ аз дасти даррандагони дигар ва ғайри ба ин гувоҳ мебошад.

Бояд гуфт, ки асари Аҳмади Дониш, ҳамчунон ки аз унвони он пайдост, яъне «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғиятия» таърихӣ-адабӣ буда, дар афкори адабии тоҷик мақоми арзанда дорад. Аз сабаби он ки таърихи асри муаллиф аст, чанбаи бисёр қавии публитсистӣ низ гирифтааст. Вале он на публитсистика, балки асари таърихист, ки аз ҷониби адиби нависанда ва шоир рӯи қор омадааст. Дар рисолаи мазкур Аҳмади Дониш давлатдорони кишварашро бо усули пешгирифтаи давлатдориашон тасвир менамояд. Мушоҳидаҳои худро ошқору пинҳонӣ баён мекунад. Тавачҷӯҳ танҳо ба амир Шохмурод дорад. Амирони дигари манғитро хеле саҳт нақӯҳиш мекунад. Дар муқобили амир Шохмурод ҳамон амирони дигари ин сулола меистанд. Масалан, амир Музаффар ва сари қудрат омадани ӯро сабаби бадбахтӣ барои ҷомеа медонад. Зеро ӯ дар фикри беҳдошти қори мардум нест. Ӯ қудратро воситаи беҳтарини хушгузаронии умр меҳисобад. Аз ин рӯ, ҳолати кишварро басо табоҳ намуда, халқу мамлакатро ба вартаи ҳалокат расонида буд. Аз ҷумла, системаи тамоман вайрон ва бенизоми идораи давлат ва ҳокимияти амир, ахлоқи разилаи аъёну ашроф ва дигар табақаи ҳукмрон, беҳирадӣ ва бетадбирӣ, кӯтоҳназарӣ ва беандешагии нахуствазири Бухоро, ахлоқи паст ва ҳислатҳои манфии ҳуди амир кишварро ба гирдоби ҳалокатбор андохта буд.

Умуман, хизмати таърихии Аҳмади Дониш дар он аст, ки ӯ мероси адабӣ-илмӣ ва таърихии миллиро басо амику дақиқ омӯхта, ҳамчун таълимдихандаи мадраса ва фарди аз таърихи ислом огоҳ рӯ ба эҷод овардааст. Хусусан, таъсири «Бадоеъ-ул-вақоеъ» аз осори мансури бадеӣ дар эҷодиёти Аҳмади Дониш хеле фаровон ҳис карда мешавад.

Аз тарафи дигар, се сафари ӯ ба Россия - ба олами Ғарб, шиносии мутафаккир ба симоҳои сиёсӣ, ҳарбӣ, илмӣ, фарҳангӣ, адабӣ, инқилобӣ ва дигарон роҳи зеҳнии ӯро ба тафаккури нав муҳокимарониву натиҷагирии дигар равшан намуд. Ин аст, ки тозақориҳои мутафаккир низ дар ҳамин замина зухур кардааст. Ҳамин инқилоби фикрӣ, чунбиши зеҳнӣ, ғановати ақлонӣ ӯро водор намудааст, ки тарҳафкани чараёни нави мафкуравӣ дар таърихи адабиёту фарҳанг эътироф гардад.

АҲМАДИ ДОНИШ ВА МАОРИФПАРВАРОНИ ДИГАР

Чараёни маорифпарварӣ яке аз дастовардҳои таърихии адибони тоҷик дар адабиёти нимаи дуҷуми асри XIX ба шумор меравад. Хизмати таърихии Аҳмади Дониш аз он иборат аст, ки ӯ тавассути эҷодиёти худ ба зухуру ташаккули чараёни маорифпарварӣ бунёд гузошт.

Аҳмади Дониш афкори маорифпарвариро ҳам ба воқеаҳои эҷодиёти худ, ҳам ба воқеаҳои ҳамаҷиғонаш омада намудааст. Мутафаккир дар асарҳои «Наводир-ул-вақоеъ», «Рисолаи таърихӣ», фасли понздаҳуми «Наводир-ул-вақоеъ», «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» ва ғайра ба ин масъала таваҷҷӯҳи бештар кардааст.

Бузургтарин адиб, шоир, олим ва мутафаккир, устод С.Айнӣ оид ба баҳрабардории худ аз Аҳмади Дониш ва маҳсусан, аз китоби «Наводир- ул-вақоеъ»-и ӯ менависад: «Қоҳи ба ман таъсирбахши «Наводир-ул- вақоеъ» он қоҳи буданд, ки ман он ҳодисаҳоро дар зиндагӣ дида будам ва аз он аҳвол дилтанг мешудам, аммо ҳеҷ гоҳ ислоҳ кардан ва

ислоҳ шудани он аҳвол дар хотирам намегузашт ва гумон мекардам, ки дунё ҳамин тарз омадааст, ҳамин тарз ҳаст ва ҳамин тарз ҳам меравад, чӣ бояд кард?»... Аммо, вақте ки ман он аҳволро дар мундариҷоти «Наводир-ул-вақоеъ» бо тасвири реалӣ-бо тасвире, ки худ дар зиндагӣ дида будам, хондам, ба ман ҳолати дигар рӯй дод. Ман дар дили худ гуфтам ин аҳволро ислоҳ кардан лозим аст, модом ки ман ислоҳ карда наметавонам, аз вай нафрат кардан зарур аст... Инқилоби фикрӣ кам ҳам бошад, дар ман ана дар ҳамон вақт рӯй дод».

Албатта, дар ин қазовати устод С.Айнӣ мо ҷунбишҳои фикрӣ, бедории мафкуравии аҳли қаламро ба ҳаёт, ба рӯзгор мебинем. Яъне аз чунин тарзи муҳокимаронӣ пай бурдан мумкин аст, ки муносибати рӯшанфикрон нисбат ба рӯзгору зиндагӣ, ба сохти давлатдорӣ дигар шудааст.

Чунин бедории фикрӣ дар замони зиндагии Аҳмади Дониш зухур карда будааст. Минбаъд ҳам он доираи васеъ-тареро фаро гирифтаву барои худшиносии мардум мусоидат кардааст. Аз ҷумла, дар интиҳои садаи XIX ва оғози асри XX як зумра аҳли қалами Осиеи Миёна: Шамсуддин Шохин, Абдулқодирхоча Савдо, Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех, Тошхоча Асирӣ, Мирзо Сироч, Фитрату Муқимӣ ва дигарон дар осори адабии худ барои бедории фикрии омма хидматҳои бедареғ кардаанд.

Ба хусус, тасвирҳои реалистии Аҳмаи Дониш ба таҷрибаи эҷодии устод С.Айнӣ таъсири бузург расонидааст. Ҳатто тасвирҳои реалистии Аҳмад Маҳдуми Дониш ҷавони болаёқат - устод С.Айниро ба вачду ҳаяҷон овардааст. Ин аст, ки С.Айнӣ таассуроти худро пас аз хондани ҳикояти «Баққол»-и Дониш дар асари худ «Ёддоштҳо» чунин баён кардааст:

«-Ин тасвири Аҳмад Маҳдум ба ман ончунон таъсир кард, ки баққоли мазкур аз назарам ҳеч дур намерафт. Баққолеро, ки дар раставу бозор дар ду тарафи кӯча, дар дӯкониҳояшон нишаста молҳояшонро мефурӯхтанд, дуру дароз пешашон истода тамошо кардан барои ман мумкин набуд...

Охир дар рӯ ба рӯи гӯшаи чанубу ғарбии сахни мадрасаи Кӯкалтош баққолеро ёфтам, ки аз ҷиҳати қиёфаи зоҳирӣ ҳам ба баққоли Аҳмади Дониш монандӣ дошт... Ман ҳар рӯз соатҳо дар гӯшаи сахн нишаста, қору кирдори он баққолро дар зери назари диққат мегирифтам ва ҳама қори ўро мувофиқи кирдори баққоли Аҳмад Маҳдум меёфтам ва дар ин ҳол ба назари зиндагибинӣ ва ҳақиқатнигории муаллифи «Наводир-ул- вақоеъ» таҳсин бар таҳсинам меафзуд».

Аз ин рӯ, осори илмӣ, таърихӣ, адабӣ-бадеии насрӣ ва манзуми Аҳмади Дониш на танҳо барои илму адабиёт арзишманд аст, балки барои халқу давлат ва умуман ҷамъият аҳамияти бунёдӣ дорад. Зеро осори ӯ бедории фикрӣ, ҷунбишҳои маънавиётсоз ва инқилоби мафкуравии миллиро таъмин намуд. Барои худшиносӣ ва ҳуввияти милли заминаҳои асосӣ бунёд кард.

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО:

1. Оид ба овони тифлӣ ва ҷавонии Аҳмади Дониш чӣ ме-донед?

2. Дар бораи таҳсили ибтидоӣ ва мадрасавии Аҳмади Дониш маълумот диҳед.

3. Аҳмади Дониш ҳангоми таҳсил дар мадраса боз ба кадом касбҳо машғул шудааст?

4. Сабаби ба дарбор даъват карда шудани Аҳмади Дониш чӣ буд?

5. Аҳмади Дониш чанд дафъа ба Россия сафар кардааст?

6. Кадомин амири Бухоро ба Аҳмади Дониш унвони илмӣ- ифтихориро сазовор донист?

7. Оид ба Дониш натиҷаи сафарҳои Аҳмади Дониш ба Россия нақл кунед.

8. Сабабҳои норизоии амир Музаффар аз Аҳмади Дониш чӣ буд?

9. Ҳангоми сафарҳояш Аҳмади Дониш бо кадом шахсони сиёсӣ- таърихӣ, илмӣ ва фарҳангӣ шинос гардидааст?

10. Оид ба поёни рӯзгори Аҳмади Дониш чӣ медонед?
11. Мероси илмӣ ва адабии Донишро номбар кунед.
12. Асарҳои илмии Аҳмади Дониш кадом мавзӯҳоро дар бар мегиранд?
13. Мазмуни мухтасари «Наводир-ул-вақоъ»-ро нақл кунед.
14. Дар «Наводир-ул-вақоъ» кадом лаҳзаҳои шарҳи-ҳолии нависанда инъикос шудааст?
15. Дар кадом фаслҳои ин асар мусофирати нависанда ба Россия баён гардидааст?
16. Назари Аҳмади Дониш ба авзои Бухоро ва муқоисаи он бо Россияро нақл кунед.
17. Аҳмади Дониш оид ба муносибатҳои ахлоқ ва оиладорӣ чӣ алоқа дорад?
18. Доир ба фаслҳои ҳамосии «Наводир-ул-вақоъ» маълумот диҳед.
19. Дар хусуси шахсият ва корномаи Шуқурбек чӣ медонед?
20. Тафовути боби 15-уми «Наводир-ул-вақоъ» аз дигар бобҳои он дар чист?
21. Мазмуни мухтасари «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития»-ро нақл кунед.
22. Таваҷҷӯҳи Аҳмади Дониш ба кадоме аз амирони манғития бештар аст?
23. Тафовути «Наводир-ул-вақоъ» ва «Рисола»-ро дар чӣ мебинед?
24. Аҳмади Дониш дар таълифи «Рисола» ба кадом хулоса омадааст?
25. Оид ба чараёни маорифпарварӣ чӣ медонед?
26. Чаро Донишро асосгузори чараёни маорифпарварӣ медонанд?
27. Таъсири Аҳмади Дониш ба маорифпарварони дигарро шарҳ диҳед.

САВДО

*Ғайри ранҷурон зи кас аҳволи
ранҷурон мапурс,
Заҳм донад чист ҳоли ҷисми
логар теғро.*

Яке аз шоирони хушзавки нимаи дуюми асри XIX Абдулқодирхоча Савдо дар рушди адабиёти давр саҳми сазовор гузоштааст. Ӯ асосан шоири ғазалсаро буда, дар таҳаввули навъҳои адабии дигар низ ҳиссагузор аст.

Абдулқодирхочаи Савдо дар Бухоро ба дунё омадааст ва санаи валодати ӯро миёнаи солҳои 1823-1825 муқаррар кардаанд. Тибқи шаҳодати Возеҳ дар «Тӯҳфат-ул-аҳбоб...», баромади иҷтимоии Савдо ба хонадони олими маъруфи асри XV11 - Мавлоно Шариф тааллуқ доштааст. Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ дар хусуси дониши ҳаматарафаи Абдулқодирхочаи Савдо ва тақрибан дар овони 20 - 22 - солагӣ мадрасаро хатм намудани ӯ хабар медиҳад, ки хеле муҳим ва арзишманд мебошад. Савдо чи дар илмҳои табиатшиносӣ мисли риёзиёт, табиӣёт, нучум, ҳандаса ва чи дар илмҳои инсоншиносӣ ба монанди таърих, адабиёт, сарфу наҳв, луғат, мантиқ, ҳикмат ва ғайра баҳраи хеле комил дошта, нозуқиҳои улуми мусиқӣ ва аз ҷумла, «Шашмақом»-ро низ азбар намуда, ҳатто дар навохтани асбоби мусиқии танбӯр соҳибтабъ будааст. Тазкиранигорон-Ҷашмат ва Садри Зиё афзудаанд, ки Савдо илми хатро ҳам хуб омӯхта, ба хаттотӣ низ машғул будааст. Вале пеш

аз ҳама, Савдо дар таърихи адабиёти тоҷик ҳамчун шоири лирик-ғазалсаро шӯҳрат дорад. Савдо ҳанӯз аз овозни хурдсолӣ, ҳангоми таҳсил дар мадраса ба эҷоди шеър низ шуғл варзидааст. Муҳим он аст, ки шоир дар эҷоди ғазалиёту мусамматҳо таҳаллуси «Савдо»-ро ба қор бурда, дар эҷоди осори тамоюли ҳаҷвидошта таҳаллуси «Бепул»-ро қор фармудааст. Зиёда аз ин, Мирзо Абдулазими Сомӣ дар «Миръот-ул-хаёл» хабар медиҳад, ки Савдо дар аҳди Насруллоҳхон (1826-1860) ба дарбор ҷалб карда мешавад ва ӯ дар ин ҷо бо пешаи тарроҳӣ (кашидани тарҳи иморатҳо) ва наққошӣ касби маош мекардааст.

Муаллифи ҳамин тазкира, яъне дар аҳди амир Насруллоҳхон ба дарбор роҳ ёфтани Мирзоабдулқодирхоча Савдоро хотиррасон менамояд. Аз ҷумла, ӯ таъкид менамояд, ки:

*Дар айёми султони волоҷаноб,
Амир Насруллоҳи баҳодурхитоб.
Ба тарроҳию нақш маъмур буд,
Зи инъоми алтоф масрур буд.*

Баъди ба сари қудрат омадани писари Насруллоҳхон-амир Музаффархон (1860-1885) Савдо ҳамчун яке аз надимони хоси Музаффархон фаъолият кардааст. Вале маълум аст, ки амир Музаффархон хеле шахси айёшу камҳавсала ва нисбати мулку давлат бепарвотаре будааст ва аз ин рӯ, ин хислати ӯ ба Савдо чандон писанд наомадааст. Соли 1873 Абдулқодирхочаи Савдо бо як супориши амир Музаффархон роҳи Балҷувонро пеш мегирад, вале аз рӯи тасдиқи устод С.Айнӣ, шоир дар синни 50-солагӣ дар дарёи Вахш ғарқ шудааст.

ЭҶОДИЁТИ САВДО

Савдо, асосан дар эҷоди ғазал, рубоӣ, мусаммат таъби баланд доштааст, вале бисёр афсӯс, ки тангии маишӣ ӯро

имкон надодааст, ки ашъорашро мураттаб намуда ба таъб бирасонад. Аз тарафи дигар, Абдулқодирхочаи Савдо дар таҳаввули насри бадеӣ низ саҳми босазо дорад. Ашъори ғиноии Савдо аз мавзӯҳои ишқу ошиқӣ, шӯру исёнҳои қалбии инсонӣ, ҳиссиёти нозуку латифи одамӣ, бемехрии маҳбуба, вафодории ошиқ, бесабриву ношикебоии маъшуқа ва бовафоиву шикебоии ошиқ ва ғайра иборат аст. Умуман, лирика ва осори манзуми Савдору муҳаққиқон иборат аз ду қисмат донистаанд: лирикаи ошиқӣ ва ашъори ҳаҷвӣ-мутоибавӣ. Дар рӯзгори Савдо таъсири Бедил ва ҷараёни бедилизм дар шеърӯ адаби Осиёи Миёна махсус буд. Аз ин рӯ, ин таъсир дар ашъори Савдо низ ба хубӣ ба мушоҳида мерасад. Албатта, ашъоре, ки то андозае оҳангҳои тасаввуфӣ доранд, ӯ дар тақлид ба ғазалиёти Ҳофиз эҷод кардааст ва чунин муносибати Савдо дар пайравии ашъори Бедил низ ба мушоҳида мерасанд. Чунончи, ғазали зерин, ки онро зери нуфузи ашъори абулмаонӣ Мирзо Абдулқодир Бедил гуфтааст, мунтахабан зикр хоҳем кард:

*Ғайри ранҷурон зи кас аҳволи ранҷурон мапурс,
Заҳм донад чист ҳоли ҷисми лозар тегро.
Донишат гар ҳаст, асбоби тамаллуқ гӯ, мабоиш,
Зевараш лозим набошад, ҳаст гавҳар тегро.
Аз мувосоҳои¹ софитинатон эмин мабоиш,
Фитнаҳо дар таъби ҳамвор аст музмар тегро.
Фитначӯёни замонро тарбият кардан хатост,
Чарх аз моҳи нав охир хӯрд бар сар тегро.
Аз фусуни тарбиятҳои замон эмин мабоиш,
Рӯй бар санг аст аз дастӣ фасонгар² тегро....
Таъби Савдо нур зи истеҳсоли дунон тира аст,
Санги ноҳуш аз фасон³ созад мукаддар⁴ тегро.*

¹ Мувосо-созиш, ёрӣ

² Фасонгар-чархчӣ

³ Фасон-қайроқ

⁴ Мукаддар - тира, сиёҳ

Ғазали мазкур хеле хунармандона эҷод шудааст, мундариҷаи ғазал ва мавзӯи асосии он иҷтимоӣ-шиквой буда, ҳолати қаҳрамони лирикиро фаро гирифтааст. Азбаски бунёди тематикии он ҳолати иҷтимоист, аз ин рӯ, хусусиятҳои шаклии он низ ба мундариҷа пурра тобеият кардаанд ва ин аст, ки теғ асбоби бераҳмтарин ба сифати радиф қарор дода шудааст.

Аз нигоҳи вазн ғазали боло хеле ҷолиб аст ва пеш аз ҳама, бояд гуфт, ки ғазал тобиши қавии андарзӣ-мавъизатӣ, насихатӣ дорад ва аз ин рӯ, эҷоди он дар баҳри Рамал қарор дода шудааст. Яъне ғазал дар баҳри Рамали мусаммани маҳзӯф ё мақсур иншо шудааст, ки аркони он чунин аст:

-- V -- -- I - V -- -- I - V -- -- I - V - ё: - ~

фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун ё фоилон ва ғайра.

Бояд гуфт, ки то ба имрӯзҳо ҷамъовариҳои абёти парешони Савдо идома дорад ва он чи ки аҳли илм то кунун дастрас намудаанд, бо назардошти шумораи аниқ чунин аст: 5 қасида, 56 ғазал, 2 мусаммати мухаммас, 6 маснавӣ, 9 рубой, 11 фард, 1 марсия, 1 тарҷеъбанд, 1 таърих ва ҳафт хикояти мансур, ки яке аз онҳо ба номи «Музҳикот»¹ машҳур аст.

Дар ашъори ғиноии ӯ, ки ғазалиёт қисмати марказии онро фароҳам овардааст, ишқ ва мавзӯҳои ишқӣ, нозу истиғнои маъшуқа, азоби ҳичрону дарди ҷудой, умеди висолу дурии фирок, таъҷили маҳбубаву шикебоии ошиқ ба таври хеле воқеӣ, мушаххас, дилпазиру хушоҳанг, гӯшнавозу ҷаззоб, матлубу мақбул ва бо ҳунари хеле волои шоирона эҷод гардидааст:

*Омадӣ, ҳарфи ниҳонӣ ба ту дорам, бинишин,
Дарди ҳичрон ба ту як-як бишуморам, бинишин.
Нафасе сабр намо, ин ҳама таъҷил макун,
Пеши ту қиссае аз хуни дил орам, бинишин.
Ҳама сармоя ба савдои ту дорам, ҳайҳот,*

¹ Музҳикот – мутоибот

Ним чон мондаву он ҳам бисунорам, бинишин.
 Хуштар аз чони ҷаҳон донамат, аммо чӣ кунам,
 Мадади толеу иқбол надорам, бинишин.
 Омадӣ бар сару имрӯз тараҳҳум кардӣ,
 Рӯи худ бар кафи пои ту гузорам, бинишин.
 Аз ғами турраи ошуфтаат ошуфта шудам,
 Ҷамъ гардон ба мурувват дили зорам, бинишин.
 Солҳо з-он нигаҳи масти ту будам махмур,
 То зи сар дур шавад ранҷи хуморам, бинишин.
 Ҳаст сармашқи дабистони дилам ёди хатат,
 Рӯзу шаб нест ҷуз ин шева шиорам, бинишин.
 Бармачин домон аз хоки ман, андеша макун,
 Пок бар боди фано рафт зуборам, бинишин.
 Ҳар кас андӯҳи дили хеш ба ёраш гӯяд,
 Дар ду олам набувад гайри ту ёрам, бинишин.
 Дил ба ҷуз васли ту бо ҳеч тасалло нашавад,
 Нест дар ҳаҷри ту орому қарорам, бинишин.

Яке аз ҷанбаъҳои ҳунарии ғазалиёти Абдулқодирхочаи Савдо дарёфту корбасти радиф аст ва ҳунари ӯ дар истифодаи радиф ба ҳаддест, ки шояд кам шоире бошад, ки онро хис намояду дар шеъраш дар чунин шакл аз он кор бигирад. Масалан, қаблан мо огоҳ шудем, ки чун ғараз ҳасби ҳол, авзои қавии иҷтимоӣ бошад, ӯ аз теғ кор гирифта, барои таъкиди маъно онро (теғро) радиф қарор медиҳад. Дар ғазали зикршуда, ки ҳадаф ҳичрон, фироқ, дурӣ, сангдидию бемехрии маҳбуба аст, лаҳзаи висол, ки даме даст додааст, онро ғанимат медонад ва калимаи бинишинро (сабри маҳбубаро) барои таъкиди маъно ва қавӣ баромадани мундариҷаи ғазал радиф қарор медиҳад. Дар ғазали зикршуда, ки аз ёздаҳ байт иборат аст, дувоздаҳ маротиба калимаи (феъли амрии) бинишин ба сифати радиф таъкидан оварда мешавад, ки мақсад ҳамоно пойдорӣи висол мебошад. Дар ашъори ғиноии Савдо, инчунин мавзӯҳои дигар аз қабилӣ ҳаҷву танқид ва ҳазлу шӯҳӣ низ хеле амиқ реша дорад ва хеле қавӣ садо медиҳад. Ӯ дар ашъори ғиноии

худ, ба хусус аҳли амирону ҳокимон, золимону мумсикон, фиребгарону қалтабонон, рӯҳониёни мутаассибу риёкоронро сахт накӯҳиш менамояд ва дар айни ҳол, ба ҳимояи адолати иҷтимоӣ меҳезад. Чунончи, дар ин шеъраш Савдо зоҳидонро, ки ба зӯҳди риёӣ рӯ овардаву асосҳои динро дуруст намедонанд, сахт танқид мекунад:

*Зоҳид, чӣ диҳӣ маро ту пандо?
Чун панди ту нест судмандо.
Ман нӯш гирифтам аз лабонаш,
Дигар чӣ кунӣ ҳадиси қандо?
Ишқидани мо на ихтиёрист,
Моро накунед ришхандо.
Тарзи дигаре биёр, Савдо,
Чун тарзи туро намеҳарандо.*

Албатта, дар танқиди зоҳидони риёӣ ӯ ба пояи Камоли Хучандӣ нарасида бошад ҳам, пазироии анъанаро идома додааст. Зеро ҳаҷву танқиди Савдо ҷанбаи ҳазлу шӯҳии киноямезе дорад, ки ин падида ҳоси ҳуди ин шоир аст. Ин ҷиҳатро Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ ва Шамсуддин Шохин низ тақвият додаанд. Ҳамин ҳиссиёти баланди ҳазлу шӯҳӣ ҳатто дар ғазалиёти ишқии шоир низ ба мушоҳида мерасад. Чунончи:

*Дил гум шуда ман ба пеши раммол
Рафтам, ки барои ман бизан фол.
Оҳид, ки : «Ин матоъ бурдаст,
Маҳбубаки шӯҳи хурдакақсол».
Як зарра вафо бурун наомад,
Ҳоки ҳама бехтам ба гирбол,
Саҳл аст, ки дар ҷафо бисабрам,
Ҳосияти сабр ҳаст исҳол.
Ай ҷони балокашида, меоҳ
В-ай қалби ситамрасида менол.
Акнун ту ба дасти ишқи ӯӣ.*

*Монандаи мурда пеши ғассол.
Пас дар ҳама умри худ надидам
Ороми тану фароғати бол.
Хубон чу ба мо баилтифотанд,
Моро чӣ зарурат аст ин ҳол?
Савдо, сари шиқбозият ҳаст,
Аввал ба каф ор маблағу мол.*

Ин шеър аслан ишқӣ буда, оҳанги бисёр нозуки шӯхиомезе дорад, ки хоси сабки Савдо аст.

Ҳадафи шоир баёни арзи ҳоли ошиқ буда, зимнан ҳаҷви раммол низ хеле устодона ба тасвир омадааст, ки танқиди хурофот мебошад. Шоир дар маъниофариву мазмунсозӣ аз санъатҳои шеърӣ иғроқ, киноя, маҷоз, тавсиф, таносуби сухан, нидо, ташбеҳ, истиора ва ғайра хеле ўҳдабароёнаву хунармандона кор гирифтааст.

Аз нигоҳи хусусиятҳои шаклӣ низ ғазали боло ҷолибу хонданист. Ғазал мураддаф нест. Қофияҳои ғазал калимаҳои раммол, фол, хурдакаксол, ғирбол, исҳол, менол, ғассол, бол, ҳол, мол аст. Дар ин калимаҳои қофия ҷузви «-ол» решаи қофия буда, ҳарфи «о» ридфи муфрад ва ҳарфи «л» равист. Худи қофия қофияи муқайяд мебошад, зеро пас аз рави унсури дигар надорад.

Ғазал дар баҳри Ҳазачи мусаддаси аҳраби мақбузи максур (ё махзуф) эҷод шудааст, ки афоили он чунин мебошад:

- V / V - V - / V - ~

яъне: мафъӯлу мафоилун, фаўлон ё ин ки фаўлун.

Вале аз нигоҳи истифодаи калимаҳо чанд феъли худсоз (ихтирои худи Савдо) дида мешавад. Он калимаҳо: оҳид-ба маънии сабр кардан, меоҳ- оҳ кашидан ё оҳ гуфтан мебошад. Албатта, чунин тарзи калимасозӣ хоси сабки Савдо буда, хилофи иштиқоқ аст. Вале барои оҳанги шӯхиомез касб кардани ғазал хизмат мекунад.

Бояд гуфт, ки дар лирикаи Савдо андешаҳои маорифпарварӣ ва ҷунбишҳои мафкуравию бархӯрдҳои сиёсӣ ҳанӯз мушоҳиданашаванда аст, зеро ҷунин ҷунбишҳо, бедоршавиҳо, растохезҳои зеҳнӣ, бардоштҳои аклонӣ, раҳой аз тафаккури сирфан ғуломона то андозае пас аз нашрҳои «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмад Маҳдуми Дониш, «Савонех-ул- масолик..»-и Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех, «Тӯҳафи аҳли Бухоро»-и Мирзо Сироч ва ғайра ба миён омад ва аз ин рӯ, яке аз хидматҳои хеле шоистаи Савдо дар инъикоси мафкураи аср дар лирика ва насри бадеист. Дар ашъори ғиноии ӯ мавзӯҳои дигари иҷтимоӣ аз қабилӣ: шиква аз камбизоатӣ, аз тангии маишӣ, норизоӣ аз беқадрии аҳли илм, маориф, фарҳанг, санъат, беқадрии хунар, эҷоди бадеъ, танқиди ҳислатҳои разилаи инсонӣ аз қабилӣ: кибру ғурур, бузургманишӣ худхоӣ, ҳавобаландиву такаббур, пастфитратӣ, мардумфиребӣ, ғаммозиву чоплусӣ, муфтхӯриву ҳанноӣ ва ғайра хеле хуб ба тасвир омадааст. Аз тарафи дигар, дар ашъори Савдо ҳислатҳои ҳамидаи инсонӣ васф карда мешавад ва аз ҷумла, шоир ҷунин сифатҳои инсонӣ, саховатмандӣ, олиҳимматӣ, хайрхоӣ, некӯкорӣ, илмдӯстӣ, хирадмандӣ, раиятнавозӣ, халқдӯстӣ, ватанпарварӣ, меҳнати софдилона, фурутанӣ, шикастанафсӣ, хоксорӣ, пуртоқатӣ, сабури ва ғайраро ҷонибдорӣ менамояд. Албатта, Савдо дар оғози эҷодиёти хеш бештар ба шуарои номи таърихи адабиёти тоҷик мисли Хоҷа Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ, Мирзо Абдулқодири Бедил барин шоирони соҳибмактаб пайравӣ намуда, ашъори ўҳдабароёна эҷод кардааст. Вале мо ҳеҷ гоҳ ҷунин даъво надорем, ки эҷодиёти Савдо ба кулӣ тақлидист. Аз тарафи дигар, агар мантиқан андеша карда шавад, пас ҳар шоире наметавонад ба Ҳофизу Бедил барин симоҳои ҷаҳонии адабиёти тоҷик сару кор бигирад. Аз ин рӯ, ҳуди далели ба ашъори Ҳофизу Бедил рӯ овардани Савдо башорати истеъдоду маҳорат ва донишу малакаи эҷодии ўст, ки тавассути осори маҳфузмондаи ӯ қазоват карда мешавад.

Дигар аз чанбаъҳои фурӯзони ашъори Савдо ва осори мансури ӯ тобиши хеле қавии ҳаҷвӣ доштани онҳо мебошад. Ӯ ҳам дар назм ва ҳам дар наср аз ҳикоёту латифаҳо, аз таъбироту суханҳои вирдизабонӣ хеле нозук кор мегирад ва дар натиҷаи он ҳаҷви малеҳе рӯи кор хувайдо мешавад. Инчунин, оҳанги тасвир тобиши ҳаҷвию танқидӣ касб мекунад. Адабиётшиносон мероси Савдоро, ки чанбаи мутоибавӣ дорад, дорои се бахш донистанд:

1. Ашъори мутоибавие, ки ба тариқи зарофат-ҳазломезу шӯхиомез эҷод шудааст;

2. Ашъоре, ки дар пайравии Абӯисҳоқи Аъймаи Шерозӣ таълиф гардидааст;

3. Ашъори мутоибавие, ки тавассути он иллатҳои ҷомеа танқиду мазаммат шудаанд.

Чунин табақабандӣ, ки зикраш дар боло рафт, ҳатто ашъори ошиқонаи Савдоро низ фаро мегирад. Чанбаи ашъори мазкури Савдоро муосирони ӯ-Шоҳину Ҳайрат идома бахшидаанд ва гуфтан мумкин аст, ки ҳатто муваффақият ҳам пайдо кардаанд. Албатта, ин мавзӯ дар эҷодиёти Савдо нав нест, зеро ҳаҷву мутоиба дар адабиёти тоҷик яке аз мавзӯҳои ҷовидона мебошад ва ғолибан яке аз мавзӯҳои марказии ашъори шоирони то устод Рӯдакӣ будааст. Танҳо ба ёд овардани он кифоя аст, ки ҳатто дар адабиёти шифоҳӣ низ он мавқеи махсус дорад ва далели ин қазоват як қитъаи ҳаҷвии мардумони Балх дар ҳиҷои Асад ибни Абдуллоҳ аст, ки тибқи шаҳодати «Таърихи Табарӣ», ки соли 725 эҷод шудааст ва ҳаҷви сиёсӣ аст:

*Аз Хуталон омадаиҳ,
Рӯ ба табоҳ омадаиҳ.
Хушкӯ низор омадаиҳ,
Овора боз омадаиҳ.*

Албатта, дар ашъори шоирони асри X ин мавзӯ хеле устувор гардида, ҳатто ба ҳамосаҳои миллӣ ворид шудааст ва далели қавии он эпизодҳои ҳаҷвӣ-танқидӣ ва муто-

ибавии «Шоҳнома»-и Фирдавсии Тӯсӣ мебошад. Мо дар ин асар, яъне «Шоҳнома», ҳаҷви сиёсиро мебинем, ки ғолибан шоҳон, сиёсатмадорон танқид карда мешаванд, ба хусус Ковусшоҳ, Афросиёб, Заҳҳок, Чамшед, Салм, Тур ва дигарон. Инчунин рӯҳониёни зардӯштӣ, ки риё кардаанд, сарлашқарон, паҳлавонон ва ғайра. Дар асри ХII Сӯзани Самарқандӣ ҳаҷвро аз ҳадди эътидол бароварда ба ҳаҷви кабеҳ бадал сохт. Дар эҷодиёти Убайди Зоконӣ оҳанги хеле чиддӣ касб намуд. Анъанаи ӯро то андозае Абдуррахмони Мушфиқӣ қабул карду тақвият бахшид ва ғайра.

Вале чанбаи малеҳи онро адабиёти тасаввуфӣ пазируфт, ки намунаҳои беҳтарини он дар маснавиҳо ва ашъори лирикии Ҳаким Абулмаҷд Маҷдуд ибни Одам Саноиӣ Ғазнавӣ (махсусан, дар «Қорномаи Балх») тақвият бахшид. Дар осори Фаридуддини Аттор ва махсусан, дар маснавии Чалолуддини Балхӣ чилои тозаву нодир гирифт ва писанди ҳамагон шуд. Аз ин нуқтаи назар, Савдо анъанаи мазкурро дар давраи тамоман нав, бо тобиши дигар эҳё кард. Муосирони ӯ ба ин чанбаи умумибашарӣ бахшиданд ва манзури мо эҷодиёти Аҳмади Дониш, Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ ва Мирзо Сирочи Ҳаким мебошад. Тозакориҳои Савдо ҳам дар назм ва ҳам дар наср идома бахшидани мавзӯи мазкур мебошад.

МАВЗҶЪ ВА МУНДАРИҶАИ «МУЗҶИКОТ»

Савдо на танҳо шоири тавоно, балки дар насри адабӣ ҳам табӣи баланд доштани худро нишон додааст. Аз ӯ асарҳои насрӣ низ боқӣ мондааст, ки намунаи хеле хуби насри мутоибавӣ мебошад. Ин асари мутоибавӣ таҳти унвони «Музҳикот» машҳур аст. Асари мазкур аз панҷ қисм иборат буда, муаллиф онҳоро таҳти унвони «Нағма» ёд кардааст. Жанри «Музҳикот» анъанавӣ нест. Масалан, ба асарҳои машҳуртарин нависандаи ҳаҷвнигори асри XIV-Убайди Зоконӣ («Ахлоқ-ул-ашроф»), «Сипанд», «Даҳ фасл» ё «Таърифот» ва ғайра) монанд нест. Яъне аз ҷиҳати хусусиятҳои

жанри асари Савдо навоарӣ дар насри бадеист. Аз ин рӯ, дар лексикаи забони адабии тоҷик низ таъсири фаровон гузоштааст.

Аз жанри дигар, дар насри ҳаҷвию мутобавии Савдо унсурҳои насри мусаччаъ ба назар мерасад, ки ин унсур яке аз хусусиятҳои насри бадеии мутобиавии нависандаро фароҳам овардааст: «Аммо мисрае намехонд, ки каломоташ пӯла нашуда бошад ва аркони авзонаш шӯла. То ҳалворӣ гоҳе лӯндае ҳалвое дар кори мулло кардӣ ва муллоро аз ин ҳавлои бедуд хушнуд сохтӣ. Мулло бо даҳони ширин ба ширинмақоли ба мадҳи зуҳур-ул-гайбаш низ пардохтӣ.

Баъзе аз бобҳои «Музҳикот»-и Савдо хеле хотирмону қолибанд Аз чумла, боби «Нағмаи чаҳорум: Достони Биби-панирии Қайвонӣ ва Она Маҷони Ходим». Эпизоде дорад, чунончи: «Рӯзе дар маҷлисе, ки ҷамъе аз занони ақобиру аъён ҳозир буданд, келинбикаи баландҳикқаро зиён гирифт (бемор шуд). Лаб мегазиду дандон меҳонд. Биби-панирии Қайвонӣ ба тарзи муомилашиносӣ ва қоидадонӣ ба дастур дар қораш кард, муфид наҷфтод. То Она Маҷони Ходим пеш омада гуфт:

- Эй, дугона, қорро бебаёна (номаълум) бояд кард ва тадбирро маҷкеъ бояд шинохт, то ки ҷарх ҷун тир бар нишона ояд. Биби Маҳрӯй- модаршӯи ман, дасте дорад эм ва таҷрибае дорад қадим, қасе ўро биёрад, то аласе фармояд.

Ҷун ўро овардаанд, ҷубе гирифтӣ латтаву дастмони ҷарбӣ бар он печида, оташ дардода алиларо (беморро) ҷодире дар сар андохта, дар ҷое нишонда, оташро дар гирди сараш ҷарх гардонда, хондан оғоз кард, ки:

*Алас, алас, алас, алас!
Кулли балолардан халас,
Ҷулларга бор, кулларга бор!*

Чанд бор бар ў дамиду қафи обе бар руҳсораш пошид. Фурсате ҳанӯз нарафта, ки келинбикка ҷашм қушода ба ҳол омад ва мутаранними ин мақол гардид:

*Ай очачон, бар нафаси покат офарин,
Бар хиштаки эзори дусад чокат офарин.
Љугизанони шаҳру мазангони бодия
Доранд бар фатонату идрокат офарин.
Бо ин ҳама наҳифио¹ барҷоймондагӣ
Бар дасти ҷусту бозуи чолокат офарин...»*

Ҳикояти мазкур ба нодонии хусусан занони он рӯзгор бахшида шудааст, ки чунин рафтори онҳо боварӣ ба дин нею балки бадномкунии дин аст. Инҳо тоифаи занону бонувони оддӣ набуда, ашрофзодагонанд. Онҳо дар камақлию эътиқод ба хурофот ҳаҷв карда мешаванд. Аз ин рӯ, шеъри ҳаҷвиरो Савдо аз забони ҳамон «келинчаки беморшуда» меорад, ки ба риёи зани аласкунанда дахл дорад.

Як хусусияти ниҳоят ҷолиби дигари эҷодиёти мутоибабии манзуму мансури Абдулқодирхочаи Савдо боз дар он аст, ки ӯ таркиби луғавии хеле аҷоиб дорад. Истифодаи калимаҳову ибораҳои халқӣ-гуфтугӯӣ, эзор, хиштак, даму нафас, алас, дугона, бебаёна, дастмол ва ғайра. Инчунин Савдо баъзе калимаҳоро худ месозад, кашф мекунад, ки онҳо ба қоидаҳои сарфу нахв чандон итоат намекунанд. Масалан: сихи хала (чӯбчае, ки маркабро бо он идора мекунанд), ишқидан (ошиқ шудан), меох (оҳ гуфтан), палавидан (ош хӯрдан), чико (чи кор), тӯғрӣ (рост), фиребидан (фиреб додан), чалидан (мутобиқ шудан) ва ғайра. Яъне ӯ исмҳоро ҳамчун феъл ба кор бурдааст ва ин тарзи корбурд дар забони адабӣ нест.

Бояд гуфт, ки дар таърихи адабиёти тоҷик, агар чуқуртар андеша шавад, оддитарин адиб ҳам мавқеъ дорад, зеро анъана дар ин адабиёт, ки ниҳоят қавист, пас андак адиб ҳам, дар заминаи он даъвии тозаҷӯӣ мекунад.

Аз ин нуқтаи назар, Савдо низ дар таърихи адабиёт мақоми худро дорад. Ӯ яке аз он шахсонест, ки сабки бедилро қадре ҳам бошад, заминаҳои воқеӣ бахшид. Дар

¹ Наҳифӣ-сусти

рушди адабиёт, истиқболи суннат саҳм гирифт. Ба адабиёти давр, муосирон ва адабиёти минбаъдаи тоҷик андаке бошад ҳам таъсир гузошт ва мавқеи худро ёфт.

САВДО ВА СУПОРИШҲО:

1. Овони ҷавонӣ ва илмомӯзии Абдулқодирхочаи Савдо чӣ гуна гузаштааст?

2. Аз муосирони Савдо доир ба рӯзгору фаъолияти ӯ кадом тазкиранигор бештар маълумот додааст?

3. Савдо дар кадом мавридҳо таҳаллуҷҳои «Савдо» ва «Бепул»-ро ба қор бурдааст?

4. Савдо дар дарбори кӣҳо хидмат намудааст?

5. Поёни умри Савдо чӣ гуна гузаштааст?

6. Мероси адабии Савдо аз ҷӣҳо иборат аст?

7. Ашъори ғиноии Савдо кадом мавзӯёҳоро дарбар мегирад?

8. Савдо аз шоирони ғазалсарои гузашта ба кӣҳо пайравӣ кардааст?

9. Хусусиятҳои фарқкунандаи ғазалиёти Савдоро шарҳ диҳед.

10. Хусусиятҳои ҳаҷвии ашъори Савдоро баён кунед.

11. Саҳми Савдо дар ташаккули таҳаввули насри бадеӣ аз ҷӣ иборат аст?

12. Хусусиятҳои насри бадеии адибро шарҳ диҳед.

13. Таъсири эҷодиёти Савдо ба муосирон ва адабиёти минбаъдари нақл кунед.

НАВЪҲОИ ҚОФИЯ

Дар боло гуфтем, ки вобаста ба ҳарфи равӣ ва иштироки ҳарфҳои дигар қофияро ба ду навъ ҷудо мекунам: қофияи муқайяд ва қофияи мутлақ.

Қофияи муқайяд ва қофияи мутлақ ба ҳарфи равӣ вобаста аст. Агар баъди ҳарфи равӣ, ҳарфи дигаре наомада бошад, онро рави муқайяд ё қофияи муқайяд ме-

номанд. Агар баъди ҳарфи равӣ боз ҳарфи дигаре омада бошад, онро р а в и и м у т л а қ ё қофияи мутлақ мегӯянд. Азбаски ҳарфи равӣ ҳарфи асосии решагии қофия аст, қофияро низ ба қофияи муқайяд ва қофияи мутлақ чудо кардаанд.

Донишмандони илми қофия вобаста ба истифодаи ҳарфи равӣ ва ҳарфҳои дигари қофия (таъсис, дахил, ридф, қайд, васл, хурӯҷ, мазид, нойира) дар шеъри форсӣ - тоҷикӣ 35 навъи қофияро муайян кардаанд.

Аз байни ин микдор 25 навъи он дар ашъори шоирони форс-тоҷик бештар маъмуланд. Ҳар як калимаи решагии қофия вобаста ба он ки дар таркибаш кадом ҳарф ё ҳаракат иштирок дорад, бо номи ҳамон ҳарфҳо ҳаракатҳо ёд карда мешавад. Масалан, агар қофия аз калимаҳои «бурдамешон»-у «озурдамешон» таркиб ёфта бошад, онро қофияи мутлақ бо қайд, васл, хурӯҷ, мазид, нойира меноманд. Сабаби чунин ном гирифтани қофия он аст, ки дар таркиби ҳарфҳои решаи қофия («- урдемашон») садоҳои кӯтоҳи «у» ҳ а з в, ҳамсадои «р» қ а й д, ҳамсадои «д» р а - в и и м у т л а қ, ҳарфи «е» в а с л, ҳарфи «м» х у р ў ч, садоҳои кӯтоҳи «а» н а ф о з, ҳарфи «ш» м а з и д, ҳарфҳои «о» ва «н» н о й и р а мебошанд.

Аз ҳарфҳои, ки дар сохтани қофия иштирок менамоянд, таъсис, дахил, ридф, қайд ҳамеша пеш аз равӣ, ҳарфҳои васл, хурӯҷ, мазид, нойира доимо баъди ҳарфи равӣ меоянд. Тарзи ҷойгиршавии ҳаракатҳо низ мисли ҷойгиршавии ҳарфҳои қофияанд, яъне ҳаракатҳои р а с, и ш б о ʼ, ҳ а з в, т а в ч е х пеш аз ҳарфи р а в и ʼ, аммо ҳаракатҳои м а ч р о ва н а ф о з ҳамеша баъди р а в и ʼ меоянд. Илова бар ин, дар илми қофия бо номҳои **қофияи пурбаҳо ва қофияи камбаҳо ё ноқис**, инчунин, қофияи мучаррад дучор меоём. Қофияҳои пурбаҳо гуфта қофияҳоеро меноманд, ки ҳарфҳои решаи онҳо дар ҳамаи мавридҳо бе ҳеҷ гуна нуқс омада бошанд. Ба гурӯҳи қофияи камбаҳо ё ноқис қофияҳои дохил мешаванд, ки аз қонунҳои маъмулии он сарфи назар шуда

бошад. Масалан, агар ҳарфи р а в ӣ дар калимаҳои қофия тағйир ёфта бошад (мисли т ў п бо х у б ва ғайра) ё ин ки дар байни ҳ а з в у т а в ч е ҳ ихтилофе афтада бошад (мисли б у р д ва г и р д).

Ҳамин тариқ, дар шеъри шоирони гузашта ва имрӯзаи форс-тоҷик бисту панҷ навъи қофияи пурбаҳо мавриди истифода қарор гирифтааст, ки аз инҳо иборатанд:

1. Қофияи муқайяди мучаррад, яъне қофияе, ки решаи он фақат аз як ҳарфи рави иборат мебошад (мисли «д и л» ва «г и л»).

Мисол:

*Даҳани танги ту аз писта шакар мерезад,
Лабат аз ҳуққаи ёқут гуҳар мерезад.*

(Исмату Бухороӣ)

Дар ин байт калимаҳои «шакар»-у «гуҳар» қофия, ҷузви «-ар» решаи қофия буда, ҳарфи «р» рави и муқайяд ва садоноки кӯтоҳи «а» та в ч е ҳ аст.

2. Қофияи муқайяд бо ҳарфи қайд, яъне қофияе, ки решаи он аз ҳаракати ҳазв, ҳарфи қайд ва ҳарфи рави иборат аст (мисли «ф а р қ» ва «б а р қ»).

Мисол:

*Мурд Муродӣ, на ҳамоно, ки мурд,
Марги чунин хоҷа на корест хурд.*

(Рӯдакӣ)

3. Қофияи муқайяд бо ридфи муфрад (аслӣ), яъне қофияе, ки решаи он аз ридфи муфрад ва рави и муқайяд (мисли «х е з» ва «р е з» иборат аст.

Мисол:

*Дили зинда ҳаргиз нагардад ҳалок,
Тани мурдадил гар бимирад, чӣ бок?*

(Мавлавӣ)

4. Қофияи муқайяд бо ридфи мураккаб (аслӣ ва зоида), яъне қофияе, ки дар решаи он ҳарфи ридфи муфрад (аслӣ) ва ридфи мураккаб (зоида) омадааст (мисли «г у з о ш т» ва «н а д о ш т»).

Мисол:

*Маҷнун чу кушод номаи дӯст,
Афтод бурун чу писта аз нӯст.*

(Мақтаби Шерозӣ)

Дар байти якум садоноки дарози «ӯ» ридфи муфрад (аслӣ), ҳарфи «с» ридфи мураккаб (зоид), ҳарфи «т» равии муқайяд мебошад

5. Қофия муқайяд бо таъсис ва даҳил, яъне қофияе, ки решаи он аз равии муқайяд иборат аст (мисли «с о ҳ и л» ва «ш о ғ и л»)

6. Қофияи мутлақи мучаррад, яъне қофияе, ки решаи он аз ҳаракати т а в ч е х , ҳарфҳои равии м у т л а қ у в а с л ва ҳаракати маҷро иборат аст (мисли «модараш» ва «до-дараш»).

Мисол:

*Тиру тег аст бар дилу ҷигарам,
Ғаму тимори духтару писарам.*

(Масъуди Саъд)

Дар байти якум калимаҳои «ҷигарам»-у «писарам» қофия, ҷузви «- арам» решаи қофия буда, садоноки кӯтоҳи «а» тавҷех, ҳарфи «р» равии мутлақ, садоноки кӯтоҳи «а» маҷро ва ҳарфи «м» васл аст.

7. Қофияи мутлақ бо қайд, яъне қофияе, ки дар решаи он ҳаракати ҳ а з в , ҳарфҳои қ а й д , р а в и и м у т л а қ в а в а с л омадааст (мисли: «р а н г а ш» ва «н а н г а ш»).

Мисол:

*Аз сад хати ӯ яке нагуфта,
Аз сад гуҳараи яке насуфта.*

(Тузғрал)

8. Қофияи мутлақ бо ридфи муфрад ё аслӣ, яъне қофияе, ки дар решаи он ридфи муфрад, равии мутлақ, маҷро ва васл омадааст (мисли: «ч о м а ш», «н о м а ш»).

Мисол:

*Ҳар он шамъе, ки Эзид барфурӯзад,
Ҳар он кас пуф кунад, сиблат¹ бисӯзад.
(Абӯшақури Балхӣ)*

Мисоли дигар:

*Ҷаҳоне, ҳамоно фусуниву бозӣ,
На бар кас камоиву бо кас насозӣ.
(Мусъабӣ)*

Дар ҳарду байт калимаҳои «барфурӯзад» бо «бисӯзад» қофия шудаанд, ки ҷузви «-ӯзад» решаи қофия буда, садоноки дарозӣ «ӯ» ридфи муфрад ё асли, ҳарфи «з» равии мутлақ, садоноки кӯтоҳи «а» маҷро, ҳарфи «д» васл аст.

9. Қофияи мутлақ бо ридфи муфрад (аслӣ) ва ридфи мураккаб ё зоида, яъне қофияе, ки дар решаи он ҳарфҳои ридфи мураккаб (зоида), равии мутлақ, ҳаракати маҷро ва ҳарфи васл меояд (мисли: «п и н д о ш т а ш» ва «д о ш т а ш»). Мисол:

*Агар бо ҷафонеша биштофтӣ,
Ки аз дасти қаҳраш амон ёфтӣ.
(Саъдӣ)*

Дар ин байт калимаҳои охири онҳо бо ҳам қофия шудаанд, ки ҷузви «-офтӣ» («-ёфтӣ»), решаи қофия мебошанд. Дар ин решаи қофия садоноки дарози «о» (дар қофияи ёфтӣ «ё») ридфи муфрад ё асли, ҳарфи «ф» «ридфи мураккаб ё зоида», ҳарфи «т» равии мутлақ, ҳарфи «й» васл аст.

10. Қофияи мутлақ бо таъсис ва дахил, яъне қофияе, ки дар решаи он ҳарфҳои таъсис, дахил, равии мутлақ, васл ва ҳаракатҳои ишбоъю маҷро омадааст (мисли: «қ о с и р а м» ва «м о ҳ и р а м»). Мисол:

*В-ар ӯ низ дарсохт бо хотираш,
Зи Машиқ амал баркану нозираш.
(Саъдӣ)*

Дар ин байт дар калимаҳои «хотираш» ва «нозираш» чузви «-отираш» (дар қофияи дуҷум-«озирш») решаи қофия буда, ҳарфи «о» таъсис, ҳарфи «т» («з») дахил, садоноки кӯтоҳи «и» ишбоъ, ҳарфи «р» рави мутлақ, садонки «а» маҷро, ҳарфи «ш» васл аст.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО:

1. Қофия ба чанд навъ чудо мешавад?
2. Кадом навъи қофияро қофияи муқайяд мегӯянд?
3. Қофияи мутлақ чист?
4. Байте бигӯед, ки дар решаи қофияаш рави муқайяд ё асли омада бошад.
5. Тафовути қофияи муқайяду мутлақ дар чист?
6. Кадом навъи қофияро қофия муқайяди мучаррад меноманд?
7. Қофияе, ки дар решаи он ҳарфи қайд ва рави омада бошад, чӣ меноманд?
8. Дар байти Қомӣ кадом навъи қофия омадааст?
*Аз шаҳи Юнон Ҳакими тезҳуш
Кард чун афсонаи фарзанд гӯш.*
9. Дар қофияи муқайяде, ки ридфи мураккаб дорад, боз кадом ҳарфҳои қофия омада метавонад?
10. Дар қофияи муқайяд бо таъсису дахил кадом ҳаракати қофия ҳатман бояд биояд.
11. Қофияи муқайяди мучаррад аз қофияи мутлақи мучаррад чӣ фарқ дорад.
12. Номи ҳаракатҳоро гӯед, ки дар қофияи мутлақ бо таъсис ва дахил омадаанд.
13. Ҳаракатҳое, ки пеш аз ҳарфи рави меоянд, кадомҳоянд?
14. Дар байти:
*Хатти тақдир аст ҳолӣ аз ғалат,
Аз хато ҳолӣ набошад ҳеч хат.*
кадом навъи қофия омадааст?
15. Ҳарф ва ҳаракатҳои қофияро аз ёд гӯед.

АНВОӢИ ҚОФИЯ БО ҲУРУФИ ХУРУЧ, МАЗИД ВА НОЙИРА

Донишмандони илми қофия вобаста ба иштироки ҳарфҳо, ҳаракатҳои қофия ва мавқеи ҳарфи рави 25 навъи қофияи пурбаҳоро ҷудо кардаанд, ки дар шеърӣ шоирони гузашта ва имрӯзаи форс - тоҷик мавриди истифода қарор гирифтаанд. Мо дар дарси гузашта даҳ навъи қофияи пурбаҳоро бо мисолҳои шеърӣ шарҳ додем. Ҳоло понздаҳ навъи онро пешкаши шумо менамоем:

11. Қофияи мутлақ бо хурӯҷ, яъне қофияе, ки дар решаи он равии мутлақ, васл, хурӯҷ ва боз ҳаракате аз кабили тавҷеҳ ва маҷро омадааст (мисли: «б а р в а р е м» ва а р ӯ - а р е м»).

Мисол:

*Мазан бо сипоҳе зи худ бештар,
Ки нагвон зад ангушт бар нештар.
(Саъдӣ)*

Дар калимаҳои қофияи байти якум ҷузви «-ештар» решаи қофия буда, ҳарфи «е» ридфи муфрад ё асли, ҳарфи «ш» равии мутлақ, ҳарфи «т» васл, садоноки кӯтоҳи «а» нафоз, ҳарфи «р» хурӯҷ аст.

12. Қофияи мутлақ бо қайд ва хурӯҷ, яъне қофияе, ки дар решааш ҳаракати ҳазв, ҳарфи қайд, равии мутлақ, васл ва хурӯҷ мавҷуд аст (мисли: «пайвастанд»-у «бастанд»).

Мисол:

*Чу ҳастандат ҳама поинпарастон,
Забардастӣ макун бар зердастон.
(Амир Хусрав).*

Дар ин байт ҷузви «-астон» садоноки «а» ҳазв, ҳарфи «с» қайд, ҳарфи «т» равии мутлақ, ҳарфи «о» васл, ҳарфи «н» хурӯҷ мебошад

13. Қофияи мутлақ бо ридфи муфрад ё аслӣ ва хурӯч, яъне қофияе, ки дар решаи он ридфи муфрад, равии мутлақ, тавҷех, васл, хурӯч бошад (мисли: «н и х о д а н д» ва «к у ш о д а н д»).

Мисол:

*Аз ғамаш то чанд ояд бар дилам бедодҳо
В-аз лабам фаввора хезад шӯълаи фарёдҳо.*

(Шӯҳии Хӯчандӣ)

Калимаҳои «бедодҳо»-ю «фарёдҳо»-и байти Шӯҳии Хӯчандӣ бо ҳам қофия шудаанд. Дар решаи қофияи байти якум «-одҳо» ҳарфи «о» ридфи муфрад, ҳарфи «д» равии мутлақ, ҳарфи «ҳ» васл, ҳарфи «о» хурӯч аст.

14. Қофияи мутлақ бо ридфи мураккаб ва хурӯч, яъне қофияе, ки дар решаи он ридфи муфрад ё аслӣ, ридфи мураккаб ё зоида, равии мутлақ, маҷро, васл ва хурӯч омада бошад (мисли: «б и н - в о х т а н д» ва «м е б е х т а н д»).

Мисол:

*Бузургон нишастанд, хон хоستانд,
Бихӯрданду маҷлис биоростанд.*

(Саъдӣ)

Дар ҳарду байт ҷузви «-останд» решаи қофия буда, ҳарфи «о» ридфи муфрад ё аслӣ, ҳарфи «с» ридфи мураккаб ё зоида, ҳарфи «т» равии мутлақ, садоноки кӯтоҳи «а» тавҷех, ҳарфи «н» васл, ҳарфи «д» хурӯч аст.

15. Қофияи мутлақ бо таъсис, дахил ва хурӯч, яъне қофияе, ки дар решаи қофияи он ҳарфи таъсис, ҳарфи дахил, ҳаракати ишбоъ, ҳарфи равии мутлақ, ҳаракати тавҷех, ҳарфи васл, ҳарфи хурӯч омада бошад (мисли: «з о л и - м а с т» ва «о л и м а с т»).

Мисол:

*Ай ки атфол ба ғаҳвора дарун аз ситамат,
Сур нодида бичӯянд ҳаме мотамро.
Қафасе шуд зи ту олам ба ҳама оламиён,
Ин-т заҳмат зи вучуди ту бани Одамро.*

*Ваҳ,ки то рӯзи қиёмат пайи олоиши мулк
Тоҳире аз ту наҷистар набувад оламро.*

(Саной)

Дар ин байтҳо чузви «-отамро» («одамро» ва «оламро») решаи қофия буда, ҳарфи «о» таъсис, ҳарфҳои «т», «д» ва «л» дахил, садоноки «а» ишбоъ, ҳарфи «м» равии мутлақ, ҳарфи «р» васл, ҳарфи «о» хурӯҷ аст.

16. Қофияи мутлақ бо қайд, хурӯҷ ва мазид, яъне қофия, ки аз ҳаракати ҳазв ҳарфи қайд, ҳарфи равии мутлақ, ҳарфи васл, ҳарфи хурӯҷ, ҳаракати нафоз ва ҳарфи мазид сохта шудааст (мисли: «ч а с т е м а ш» ва «б а с т е м а ш»).

Мисол:

*Хорҳо буд дар раҳат, кандемаш,
Лолаҳои чуда ор, бандемаш*

Дар байти аввал чузви «-андемаш», дар байти сонӣ чузви «-астемаш» решаи қофия буда, садоноки кӯтоҳи «а» ҳазв, ҳарфи «н» (дар қофияи байти дуҷум ҳарфи «с»), қайд), ҳарфи «д» (дар байти дуҷум ҳарфи «т»), равии мутлақ, ҳарфи «е»васл, ҳарфи «м» хурӯҷ, садоноки кӯтоҳи «а» нафоз ва ҳарфи «ш» «мазид» мебошад.

17. Қофияи мутлақ бо хурӯҷ ва мазид, яъне қофияе, ки дар решаи он тавҷех, равии мутлақ, маҷро, васл, хурӯҷ, нафоз, мазид омада бошад (мисли: «д и л а с т а ш» ва «г у л а с т а ш»).

Мисол:

*Дар гулистони висолат чун гуластам,
Дар раҳи васли ту, ҷоно, булбуластам.
(М.Солех).*

Дар ин байт чузви «-уластам» решаи қофия буда, дар решаи қофия садоноки кӯтоҳи «у» тавҷех, ҳарфи «л» равии мутлақ, садонки кӯтоҳи «а» маҷро, ҳарфи «т» хурӯҷ, садонки кӯтоҳи «а» нафоз, ҳарфи «м» мазид аст.

18. Қофияи мутлақ бо ридфи муфрад, хурӯҷ ва мазид, яъне қофияе, ки дар решаи он ридфи муфрад, равии мутлақ, маҷро, васл, хурӯҷ, нафоз ва мазид омада бошад (мисли: «**р у х о н а с т а ш**» ва «**н и ш о н а с т а ш**»).

Мисол:

*Аз ҳаробот чун бихонандаш,
Рӯй ношуста медавонандаш.*

(Масъуди Саъд).

Дар байти аввал чузви «-онандаш» решаи қофия буда, ҳарфи «о» ридфи муфрад, ҳарфи «н» равии мутлақ, садоноки кӯтоҳи «а» маҷро, ҳарфи «н»-и дююм васл, ҳарфи «д» хурӯҷ, садоноки кӯтоҳи «а» нафоз ва ҳарфи «ш» мазид аст.

19. Қофияи мутлақ бо ридфи мураккаб, хурӯҷ ва мазид, яъне қофияе, ки дар решаи он ридфи муфрад ё асли, ридфи мураккаб ё зойд, равии мутлақ, васл, хурӯҷ, нафоз ва мазид омада бошад (мисли: «**ш и т о ф т е м а ш**» ва «**н а - ё ф т е м а ш**»).

*Ҳар чанд зи пай шитофтемат,
Ай гумишудадил, наёфтемат.*

Дар ин байт чузви «-офтемат» решаи қофия буда, ҳарфи «о» ридфи муфрад, ҳарфи «ф» ридфи мураккаб, ҳарфи «т» равии мутлақ, ҳарфи «е» васл, ҳарфи «м» хурӯҷ, садоноки кӯтоҳи «а» нафоз ва ҳарфи «т»-и охир мазид мебошад.

20. Қофияи мутлақ бо таъсис, дахил, хурӯҷ ва мазид, яъне қофияе, ки дар решаи он ҳарфи таъсис, ҳарфи дахил, ҳаракати ишбоъ, ҳарфи равии мутлақ, ҳаракати маҷро, ҳарфи васл, ҳарфи хурӯҷ, ҳаракати нафоз ва ҳарфи мазид омада бошад (мисли: «**м о й и л а с т а ш**» ва «**ҳ о с и л а с т а ш**»).

Мисол:

*Гарчи шоҳи ҳафт мулкам, одиластам,
Чун гадоён баҳри васлат мойиластам.*

(М.Солех).

Дар қофияҳои «одиластам» ва «мойиластам» чузвҳои «-одиластам» ва «ойиластам» решаи қофия буда, ҳарфи «о» таъсис, ҳарфҳои «д» ва «й» дахил, садоноки кӯтоҳи «и» ишбоъ, ҳарфи «л» равии мутлақ, садоноки кӯтоҳи «а» маҷро, ҳарфи «с» васл, ҳарфи «т» хурӯҷ, садоноки «а» нафоз, ҳарфи «м» мазид аст.

21. Қофияи мутлақ бо хурӯҷ, мазид ва нойира, яъне қофияе, ки дар решаи он ҳаракати тавҷех, равии мутлақ, васл, хурӯҷ, нафоз, мазид ва нойира омада бошад (мисли: «п а р в а р е м а ш о н» ва «о в а р е м а ш о н»).

Мисол:

*То кай ба хуни дидаву дил парваремашон,
То кай зи раҳ раванд, ба раҳ оваремашон.*

(аз «Арӯзи тоҷикӣ»)

Дар байти аввал чузвҳои «-аремашон» решаи қофия буда, садоноки кӯтоҳи «а» тавҷех, ҳарфи «р» равии мутлақ, ҳарфи «е» васл, ҳарфи «м» хурӯҷ, садоноки кӯтоҳи «а» нафоз, ҳарфи «ш» мазид, ҳарфҳои «о» ва «н» нойира мебошад.

22. Қофияи мутлақ бо қайд, хурӯҷ, мазид ва нойира, яъне қофияе, ки дар решаи он ҳаракати ҳазв, ҳарфҳои қайд, равии мутлақ, васл, хурӯҷ, ҳаракати нафоз ва ҳарфи нойира омада бошад (мисли: «б у р д е м а ш о н» ва «о з у р д е м а ш о н»).

Мисол:

*Дӯстонро раҳ аз кӯи вафо бурдемашон,
Худ биоурдем, аз худ низ озурдемашон.*

(аз «Арӯзи тоҷикӣ»)

Решаи қофияи байти аввал «-урдемашон» ва решаи қофияи байти дуюм «-ардашонро» мебошад. Дар решаи қофияи байти аввал садоноки «у» ҳазв, ҳарфи «р» қайд, ҳарфи «д» равии мутлақ, ҳарфи «е» васл, ҳарфи «м» хурӯҷ, садоноки кӯтоҳи «а» нафоз, ҳарфи «ш» мазид ва ҳарфҳои «о»-ву «н» нойира аст.

23. Қофияи мутлақ бо ридфи муфрад, хурӯҷ, мазид ва нойира, яъне қофияе, ки дар решаи он ридфи муфрад,

равии мутлақ, ҳаракати маҷро, ҳарфи васл, ҳарфи хурӯч, ҳаракати нафоз, ҳарфҳои мазид ва нойира омада бошад (мисли: «й о р а с т а м е» ва «к о р а с т а м е»).

Мисол:

*Бишнав, ки ман насиҳати пирон шундаам,
Пеш аз ту халқ будаву баъд аз ту будаанд.
(Саъдӣ)*

Дар ин байт фақат як калима («будаанд») ба вазифаи қофия омадааст, зеро байти мусарраъ нест, яъне ин байти аввали ғазал набуда, яке аз байтҳои ғазал аст. Дар ин қофия ҷузви «-удаанд» решаи қофия мебошад ва ҳарфи «у» ридфи муфрад, ҳарфи «д» равии мутлақ, ҳарфи «а» (дар алифбои арабӣ «ҳо»-и ҳавваз аст) васл, ҳарфи «а»-и дуҷум (дар алифбои арабӣ ҳарифи «алиф» аст) хурӯч, ҳарфи «н» мазид ва ҳарфи «д» нойира аст.

24. Қофияи мутлақ бо ридфи мураккаб, хурӯч, мазид ва нойира, яъне қофияе, ки дар решаи он ридфи муфрад, ридфи мураккаб, равии мутлақ, ҳаракати маҷро, васл, хурӯч, мазид ва нойира (мисли «н а п а р д о х т а н и с т а ш» ва «д а р с о х т а н и с т а ш»).

Мисол:

*Гар дил зи ғами ёр напардохтаништаи,
Бо ӯ ба ҳама вӯҷӯд дарсохтаништаи.
(аз «Арузи тоҷикӣ»)*

Дар байти аввал ҷузви «-охтаништа» решаи қофия буда, ҳарфи «о» ридфи муфрад ё асли, ҳарфи «х» ридфи мураккаб ё зойд, ҳарфи «т» равии мутлақ, садоноки кӯтоҳи «а» маҷро, ҳарфи «н» васл, садоноки «и» нафоз, ҳарфи «с» хурӯч, ҳарфи «т» мазид, садоноки кӯтоҳи «а» нафоз ва ҳарфи «ш» нойира мебошад.

25. Қофияи мутлақ бо таъсис, даҳил, хурӯч, мазид ва нойира, яъне қофияе, ки дар решаи он ҳарфҳои таъсис, даҳил, ҳаракати ишбоъ, равии мутлақ, васл, хурӯч, ҳаракати нафоз, мазид ва нойира (мисли: «й о в а р е м а ш о н» ва «о в а р е м а ш о н»).

Мисол:

*Тимори ҳаҷри ёрон оварандашон,
Висол аз чоҳи ғам бароварандашон.*

(М.Солех)

Дар байти аввал ҷузви «-оварандашон» решаи қофия буда, ҳарфи «о» таъсис, ҳарфи «в» дахил, садоноки кӯтоҳи «и» ишбоъ, ҳарфи «р» равии мутлақ, садоноки кӯтоҳи «а» маҷро, ҳарфи «н» васл, ҳарфи «д» хурӯҷ, садоноки кӯтоҳи «а» нафоз, ҳарфи «ш» мазид ва ҳарфҳои «о»-ю «н» нойира мебошад.

Аз ҷумлаи ин 25 навъи қофия, ки дар боло овардем, як қисмашон хеле камистеъмоланд ва аксари муаллифони китобҳои қофия худашон барои онҳо байтҳои алоҳида сохтаанд. Ба ин гурӯҳи қофияҳо навъҳои 16-25 дохил мешаванд.

Илова бар ин, дар ашъори баъзе шоирони адабиёти классик форс- тоҷик ба шеърҳои дучор меоям, ки нисфи калимаи қофияшавандаро аз арӯз (рукни охири мисраи аввал) ба ибтидо (рукни аввали мисраи дуюм) ва нисфи калимаи қофияи мисраи сеюмро ба аввали мисраи чаҳорум ва нисфи калимаи охири мисраи чаҳорумро ба аввали мисраи панҷум ва нисфи калимаи охири мисраи панҷумро ба аввали мисраи шашум ва ҳамин тарз то охири шеър мегузаронанд. Дар чунин ҳолат ҳарфи рави аз ҳарфи охири решаи иборат нашуда, аз ҳарфҳои муқарарии калима таркиб меёбад, ки ба сари худ ҳеҷ гуна маънӣ надорад.

Сӯзани Самарқандӣ қасидае дорад, ки абёти он ба ҳамин тарзи қофиябандӣ иншо шудааст. Барои мисол ду байти онро меорем:

*Саъди дин мадҳи хоҷаи мустав-
Фӣ шунидаву дар дил омад сав-
Дои он навтариқу кардӣ таҳ-
Син бар он вазни шеърӯ қофия мав...*

Дар байни анвои қофия қофияҳои муқайяд бо ридф, бо ҳарфҳои қайд, таъсису дахил, қофияҳои муқайяди мучаррад ва мутлақи мучаррад хеле серистеъмоланд. Ин навъи қофияҳо якҷоя бо радиф дар шеър оҳанги хушу гуворо ба вучуд меоранд. Дар ин ғазали Камоли Хучандӣ қофияи муқайяд бо ридфи муфрад ё асли ва радифи «ту хуш меояд» хеле хушоҳанг омадааст:

*Навбаҳорон зи дилам бӯйи ту хуш меояд,
Ҳамаро боғу маро рӯйи ту хуш меояд.
Ҳамчу нарғис наниҳам чашим ба сарви лаби ҷӯй,
Ки маро қомати дилҷӯйи ту хуш меояд.
З-он ҳама ҳалқа, ки шамшиод занад бар сари гул,
Бандаро ҳалқаи гесӯйи ту хуш меояд.
Бӯйи гулзор хуш ояд ҳама касрову маро
Накҳати хоки сари кӯйи ту хуш меояд.
Печи сунбул ба чаман ҳеҷ намеояд хуш,
Пеши рӯйи ту хама мӯйи ту хуш меояд.
Шеваи чашим чу нарғис чи кунад шиваву ноз?!
Шева аз нарғиси ҷодӯйи ту хуш меояд.
Чашим нақишуда ба рӯйи гул аз он рӯй, Камол,
Ки назар бар гули худрӯйи ту хуш меояд.*

Дар боло мо садоноки кӯтоҳи баъди дахилро (ҳаракати дахилро) ишбоъ гуфтем, зеро ин барои донишмандон, аз ҷумла устод Баҳром Сирус таъкид мекунам, ки садоноки кӯтоҳи пеш аз равӣ омадаро тавҷеҳ гӯем. Ин тарзи таълим хонандаро ба иштибоҳ меорад, зеро дар китобҳои қофияи классикӣ байни ишбоъву тавҷеҳ фарқ гузоштаанд. Барои ҳамин, хуб мешавад, ки садоноки кӯтоҳи баъди дахилро ҳаракати дахилро ишбоъ, садоноки кӯтоҳи пеш аз қайдро ҳазв садоноки кӯтоҳи пеш аз равиро (агар ҳарфи дахил набошад) тавҷеҳ, садоноки кӯтоҳи баъди равиро маҷро ва садоноки кӯтоҳи баъди васлу хурӯчу мазидро нафоз гӯем.

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО:

1. Миқдори анвои қофияи пурбаҳо чандтоянд?
2. Аз байни 25 навъи қофия кадомҳояшон серистеъмо-ланд ?
3. Кадом навъи қофияҳо камистеъмоланд?
4. Дар қофияи мутлақ кадом ҳарфҳои қофия иштирок мекунанд?
5. Агар баъди ҳарфи равӣ ҳарфи васл наомада бошад, онро ба кадом навъи қофия дохил мекунем?
6. Охири ҳарфи қофияи мутлақ чӣ ном аст?
7. Мисоле биоред, ки дар он ҳарфи қайд, хурӯҷ омада бошад.
8. Дар қофияи мутлақ бо ридфи мураккаб ва хурӯҷ боз кадом навъи ридф омада метавонад?
9. Дар қофияи мутлақ бо таъсис, дахил ва хурӯҷ кадом ҳаракатҳои қофия омада метавонанд?
10. Барои чӣ навъҳои қофияҳои 16-25 камистеъмоланд?
11. Ҳаракате, ки баъди ҳарфи дахил меояд, чӣ ном до-рад?
12. Кадом ҳаракатҳо баъди равӣ меоянд.
13. Ҳаракати пеш аз ҳарфи равӣ чӣ ном дорад.
14. Қофия ва радиф дар шеър чӣ аҳамият доранд?

ШАМСУДДИН ШОҲИН

*Сухан ҳар он чи ки хуштар
бувад, манаиш гуфтам,
Гуҳар ҳар он чи ки беҳтар
бувад, манаиш суфнам.*

Шамсуддин Муҳаммад махдуми Шоҳин соли 1859 дар Бухоро, дар оилаи мулло Амони Хатлонӣ таваллуд шудааст. Мулло Амони Хатлонӣ дар овони ҷавонӣ барои илмомӯзӣ ба Самарқанд омада, баъди ду соли таҳсил азми Бухоро на-муда, дар ин маркази илмию адабии Мовароуннаҳр мад-расаро хатм мекунад. Пас аз хатми мадраса Мулло Амон чанд муддат дар яке аз мадрасаҳои Бухоро мударрисӣ ҳам кардааст. Шоҳин баъдҳо дар маснавии «Тӯҳфаи дӯстон» ғамхории волидайнашро дар бораи худ аз забони падараш чунин ёдоварӣ мекунад:

*Агарчанд умрам ба ҳафтод рафт,
Кунунам ғами тирӣ аз ёд рафт.
Падар чун ба модар суруд ин калом,
Ба таҳсили илмам намуд эҳтимом.*

Шоҳин ҳангоми мактабхонӣ тахминан дар ҳашт ё нӯҳсолагӣ ба шеър гуфтан шурӯъ кардааст. Инчунин, ӯ дар хушнависӣ маҳорати том дошта, баъди хатми мактаб падараш ин ҳунари Шоҳинро дида, вайро пешаи мирзоя меомӯзонад. Хаттотон нозуқиҳои ин пешаро ба Шоҳин ёд медиҳанд. Ӯ тӯли ду-се соли шогирдӣ тарзи хатнависӣ ва

иншоро хуб ёд мегирад. Баъдтар дар синни 15-16- солағй Шохин барои таҳсили илм ба мадраса дохил мешавад.

Падару бобоёни Шохин аз тоифаи аҳли фазлу адаби Хатлон будаанд. Баъдтар падари Шохин ба Самарқанд ва аз он ҷо ба Бухоро меояд, ки мақсадаш танҳо таҳсили илм будааст. Аз рӯи ишораи сарчашмаҳои ин аср, Шохин фарзанди хурдтарини хонадон мебошад ва аз баъзе ишораҳои шоир маълум мешавад, ки дар хонадони онҳо духтаре ҳам ба дунё омада будааст. Зеро Шохин вафоти хоҳарзодаҳои худро дар як қитъаи таърих ишора мекунад:

*Таърихи фавти ҳар ду зи Шохин бихостанд,
Маъсумаву Муаззама гуфту кашид оҳ.*

Ин ҷо моддаи таърих 1300 мешавад, ки ба соли 1883 мелодӣ баробар аст.

Баъд аз хатми мадраса Шамсуддин Шохин чанд гоҳе имоматӣ низ мекунад. Шоир дар «Тӯҳфаи дӯстон» 87сол умр дидани падарашро таъкид кардааст. Таъмини рӯзгор пас аз вафоти падараш бар ӯҳдаи ӯ меафтад. Дар ин айём яке аз шайхони Бухоро - Абӯтоҳир Зарири Қўйборӣ ба шоир ҳаматарафа ёрӣ мерасонад. Ба ин маънӣ Шохин мегӯяд:

*Шукри Худо, ки чун падар аз ман канора ҷуст,
Шуд илтифоти хоҷаи офоқ ёварам.*

Вале баъд аз чанде Зарири Қўйборӣ низ вафот мекунад ва Шохин дар ин бора низ дар як тарҷеъбандаш, ки ба номи козиқалони Бухоро - Бадруддин навиштааст, мегӯяд:

*Он ки будӣ маро ба ҷои падар,
Рахт барбаст аз ин сароча бадар.
Ман дар ин кунҷи узлат аз ғами ӯ
Чун сипанде, ки сӯхт дар миҷмар.
Ман ятиму туй карим, зи лутф
Бармадор аз ятими хеш назар.*

Дар ҳар сурат қозикалон низ ба шоир то ба ҳадде ёрии моддии хешро дарег надоштааст, зеро баъзе ишораҳои Шохин ба он гувоҳанд. Аммо касби имоматӣ Шохинро қонеъ қунонида наметавонад ва ӯ дар баъзе шеърҳои худ ин ҳолро шарҳ додааст:

*Соҳибо, гар нақунад арзи ман эҷоби малол,
Аз имомат қадаре шарҳ диҳам сурати ҳол.
Ҳафтае нест, ки андар паи наъше наравам,
То сари пушта зи масҷид ману қавм аз дунбол.
Аз сари кӯча гар овози муаззин ояд,
Ба умеди хабари мурда қунам истиқбол.
Гаҳ занад ханда ба ман ходиму гаҳ қадбону,
Гаҳ ниҳад таъна ба ман сӯфию гаҳ оқсақол.
Ҳукми ҳар масъала гуфтам чи савобу чи хато,
Нони ҳар моида хӯрдам чи ҳарому чи ҳалол!
Нест суре, ки дар ӯ ман наравам чун лӯлӣ,
Нест сӯге, ки дар ӯ ман наравам чун гассол.
Ҳар чи ҳосил шавад аз мурдаву аз зинда маро,
Бе таваққуф равад аз даст чу об аз гирбол.
З-ин ҳама бори гаму гусса, ки дар дил дорам,
Синаи ман шуда чун мӯҳраи нушби ҳаммол.*

Аз ин шеър маълум мегардад, ки рӯзгори Шохин аз нигоҳи моддӣ чандон мувофиқи мақсуд набудааст. Аз ин рӯ, дар ин касб чандон зиёд машғул нашудааст. Баъдтар аз соли 1885 сар карда чанд гоҳе яке аз муқаррабони дарбори амир мешавад.

Абдулаҳад ба хизмати мирзой Шохинро пазируфта, ӯ дар дарбор ҳамчун хушнависи машҳур ва хаттоти номӣ маълум мегардад. Парвоначии дарбор - Абдулқодир шоири чавонро ҳамачониба месанҷад. Яъне на танҳо касби ӯро, балки илму дониш ва фазилату истеъдоди Шохинро пай бурда, вайро ҳамчун фарзанди худ эҳтиром менамудааст. Ҳатто бо даҳолати парвоначӣ Шохин дар ситоиши Абдулаҳад қасидаҳо низ менависад. Ин ҳолат ҳасудони

Шохинро бедортар менамоёд ва онҳо ба шоир фишор меоваранд. Аз тарафи дигар, бо фармони амир Абдулқодири парвоначӣ ҳокими Шеробод таъйин карда мешавад ва ӯ аз Бухоро меравад. Дарбориён аз фурсат истифода намуда ба Шохин сахттар ҳучум мекунанд. Ин аст, ки парвоначӣ Абдулқодир бо баҳонаи ҳимояи Шохин ба ӯ духтарашро хонадор менамоёд. Домод шудан ба ҳокими Шеробод Шохинро аз ҳамлаи ҳасудон то андозае эмин мегардонад. Аз тарафи дигар, амир Абдулаҳад низ ба Шохин аз наздик шинос гардида, донишу маҳорати шоирро ҳис намуда, мехоҳад ӯро ҳамсӯҳбати бевоситаи худ намояд. Амир чунин ҳам кард ва ҳатто дар сафарҳояш Шохинро бо худ гирифта мебурд.

Дар ин миён завҷаи шоир вафот мекунад ва ин мусибат ба Шохин таъсири сахт менамоёд. Аз тарафи дигар, Шохин баъзе нуқсонҳои мушоҳидакардаи худро мехоҳад, ки тавасути панду андарз бевосита ба худи амир расонад. Бинобар ин ӯ асари «Тӯҳфаи дӯстон»-ро менависад ва мехоҳад ба ин восита баъзе нуқсонҳои чиддиро нишон бидиҳад. Аммо ин ба амир Абдулаҳад писанд намеояд.

Каме пештар аз ин Шохин достони «Лайлӣ ва Мачнун»-ро таълиф намуда буд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо, шоир ин достонашро дар вафоти завҷаи худ-духтари Абдулқодири парвоначӣ эҷод кардааст. Санаи таълифи достони «Лайлӣ ва Мачнун» соли 1305 (1887-1888) буда, асар зоҳиран ба амир Абдулаҳад эҳдо шудааст. Аз баъзе фахрияҳои Шамсиддин Шохин бармеояд, ки ӯ басо оқилу фарзона, донишманду зақӣ, фозилу доно будааст:

*Ман аз ин воқеа бишқуфтаму гуфтам, ки манам,
Истиқоматчи дарбори шаҳаншоҳи ҷаҳон.
Чун шуниданд ҳадиси ман аз ҷумла касе,
Натавонист намудан ба камолам китмон.
Алҳақ, аз халқи ҷаҳон гӯи фатонат бурда,
Ҳар ки шуд ходими ин боргаҳи фойзрасон.*

Албатга, Шоҳин дарборро аз рӯи зарурат «борғахи файзрасон» мегӯяд.

Агар эҷодиёти Шамсуддин Шоҳин нозуку дақиқ омӯхта шавад, пай бурдан душвор нест, ки аз оғози солҳои 90-уми асри XIX дар лирикаи ӯ оҳангҳои шикаҷатӣ, майлҳои хеле қавии танқидӣ қувват гирифтаанд. Намунаи чунин оҳангҳои майлҳо, ки боз тобиши фаҳриявӣ низ гирифтаанд, ғазали зерини Шоҳин шуда метавонад:

*Сухан ҳар он чи ки хуштар бувад, манаиш гуфтам,
Гуҳар ҳар он чи ки беҳтар бувад, манаиш суфтам.
Вале чӣ суд, ки умрам ба гунчагӣ бигзаиш,
Ба бод рафтаму чун гул ба боз наикуфтам.
Надидам ин ҳама ҳосил зи рӯзгори вучуд,
Ҷуз ин қадар, ки ба шоми адам фуру хуфтам.
Набаста сурати ҷамъияте ба худ Шоҳин,
Зи тундбоди аҷал чун губор ошуфтам.*

Албатга, ин бесабаб набуд. Шоир дар ин давра ба асари оламшумули Аҳмади Дониш «Наводир- ул-вақоъ» ошноӣ пайдо намуда буд. Мутолиаи асар тафаккури сиёсии адиб-ро қавитару гиротар намуд. Ҷуръати Шоҳин аз таълифи «Тӯҳфаи дӯстон» тақвият пайдо менамояд. Ӯ ҳатто бевосита ба худи амир мурочиат намуда мегӯяд:

*Ту бишнави манорам сухан дар сурӯи,
Ки аз аҳди пешин барояд хурӯи.
Гаҳе мадҳ, гаҳ панд гӯям туро,
Раҳи расми некӣ бичӯям туро.
Ва гар ҳарфи талхе ба маъҷуни панд,
Сириштам чу Сабри Сақутар ба қанд.
Ба нафъаш нигар, не ба талхи он,
Ки талх оварад суду ширин зиён.
Гар аз панд холӣ бувад мадҳи шоҳ,
Масал осмонест холӣ зи моҳ.*

Чунин тарзи таҳаввули фикрӣ амиро ро водор намуд, ки дар хусуси ин шоири ҷавон андешаи дигар дошта бошад. Ин тарзи баёни андеша миёни шоиру шоҳ муҳолифати фикрро тезонд. Шояд яке аз сабабҳои нотамои мондани маснави низ ҳамин низои шоир бо шоҳ бошад.

Бо вучуди ин ҳама Шоҳин аз эҷоди адаби даст нақшид. Танҳо инро ҳам ҳис кард, ки тавассути ҳикмату панд, мавъизоту андарз ақидаи ин амирони ҷаҳилро тағйир дода намешавад. Бинобар ҳамин ҳам Шоҳин асари дигари худ- «Бадоеъ-ус-саноеъ»-ро таълиф намуд.

Мо ошноии комил пайдо намудани Аҳмади Донишро аз як маснавии хурди ӯ, ки дар охириҳои умраш навишта буд, пай бурда метавонем. Зеро Шоҳин аз мадҳу санои салотин ва амирон саҳт мутаассир гардида, пушаймони худро чунин изҳор кардааст:

*Ду-се рӯз ҷӯи эҳсон шудам,
Сарояндаи мадҳи дунон¹ шудам.
Бибурдам ба орошии назм ранҷ
В-аз он кардам офоқро пур зи ганҷ.
Ҷареро Масеҳо насаб рондаме,
Суро² Сурайё³ лақаб хондаме.
Сагеро, ки ҷома даридӣ ба дев,
Фаришта аз ӯ даргирифтӣ гирев.
Чунон барзадам сирати мардумӣ,
Ки гӯӣ назода ҷуз ӯ одамӣ.
Камоле, ки аз ҷар фан омӯхтам,
Ба тавсифи бедонишон сӯхтам.
Ба подоши он нуқтаҳои баланд,
Ба по қайдам уфтод, дар ҳалқ банд.
Турушҷабҳагон сирка ангехтанд,
Сириштанду дар коми ман рехтанд.*

¹ Дунон – нокасон.

² Суро – қабати пасти замин.

³ Сурайё – ситораи парвин.

*Нагуфтанд, к-ин ринди ширинзабон,
Табарзад⁴ ба мо карда буд армузон.
Ба лавзинааш⁵ сир чун афканем.
Чаро шири софӣ ба хун афканем?*

Шоҳин нимаҳои аввали солҳои навадум ба дарбор сахтар чалб карда шуда буд. Ҷӯро дар ҳар як сафари дуру наздики хеш амир ҳамроҳ мебуд. Бар болои ин шоир ба бемории сил мубтало гардида буд. Боре дар яке аз сафарҳои амир, ки Шоҳин бо шоҳ ҳамроҳ буд, ҳолаш хеле бад мешавад. Ин сафари навбати ба Қарши буд. Амир ӯро дар Қарши гузошт ва Шоҳин соли 1894 дар ҳамон ҷо вафот намуд. Оромгоҳи шоир дар шаҳри Қарши воқеъ гардидааст.

МЕРОСИ АДАБИИ ШОҲИН

*Ба навиштан натавон шеъри маро кард тамом,
Гарчи з-ошуфтадилӣ завқи суҳан кам дорам.*

Осори Шамсуддин Шоҳин ба таври нисбатан ҷомеъ танҳо пас аз 42 соли вафоти шоир гирдоварӣ шудааст. Дар мероси адабии лирикии Шоҳин ҷои асосиро, пеш аз ҳама ғазал ишғол менамояд. Пас аз ғазал қасида, рубоӣ, қитъа, мусаммати мухаммас, тарҷеот таркиби девони ӯро фароҳам овардаанд. Инчунин, осори дostonӣ: «Лайли ва Мачнун», «Тӯҳфаи дӯстон» ва асари мансури «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и адиб то кунун дастрас шудааст.

⁴ Табарзад – набот.

⁵ Лавзина – ҳалво.

ҒАЗАЛИЁТИ ШОҲИН

*Кунад ба шеъри ту, Шоҳин, ақидаи комил,
Касе, ки мухлиси ашъори табъи мавзун аст.*

Дар лирикаи Шамсуддин махдуми Шоҳин ғазал мавқеи марказӣ дорад. Ӯ дар ин чода давомдихандаи анъанаҳои назми беш аз ҳазорсолаи тоҷик мебошад. Хидмати таърихӣ ӯ ҳамчун шоир аз он иборат аст, ки дар заминаи суннат навпардозиву тозақориҳо қард. Аз ин рӯ, дар лирикаи Шоҳин ва хусусан дар ғазалиёти ӯ ишқу ошиқӣ, нозу ҷафои маҳбуба, васфи ҳусну ҷамоли маъшуқа, исёнҳои қалбиву садои дилҳои лабреси муҳаббат, ҳолати ошиқи хайрону истиғнои маҳбубаи бемехр, пойдорӣю устувории ошиқу ношикебоию аҳдшиканиҳои маҳбуба, муҳаббати қалбию садоқати ошиқ ва носабуриву ҷафопешагии дилбар, азоби хичрону фироқ, нозбардориву пуртоқатии ошиқу кибру ғурур, фахру таннозии маҳбуба аз мавзӯҳои аввалиндараҷаи ғазалиёти Шоҳин аст. Ба ин маънӣ, «ман»-и қаҳрамони лирикӣ маънии васеътар мегирад. Ба мавзӯҳои иҷтимоӣ: қувват гирифтани зулм, пешгирии ноадолатиҳо, ҳимояи бенавоёну бечорагон, софдиливу раҳмдорӣ, дурандешиву назарбаландӣ ва ғайра бештар ворид мешавад. Дар баробари мавзӯҳои мазкур: васфи табиат ва махсусан манзаранигорӣ, ситоиши баҳорон ва ҷузъиёти пурнафосати ин фасли зебои сол: абрҳои нилгуну мурғобипайкар, пахтамонанду кӯҳҷусса, резиши борони найсону шилдиршилдири обҳои ҷӯйборон, вазидани насими субҳу нақҳати гулҳои муаттари баҳорӣ, ҷаҳ - ҷаҳи булбулону нағмаи гунчишкҳо, дамидани сабзаҳои маҳмалину гулҳои гуногунранги дарахтон ва ғайра, ки ин ҳама дар ғазалиёти Шоҳин ҷанбаҳои қавии иҷтимоӣ мегиранд, ифодагари ҳадафҳои муайяну розҳои гуногунанд. Ин мавзӯҳоро ҷузъиёти дигар: маю бодагусорӣ - ҳамчун рамзи хушгузаронии умр, баҳрабардорӣ аз ҳаёт, дурӣ аз ғаму кулфат ва ноҷуриҳои рӯзгорон ва ғайра пурра мегардонад.

Дар баробари инҳо мавзӯҳои боз ҳам қавитари иҷтимоӣ: шикоят аз зулму золимӣ, норизоӣ аз ноадолатиҳову ноодилии зимомдорон, нотаъонибинию ҳасудхуриҳо, найрангбозиву мардумфиребӣ, кибру ғурур, бӯхтону дурӯғгӯӣ ва ғайра низ саҳт маҳкум карда мешавад, ки Шоҳин дар ҷузъиёти ифодаву тасвири онҳо низ тозақориҳо дорад.

Албатта, дар ғазалиёти Шамсуддин Шоҳин ишқу ошиқӣ, васфи ҷамоли маҳбуба бо кулли ҷузъиёт, ҳолати ошиқ ва саргузашти пурпечутоби ӯ дар ҷои аввал меистад, ки шоир дар ин ҷода хеле қавипанча ва соҳибхунара аст. Ҷунончи, ба ин ғазали ишқии шоир рӯ меорем:

*Ай, ки аз қадди расо зояти сарви чаманӣ,
Сарвӣ, ай моҳ, ба қад, лек ба ораз суманӣ.
Лабу дандони ту, ай сарвқади симандом,
Беҳтар аз лаъли Бадахшониву дури аданӣ.
Гуфтамаи шонасифат панча ба зулфи ту занам,
Ханда зад, гуфт: Илоҳӣ ба бало панча занӣ.
Турки ман дӯш ғазаб карду бигуфт: «ӯлдураман»,
Гуфтам оҳиста ба гӯшаи, ки киро? Гуфт: Санӣ.
Кард хосияти лаъли лаби ҷонон, Шоҳин,
Тӯтии табъи маро шӯҳра ба шаққар шиканӣ.*

Ғазали боло ишқӣ буда, дар он симои маҳбуба аз ҳар ҷиҳат: рӯй, лабу дандон, қаду баст, мӯю зулф, инчунин олами ботинии дилбар: оташин шудану ғазаб кардан, хандаи зоҳирӣ намудану қасди ҷон доштан ва ғайра басо зебою дилкаш, гуворову ҷолиб, ҷаззобу назаррабо ба тасвир гирифта шудааст. Тасвирҳо низ ўҳдабароёна ва мувофиқи ҳадафанд.

Бо мақсади кор гирифтани аз хусусиятҳои шаклӣ низ ғазали зикршуда хунарамандона мебошад. Ғазал радиф надорад, вале қофияҳои он хеле ҷолибанд ва ҳатто калимаи ўзбекӣ низ ҳамқофия оварда шудааст, ки аз забондонии шоир дарак медиҳад.

Дар ғазали боло калимаҳои чаманӣ, суманӣ, аданӣ, занӣ,

санӣ, шаккаршиканӣ ҳамкофиянд. Решаи кофия дар шакли -анӣ буда, «н» ҳарфи равӣ ва ҳарфи «й» васл аст. Қофия аз нигоҳи навъи он мутлақ мебошад.

Аз нигоҳи коргирӣ аз вазн бошад, ғазали мазкур дар баҳри Рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф иншо шудааст ва шакли афоили он чунин аст:

- V - - / V V - - / V V - - / V V -

яъне, фоилотун, фаилотун, фаилотун фаилун.

Аз нигоҳи ҷилои ҳунари бошад, шоир бо ёрии санъатҳои шеърӣ: таносуби сухан-чаман, сарв, суман; даҳон, лаб, дандон, гуфтан, лаъли лаби ҷонон, шаккаршиканӣ ва ғайра истиора-эй мох, турки ман, сарвӣ ва монанди инҳо. Умуман санъатҳои ташбеҳ, нидо, тавсиф, муболиға, ширу шакар, суолу ҷавоб, ташхис ва ғайра истифода гардидаанд, ки хеле гуворову мақбулу матлубанд. Онҳо барои тасвири зебоиҳои дилбар, ҷузъиёти хусни ӯ, олами ботинӣ, офаридани хулқу атвор, муносибату гуфтори вай, адаби муомила ва шахсияти қаҳрамони лирикӣ ва ғайра истифода шудаанд.

Аз мутолиаи ғазал маълум мешавад, ки шоир хеле маҳорату дониш, истеъдоду ҳунар, завқу салиқа, таъбу тавони воло дошта, аз ин суннати адабӣ ва таърихи пайдоишу рушду инкишофи ғазал ва саромадани он: Саъдии Шерозӣ, Ҳоҷи Кирмонӣ, Хусрави Дехлавӣ, Ҳасани Дехлавӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Ҷомӣ, Ҳилолӣ ва Бедил басо хуб беҳабар мебошад.

Дар ғазалиёти Шоҳин маҳбуба бештар яклухт баҳо дода намешавад. Шоир ин образи лирикиро хеле эҳтиёткорона ва бо ҷузъиёти симои зоҳирӣ ва олами маънавии ӯ ба тасвир мегирад. Барои мисол ба ғазали зерин рӯ меорем ва мебинем, ки қаҳрамони лирикӣ-ман, мани эҷодкор, мушоҳидакор, ҳунарманд, донишманд низ ҳаст.

Ҳама аҷзои ту хубу ҳама аъзои ту хуш,
Ҳама ҷои ту ба хубӣ зи ҳама ҷои ту хуш.
Нест сарве ба чаман чун қади раънои ту хуб,
Нест моҳе ба фалак чун руҳи зебои ту хуш.
Хуштар аз чон набувад тӯҳфа агар фармоӣ,
Кунам ин тӯҳфаи хуш назри кафи пои ту хуш.
З-он чунон зиндагӣе, к-аз ту ба ҳирмон гузарад,
Ба ту савганд, ки мурдан ба таманнои ту хуш.
Хуш бувад таъми шакар, лек ба коми ман аз ўст,
Заҳрханде зи лаби лаъли шакарҳои ту хуш.
Ҳама дилбастагии хуш ба яке дораду ман,
Бастаам дил ба ҳама зулфи сумансои ту хуш.
Пеши он моҳ бинеҳ ҷону дилу сар,
Шоҳин, То кадомин кунад аз ин ҳама колои ту хуш.

Ғазали зикршуда бо тақозои мавзӯъ, мазмуну мӯҳтаво ишқӣ буда, дар он симои маҳбуба ҳам кулӣ ва ҳам чузъ-чузъ васф карда мешавад. Ҳадаф аз аъзо чузъиёти аъзост. Зеро ҳар аъзо дар навбати худ, аз маҷмӯи чузъҳо иборат аст. Аз ин рӯ, шоир чузъхоро алоҳида ва узвхоро чудоғона ба тасвир гирифтааст. На моҳи осмон мисли рӯи ёр асту на сарви чаман монанди қади ӯ. Шакар сарчашмаи ширинихост, вале коми шоир на аз ӯ, балки аз лаъли лаби ёр ширин аст. Касон бо ҳар чизе дилбастагӣе доранд, вале шоир ба зулфайни сумансои ёр дилбаста мебошад. Аз ин рӯ, аз чон хуштаре барои инсон ва азизтаре дигар вучуд надорад. Қаҳрамони лирикии шеър-ошиқ розест, ки онро нисори кафи пои маҳбуба созад. Зеро зиндагӣ бидунӣ ӯ бемаъност. Байтулавчи шеър бо байти таҳаллус якҷо эҷод гардида (дар ғазали боло), шоир зимни он се узве, ки бе ҳар кадоми онҳо инсон наметавонад зинда бошад, ба маҳбуба пешниҳод ме-созад, то кадоми онҳоро ихтиёр кунад. Ин аст, ки ғазали мазкур дар ғояти шевоию равонӣ, салисиву ширинӣ, гуво-роиву дилнишинӣ, марғубиву мақбулӣ эҷод шудааст.

Аз нигоҳи коргирии ҳунар низ ғазал басо ҳунармандона мебошад. Шоир тасвирҳои лирикиро тавассути санъатҳои

шеърӣи таносуи суҳан, ташбеҳ, истиора, муболиғаву игроқу ғулув, маҷозу рамзу киноя, тавсиф ва ғайра хеле ва хеле ўҳдабароёна ба кор мебарад. Дар натиҷа баёнаш- гуво- ро, тасвирҳо-зебову дилнишин, чобачоғузори калимаҳо, ибораҳо мувофиқи таъб ва мазмунсозиву маъниофаринӣ басо устодона мебошад. Чунин ҳунари эҷод, албатта на ба ҳар адиби қаторӣ даст медиҳад. На ҳар эҷодкори хоҳишдошта метавонад бо чунин санъату бо чунин ҳунари эҷодӣ асари санъату адабиётро таълиф намояд. Аз тарафи дигар, агар Шамсуддин Шохин шоири камҳунару пастистедод мебуд, бо саромадони жанри ғазал, шоирони дараҷаи аввали таърихи адабиёти форс-тоҷик пайравӣ намекард. Ҳол он ки ҳуди пайравӣ, дар навбати аввал омӯзиш, мутолиа, ҳустуҷӯ аст. Шоир барои он ки пайравӣ кунад, онро хуб меомӯзад.

Аз ҷиҳати хусусиятҳои шаклӣ низ ғазали боло ҷолиб мебошад. Ғазали зикршуда мураддаф буда, радифи он мураккаб («ту хуш») аст. Радиф дар ин ғазал дар баробари таъкиди маънову мақсад, бештару зиёдтар бори ғоявӣ мекашад. Мақсади шоир дар ҳадди баланд васф намудани маҳбуба буда, аъзову аҷзои васфшавандаро бо бештарин шабехот, ҷолибтарин қиёсо, нақӯтарин ҳисол мехоҳад чилва бидиҳад, то писанди омма бошад. Аз ин рӯ, бештар мечӯяд, меомӯзад, муқоиса мекунад ва натиҷа мегирад. Дар мантиқи оддии ифода ҳунару дониш, маҳорату истеъдод, санъату заковати худро ба намоиш мегузорад. То хонанда қазоват кунад, ки асари санъат барои ӯ чӣ арзише дорад ва оё қалби ӯро тасхир мекунад?! Радифи мураккабе, ки Шохин барои ғазали боло пайдо кардааст, ана ҳамин гуна ҷанбаҳо, таъкидҳои фаро гирифтааст. Аз ин рӯ, маҳз радифи мазкур ба ғазал оҳанги хубу марғуб низ дода тавонидааст. Дарёфти қофияҳо низ дар ғазали мазкур хеле ҷолиб ва ҳунармандона мебошад. Дар ғазал калимаҳои аъзои, ҷои, зебои, пой, таманноӣ, шакарҳои, сумансоӣ, қолаи бо ҳамдигар ҳамқофия шудаанд. Қофияҳо аз рӯи навъ мутлақ буда, дар калимаҳои ҳамқофия ҳарфи равӣ «о» мебошад ва

пас аз рави унсуре дигар - васл омадааст. Ҳадаф ваҳдати мавзӯ ва таъмини адои хуш дар ғазал аст. Ғазали мазкур аз нигоҳи интихоби вазн ҳам хеле ҷолиб мебошад. Зеро дар баҳри Рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф иншо шудааст, ки шакли афоили он чунин аст:

- V - - / V V - - / V V - - / V V -

Яъне: фоилотун/ фаилотун/ фаилотун/ фаилун

Яке аз тозақориҳои Шоҳин дар мавзӯ ва мазмуну мӯҳтавои ғазалсароӣ он аст, ки баёни шоир дар пурсӯзтарин ғазалҳо ҳам, то андозае чанбаи зарофат касб мекунад. Ӯ ғазалҳои басо пурсӯзу оҳро бо як тарзу усули ба худ хоси шӯҳриангезу зарифона мавриди эҷод қарор медиҳад, ки дар ғояти салосату ҷазолат ва дилкашиву гӯшнавозӣ мебошанд. Чунин тарзи баёни шоир то ба ҳадде устодона аст, ки ба мавзӯи марказии ғазал-ишқу исёнҳои қалбӣ заррае ҳам муҳолиф нест, ҳадафи қаҳрамони лирикиро халалдор намекунад. Масалан, ғазали зерин далели гуфтаҳои болост:

*Қурбони лаби лаъли шакарҳои ту гардам,
Мафтунӣ хати ғолияпироӣ ту гардам.
Лаб мегазӣ, ай шӯҳ, надонам, ки чӣ гӯӣ,
Аз нозукии тарзи адоҳои ту гардам.
Як ҷои ту тахсис ба гаитан натавон кард,
Ай, ман ба ту шайдо, зи ҳама ҷои ту гардам.
Ҷон назри сароҳои ту гуфтам ба шаби васл,
Рухсат бидеҳ акнун зи сароҳои ту гардам.
Гуфтиӣ, ки ба Шоҳин занам дарду балоҳо,
Кай мезанам, аз дарду балоҳои ту гардам.*

Ғазали мазкур аз нигоҳи мавзӯ ва мазмуну мӯҳтавои ишқӣ буда, симои маҳбуба ҳамчун образи лирикӣ аз калимаи нахустини мисраи аввал маълум мешавад. Ошиқ танҳо барои лаби лаъл худро қурбон кардан мехоҳад. Зеро мафтунӣ абрувону гесувони ғолияпирост. Лаб газидани маҳбуба - киноя аз рондани ошиқ ва оғаҳӣ аз ағёр аст. Вале инро

ошиқ назокати адо меҳисобад. Умуман, маҳбуба таннозу саркаш, бемехру бемурувват аст. Ошиқ бовафову устувор, ростқавлу фидой мебошад, вале ҳанӯз соҳибхитиёр нест. Чунин ҳолати қаҳрамони лирикӣ хоси ғазали аср буда, дар жанрҳои достонӣ (ҳатто дар эҷодиёти худи Шоҳин) вазъият дигархелтар аст. Яъне ошиқ нисбатан бепарво ва ҳар чӣ бодобод аст.

Аз ҷиҳати хусусиятҳои шаклӣ низ ғазали боло ҷолибу матлуб аст. Радифи ғазал мураккаб буда, аз ду калима фароҳам омадааст: «Ту гардам». Аз моҳияти маъноии радиф пайдост, ки ошиқ саргардону овора аст. Пас радифи ғазали боло дар баробари таъмини хушоҳангию равонӣ, инчунин бори ғоявӣ бар дӯш дорад. Қофияҳои ғазали боло низ ҷолиб буда, калимаҳои шакархо, ғолияпиро, адохо, ҷо, саропо, балохо ҳамқофия шудаанд. Ҳамаи калимаҳои ҳамқофияи боло бандаки изофии «и» доранд. Дар калимаҳои мазкур ҳарфи решагии қофия «о» буда, аз рӯи хелҳои қофия мутлақ аст. Ғазали мазкур дар баҳри Ҳазачи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф иншо шудааст. Шакли афоили ғазал чунин аст:

- V / V - - V / V - - V / V - -

яъне: мафъӯлу мафоилу мафоилу фаӯлун.

Вазни мазкур яке аз маъмултарин авзон дар эҷоди ғазал ва ба хусус ғазалҳои ишқӣ ба шумор меравад.

Дигар аз хусусиятҳои ғазалҳои Шоҳин аз он иборат аст, ки вобаста ба авзои сиёсӣ-таърихӣ замон оҳангҳои шиквой, ҳасбиҳолӣ нисбатан қувват мегирад. Албатта, баландтарин нуктаи чунин оҳангҳо ҳанӯз дар асри XIII ба назар мерасанд. Эҷодиёти Сайфи Исфарангӣ, Сайфи Фарғонӣ, Камоли Исмоил ва дигарон оҳангҳои бисёр кавии иҷтимоӣ доранд. Вале бунёди оҳангҳои иҷтимоии ин давра дар эҷодиёти Шамсуддин Шоҳин комилан дигар хел аст.

Тозакориҳои Шоҳин пеш аз ҳама аз он иборат аст, ки ноҷуриҳои рӯзгор, ноадолатиҳои зимомдорон, зулму золимӣ, бухлу ҳасад, яъсу ноумедиҳо, нокомиҳо ва ғайра

дар омезиш бо мавзӯҳои ишқӣ хеле дилнишину гуворо ва басо хунармандона рӯи кор омадаанд. Муҳимтар он аст, ки ошиқ ноком ва маҳбуба комёб мебошад.

Чунончи:

*Касе чу ман набувад дар ҷаҳон нишони фироқ,
Ҳазор тири бало хӯрда аз камони фироқ.
Нахуст рӯз, ки ошиқ шудам ба завқи висол,
Набуд дар дили ман ҳеҷ аз ин ғумони фироқ.
Чӣ сон ба ғунҷаи табъам шукуфтагӣ бахшад,
Баҳори васл, ки дорад зи пай хазони фироқ.
Ҳаёти ман ҳама вобаста бар висоли ту буд,
Аҷал, биё, ки кунун мерасад замони фироқ.
Ҳамон наволаи заҳри аҷал бувад, Шоҳин,
Нахуст тӯма, ки гирӣ агар зи хони фироқ.*

Дар ғазали боло ба чои висол фироқ пеш омадааст, ки хеле ҷонгудоз, дилҳарош, ҷигарсӯзу синакабоб аст. Ин ҳама шӯридагию сӯзи ошиқро баландтар намуда, баръакс маҳбуба ҳамфикру қарини рақиб мебошад. Ошиқ ҷонибдори висол аст, вале маҳбуба дӯстдори ҳачру фироқ. Ошиқ ҷидду ҷаҳд дорад, ки висолро дарёбад, вале маҳбуба гурезпо ва фироқчуву ҳичронхоҳ аст. Аз ин рӯ, ошиқ ғарки яъсу нокомиҳо ва навмедиву номуродиҳост, вале маҳбуба бераҳму золимтабиат ва бемехру бевафо мебошад. Ошиқ ягона илоҷи воқеаро дар шикваю ноилоҷӣ дармеёбад, вале маҳбуба бепарвою фориғбол аст. Ин аст, ки Шамсуддин Шоҳин баҳри таъкиди маъно ва таъсирпазирии мазмуни ғазал фироқро ҳамчун радиф интиҳоб кардааст. Ӯ фироқро хазони умр ва висолро баҳори ҳаёт меномад, ки дар маъниофарӣ падидаи тозаву ҷолиб аст.

Аз нигоҳи бадеиёт ва ҷанбаҳои ҳунарий низ ғазали боло хеле хушоянда аст. Дар ғазали зикршуда санъатҳои бадеии таносуби сухан, тазод, муболиға, иғроқу ғулув, ташбеҳ, тавсиф, киноя, маҷоз ва ғайра басо хунармандона истифода шудаанд.

Унсурҳои шаклии ғазали зикршуда: кофия, радиф, матлаъ, мактаъ, истифодаи тахаллус, интихоби вазн ва ғайра низ матлуб аст. Ғазал дар баҳри Мучтасси мусаммани маҳбуни маҳзуф ё максур иншо шудааст, ки афоили он чунин мебошад:

V - V - / V V - - / V - V - / V V ~

яъне: мафоилун, файлотун, мафоилун, файлон.

Аз нигоҳи радифу кофия бошад ғазали боло боз ҳам чолибтар аст. Зеро ғазали мураддаф бо он ҳарактернок аст, ки дар матлаъ алақай мазмуну мӯҳтаво ва моҳияту мақсад аз эҷоди он барои хонанда комилан маълум мегардад. Чунки тавассути радиф таъкиди маъно ва шаҳомати ғоявии ғазал ба намоиш гузошта мешавад.

Радифи ғазали боло аз нигоҳи шакл радифи сода аст.

Ғазали мазкур аз нигоҳи кофия ҳам чолиб мебошад. Дар он калимаҳои нишони, камони, гумони, хазони, замони, хони ҳамкофия буда, шакли кофия муқайяд мебошад. Дар калимаҳои кофияшуда ҳарфи равӣ «н» буда, пас аз равӣ ҳарфи дигаре наомадааст. Калимаҳои кофияшаванда ҳам ҳадафи муайян доранд, ки ҳолати қаҳрамони лирикиро ифода менамоянд. Зеро нишони фироқ, камони фироқ, гумони фироқ, хони фироқ ҳамагӣ ибораҳои ҳастанд, ки ҳолати рӯҳӣ ва ҳадафу мақсади қаҳрамони лирикиро ифода кардаанд. Ҳолати мазкур қариб дар ҳамаи ғазалҳои Шоҳин ба мушоҳида мерасанд. Вобаста ба авзои замон ва муҳити зиндагии Шоҳин қаҳрамони лирикии ғазалҳои ӯ, хусусан ошиқ парешону нотавон, ноилочу шикастадил аст. Шикояти Шоҳин тадриҷан дар баъзе ҳолатҳо оҳангҳои эътирозӣ низ гирифтаанд:

*Ҳама чун куштаи теги ту шуд инак, Шоҳин,
Биниҳод аз сари таслим ба поят гардан.
Ҳамаро куштӣ, агар мекушиям, зуд бикӯш,
То бубинам, ки маро кушта чӣ хоҳӣ кардан.*

Шикояти қаҳрамони лирикий аз омилҳои сиёсӣю иҷтимоӣю ҳома, аз ноҳадабароии зимомдорон нест, бошад ҳам хеле чузӣ аст. Ё бештар аз тақдир аз саршавишт, аз чархи гардун шиква дорад.

Чунончи:

*То кай, ай чархи муарбад, зи паи кинаи ман,
Фитнаи даҳр барангезиву ошӯби замон.*

Ё худ:

*Бар далели дониши ман гӯи нанҳод осмон,
Варна бар даъвии худ чандин ривоят доштам.*

Дар баъзе мавридҳо шоир зиндагии хешро дар ҳадди интиҳо мебинад, ки нишони лашкари ғаму кулфатҳои рӯзгор шудааст. Дар чунин ҳолат ба Офаридгор мурочиат мекунад, ки дигар ба зимомдорон боварӣ надорад:

*Ҷаҳонпарвардигоро, нотава нам,
Ягона нотава не дар ҷаҳонам.
Яке мурғам ҷудо аз ошӯна,
Зи ҳар сӯ новаки ғамро нишона.
Ба дӯшам баски бори ғам нишааст,
Сарам бар дӯши зону нақи бааст.
Чӣ бадбахтам, ки ҳар сӯе ниҳам рӯй,
Зи оби дида бинам пеши рӯ ҷӯй...*

Чунин оҳангҳои қавӣю иҷтимоӣ дар ашъори Шоҳин кам нестанд. Қариб дар ҳамаи шаклҳои шеърӣю эҷодкардаи шоир шиква аз гардиши айёму чархи тезрав ба назар мерасад.

*3-ин сон, ки хоҳиши даҳр ҷуз шӯру шар набошад,
Бадтар дар ин замона айб аз ҳунар набошад.*

Дар баъзе ҳолатҳо андешаҳои ӯ то андозае ба ақидаҳои Аҳмади Дониш шабоҳат пайдо мекунад. Аз ин монандӣ

метавон чунин натиҷа гирифт, ки ин ҳолат пас аз мутолиаи «Наводир-ул-вақоъ» рух додааст:

*Ҳар давлате, ки бинам, омодаи заволаст,
Дар даҳр бо чунин ҳол будан басте маҳол аст.*

Ҳасби ҳол ва оҳангҳои баланди иҷтимоӣ дар ғазалиёти Шоҳин каме ба ҷилои нав ва хос садо медиҳанд. Шоҳин тавассути чунин оҳангҳои ҷасурунаи шикоятиву ҳасбиҳолӣ на танҳо ҷомеаи онрӯзаи феодалиро танқид менамояд, балки сарварону зимомдорони вақтро низ саҳт мазаммат мекунад:

*Ман он гулам, ки зи ошӯби бесуботиҳои даҳр
Накарда тоза димоғи касе, хазон шудаам.
Ба ҳеҷ боб маро нест рӯи хурсандӣ,
Ҷуз ин қадар ки гуломи шаҳи ҷаҳон шудаам.*

Оҳангҳои ҳасбиҳолӣ ва шиквоию танқидии ашъори Шамсуддин Шоҳин арзишманд низ ҳастанд. Зеро мо пеш аз ҳама рӯзгори зиёиёни эҷодкор, табақаҳои дигар иҷтимоӣ ва умуман мардумро дар давраи муайяни таърихӣ меомӯзем. Аз тарафи дигар, хонанда муносибати эҷодкоронро бо зимомдорон, бо шахсиятҳои сиёсӣ ва пеш аз ҳама, шоир ва шоҳро пай бурда метавонад. Ҳолати мазкур барои баҳо додан ба адабиёти давр ва муайян намудани арзишҳои адабӣ мусоидат менамояд. Эҷодиёти Шоҳин аз он шаҳодат медиҳад, ки ӯ дар нимаи дуюми асри XIX яке аз намоёнтарин симоҳои адабиёти тоҷик будааст.

ДОСТОНИ «ЛАЙЛӢ ВА МАЧНУН» ВА МАЗМУНИ МУХТАСАРИ ОН

Дар эҷодиёти Шоҳин достони «Лайлӣ ва Мачнун» аз чанд ҷиҳат муҳим ва арзишманд аст. Аз як тараф, пазируфтани суннати адабӣ ва иртиботи ӯ ба эҷодиёти пешиниён муайян карда шавад, аз тарафи дигар, саҳму ҳиссаи Шоҳин дар эҷоди маснавиҳои ишқӣ-лирикӣ маълум мегардад. Инчунин барои донишҷӯён пояи шоирӣ ва ҳунари эҷодии шоир низ достони мазкур дорои аҳамият мебошад.

Агар сабаби таълифи дoston тақозои замон бошад, баҳонаи эҷоди дoston мусибати оилавӣ-вафоти завҷаи шоир аст. Чунончи:

*Ай дидаи дудмони¹ исмат²,
Навбоваи³ бӯстони исмат.
Ай хонаи сад ҳазор нозам
В-эӣ пардаи сад ҳазор розам.
Ай хуфта миёни хоку хора,
Ҷуста зи канори ман канора...*

Шамсуддин Шоҳин достони «Лайлӣ ва Мачнун»-ро соли 1305ҳ. (1888м.) барои хотираи поки ҳамсари худро пос доштан дар тӯли як моҳ эҷод кардааст.

Оид ба мӯҳлати таълиф, санаи эҷод ва писанди умум гардидани он мегӯяд:

*Сад шуқр, ки шуд пазира⁴ ин ганҷ,
Дар соли ҳазору сесаду панҷ.
Дар муддати як маҳ андаке кам,
Ин ҳисни⁵ рафеъ⁶ гашит маҳкам.*

¹ Дудмон – хонадон; қабила.

² Исмат – покдомонӣ, бегуноҳӣ.

³ Навбова – тӯҳфа.

⁴ Пазира – қабул.

⁵ Ҳисн – қалба.

⁶ Рафеъ – баланд.

Миқдори абёти асар беш аз 2242 байт буда, дар таърихи адабиёт яке аз асарҳои басо ҷолиб ба мавзӯи анъанавист.

То Низомӣ ишораҳои шоирон ба қаҳрамонҳои марказии он - Лайлӣ, Мачнун дар ашъори шоирон хеле зиёд аст. Низомӣ аввалин касест, ки ин қиссаро ба шакли дoston даровардааст. Пас аз ӯ Хусрави Дехлавӣ, Хочӯи Кирмонӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ ва дигарон чунин дoston навиштаанд. Дoston аз фаслҳои суннатӣ оғоз ёфта, сонӣ марсия дар вафоти завҷаш, зерфаслҳои насихат ба фарзанд ва сабаби назми китоб меояд. Баъд аз ин ҳама асли дoston шурӯъ мешавад.

Яке аз сарватмандони араб Саиди Омирӣ бефарзанд буд. Пас аз назру ниёз дар роҳи Худо соҳиби писар мешавад, ки ӯро Қайс ном мениҳанд. Қайсро пас аз чанд сол ба мактаб медиҳанд. Дар мактаб духтаре бо номи Лайлӣ ҳамсабаки Қайс буд. Лайлӣ духтари сардори қabilaи Начд мебошад. Қайс Лайлиро дӯст медорад. Ин овоза дар ҳар ду қabila паҳн мешавад:

*Моҳе, ки ниҳода даври айём,
Аз нисбати зулф Лайлиаш ном.
Чун номи худаи зи тура донист,
Озодию дигараш равонист.
Акнун, ки маҳе бад-он тамоме,
З-он тура кашад сиёҳноме.
Чун Қайс сафедном гардад
В-он сайд буруни дом гардад.
Чун кори хирад тамом кардаи,
Мачнуни замона ном кардам.
Алқисса ба ҳам асир гаштанд,
Омеза чу шаҳду шир гаштанд.
Мачнун рақами камол мешуст,
Лайлӣ варақи хаёл мечуст.*

Падари Лайлӣ пас аз шунидани овозаи ишқи онҳо Лайлиро аз мактаб мегирад. Қайс худ мактабро тарк намуда, ба

кӯҳу биёбон меравад. Аз ин рӯ, мардум ӯро Мачнун ном мениҳанд. Саиди Омирӣ ба чувстучӯи писараш баромада ӯро пайдо мекунад. Ба Қайс қавл медиҳад, ки онҳоро ба мақсад хоҳад расонид. Қайсро ба хона меорад ва Лайлиро хостгорӣ мекунад. Вале падари Лайлӣ Мачнунро девона мегӯяд ва таклифи хостгориро рад мекунад. Мачнун боз ба кӯҳ меравад. Падараш боз ӯро пайдо карда ба Каъба мебарад. Ҳангоми иҷрои маносики ҳаҷ Мачнун пуршӯр гардидани ишқи Лайлиро илтиҷо менамояд. Солори қабилаи Омирӣ - Навфал бо Мачнун шинос шуда, ба ӯ қавл медиҳад, ки ӯро ба муродаш хоҳад расонид. Навфал воқеан Лайлиро барои Қайс хостгорӣ мекунад, вале падари Лайлӣ ҷавоби рад медиҳад. Навфал ба қабилаи Начд ҳучум мекунад. Қабилаи Начд шикаст меёбад. Падари Лайлӣ мехоҳад духтарашро нобуд созад, то ин ки асир наафтад. Мачнун хоҳиш менамояд, ки ҷанг бас карда шавад. Навфал ҷангро бас карда ба падари Мачнун ваъда медиҳад, ки духтари зебӯе дорад ва агар хоҳанд, ӯро ба Мачнун медиҳад. Бо розигии тарафайн тӯй мешавад ва Мачнун аз ҷамоли маҳбӯбааш хело шод мешавад. Лайлӣ ин хабарро шунида таввасути нома ба Мачнун ва ҷунин сурат гирифтани ҳолат гилаҳо мекунад. Мачнун сабабгори ҳамаи нокомиҳо Лайлиро доништа, завҷаи худро ситоиш менамояд. Аз баъзе ишораҳои Мачнун дар мактуби ҷавобӣ Лайлӣ хеле мутаассир мешавад. Лайлӣ бовар мекунад, ки Мачнун ҳанӯз ҳам содиқ аст ва ӯро дӯст медорад. Бинобар он Лайлӣ дар номаи ҷавобиаҳ аз Мачнун узр мехоҳад. Ин узрхоҳӣ ба Мачнун таъсири саҳт расонида, арӯсро ба ҳоли худ мегузорад ва боз роҳи кӯҳу саҳроро пеш мегирад.

Саиди Омирӣ боз ба чувстучӯи Мачнун рафта, ӯро меёбад ва панд медиҳад, вале ин кораш ҷандон натиҷа намедиҳад. Падари Мачнун мактуби қалбакие навишта ба Лайлӣ меорад. Ӯ аз ғами писари худ вафот мекунад. Мачнун ба мазори падар омада зор - зор мегирад. Лайлӣ низ барои тасаллии Мачнун ба хонаи онҳо меояд, вале дар роҳ Ибни Салом ӯро дида ошиқ мешавад. Ибни Салом ба хонаи онҳо хостгор

мефиристад. Онҳо тӯй мешаванд. Мачнун ин воқеаро шунида, Лайлиро накӯҳиш мекунад ва Лайлӣ устувор будани худро таъкид менамояд. Дар ин айём модари Мачнун вафот мекунад. Лайлӣ барои тассалӣ додани дили Мачнун ба назди ӯ меояд. Онҳо ба ҳам дидор дида хеле хуб сӯҳбат мекунанд. Лайлӣ аз Мачнун чӯдо шуда аз ғаму дарди Мачнун вафот мекунад. Зайди араб, ки қосиди онҳо буд, ин хабарро ба Мачнун мерасонад. Мачнун ҳангоми дафн ба қабри Лайлӣ даромада, ӯро оғӯш намуда ҷон медиҳад. Бо ҳамин достон ба охир мерасад.

ТАҲЛИЛИ ОБРАЗҲОИ ДОСТОН

Дар достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и Шоҳин мисли дигар достонҳо образҳои доимӣ ва лаҳзагӣ, мусбат ва манфӣ амал мекунанд. Дар асар образҳои марказӣ: Лайлӣ, Мачнун волидайнӣ онҳо ва махсусан, падарони онҳо, қосид мебошанд. Образҳои мусбати достон: Мачнун, Лайлӣ, падару модари Мачнун, Навфал ва лашкариёни ӯ, духтари Навфал, қосид, устодону ҳамсабақҳо мебошанд. Образҳои манфии асар: падару модари Лайлӣ, Ибни Салом, сардори қабилаи Начд ва ҷонибдорони онҳоянд.

Ибни Салом, Навфал ва ҷонибдорони онҳо образҳои машҳур, вале лаҳзагианд, ки дар лаҳзаҳои ҳалқунандаи ҳатти сюжет иштирок намуда, воқеаро басо мураккабу тезтунд менамоянд.

Мачнун ҳамчун образи асосӣ ва ҳалқунанда дар достони Шоҳин хеле фаол аст. Ҳатто ӯ духтари Навфалро дӯст медорад ва қариб ки баробари бо ӯ хонадор шудан, аз зиндагӣ қонеъ шавад. Ӯро номаи Лайлӣ ба шӯр меорад. Аз ин рӯ, Лайлӣ дар муҳаббат устувортар аст. Зеро пас аз тӯй ҳам аз Ибни Салом дурӣ мечӯяд ва устуворию садоқати ӯ дар ишқ зоҳир мешавад. Ӯ талаби дигар ё норизоии дигареро аз ягон ҷиҳат ҳатто тасаввур ҳам намекунад. Дар достони мазкур образҳои падари Лайлӣ ва падари Мачнун ҳалқунанда мебошанд. Онҳо хеле фаъоланд. Танҳо фарқ дар он аст, ки

яке аз рӯи хоҳиши фарзанд амал мекунад (падари Мачнун), дигаре тамоман муқобил (падари Лайлӣ).

ДОСТОНИ «ЛАЙЛӢ ВА МАЧНУН»-И ШОҲИН ВА МУНОСИБАТИ ОН БО БАЪЗЕ ДОСТОНҲОИ ҲАМНОМИ ГУЗАШТАГОНАШ

Дар таърихи адабиёт, ба қавле 147 кас дар ин мавзӯё асар навиштаанд, ки ҳамаи онҳо дар пайравии Низомист. Аввалин касе, ки ба Низомӣ ҷавобия гуфтааст, Хусрави Дехлавист. Аз ин рӯ, бо асарҳои ин ду тан эҷодкор така намудан бисёр қонуниятҳои адабиёро муайян ҳам месозад. Маълум аст, ки унвони асарҳо ва сужети онҳо дар маҷмӯъ як аст. Фарқият дар лаҳзаҳои ҷудоғонаи хатти сюжет мебошад. Зеро ба ин мумкин нест. Аз ин ҷост, ки Шоҳин мегӯяд:

*То кай ба саманд медиҳӣ дав,
К-он ҳарфи Низомӣ асту Хусрав.
Он сони вай аст, ту зи худ гӯӣ,
Гард аз рухи худ ба оби худ шӯӣ.
З-ин беҳирадӣ бувад фузунтар,
Гар ҷой равӣ ба пои дигар.*

Албатта, Шамсуддин Шоҳин ҳангоми эҷоди асар таҷрибаи хуби эҷодӣ дошт. Аз ин ҷост, ки қонуниятҳои ҷавобияро риоя кардааст. Бо вучуди он шоир барои ҷолибияти асари хеш, барои фардияти эҷодиёти худ дар хатти сужети дoston ва афзалияти образҳо баъзе ҷузъиёти ҳалқунандаро илова намудааст. Аз ҷумла, лаҳзаи ба саҳро рафтани Мачнун ва раҳо кардани ӯ охувонро аз банди сайёд, озод намудани Мачнун гавазро аз дом, Мачнунро ба қабिलाи Лайлӣ бурдани пиразан ва ғайра, ки дар достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомӣ дида мешаванд, дар достони Шоҳин сарфи назар шудаанд. Шоҳин хатто дар зиндагиномаи қаҳрамони марказӣ - Мачнун лаҳзаи ҳалқунандаи дигарро илова мекунад. Ин лаҳзаи нав хонадоршавии

Мачнун ба духтари Навфал мебошад. Инчунин, лаҳзаҳои дигари нодир: вафоти падару модари Мачнун, ба хонаи Лайли овардани Мачнун лаҳзаҳои анд, ки на танҳо дар достони Низомӣ, балки дар достонҳои Амир Хусрав, Ҷомӣ, Ҳилолӣ ва дигарон дида намешавад.

Сабабҳои тавофути лаҳзаҳои ҷудоғона дар мақсади адибон ва усули пешгирифти онҳо низ ҳаст. Низомӣ дар асараш ба тасвириҳои психологӣ ва рӯҳии образҳои Лайли ва Мачнун бештар тавачҷӯх кардааст. Аз ин рӯ, тасвириҳои ӯ нисбатан тафсил меёбанд, ҷузъиёти бадеӣ ва баёни ҳолати рӯҳия дар асари Низомӣ муфассалтар сурат мегирад. Дар асари Шоҳин бошад, ҳадафи эҷодкор нишон додани лаҳзаҳои фоҷеавии ишқи Лайли ва Мачнун буд. Шоҳин нисбат ба тасвириҳои психологӣ бештар ба воқеияти ҳаёти тавачҷӯх зоҳир менамояд. Албатта, ин ҳолатҳо бесабаб набуд. Ӯ пайвасти дар рикоби амир буд. Завҷаш аз олами фонӣ барвақт сафар кард. Тарбияи тифли навзод ва ғайра Шоҳинро водор намуда буданд, ки ҷанбаҳои воқеияти тасвириро бештар пурқувват бисозад. Яъне Шоҳин ба нақши замону муҳит ва шароити ҳолати воқеӣ бештар тавачҷӯх зоҳир менамояд. Саволе пеш меояд, ки воқеиятҳои тасвир дар қадом лаҳзаҳо бештар ба назар мерасанд? Барои намуна метавон ишора намуд, ки Лайли ва Мачнунро бо зӯрӣ аз ҳам ҷудо мекунанд, Лайлиро ба каси дигар меҷаҳанд, Мачнунро низ маҷбуран бо духтари Навфал хонадор мекунанд. Онҳо дар муқобили ноадолатӣ ҳеч қорре қарда наметавонанд. Инҳоро метавон лаҳзаҳои шарҳиҳои худӣ Шоҳин гуфт. Амир ғайри хоҳиши Шоҳин мақсадҳои худро дар ҷои аввал мегузошт. Вазъияти шоирро қомилан сарфи назар мекард ва ғайра.

Аз ин ҷост, ки мавзӯи достони Шоҳин суннатӣ бошад ҳам, лаҳзаҳои фаровони ҳалқунандаи воқеӣ, ҳаёти ва шарҳиҳои дорад, ки марбут ба эҷодқори достон - Шамсуддин Шоҳин мебошад. Ба ин восита Шоҳин ба масъалаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ замон, нақши адлу адолат, муносибати шоиру шоҳро низ то ба ҳадде дар асари худ ҷой додааст. Аз

ин рӯ, достони Шамсуддин Шохин арзиши адабӣ - бадеӣ ва ҳаёти- воқеӣ низ дорад.

МУНДАРИЧАИ «БАДОЕЪ-УС-САНОЕЪ» ВА ГУЗОРИШИ МАСЪАЛАҲОИ ИҚТИМОЙ ДАР ОН

Шамсуддин Шохин меҳост дардҳои чомеаи худро ба воқитаи панду насиҳат, андарзу мавъизат даво бахшад. Ӯ ин корро бо эҷоди маснавии «Тӯҳфаи дӯстон» то андозае сомон ҳам дод. Вале донист, ки амирони бемаърифат омодаи шунидану кор гирифтани аз он нестанд. Амирони мангитиро бо Атобакҳои форси замони Саъдӣ наметавон муқоиса намуд. Ғайр аз ин, Шохин дар ин муддат тавассути эҷодиёти Аҳмади Дониш аз нигоҳи тафаккури идрок хеле пеш рафта буд. Хусусан, дар таҳаввули зеҳнӣ фикрии Шохин нақши «Наводир-ул-вақоъ» басо бузург аст. Аз тарафи дигар, ӯ дар дарбор амиру атрофиёни вайро хуб омӯхт. Дид, ки ислоҳи ҷиддӣ зарур аст.

Бинобар ин Шохин асари навбатӣ ва охиринаи худ - «Бадоеъ-ус-саноеъ»-ро эҷод кард. Аз сабаби он ки амиру аморат барои ҳимояи худ ба ҳама чиз қодир буданд ва аз ҳеҷ кори зиште рӯй намегардониданд, бинобар он ҳам Шохин марому мақсади худро дар зери пардаҳои киноя ва маҷозу рамзҳои бадеӣ ифода намудааст. Ана ҳамин далел боиси он гардидааст, ки «Бадоеъ-ус-саноеъ» асари охиринаи Шохин бошад. Аз тарафи дигар, Шохин дар даврони нисбатан охири рӯзгори хеш аз амиру аморат хеле ҳастадилу ноумед гардида будааст. Ин ҳолат ба таври васеъ ва бо оҳанги қавии фалсафӣ сиёсӣ дар «Бадоеъ- ус-саноеъ» хеле ҷиддӣ ба тасвир омадааст.

Ӯ менависад: « Мир Муҳаммад Шамсуддин алмутахаллис ба Шохин аз он чихат, ки тарокуми навоиб ва тазоҳуми масоиб мучиби ихтилоли афкор ва боиси инҳирофи атвор гардида буд, хост ки ба муктазои ҳол маҷмӯат-уш- шикоят пардозад ва дар адои шикоят дастури ғариб оғозад, чунончи нигорандаро алалфавр эҷоби ханда ва баъдалғавр эро-

си гиря тавонад намуд». Яъне дар мантиқи оддии ифода шоир гуфтааст, ки: *«Аз он ҷо ки буд, хостам ки мувофиқи ҳолам маҷмӯаи шиқоят сохта дар адои ин шиқоят тарзи иншои аҷибе вазъ кунам, ба он тарзе ки хонанда баробари хондан бихандад, аммо баъди ба фаҳми мазмуни он расидан, бигиряд».*

Бо назардошти мавзӯ дар ин асар се ҷанба ба мушоҳида мерасад:

1. Танқиди муҳит ва ҷамъияти он давра,
2. Танқиди аҳли замон, арбоби давлат ва соҳибмансабон.
3. Тасвири ҳолу рӯҳия ва вазъияти ҳуди шоир, шахсияти мушоҳидакор, ки ҳолии дигаре надорад.

Асар ба фаслҳову зерфаслҳо чудо нашавад ҳам, ҳадафи эҷодкор тақрибан чунин баён шудааст:

1. Зикри ибораҳои киноявие, ки пеш аз баёни воқеа меоянд.

1. Инъикосу таҳлили воқеаву ҳодисаҳо, ки аз танқиди замон ва ё аз баёни ҳолати ҳуди муаллиф иборатанд.

3. Ҳикоятҳои хурде ба тарзи тамсилӣ.

4. Истифодаи ибораҳои маҷозиву киноявӣ.

5. Хулоса ва натиҷагариҳои ҳуди муаллиф.

Шоҳин огоҳ менамояд, ки ба зоҳири ҳодисаву воқеаҳо фирефта набояд шуд. Ҳар кас бояд пардари аз рӯи зиннату ороишҳо бардорад ва ҷамъиятро дар воқеияти ошкоро бубинад:

«Субҳоналлоҳ, качкули гадо сафинаи кадом дарё шуда ва ба деги мадраса оши кадом маърака сурати имзо ёфта. Агар аз барф, масалан, бинои манора осон аст, пас манора чаро маҳсули Масчиди калон аст?

Ҳамин ҷоҳилон манораи аз барф сохтаро чун манораи хиштӣ тавсиф мекунанд ва качқӯли қаландарино заврақ гумон мекунанд.

Дареғо, ки ин ҷоҳилон зимомдорони вақтанд ва он ҷойҳо бар ин тоифа сазовор нест. Онҳоро бояд дар ҷойҳои барояшон муносиб шинонд, то ин ки сади роҳи ҷамъиятиву халқ нашаванд. Ба ин маънӣ Шоҳин менависад: «Каллаи гӯсола

чун таҳаммули юғ надорад, садои он зери хок ва ҳараки хокӣ чун тоқати кашша (авзори асб) надорад, чои он миёни хасу хошок. Аммо ҳайронам аз инкилоби даҳр, ки онро бо меҳи чафо набастваанд ва аз инъикоси давр инро (яъне ҳарро) ба чул наороста».

Ба назари Шоҳин низому тартиб дар кори чомеаи онрӯза то ба дараҷае аз даст рафтааст, ки ислоҳи он имконпазир нест. Ин ҳолат ба он монанд аст, ки сурма агар зеби чашму давои он бошад, вале чун дараҷаи худ наомадааст, пеши чашмонро сиёҳ мекунаду бас! Бинобар он дардҳои чомеа бедаво шудаанд:

«Бода он чо ки хумор нашиканад, пунба дар даҳони шиша неҳ, об ки ҳар гоҳ бар номияи нахл қувват наафзояд, дами теша беҳ». Камақлон ин нуқсонҳоро агар бубинанд, меҳоханд нафъ созанд, вале решаҳои онро, сабабҳои пайдоиши онро намедонанд. Ин хираду донишро меҳоҳад:

«Доғам аз дасти фикри нақис, ки муаддӣ ба хусули камол нест, кайк аз муза берун мекунанд, аммо воқиф на аз ходисаи сағ дар чувол». Яъне адиб гуфтан меҳоҳад, ки ақл сазовори роҳбарист ва беақлу бехирад набояд, ки роҳбари чамъият бошад, зеро ӯ ба кадом роҳ ва ба кучо бурдани мардумро дарк карда наметавонад.

Ба назари Шоҳин, сабабгори асосӣ мансабдорони хурду поёнӣ нестанд, балки гунаҳкори асосӣ худи амир аст. Шоҳин таъкид менамояд, ки: «Обмӯрӣ агар аз боғ калон аст, гила на аз кундаи хору пастии девор аст, балки аз аблаҳии боғбон аст». Яъне агар боғбон оқил мебуд, обмуриро хурд месохту деворро баланд мекард, то дуздроҳ ёфта натавонад ва ҳаробкорӣ накунад. Чунин тарзи муҳокимарониҳои фалсафию ҳақимонаи Шоҳин гувоҳи он аст, ки ӯ ба инкишофи чамъият, системаи роҳбарӣ бар он, усули ба роҳ мондани корҳо, муносибат ба табақаҳои иҷтимоӣ, коргирӣ ба арзишҳои илмӣ, гиреҳҳои фарҳангӣ ва мушкилҳои иқтисодиро то ба андозаи сарфаҳм меравад. Зеро хеле оддӣ бошад ҳам, баъзан роҳҳои халосиро нишон доданӣ мешавад:

«Чароғи афрӯхтаро чое, ки равған диҳанд, доман мезананд, чӣ умеди рушноӣ ва кӯдаки навомӯхтаро чое сим диҳанд, бим медиҳанд, чи тамъаи ошноӣ...

Фарёд аз ин дояғони бемехр, ки ба атфоли худ ба ҷои шир хун медиҳанд»...

Ҳадафи эҷодкор ин аст, ки чароғи афрӯхта қорест, ки андак баъд натиҷа медиҳад, зимомдорон ба ҷои онро аз сари бод эмин ниғаҳ доштан, ба доман бод ҳосил карда, онро хомӯш мекунанд, то ин ки торикӣ ҳукмрон бошад ва сиррашон фош нашаванд. Ҳадаф аз доман сади роҳ гардидан мебошад. Ё худ мақсад аз кӯдаки навомӯз одамони хоҳишдор, вале камтаҷриба ё бетаҷриба аст. Ба ҷои дасти ӯро гирифттан, баръакс ӯро ин дояғони бемехр - мансабдорон, ба ҷои шир хун медиҳанд. Яъне ҷонибдорони нашъунамоӣ ӯ нестанд.

Шоҳин соҳибмансабони замонро бо кӯтаҳназариву зоҳирбинӣ айбдор мекунад. Ҳар як зуҳури номатлубро бояд пеш аз ҳама сабабҳои пайдоиш, омилҳои зоҳиршавӣ ва решаҳои онро ҷустуҷӯ намуд, то ин ки гунаҳкор бечазо намонад ва адолат пойдор шавад. Барои дарки масъала адиб чунин далел меорад, ки:

«Шуллони (маоши) мир агар ба навқар нарасад, гилаи мир аз танҳо (рутбаи пастиқтар аз мир) аст ва ротибаи (моҳонаи) вазир агар ба аскар нарасад, шикваи вазир аз подшоҳ аст... Туфанги бетир киро аз по нишонад ва паланги бечанг киро аз ҷо фишонад. Оҳан то тофта (сурх) накуни, дар ҷӯб наравад ва тир то оташ надихӣ, аз ҷӯб наҷаҳад. Заминро дона дех, то хирман даравӣ ва тӯтиро шақар дех, то сухан шунавӣ».

Ҳадаф дар қазовати боло набудани низоми давлатдорӣ, ҳарачу марач, бесару сомонӣ дар қорҳои соҳибмансабон ва пеш аз ҳама, дар дарбор аст. Яъне бо давлат гуфтани танҳо низом барқарор намешавад. Низому тартибро бояд дар мадди аввал барқарор намуд, то адолат барқарор шавад. Агар адолат набошад, он давлат бозичаи дасти мансабдорон аст. Аз ин рӯ, мақсад аз маоши мир, моҳонаи вазир,

туфанги бетир ва паланги бечанг мавҷудияти миру вазир, давлату ҳукумат буда, ин ҳама зоҳири давлатдорӣ аст, вале ғайбӣ онҳо, мавҷудияти адолати иҷтимоӣ ва риояи он чанбаҳои ботинии давлатанд.

Дар баъзе ҳолатҳо Шоҳин ҳолати худро тасвир менамояд, ки дар муқобили ин ноадолатӣ истодагарӣ кардааст ва аз ин рӯ адиби ҳақиқатгӯ хору залил ва беҳимояву танҳост. Бинобар он размӣ сухан гуфтани адиб бебабаб нест. Ё менависад:

«Агар чун гунчишк хона кунам, хоҷибӣ остона тузоки... тифлон аст ва агар чун гӯсфанд азми сахро намоям, қонди тариқ (қаравули роҳ) таёқи чӯпон... Замона ҳар заҳри қоғазпече, ки омезад, ки чун кадуи нос дар коми ман мерезад ва гетӣ ҳар дуди талхе, чун ангезад, ки найи калён (чили́м) дар димоғи ман мебезад... Шир дар косаи ман ҷурғот аст ва мавиз дар кисаи ман қаракот аст... Чун бахт баргашт, ҳол ин аст ва чун хотир ошуфта шуд, мақол чунин...»

Тасвирҳои боло ҳақиқати фардӣ дошта шарҳи холи худӣ адибро инъикос кардаанд: мисли гунчишк хона сохтан - бо азоби зиёд ва ҳакирона бунёд кардани чизе, мисли гӯсфанд агар азми сахро... кардан - киноя азми коре, мақсадеро пеш гирифтани; заҳри қоғазпечи замона - киноя аз ягон навӣ воқеаву ҳаводиси нохуше, ки руҳ медиҳад, ҳатман мисли нос ба коми адиб рехта мешавад, ки дар ниҳояти қор номуродӣ ва беиқболӣ дар назар дошта шудааст.

«Бадоеъ-ус-саноеъ» - и Шамсуддин Шоҳин аз нигоҳи мазмуну мӯхтаво мисли айбномаест бар муқобили амиру аморат ва умуман соҳибмансабони замонаи адиб. Маҳз ҳамин тоифа, - ба қавли Шоҳин, - мамлакатро аз пой афтониданд. Онҳо аз илму дониш, фарҳангу маърифат дуранд. Ҳамчунон аз фаҳму идроки идораи давлат маҳруманд.

Рисолаи «Бадоеъ-ус-саноеъ» аз нигоҳи шакл ва мундариҷа падидаи тоза дар насли бадеии асримиёнагии тоҷик аст. Ҳатто унвони рисола номи асарҳои илмӣ - назариявиро ба ёд меорад. Аз тарафи дигар, асар дорои фаслу бобҳои ҷудоғона ё тақсимбандии дигаре аз ягон ҷиҳат нест.

Пас маълум мешавад, ки ҳадафи як самт- интиқод аз сохти давлатдорӣ ва сардори он мебошад. Усули нигориши асар, образҳо ва шахсиятҳои тасвиршаванда, ки адиб зикр мекунад, ном гирифта намешаванд. Амали онҳо, қору муносибати онҳо зикр мешаваду ҳалос. «Агар гулӯла (тир) ба гӯр (гӯрҳар) расад ҳам, бо воситаи борут аст ва агар мурда ба гӯр равад ҳам, низ ба дастёрии тобут»... Ё ин ки: «Фарёд аз ин дояғони бемехр, ки ба атфоли худ ба ҷои шир хун медиҳанд».

Иштирокчиёни муҳокимаҳо, образҳои тасвиршаванда рамзӣ-киноявӣ, тамсилӣ-маҷозӣ буда, аз рӯи амалашон маълум мегарданд, ки киҳоянд.

Насри асар сода ва тарзи баёни адиб хеле шавқангез аст. Саропо Шохин аз санъати саҷъ ва навъҳои он истифода кардааст. Ин ҳунари адиб хонандаро барои мутолиаи асар омода месозад. Хонанда аз мутолиаи он лаззати маънавий мебарад ва ҳастагиро ҳис намекунад: «Шалғами пухта бо нукраи хом ҳамранг аст, тафавут ту медонӣ; обгина бо алмос ҳамсанг аст, агар метавонӣ» ва ғайра.

Аз калимаю ибораҳо, таъбирҳо, зарбулмасалу мақолҳои халқӣ адиб хеле фаровон қор гирифтааст.

Бояд гуфт, ки санъатқорӣ ё худ қор гирифтани аз рамзу кинояҳо, маҷозу ихомҳо фаҳмиши моҳияту мӯҳтавои асарро мушқилтар намудааст. Хонанда баъзан мақсади ниҳони адибро ба таври ошқоро фаҳмида наметавонад. Дар ҳар сурат, асар аҳамияти фарҳангию маърифатӣ ва тарбиявӣ дорад.

Асари мазкур гувоҳи он аст, ки эҷодқори он донишманд, соҳибхирад, боистеъдод ва пуртаҷриба мебошад. Зеро тавассути «Бадоеъ-ус-саноеъ» ӯ намунаи волои афкори сиёсӣ-иҷтимоӣ, маданӣ-маърифатӣ ва фарҳангӣ- адабии даврро баён карда тавонистааст.

МАЗМУНИ МАНЗУМАИ «ТҶҲҒАИ ДҶСТОН»

Маснавии «ТҶҲҒаи дҶстон» ду юмин асари калони Шохин буда, дар пайравии «БҶстон»-и Саъдии Шерозӣ таълиф шудааст. Ин асар нотамои ас. Шохин онро дар мавзӯи панду андарз, мавзизату насиҳат ва умуман тарбияи инсон хостааст эҷод намояд. Вале шоир мебинад, ки тавассути андарз сиёсатмадорони асрро бо роҳи рост ҳидоят кардан маҳол ва ҳатто номумкин аст. Шояд аз ҳамин сабаб шоир асарро ба поён намерасонад. Маснави бо хоҳиши устод ва роҳнамоиҳои пири маънавии Шохин- Зарири Ҷӯйборӣ дар чунин шакл тарҳрезӣ гардида будааст:

Боби аввал: Дар адл.

Боби дуум: Дар эҳсон.

Боби сеюм: Дар ишқ.

Боби чорум: Дар тавозӯ.

Боби панҷум: Дар ризо.

Боби шашум: Дар қаноат.

Боби ҳафтум: Дар тарбият.

Боби ҳаштум: Дар шукр

Боби нӯҳум: Дар сабр

Боби даҳум: Дар хотима

Дареғо, ки аз ин нақшаи мураттабсохта танҳо муқаддима ва фасли аввали боби нахустини « ТҶҲҒаи дҶстон»-ро Шамсуддин Шохин навиштааст ҳалос.

Дар асоси ҳамин бахшҳои сомондодаи Шохин метавон ба натиҷае омад, ки шоир авзои сиёсӣ, ҳолати рӯҳии зиммодорони аср, равиши ҷамъияти онрӯза, муносибати дарбор бо илму фарҳанг, шеърӯ адабиёт, эҷодкорону қувваҳои зеҳнию фикрӣ, раиятро хеле хуб таҳлил кардааст. Ин таҳлилу мушоҳидаҳо шоирро водор сохтааст, ки баъдан фикри дигар кунад. Аз ин рӯ, шоир бо таълифи муқаддимаву қисме аз нахустбоб қаноат кардааст.

Ӯ зоҳиран амир Музаффар ва Абдулаҳадро васф ҳам кардааст ва аз тарзи муносибат бо тасвирҳои офаридааш, онҳоро саҳт танқид низ кардааст. Яъне Музаффарро ба Ҷамшед ва Абдулаҳадро ба Заҳҳок монанд мекунад:

*Чу гетӣ зи Ҷамшед пардохт тахт,
Бар он тахт Заҳҳок андохт рахт.
Шукӯҳе дар ойини давлат намонд,
Ба Тӯронзамин зебу зиннат намонд.*

Ба ҳамин тариқ, Шоҳин ин асари ахлокии худро аз шикваю танқиди замонааш оғоз менамояд:

*Маро шиква поён надорад гузор,
Ки худ шиква баҳре бувад беканор.
Фигон, к-ин ҳарифони кинозмой,
Ба меҳр андар оранд халқе зи пой.
Чу фарзанд аз онат ҳамепарваранд,
Ки чун гурба фарзанди худ меҳуранд.
Ман идбор дидам, ту фирӯз бош,
Зи аҳволи ман ибратомӯз бош.*

Ё худ дар фасли «Дар гузориши айёми нофарҷом ва шикояти хосу авом» меорад:

*Ду-се рӯз ҷӯёи эҳсон шудам,
Сарояндаи мадҳи дунон шудам.
Бибурдам ба ороиши назм ранҷ
В-аз он кардам офоқро пур зи ганҷ.
Кафи хушки эшон, к-аз он нам нарехт
Ва гар рехт ҷуз хуни мардум нарехт.
Сагери, ки ҷома даридӣ ба дев,
Фаришта аз ӯ даргирифтӣ гирев.
Чунон барзадам сирати мардумӣ,
Ки гӯӣ назода чу ӯ одамӣ.*

Забони маснавӣ, шеваи таълиф ва услуби эҷоди Шоҳин дар «Тӯҳфаи дӯстон» хеле дилнишин аст. Дар ин ҳикоят, ки ҷавоне пиреро мегӯяд, ки чаро ниҳол парвариш мекуни? Охир, ин шояд пас аз чандин сол самар диҳад, вале ба ту чӣ фоида? -Пир мегӯяд, ки пешиниён шинонданд, мо хӯрдём, мо ҳам мешинонем, то ки ояндагон бихӯранд:

*Яке аз салотини дерингаҳе,
Гузар карда бар нахлаи анбуҳе.
Ки биншонда пиреш аз нав ба хок,
Ба теге ҳамекардаш аз ҳашив пок.
Бад-ӯ гуфт: ай марди деринасол,
Бад-ин умр кай бар хурӣ з-ин ниҳол.
Худ ин нахлро одат ин аст кор,
Пас аз бист сол оварад баргу бор.
Чунин гуфт деҳқони донишвараиш,
Ки гар ман нахурдам, хурад дигараиш.
Чу худ хурдаӣ барги пешинагон,
Дарахте пасояндагонро нишон.*

Ҳикояти мазкур моҳияти тарбиявӣ-ахлоқӣ дошта, дар он инсондӯстӣ ва некӯкорӣ ба тасвир омадааст. Дар симои чавон бошад, худхоӣ ва кӯтоҳназарӣ баён шудааст.

ХУСУСИЯТҲОИ БАДЕИИ АШЪОРИ ШАМСУДДИН ШОҲИН

*Ҳарифи табъи расои ту кас нашуд,
Шоҳин, Зи бас ягонаи офоқ дар суҳандонист.*

Шамсуддин Шоҳин дар адабиёти нимаи дуюми асри XIX яке аз он шоиронест, ки дар ҳамаи навъҳои шеър эҷод кардааст. Тозакориҳои Шоҳин дар қасида, ғазал, китъа, рубоӣ, тарҷеот, мусаммати мухаммас, маснавӣ ва ғайра хеле устодона аст. Шоҳин аз тарафи дигар, ба бузургтарин шоирон: Анварӣ, Саъдӣ, Камол, Ҳофиз, Нозим, Низомӣ, Бедил пайравиҳо кардааст. Ӯ дар қасида бештар ба Ҳокониву Анварӣ, дар ғазал ба Саъдию Ҳофиз ва Бедил, дар маснавӣ ба Низомӣ бештар тавачҷӯх зоҳир намудааст. Шоҳин, ба хусус, дар ғазал табъи басо баланд дорад, зеро Туғрал барин шоир ўро устоди хеш медонад. Шоҳин дар мазмунсозӣ ва маъниофарӣ соҳибҳунар буда, санъати нозуки баён дорад:

*Қурбони лаби лаъли шакарҳои ту гардам,
Мафтунӣ хати ғолияпири то гардам.
Лаб мегазӣ, ай шӯҳ, надонам, ки чӣ гӯӣ,
Аз нозукии тарзи адоҳои то гардам.*

Аз сабаби он ки маҳбуба дар ғояти нафосату зебой ба тасвир омадааст, бинобар он чузъиёти тасвири образҳои лирикӣ низ хеле ҳунармандона аст: лаби лаъли шакарҳо, хати ғолияпири, нозукии тарзи адоҳо ва ғайра тавсифҳо, истиораҳо, ташбеҳот, кинояву маҷоз ва махсусан, таносуи сухан ҷолибу қобили қабул истифода шудаанд. Чунин тарзи мазмунсозиву маъниофарӣ ба хусус, дар лирикаи ишқии Шохин хеле зиёд мушоҳида карда мешавад. Мавзӯҳои ишқӣ якҷоя бо тасвири чузъиёти баҳор, гулу лола, насими атрогин, садои паррандаҳои хушилхон, навои обшорону гоҳ-гоҳе резиши борони найсон, лаҳзаҳои тобиши офтоби тобон дар тасвирсозии Шохин ҳунари хосанд.

*Ай ҳарифон, вақти гул дар гулситон маҷлис кунед,
Лоларӯе иттифоқ афтад, ба худ мӯнис кунед.*

Ин мавзӯҳо бо ҳамовозии музикиву суруд ва маю бодагусорӣ тасвирҳои хеле хотирмону таъсирбахши лирикаи Шохин мебошад. Хусусияти чудоғонаи лирикаи шоир ба хусус ғазалиёти вай дар он аст, ки он то андозае тобиши зарофатомез дорад, ки қаблан дар ашъори шоирони дигар дучор намешавад. Ин тарзи маъниофариву мазмунсозӣ аз ҳадди камолоти маънавии Шохин башорат медиҳад.

Дар лирикаи Шохин мавзӯҳои ахлоқӣ, панду андарзӣ, таълимӣ- тарбиявӣ низ мавқеъдоранд.

Инчунин шикояту танқид, оҳангҳои яъсу навмедӣ дар лирикаи шоир хеле ҳунармандона баён шудаанд.

Санъати шоирӣ, ҳунари эҷод, пояи сухангустарӣ, хаёлбофиву мазмунсозӣ, маъниофарӣ ва ҳадафнокӣ дар лирикаи Шохин хеле дилкашанд.

Сабки сухан, тарзи баён, шеваи эҷод, хунари таълифи шоир низ қолиб аст. Ў аз калимаю таъбирҳо, мақолу зарбулмасалҳо, ифодаҳои халқӣ, инъикоси урфу одатҳои мардумӣ, расму русум ва ғайра ба хунармандии ба худ хос кор мегирад. Ҳадафро хунармандонаву ўҳдабароёна баён карда метавонад:

*Дамаке аз руҳи худ парда барандоз, ки ман
Аз руҳат об диҳам чашими тамошоиро.*

Ё худ:

*Гӯ наварзад ишиқ ҳар қасс, барнатобад ҷаври ёр,
Ҳар ки аз гунҷишк тарсад, бояд аз арзан гузаит.*

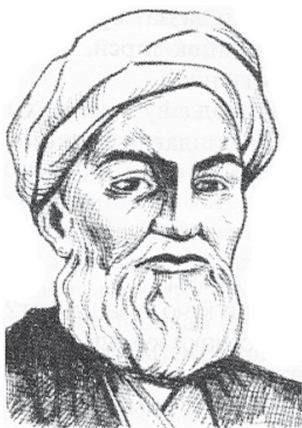
Дар ин абёт: «Чашро об додан» ба маънии лаззат бурдан аз тамошо ва дар байти дуҷум мақоли «Аз гунҷишк тарсӣ, арзан макор» хеле хунармандона кор гирифта шудаанд.

Аз ин рӯ, нақши эҷодиёти Шоҳин барои соддаву оммафаҳм намудани забони адабии асримиёнагӣ ва ба зиндагии халқ боз ҳам наздик намудани адабиёти бадеӣ хеле бузург аст.

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО:

1. Оид ба овони ҷавонии Шоҳин маълумот диҳед.
2. Таҳсили ибтидоӣ ва мадрасавии Шоҳин дар кучо гузаштааст?
3. Сабабҳои ба дарбор роҳ ёфтани шоирро нақл кунед.
4. Мероси адабии Шоҳин аз ҷиҳати иборат аст?
5. Саҳми Шоҳинро дар рушди ғазали адабиёти нимаи дуҷуми асри XIX баён намоед.
6. Мавзӯ ва мундариҷаи ғазалиёти Шоҳинро нақл кунед.
7. Ғазали «Ай, ки аз қадди расо ғояти сарви чаманӣ»-ро таҳлил намоед.
8. Мавзӯ ва мундариҷаи ғазали «Ҳама аҷзони ту хубу хама аъзони ту хуш»-ро шарҳ диҳед.

9. Фаъолияти дostonсароии Шоҳин аз кай оғоз шудааст?
10. Мазмуни мухтасари дostonи «Лайлӣ ва Мачнун»-ро нақл кунед.
11. Образҳои асосии мусбату манфӣ, лаҳзагӣ ва доимии «Лайлӣ ва Мачнун»-ро таҳлил намоед.
12. Умумият ва тавофути «Лайлӣ ва Мачнун»-и Шоҳин аз асарҳои ҳамном аз чӣ иборат аст?
13. Мазмуну мӯҳтавои асари «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Шоҳинро нақл кунед.
14. Дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» Шоҳин бештар кадом масъалаҳои иҷтимоиро баён кардааст?
15. Мавзӯ ва мундариҷаи ғоявии маснавии «Тӯҳфаи дӯстон»-ро баён кунед.
16. Дар таълифи «Тӯҳфаи дӯстон» Шоҳин ба кадом асари асримиёнагӣ пайравӣ кардааст?
17. Мазмуни ду се ҳикоятро аз «Тӯҳфаи дӯстон» нақл кунед.
18. Арзиши адабии маснавии «Тӯҳфаи дӯстон» аз чӣ иборат аст?
19. Оид ба санъати эҷод ва ҳунари шоирии Шоҳин чӣ медонед?
20. Мақоми Шамсуддин Шоҳин дар адабиёти нимаи дуҷуми асри XIX аз чӣ иборат аст?

МУҲАММАДСИДДИКИ ҲАЙРАТ

*Хостем аз лаъли ӯ як ҳарфею
расво шудем,
Дар бори ёрони дерин имтиҳони
мо ба хайр.*

Яке аз шоирони тавонои ибтидои асри ХХ тоҷик Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат аст, ки бо эҷодиёти худ ба адабиёти давр ва минбаъда таъсири муайян гузоштааст. Ҳайрат соли 1878 дар гузари Арӯсони Бухоро таваллуд ёфтааст. Номии шоир Муҳаммадсиддиқ буда, «Ҳайрат» тахаллуси адабии ӯст. Падари шоир дар масҷиди гузари Арӯсон муаззин буда, барои тарбияи писараш ҳамаатарафа саъй доштааст. Шоир дар овони ҳафтсолагӣ аз модар ва дар дувоздаҳсолагӣ аз падар یتим мемонад. Ҳайрат дар синни 15-солагӣ ба мадраса дохил шуда, илмҳои ҷорӣ замонаро комилан фаро мегирад. Вай соли 1895 бо устод Садриддин Айнӣ рафоқат пайдо намуда, онҳо аз ҳамдигар хеле баҳраҳо мебаранд.

Ҳайрат аз нигоҳи иқтисодӣ чандон доро набуд ва аз ин ҷиҳат танқисӣ мекашид. Ин аст, ки шоир барои беҳбудии ҳолати иҷтимоии хеш, соли 1898 ба сифати мирзо, ба хидмати Ашӯрбек ном даллоли пусти қароқӯлӣ дохил мегардад. Аз сабаби он ки Ҳайрат бемор шуда буд, соли 1900 бо маслиҳати дӯстону наздикон барои тағйири муҳит ба Фарғона меояд. Бемории шоир вазнин гардида соли 1902 Ҳайрат аз дунё чашм мепӯшад.

Ҳайрат махсусан бо таъсири мактаби адабии Шарифчон Махдум назокати илми шеърро хеле барвақт аз худ менамояд. Аз тарафи дигар, муҳити илмӣ-адабии шаҳри Бухоро низ ба эҷодиёти ӯ таъсири зиёд менамояд. Ин аст, ки ӯ ба шеърғӯй аз овони хурдсолӣ шуруъ мекунад.

Мероси адабии Ҳайрат.

Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат ханӯз аз даврони хурдсолӣ то таҳсили мадраса ба шеърро шоирӣ рӯ оварда буд. Устод Садриддин Айнӣ дар ин бора менависад, ки: «... аз камоли истеъдод ва ишқи адабиёт дар хурдсолӣ ба мартабаи устодӣ расида буд». Ҳайрат тавонист дар муддати кӯтоҳ аз худ ашъори зиёде ба ёдгор гузорад. Ашъори шоирро баъд аз вафоти ӯ яке аз бузургону фозилони замон-Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим ба сифати девон мураттаб намудааст. Ба ҳамин тариқ, девони ашъори Ҳайрат дорои 2447 байт буда, аз шаклҳои шеърии зерин: ғазалу қасида, китъаву рубой, мусаммати мухаммас, мусаммати мусаддас ва ғ. иборат мебошад.

Дар девони ӯ ғазал нисбат ба шаклҳои дигари шеърӣ мавқеъ дорад. Мавзӯи марказии ашъори Ҳайрат ишқи ошиқӣ, шӯру валвалаҳои ботинии инсон, садои дилҳои лабрези вафодорию муҳаббат, садоқату самимият мебошад. Бахусус ғазалиёти ӯ аз ин ҷиҳат афзалияти бештаре дорад.

Масалан, ғазали зерини Ҳайрат, ки аз нигоҳи мавзӯӣ, мазмуну мӯҳтаво ишқӣ - васфӣ буда, дар он ҳусну ҷамоли маҳбуба васф карда мешавад, хеле ҷолиб аст. Ин ғазал, ки аз ҳар ҷиҳат аз нигоҳи хусусиятҳои мундариҷавӣ: маъниофарӣ, мазмунсозӣ, интиҳоби лафзу назокати ифода, хунари коргирӣ аз санъатҳои бадеии маънавию лафзӣ ва ғ. ҷолиб аст.

Аз ҷиҳати талаботи хусусиятҳои шаклӣ ҳам хеле дилнишину хотирмон мебошад. Зеро ҳатто диққати устод С. Айниро ҷалб намудааст ва устод ин ғазалро яке аз беҳтарин ғазалҳои суннатӣ меҳисобад. Чунончи, матни пурраи он ғазал:

Ай сарв, беибо ба чаман сар кашидаї!
 Моно, ки сарви қомати ўро надидаї?
 Ороми сарви ман бувад аз ҷўйбори чашим,
 Ай сарв, агар ту бар лаби ҷў орамидаї.
 Ў сарви дилбар асту равон аст дар хиром,
 Ту сарви бебариву ба кунҷе хазидаї!
 Ў реша дар дил асту зи дил об мехурад,
 Ту реша дар гил астиву аз гил дамидаї.
 Ў нозпарвар асту бувад шох-шохи лутф,
 Ту боғпарвар, аз ду- се шохи буридаї.
 Ҳайрат, зиёда мўътакиди сарви нози ў
 Гаитї, магар мунозираи мо шунидаї?

Ғазали зикршуда бешубҳа хеле хунармандона эҷод шу-
 дааст. Бунёди тасвири шеърӣ боло ду сарв буда, яке дарахт
 ва дигаре маҳбуба мебошад. Аз ибтидо то интиҳо ташбеҳи
 баргаштаву ташбеҳи тафсилӣ ба қор гирифта шудааст, то ин
 ки шоир бартариӣ маҳбубаро нишон бидиҳад. Сарви чаман,
 ки аз дарахтони дигар дар қаду қомат бартарӣ дорад, ифти-
 хор мекунад. Шоир ўро огоҳ месозад, ки фаҳри ту бечост,
 зеро аз рӯи тамоми хусусияту аломатҳои муқоисашаванда
 қомати маҳбуба бартарӣ дорад. Хусусиятҳои шаклии шеър-
 ри боло низ басо қолиб ва хотирмон аст. Зеро интиҳоби
 калимаҳову ибораҳо, хусусиятҳои табиӣ дарахту инсон,
 қобачогузорӣ, мантиқи бадеии сухан ва ғайра радифро та-
 лаб намекунад. Вале калимаҳои қафияшаванда: кашидаї,
 надидаї, орамидаї, хазидаї, дамидаї, буридаї, шунидаї
 низ бозефти шоиранд. Онҳо хеле хуб «чинда» шудаанд.
 Дар калимаҳои ҳамқофия решаи қофия - идаї буда, ҳарфи
 рави «д» мебошад. Аз ин рӯ, қофияҳои ғазали боло мутлақ
 мебошанд.

Аз нигоҳи вазн низ ғазали мазкур нисбатан дилнишин
 аст, зеро дар баҳри Музореи мусаммани аҳраби макфуфи
 маҳзӯф ё мақсур иншо шудааст. Афоили он чунин шакл до-
 рад:

- V / - V - V / V - - V / - V -

Яъне: мафъулӯ, фоилоту, мафоилу, фоилун

Ҳайрат шоири ғазалсарост ва дар ин ҳунар хеле панҷаи кавӣ дорад. Ӯ ғазалҳои тақлидкорона ҳам дорад, вале дар тақлид ҳам на ҳар кас муваффақият пайдо карда метавонад. Масалан, ба ғазали мазкури Ҳайрат агар тавачҷӯҳ карда шавад, хеле ҳунармандона эҷод карда шудааст:

*Чашм андозам, ки он гулпираҳан ёдам кунад,
Гӯш як дам аз тараҳҳум сӯи фарёдам кунад.
Чанд бошам аз фироқаш банда бо оху фиғон,
Кош сӯям як назар он сарви озодам кунад.
З-он лаби ширинлабе ширин нашуд, охир маро,
Ҳамнишини кӯҳи ғам монанди Фарҳодам кунад.
Хоки раҳ гардидаам боре ба роҳи тавсанаш,
Як ниғаҳ аз лутф ё якбора барбодам кунад.
Абрӯяш тири ғазаб ҳар лаҳза бар дил мезанад,
Наргиси масташ ба ҷон сад фитна эҷодам кунад.
Заҳр менӯшам зи ҷоми дида аз саҳбои ашк,
Шоядам ҷоми май он маҳ нӯш бар ёдам кунад.
Зору маҳҷуру ҳазинам, Ҳайрат, аз ҳичрони ӯ,
Бар умед он маҳ зи васли хеш дилишодам кунад.*

Дар ғазали зикршуда истеъдоди воқеии Ҳайрат, ҳунари волои ӯ, донишу ҷаҳонбинӣ, таъбу тавони суҳанварии вай боз ҳам бештар ошкор мешавад. Чашм андохтан-киноя аз пиндоштан, ба умед будан ва гулпираҳан-истиора, зеро ташбеҳшаванда нест ва танҳо ташбеҳқунанда зикр шудааст. Гӯш сӯи фарёд қардан- гапи касеро гирифтган, розӣ шудан ба фикри касе; ҳамнишини кӯҳи ғам будан-ғамшарикӣ; абрӯ-тири ғазаб ва ғ. Ғазали боло ишқӣ буда, ҳадафи шоир шикоят аз ҳаҷри ёр, фироқи дурӣ аст. Ошиқ муштоқи висол аст, вале маҳбуба ғазабноку бадқаҳр мебошад.

Аз нигоҳи ҳунари эҷод низ ғазали зикршуда хуб эҷод шудааст. Ғазал дорои радифи содда буда, калимаи кунад ба ҳайси радиф оварда мешавад. Радиф танҳо аз таъкиди маъно иборат набуда, бештар бори ғоявӣ мекашад. Ғазал бо

тақозои қофия ҳам чолиб буда, дар он калимаҳои ёдам, фарёдам, озодам, Фарҳодам, бодам, эҷодам, ёдам, дилшодам ҳамқофияанд. Аз ҷиҳати навъҳои қофия бошад, қофияҳои ғазали мазкур мутлақ аст, зеро пас аз рави («д») унсурҳои дигари қофия омадаанд. Ҳадафи шоир аз истифодаи чунин тарзи қофия баёни ҳолати пешомада мебошад.

Дар эҷоди ғазал шоир аз баҳри Рамал истифода кардааст. Ин аст, ки ғазал дар баҳри Рамали мусаммани маҳзуф таълиф шудааст. Афоили вазни ҳосилшуда чунин аст:

V - - / - V - - / - V - - / - V -

Яъне: фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун.

Намунаҳои дар боло овардашуда далели онанд, ки ашъори Ҳайрат дар адабиёти замони худ нисбат ба дигар муосирон аз ҳар ҷиҳат бартарӣ дорад.

Дар ғазалиёти Муҳаммадсидики Ҳайрат мавзӯҳои танқидӣ, ҳаҷвӣ хеле зиёданд. Масалан, ӯ зоҳидро хеле сарзаниш менамояд:

*Зоҳид аз даёр ба масҷид зада саъйи ботил,
Кист ин гумшударо дар роҳи Ҳақ гардонад.
Ҳарфи имрӯзи ту бо моҳ ҳамагӣ кину ҷафост,
Худ муаллим зи вафо кош сабақ гардонад.*

Яке аз хусусиятҳои чолиби ғазалиёти Ҳайрат аз он иборат аст, ки ҳатто мавзӯҳои ишқӣ низ тобиши ҳазлу шӯҳӣ гирифтаанд.

Чунончи:

*Мо ба узлат мурда, ёди дилситони мо ба хайр,
Барнамегирад хабар, сарви равони мо ба хайр.
Ёди ӯ дорем аҳде, ҳеҷ ёди мо накард,
Ёди бепарводили номехрубони мо ба хайр!
Мо ба фикри он ки дорад ёр фикри ҳоли мо,
Боракаллаҳ фикри мову ҳам гумони мо ба хайр.
Нуқли маҷлис ҳар кучо зикри парешони мост,*

*Мо ба худ ҷамъем, асрори ниҳони мо ба хайр!
Ў намерафтаст худ ҷуз дар раҳи шарри рақиб,
Ёди чоқи кардаю ҷӯту нишони мо ба хайр.
Хостем аз лаъли ӯ як ҳарфеву расво шудаем,
Дар бари ёрони дерин имтиҳони мо ба хайр.*

Ғазали зикршуда андаке тамоили ҳазломез дорад. Ошиқ-қаҳрамони лирикӣ ҳамоно гирифтори ҳичрон аст, вале маҳбуба хеле бепарводилу номехрубон мебошад.

Ин аст, ки ошиқ ӯро: аҳсант, мегӯяд. Аҳсанти гуфтаи ӯ маънии зоҳиран офаринро дорад. Маҳз бори ғоявӣ бардоштани радифи мураккаби «мо ба хайр», тобиши ҳазлангези мақсади қаҳрамони лирикиро таъмин кардааст. Аз ин рӯ, шоир онро ба ҳайси радиф баргузида, то ба охири ғазал ба кор мебарад.

Аз нигоҳи ҳунари шоирӣ низ ғазали дар боло овардашуда хеле ҳунармандона аст. Шоир аз санъатҳои бадеии таносуби сухан, истиора, маҷоз, киноя, ташбеҳ, муболиға, тазод, тавсиф ва ғ. хеле ўҳдабароёна истифода мебарад.

Аз ҷиҳати хусусиятҳои шаклӣ низ ин ғазал хуб аст. Чунон ки қаблан ишора рафт, шоир дар ин ғазал радифи мураккабро ба кор мебарад, то ин ки бори ғоявии ҳадафро вазнинтару таъсирбахштар намояд.

Қофияҳои ғазал калимаҳои дилситон, равон, номехрубон, гумон, ниҳон, нишон, имтиҳон, чон... буда, қофияҳои мукайяд мебошанд, зеро баъди ҳарфи равӣ («н») унсури дигар иштирок надорад.

Ғазали боло дар баҳри Рамали мусаммани мақсур эҷод шудааст. Афоили вазни мазкур чунин шакл дорад:

- V - - / - V - - / - V - - / - V ~

Яъне: фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилон.

Ҳайрат дар эҷодиёти худ махсусан дар эҷоди ғазал ба шоирони пешина пайравӣ кардааст. Ў ба ашъори Саъдӣ, Бадруддини Ҳилолӣ, Мушфиқӣ бештар пайравӣ мекунад.

Хусусан дар муносибат ба образи лирикии махбуба Ҳайрат асосан ба Ҳилолӣ ва эҷодиёти ӯ рӯ меорад. Барои намуна ба ин ғазали Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат мурочиат менамоем, ки хеле хунармандона рӯи қор омадааст. Албатта, сӯзу гудоз дар ғазалиёти Ҳилолӣ ва назокати ифодаи ҷузъиёти тасвирҳои лирикӣ дар шеваи эҷоди ӯ афзалияти том дорад.

Чунончи:

*Ай мӯниси дил, дӯш ту меҳмони кӣ будӣ?
Дил бе ту ба чон омаду ҷонони кӣ будӣ?
Маст аз маи ишқат ману бо ғайр задӣ ҷом,
Ранҷури ту ман будаму дармони кӣ будӣ?
Ҳамсӯҳбати агёриву як бор нагуфтӣ,
Бо худ, ки қарини дили бирёни кӣ будӣ?
Бурдӣ ту, қарор аз ману ороми кӣ гаштӣ?
Мурдам зи фироқи ту, бигӯ, ҷони кӣ будӣ?
Аз ғиряи ман киштии афлок равон гашт,
Ай рӯҳи равон, лӯғбати хандони кӣ будӣ?
Боре накашидӣ зи дилам хори ҷафоро,
Бо орази гул сарви гулистони кӣ будӣ?
Ханҷар ба кафу маст паи қатли ту омад,
Ҳайрат, бинигар захмии пайкони кӣ будӣ?*

Ғазали мазкур пайравӣ бошад ҳам, басо ўҳдабароёна ва хунармандона аст. Мавзӯи ғазали боло ишқӣ буда, бемехрӣ, ҷафокорӣ, бепарвой, бераҳмӣ, ситамгорӣ, золимӣ, бесабрӣ, дилсардӣ, бевафой дар симои махбуба мавриди тасвир қарор дорад. Ошиқ бошад баръакс: бовафо, бомуҳаббат, пуртоқату пурсабр, ҷафокашу раҳмдил, хушмуомилаву хушсухан аст. Ошиқ аз махбуба шиква кунаду нолад ҳам, амалҳои ӯ аз сидқи дил нест. Зеро ӯ сидқан махбубаро дӯст медорад. Рӯзгори хешро бе махбубааш ҳеҷ меҳисобад.

Махбубаро баробари ҷон пазмон аст. Ин аст, ки бунёди мавзӯии ғазал ишқӣ буда, ҳичрон, фироқ, дурӣ аз висол, канорагирӣ асоси онро фароҳам овардааст. Аз ин рӯ, шоир барои таъсирнокӣ, дилчаспӣ, гӯшнавозӣ дар коргирӣ аз

хусусиятҳои шаклӣ, унсурҳои ёвари мазмунсозӣ хеле хуб хунарнамоӣ мекунад. Гуфтан мумкин аст, ки хунарманд аст.

Истифодаи радиф дар ғазали боло хеле қолиб буда, шоир барои таъсирнокии баён радифи мураккабро истифода бурдааст. Албатта, дар ғазали Ҳилолӣ ин ҷиҳати баён боз хунармандонатар аст. Яъне радифи мураккаби «кӣ будӣ?» бори ғоявӣ ба дӯш дошта, суоли ошиқ бар маҳбуба мебошад.

Калимаҳои қофияшаванда низ қолибанд: меҳмон, қонон, дармон, бирён, қон, хандон, гулистон, пайкон дар ғазали боло ҳамқофияанд ва ба воситаи бандаки изофии «и» миёни радифу қофия иртиботи забонӣ сурат гирифтааст. Аз сӯи дигар, мантиқи ифода низ хеле баланд арзёбӣ шудааст.

Қофияшавандаҳои боло аз нигоҳи навъҳои қофия муқайяд буда, пас аз равӣ («н») ҳарфи васл наомадааст. Ин унсур барои низоми калимаҳо ва рабти мисраъҳову байтҳо то тамомияти ғазал, бо таъмин намудани оҳангнокии идома мекунад.

Аз нигоҳи истифодаи вазн низ ғазали боло хеле қолиб ва дилкаш аст. Ғазал дар баҳри Ҳазачи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф (ё максур) иншо шудааст, ки афоили он дар чунин шакл сомон ёфтааст:

-- V / V -- V / V -- V / V -- (V -

Яъне: мафъӯлу, мафоилу, мафоилу, фаълун.

Ба ҳамин тариқ, Ҳайрат ба воситаи ашъори лирикии худ ва маҳсусан ғазалиёташ ба адабиёти нимаи асри XIX ва оғози садаи XX ва ҳамчунин ба адабиёти муосири тоҷик нуфузи судманде расонидааст. Саҳми ӯ дар ғановати таҷрибаи эҷодӣ, ҳунари шоирӣ, санъати маъниофарӣ, ҷузъиёти тасвирсозӣ, коргирӣ аз радифсозиву қофияёбӣ ва ҳамчунин боигарии таркиби луғавию фонди лексикаи забони адабӣ ва ғайра ниҳоят бузург аст.

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО:

1. Оид ба овони ҷавонии Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат чӣ медонед?

2. Шиносии Ҳайрат бо устод Айнӣ кай ва чӣ гуна сурат гирифтааст?

3. Таҳсили ибтидоӣ ва мадрасавии Ҳайрат дар кучо гузаштааст?

4. Мероси адабии маҳфузмондаи Ҳайратро номбар кунед.

5. Мавзӯ ва мазмуну мӯҳтавои лирикаи Ҳайратро нақл кунед.

6. Хусусиятҳои ҳунарии ғазалиёти Муҳаммадсиддиқи Ҳайратро шарҳ диҳед.

7. Ғазали «Ай сарв, беибо ба чаман сар кашидаӣ»-ро аз ёд кунед ва хусусияти образҳои лирикӣ-ҳарду сарвро баён кунед.

8. Мазмун ва мундариҷаи ғоявии ғазали «Чашм андозам, ки он гулшироҳан ёдам кунад»-ро нақл кунед.

9. Ғазали «Мо ба узлат мурда ёди дилситони мо ба хайр» - ро аз нигоҳи маънӣ мазмун ва ҳунари шоирӣ шарҳ диҳед.

10. Мақоми Ҳайрат дар рушди адабиёти давр ва анвои ҷудоғонаи шеър чӣ гуна аст?

ҚОҒИ РАҲМАТУЛЛОҒИ ВОЗЕҲ

*Ҳадиси ояти ҳичрон рақам
задӣ, Возеҳ,
Ки нест ҳочати шарҳи саҳеҳу
тафсирам.*

Яке аз шоирони тавонои адабиёти нимаи дуюми асри XIX тоҷик Қоғи Раҳматуллоғи Возеҳ буда, соли 1818 дар шаҳри Бухоро дида ба дунё кушодааст. Возеҳ дар ибтидо дар дабиристони Қориён таҳсил намуда, баъди хатми таълимкадаи мазкур ба мадраса дохил мешавад. Яке аз устодони бонуфузи ӯ дар мадраса домулло Ҳочибойи Ҳучандӣ буда, аз ин шахс Возеҳ улуми ҷории даврро омӯхтааст. Шоир илмҳои дигарро аз қабилу улуми адабӣ, таърих ва инчунин табиётро низ хеле хуб аз худ мекунад. Баъди хатми мадрасаи Возеҳ ба хидмати ҳокими Кармина-Музаффархон роҳ меёбад. Муҳити ҳукмронии дарбори Музаффархон ба Возеҳ чандон писанд намеафтад ва аз ин рӯ, дере нагузашта шоир боз ба Бухоро бармегардад. Вақте ки Музаффархон ба тахти ҳукумати марказӣ менишинад, қори Возеҳ боз омад намекунад, зеро муносибати ҳоким бо Возеҳ чандон хуб набудааст.

Возеҳ аз фурсат истифода намуда ду қорро сомон медиҳад: аввал ин қор як қасидаи худ аз амир Музаффархон хеле ва хеле бо самимияти ҳосса ёд намудааст, аз ҷумла:

*Ҳуршедфитрато, малико, хусраво, даме
Чаши ризо ба сӯи мани бенаво кушой.*

*Гар муфлисам ба симу зар, аммо ба синаам
Бас ганҷҳои фазлу маонӣ намуда ҷой.
Рӯ карда омадам ба дарат бо ҳазор умед,
Дил баста омадам ба ҷанобат ба сад раҷой¹...*

Дуюм ин ки соли 1871 вай тазкираи худро таҳти унвони «Тӯҳфат-ул- аҳбоб фи тазкират-ул-асҳоб» («Тӯҳфаи дӯстон ва зикри ёрон»)-ро ба итмом расонида, онро ба амир Музаффархон пешкаш мекунад. Дар тазкираи Возеҳ беш аз 145 нафар қувваҳои адабии охири асри XVIII ва оғози садаи XIX ҷой дода шудаанд, ки онҳо дар қаламрави Бухоро, Қўқанд, Самарқанд ва дигар марказҳои илмӣ-фарҳангии Осиёи Миёна зиндагӣ ва эҷод кардаанд. Дар муносибат бо ҷунин корҳои Возеҳ амир ҷӣ гуна иқдом намудааст, равшан нест ва ин чиз мусаллам аст, ки Возеҳ асосан бо пешаи хаттотӣ касби маош мекардааст. Инчунин, Возеҳ аз улуми табиӣёту риёзиёт, фикҳ ва тиб низ ба таври бояду шояд баҳраманд будааст.

Соли 1885 дар аморат тағйирот ба вучуд меояд, ба ҷои Музаффархон писари ӯ-амир Абдулахадхон сари қудрат меояд.

Баҳори соли 1886 Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ бо нияти ба ҷо овардани ҳаҷ роҳи Арабистонро пеш мегирад. Ӯ тавассути Туркменистон, Қафқоз, Истамбул ба Арабистони Саудӣ меравад ва дар бозгашт соли 1887 ба Бухоро роҳи ӯ аз Қаламрави Ироку Эрон мегузарад.

Пас аз сафар ӯ хотираҳои хешро дар шакли китоби сафарӣ таълиф менамояд, ки дар ин асар оид ба рушди мамлики хорича ва аз ин бояд сарварони ҳукумати Бухоро ба ягон хулосаи зарурӣ биёянд ва ба ҳамин маъно тасвирҳо дида мешавад. Вале ин асар ба аморати Бухоро ва балегӯёни дарбор писанд наомад ва суҳанони Возеҳро онҳо ҳамчун ношукрӣ пазируфтанд ва ба ӯ тамоман аҳамият надоданд. Дар ин бора аз баъзе намунаҳои ашъори Возеҳ иттилоот метавон пайдо намуд, ки гуфтааст:

¹ Раҷой – орзу

*Зи бас гирифта дил аз вазъи олами пирам,
Ба рӯзгори ҷавонӣ чу гунча дилгирам.
Чу дил шикаставу ошуфтаю парешонам,
Ки ҳамчу мавҷ набошад қабули таъмирам.
Насиби ман ба ҷаҳон ғайри талхкомӣ нест,
Магар, ки рехта айём заҳр дар ширам.
Ҳадиси ояти ҳичрон рақам задӣ, Возеҳ,
Ки нест ҳоҷати шарҳи саҳеҳу тафсирам.*

Умуман, дар лирикаи Возеҳ оҳангҳои яъсу навмедӣ, шикастадиливу шикастанафсӣ, шикваҳо аз нодориву тангдастӣ, бенавоию қашшоқӣ хеле баланд садо медиҳанд. Намунаи қазовати мазкур ғазали зерин аст, ки шояд шоир дар ҳамин айёми камбағалии хеш таълиф намуда бошад. Чунончи:

*Ман, ки аз ташивиши даврон хотирам зери ғам аст,
Рӯзи идам дар назар монанди шоми мотам аст.
Карда ғамҳои ҷаҳон ҷо дар дили ношоми ман,
Лочарам ҷуз ман ба олам ҳар ки бинӣ хуррам аст.
Одамият дар мизочи аҳли олам ёфт нест,
Бошад аз ҳайвон бисе кам, он ки гӯӣ одам аст.
Рафт то ҷое камоли нуқсу нуқсони камол,
Соҳиби ҷаҳли мураккаб бошад, он к-ӯ аълам аст.
Бошад эмин аз гурури ин шаётинофатон,
Чун Сулаймон ҳар ки таслимаш нигини хотам аст.
Дил ба нони хону оши косаи дунон мабанд,
Филмасал гар қурси хуршед аст в-ар Ҷоми Ҷам аст.
Баъд аз ин, Возеҳ, чу Урфӣ аз фалак фарёд хоҳ:
«Ман ба ҷое меравам, к-он ҷо қадам номаҳрам аст».*

Албатта, тахмин метавон намуд, ки чунин абёти моҳияти бисёр қавии иҷтимоидошта шояд аз нигоҳи эҷод ба даврони пириӣ шоир рост омада бошанд. Чунин ашъори лирикии шиквой дар осори маҳфузмондаи Возеҳ кам нест. Ӯ бештар ранҷу кулфатҳо, тангдастию шиканҷаҳои замон-

ро зимни нақши лирикии махбуба хеле ва хеле хуб ба тас-
вир мегирад. Чузъиёти тасвир дар лирикаи ишқии Возеҳ
бо ин ҳарактернок аст, ки пурра воқеӣ, ҳаётӣ, мушаххас,
муқаррарӣ буда, аз ноҷӯриҳои рӯзгор ҳосил шудаанд. Ма-
салан, ғазали зерини Возеҳ намунаи бисёр хуби чунин
қазоват мебошад:

*Ёр темори дили хастаи мо кард? – Накард,
Гузаре ҷониби арбоби вафо кард? – Накард.
Чашиаш аз лутф сӯи ғамзадагон дид? – Надид,
Дилаш аз меҳр ба мо майли сафар кард? – Накард.
Соате мӯниси ғамхонаи мо буд? – Набуд,
Тарки ҳамсӯҳбатии аҳли дуо кард? – Накард.
Бар муроди дили аҳбоб даме рафт? – Нарафт,
Дарди ушшоқи ҷигархора даво кард? – Накард.
Аз парешониш ман зулф туро гуфт? – Нагуфт,
Ё ки тақрири ғамам боди сабо кард? – Накард.
Бар ғами бекасиам ҳеч касе сӯхт? – Насӯхт,
Аз шиканҷи ситами чарх раҳо кард? – Накард.
Коми Возеҳ фалаки шаъбадабоз¹ дод? – Надод,
Раҳм бар вай нафасе баҳри Худо кард? – Накард.*

Поёни умри Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ дар Бухоро
сипарӣ гардида, ӯ соли 1894 дар ҳамин ҷо олами фони-
ро падруд гуфтааст.

МЕРОСИ АДАБИИ ВОЗЕҲ

*Дар суханпардозиву ишшои насрам нест мисл,
Нест касро андарин фазлам маҷоли мунқирӣ.
Дар луғоти форсиву туркиву лафзи араб
Бурдам аз майдони маънӣ гӯиш сабку бартарӣ.*

¹ Шаъбадабоз-найрангбоз

Бо вучуди ҳамаи мушкилоти зиндагӣ, ноадолатиҳои иҷтимоӣ, тангии маишӣ, нооромии замон Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ тавонистааст аз худ осори гаронарзиш боқӣ гузорад. Возеҳ се забонро: тоҷикӣ, арабӣ ва туркиро хеле хуб омӯхта будааст ва бо ин забонҳо эҷод кардааст, вале бисёр афсӯс, ки на ҳамаи он осори гаронқадр то ба ин рӯзҳо омада расидааст. Аз мероси адабии Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ то кунун чунин асарҳо маҳфуз мондаанд: «Тӯҳфат-ул-аҳбоб фӣ тазкират-ул-асҳоб», «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик» ё «Ғароиб-ул-хабар фи аҷоиб-ус-сафар», «Кони лазат ва хони неъмат». Ин асари Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ дар хусуси тайёр намудани таомҳои миллӣ, шириниҳо ва анвои нон, ки дар миёни мардумони Осиёи Миёна ва ба хусус Бухороиён ҷорӣ будааст, маълумоти судманду муфид медиҳад. Асари дигари Возеҳ «Ақоид-ун-нисо» («Эътиқоди занон») ном дошта, дар ин асар урфу одат, расму хурофоте, ки миёни занони нодону нохондаи ватани шоир-Бухоро ҳукмфармо будааст, ҳаҷву танқид карда мешавад.

Ниҳоят, осори манзуми Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ, ки аслан бо забонҳои тоҷикӣ, арабӣ ва туркӣ эҷод гардида, қисми зиёди он осор аз миён рафта будааст. Ҳоло қисман ба забонҳои тоҷикиву арабӣ маҳфуз мондааст, ки онҳо на дар шакли девон, балки дар шакли парешон, аз сарчашмаҳои асри шоир қисман гирдоварӣ карда шудаанд.

Инчунин баъзе асарҳои дигари ӯ низ то кунун маҳфуз мондаанд ва ё дастрас нестанд, танҳо унвони онҳоро муаллифони сарчашмаҳо ёдрас кардаанд. Ба силки чунин осор: «Шақоиқ-уд-дақоиқ»-дар тавсифи илмҳо ва олимони ҳамон соҳа, «Ароис-ул-абкор ва наводир-ул-афкор»-асари бадеӣ буда, аз ҳикоёти манзуму мансури мухталифи ба забонҳои тоҷикию арабӣ эҷодшуда иборат мебошанд ва ниҳоят «Тӯҳфаи амонӣ», ки оид ба илми тиб аст, дохил мешаванд.

«САВОНЕҲ-УЛ-МАСОЛИК ВА ФАРОСИХ-УЛ-МАМОЛИК»

Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ ба ин асари худ ду ном гузоштааст: «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик» («Воқеаҳои роҳ ва масофаи байни мамлакатҳо») ва унвони дигари ҳамин асар «Ғароиб-ул- хабар фи аҷоиб-ус-сафар» («Ҳикоёти ғариб аз аҷоиботи сафар») мебошад. Ин асари сафарӣ буда, соли 1887 таълиф шудааст. Асар зоҳиран ба ҳокими вақт амир Абдулаҳад бахшида шудааст. Ин асар аз муқаддима, бахши асосӣ ва хотима иборат аст. Муқаддимаи асар суннатӣ буда, аз тамҳид, наът оғоз мешавад ва муаллиф дар ҳамин бахш мақсади худро аз сафари Ҳичоз баён менамояд. Дар қисмати асосии асар Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ тасвир менамояд, ки ӯ соли 1886 чӣ гуна бо нияти ба ҷо овардани маросими ҳаҷ ба сафари Ҳичоз баромадааст. Возеҳ аввалан роҳи хешро тариқи сахроҳои Туркманистон, шимолии Эрон, соҳилҳои баҳри Хазар (Каспий), қаламрави мулки Қафқоз, баҳрҳои Сиёҳ ва Миёназамин ва баҳри Сурх ба Ҳичоз рафта расидааст. Пас аз адои маросими муқаддаси ҳаҷ ӯ зимистони соли 1887 тавассути роҳҳои Эрон ба Бухоро омадааст. Дар ин асар оварда мешавад, ки муаллиф хангоми мусофират бисёр шаҳрҳои мутараққии олам мисли: Марв, Ашқобод, Боку, Искандария, Машҳад, Ирок, Эрон ва ғайраро дидааст, ба тарзи зиндагӣ, урфу одат, рӯзгор, забон, маданият, муносибат, пешрафт, усули давлатдорӣ, ободонии шаҳрҳо, машғулияти халқҳои ин ё он шаҳру кишвар, боигарии онҳо, истехсолоту истеъмолоти онҳо, зироату боғдорихо, дарёҳо, иқлимҳо, раставу бозорҳо, масҷиду мадрасаҳо, таълимкадаҳо, машғулияти дӯстдоштаи баъзе халқу кишварҳо ва ғайраро мушоҳида намудааст. Возеҳ, хусусан ба шаҳрҳои Боку, Тифлис, Батуми ва дар як қатор шаҳрҳои Русия ва ғайра чанд муддат меистад, аз ободонию маданият ва усули кишвардории онҳо амирро меҳаҳад оғоҳ созад. Ҳатто амирро барои бехбудии мамлакат ба чорачӯӣ меҳонад, вале бисёр афсӯс, ки хид-

мати адибро дар Бухоро ба амир чоплусхову чокарони ӯ дигархелтар шарҳ медиханд, ки амир Абдулахад ба Возех ба чашми таҳқир менигарад. Миёни шоҳ ва шоир низоъ ба амал меояд.

Ғояҳои пешқадам ва маърифатпарваронаву маориф-хоҳонаи Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех дар ин асар, дар он ҳам зоҳир мегардад, ки шоир маданият, санъат, илм ва фарҳанги пешқадамро тарғиб мекунад. Бояд гуфт, ки аввалан асар ба-рои тарғиби макони муқаддаси ислом, Макка ва Мадина, ба чо овардани ҳаҷ таълиф шудааст ва муаллиф аслан ҳамин чиҳатро мецоҳад ба мардум шиносонад. Зеро дар ин муддат робитаи Бухоро ба Шарку Ғарб чандон ҷоннок набуд ва аз ин рӯ, Возех мецоҳад мардумони Бухоро ва атрофи онро бо муқаддасоти исломӣ шинос намояд ва ба хусус, насли миёнсол ва ҷавони каламрави Бухороро бештар вокиф созад. Танҳо пас аз роҳ ёфтани Русияи подшоҳӣ, бо вучуди бисёр чанбаъҳои манфӣ, тарафҳои пешқадам низ ба мушоҳида мерасад ва ин чанбаи пешқадам пайвастан ба тамаддуни Ғарб ва техникаву технологияи Аврупо мебошад.

Возех дар ин чода то ба дараҷае пайрави Аҳмади До-ниш аст, зеро ӯ мутаассиб нест. Возех бештар ба он шаҳрҳо рафта буд, ки он ҷойҳо нисбат ба Бухоро хеле пешрафта ба шумор мерафтанд.

Возех асосан ба се чиҳат бештар диққат додааст: а) сохтори сиёсии кишварҳо, мамлакатҳо, б) сатҳи рушди иқтисодиву сиёсӣ, в) ҳолати илму маданият, адабиёту хунар, техникаву технологияи то дараҷае пешрафта. Возех ба шаҳри Марв аз он чиҳат тавачҷӯх мекунад, ки он аллакай тавассути роҳи оҳан ба Аврупо пайваста буд. Ӯ менависад: «Аз ҳангоми убури доӣ (яъне ман, банда) то алҳол, ки ёздаҳ моҳ аст, Марв бисёр обод шуда ва тафовути куллий дар умроноту (ободонӣ) асвоқ (бозорҳо) ба ҳам расонидааст. Ва ба чиҳати дарё пуле сохтаанд муштамил бар сездҳа хона аз ҷӯб...»

Ё худ дар тасвири осиеби шаҳри Истамбул менависад: «Мошин дошт, ки сабӯсро аз орд ҷудо мекард ва мошини

дигар дошт, ки орди аълоро аз авсату (миёна) адно (пасттар) имтиёз меод».

Возех ин ҳама техникаву технологияро аз мувофиқати илму амал ва пешрафти илмҳои табиатшиносӣ меонад. Возех Техронро аз он ҷиҳат тасвир мекунад, ки дар баробари мадрасаҳои мактабҳои усули нави ҳарбӣ-низомӣ ва техникаву технологияи Аврупоиро қор гирифтааст. Ӯ менависад: «Ба иморати муаллимхонаи шаҳрӣ рафтем, ки ба даруни ҳуҷароти онҳо мардумон ва кӯдакони дигар ҳастанд, ки забонҳои мухталифа аз русиву фарангӣ ва арабию юнонӣ ва ғайра илми низоми сарбозӣ таълим медиҳанд».

Ҳангоми сафар Возех ба бисёр миллатҳо ва намояндагони динҳои дигар вохӯрад. Ӯ ба як тан тоҷири арман дар бораи худ чунин нақл мекунад: «Ман марди толибилми фақирам ва на моле хариданӣ ва на бизоате фуруҳтанӣ дорам. Он чи ман дорам, ҳамин мояи илму ҳунар аст, ки касе онро наменвисандад...».

Аз ин қиёсҳо бармеояд, ки асари Возех то ба ҳадде бо сабки реалӣ иншо шуда, арзиши адабӣ, бадеӣ, таърихӣ, ҷуғрофӣ, этникӣ, фарҳангӣ, фолклорӣ, иқтисодиву сиёсӣ дошта, халқи сарзамини Бухоро ва пеш аз ҳама, ҳукумати ин қаламравро аз тамаддуни Шарқу Ғарб то андозае огоҳ месозад. Ба туфайли асари Возех ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ як қатор калимаҳои нав: микротис (магнит), физика, вогун (вагон), оҳан, челиз (желез), мошин, аробаҳои оташиӣ, рейл ва ғ. ворид шудаанд ва ҳатто ба қадри тавоноии худ муродифи тоҷикии онҳоро пайдо мекунад.

Умуман, Возех, бари он ки забони асараш ба хонандаи Бухоро фаҳмо бошад, бештар аз луғоти гуфтугӯӣ-халқӣ низ қор гирифтааст. Инчунин дар баъзе мавридҳо гумон мекунем, ки сабки адиби охири асримиёнагӣ нест. Масалан, «Қолинҳои абрешимӣ ва пашмӣ... паҳну фарш қарданд...», ё ки: «Хидмати мекардагашон ҳамин ки лосаву молидан аст» ва ё дар ҷои дигар: «Ва ҳамин ки шахс аз дар мебарояд, ба ҳар ду ҳуҷра роҳ дорад». Ё ин ки дар ҷои дигар чунин менависад: «...се ҳарами дарунбадарун воқеъ шуда...»

Бояд гуфт, ки як сифати бисёр чолиби кори Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ он аст, ки ӯ монанди Аҳмади До-ниш калима, ибора ва истилоҳоти русиро хеле зиёд ба кор мебарад. Ҳангоми истифода аз калимаҳо ибораҳо ва истилоҳоти ҷудоғона, ӯ аввал онро шарҳ медиҳад ва баъд муродифи онро зикр менамояд. Чунончи: «Ва аробаи оташӣ, ки ба истилоҳи Русия «челиз» (железо, яъне железная дорога) ва «рейл» (калимаи англисӣ мебошад) ва мошин (машина) хонанд».

Дигар ин ки Возеҳ калима, ибораҳо баъзан бе тарҷума низ зикр менамояд. Дар ин маврид тарҷума накардани калимаҳои овардаи ӯ сабаб дорад, зеро дар ин маврид ҳамон калимаву ибораҳоеро зикр менамояд, ки онҳо кайҳо дар забони халқҳои Осиёи Миёна ва ба хусус, тоҷикҳо маъмуланд ва аз ин рӯ, ӯ онҳоро бе тағйироти тарҷумавӣ зикр менамояд: устал-стул, физик-физика, тилгироф-телеграф ва ғайра.

Давраи Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ бо назардошти давраҳои насри форсӣ-тоҷикӣ, насри давраи бозгашти адабӣ аст, ки бо мақсади содагардонӣ то андозае луғату ибораҳои арабӣ дар забони ин давра, албатта, бо таъсири мадраса хеле зиёд мебошад. Аҷоиб он аст, ки Возеҳ гӯё истисно бошад, зеро баъзе ҷумлаҳои ӯ ба фаҳми хонандаи имрӯза хеле наздик аст. Нависанда ҳангоми тасвири воқеаҳо, ҳодисаҳо, ҷойҳои таърихӣ, сӯҳбатҳо бо мардуми дигар хеле оддӣ суханварӣ менамояд. Вай сайъ мекунад, ки баёнаш нисбатан оддӣ сода ва оммафаҳм бошад, то хонанда бе ягон душворӣ аз мақсади вай огоҳ шавад. Чунончи, ба ин тасвири хурдакаку мӯъҷазӣ ӯ зехн монед: «Дар пешгоҳи ин мадраса ба тарзи хонақоҳ ҷои намоз таъбия (ҷой додан) намудаанд, ки бе муболиға, агар касе ба болои он назар кунад, қулоҳу дастораш аз сараш меафтад».

Аз тарафи дигар, нависанда аз санъатҳои бадеӣ хеле моҳирона кор мегирад. Ин албатта, бо он мақсад аст, ки тавачҷӯҳ ва диққати хонандаро ба худ ҷалб намояд ва хонанда монда нашуда асарро то ба охир мутолиа кунад. Чу-

нончи, ҳаммоми шаҳри Истамбулро ба тасвир гирифта равшани дохили онро хеле чолиб ба қалам медихад: «Ва дар равшанӣ то ба ҳаддест, ки агар сӯзане дар як тарафи хонае афтода бошад, аз ин тарафи дигар, дида мешавад» ва ғайра.

«Савонех-ул-масолик»-и Возех ба чуз аҳамиятҳои дар боло зикргардида боз аз он ҷиҳат низ муҳим аст, ки нависанда, пеш аз ҳама суннати гузаштагонро тақвият бахшидааст. Мо медонем, ки дар таърихи адабиёти тоҷик аввалин асари сафарӣ ва ё сафарномаи нахустини насрӣ ба шоир, нависанда, файласуф ва мутафаккири садаи XI Ҳаким Абӯмуинуддин Носири Хусрави Кубодиёнӣ тааллуқ дорад ва асари ӯ «Сафарнома» ном дошта, ҳосили сафарҳои ҳафтсолаи мутафаккиро дар бар мегирад. Воқеан, нахустин сафарномаи манзум бошад, каме баъдтар аз тарафи шоири тавонои асри XII Афзалуддин Бадил Ҳоконии Шарвонӣ рӯи қор омадааст, ки он «Тӯҳфат-ул-Ироқайн» ном дорад. Суннати мазкур сонитар бо шаклу намудҳои дигар низ ба назар мерасад ва ҳатто «Ғулистон»-у «Бӯстон»-и Шайх Саъдии Шерозӣ то андозае асарҳои саргузаштӣ низ мебошанд ва ғайра.

Возех дар ин давра суннати мазкурро аз нав эҳё намуда, идома дод ва тозақориҳои хеле зиёду назаррас намуд. Ба ғайр аз ин, «Савонех-ул- масолик» боз аз он ҷиҳат пурарзиш аст, ки ӯ зимни сайру саёҳатҳо ва ҷамъ намудани хотироти сафарӣ дар бораи ашъори баъзе аз муосирону шуарои дигар бо ягон сабабу баҳонае рӯчӯъ намудааст ва аз ашъори шуаро пораҳои шеърӣ меорад. Аз ҷумла, дар асари Возех 130 байт (260 мисраъ) оварда шудааст ва ё ин ки дар ин асари сафарӣ се ҳикоят низ зикр карда мешавад.

Бояд гуфт, ки «Савонех-ул-масолик» намунаи беҳтарини насри адабӣ- бадеии нимаи дуюми асри XIX буда, барои рушди асарҳои сафарномавӣ мусоидат низ намудааст.

Умуман, «Савонех-ул-масолик» дар рушду инкишофи каломии бадеъ, насри адабӣ ва адабиёти нимаи дуюми асри XIX мақоми арзанда дорад.

МАЗМУНИ МУХТАСАРИ «КНИ ЛАЗЗАТ ВА ХОНИ НЕЪМАТ»

Ин асарро Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ солҳои 1880-81 таълиф кардааст. Асар аз ду ҷилд иборат буда, дорои муқаддима, ду матлаб ва хотима мебошад. Муқаддима ва матлаби якум дар ҷилди якум, матлаби дуюм ва хотима дар ҷилди ду ҷой дода шудааст.

Дар муқаддима оид ба 18 навъи нон, дар матлаби якум, ки аз 22 боб иборат аст, оид ба 109 навъи таом маълумот медиҳад. Дар матлаби дуюм, ки аз бист боб иборат мебошад, оид ба 169 навъи ҳалво маълумот додааст.

Маълум аст, ки дар ин соҳа асарҳои зиёде навишта шудааст. Аз ҷумла: «Қарободини Қодирӣ», «Захираи Хоразмшоҳӣ», «Тӯҳфат-ул-муъминин», «Амал-ус-солиҳин», «Қарободини кабир», «Матлаъ-ул-улум», «Ик-сири аъзам», «Махзан-ул-адвия», «Тарёки имомӣ», «Ганчи шоикон», «Лаззат- ул-висол» ва ғайра. Соли 1434 Абӯисҳок Ҳаллоҷи Аъймаи Шерозӣ «Канз-ул-иштиҳо»-ном девоне мураттаб сохт, ки он аз ғазалҳо оид ба навъҳои гуногуни хӯрокхоро дарбар мегирад. Вале асари Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ арзишмандтар аст, зеро дар ин рисола хусусиятҳои таому таркиби онҳо ва усули тайёр намудани онҳо хеле ба тафсил баён карда мешавад. Муаллифи асар навъҳои таом, аснофи ҳалвою мурabbo ва ғайраро бо тартиби алифбои арабӣ зикр намуда, ба он бобҳо чунин номгузорӣ менамояд. Масалан, «Боби алиф», «Боби дол», «Боби син» ва ғайра.

Дар матлаби аввали рисола аз ҷумла навъҳои зерини онҳо номбар карда мешавад: Иброҳимия, оши анбарборис, оши угро, олуболупалав, оши орд, оши ришта, анорпалав, боқилапалав, барро, барӣ, барии кашмирӣ, бурони чазар, исфаноч, бурони бодинҷон, бурони хиёр, бурони морҷӯба, бовардӣ, бугро, бугрои хиндӣ, бугрои анор, бугрои хоразмӣ, палав, яхнпалав, луқмапалав, шибетпалав, палави сода, палави зард, палави қурма, палави ханонӣ, бурак, баҳат, чамолпалав, чукпалав, чавозиба, чазария, чалов, ҷӯшира, рангинак, сумоқия, учча, асида ва ғайра.

Аз ҳама муҳим он аст, ки «Кони лаззат ва хони неъмат» на фақат нону ошҳо ва ширинҳои маъмулии халқҳои Осиёи Миёна, инчунин таомҳои машҳури халқҳои баъзе аз мамлакатҳои берун аз Осиёи Миёнаро низ дарбар мегирад. Муаллифи асар инро мавриди баён сохтани таркиби аксари онҳо махсус қайд карда мегузарад. Чунончи: «Барро (як навъи таом дар Ҳиндустон) аз ағзияи (ғизои) аҳли Ҳинд аст». Ё ин ки: «Бӯрони хиёр (номи хӯрок). Ин таомро дар Язд мепазанд». Ё худ: «Бӯрони бодинҷон (номи таом) - ин хӯрокро дар Шероз мепазанд» ва монанди инҳо.

Метавон таъкид намуд, ки «Кони лаззат ва хони неъмат» бештар таому ширинҳои дар байни мардумони Осиёи Миёна, Хоразм, дар баъзе шаҳрҳои Ҳиндустон, Эрон, Афғонистон, Туркия ва Арабистон машҳурро фаро мегирад. Хусусан, қисми зиёди навъҳои нону таом, ҳалвою мураббо, ки дар асар омадаанд, миёни халқҳои Бухоро, Хучанд, Самарқанд, Кӯлоб, Қўқанд ва дигар ҷойҳо маъмуланд. Аз ҷумла: нони ширмол, нони кӯмоч, нони варақӣ, нони нахӯдӣ, нони сагак, нони тафтон, палов, шӯрбо, кавурма, кабоб, кӯфта, ширбиринҷ, дӯлма, оши орд, оши софӣ, оши ришта, тушбера, оши угро, бокилапалов, шавла, кичирӣ, ҳалвои тар, ҳалвои ордӣ, ҳалвои кунҷит, ҳалвои лавзӣ, ҳалвои шакархамир, ҳалвои ангур, ҳалвои pista, ҳалвои собунӣ, ҳалвои мағзӣ, мураббои олуча, мураббои пӯсти тарбуз, мураббои сабзӣ, мураббои бихӣ, мураббои тут, мураббои райҳон, мураббои амруд ва ғайра дар шаҳрҳои номбаршуда басо серистифода машҳуранд.

Муҳим он аст, ки Возеҳ дар асари худ хусусиятҳои шифобахшии таомҳо ва таркиби кимиёвии таомҳо, усули тайёр намудани онҳоро хеле хуб баён мекунад. Барои намуна метавон чанд навъи хӯроквориро тибқи тасвиру баёни Возеҳ зикр намуд.

Нони бодомӣ. - Нонест бисёр латифу лазиз ва муқаввӣ меъда. Бигиранд мағзи бодом ним-го, равғани зард - ду дирам, сафедии байзаи мурғ-як адад ва пӯсти мағзи бодомро дар об тар карда чудо намоянд ва ба офтоб хушк созанд, то

таровати об зоил шавад, он гоҳ бориксудаи наботро дар андак об шира кашада, бодоми сударо дар он биандозанд ва ба дегча карда бар сари оташи зӯғол, яъне ангишт ниҳанд ва ба кафча лат кунанд, чун қариб ба бастагӣ расад, сафедӣ ва равшанро чун бо ҳам омехта дар он биандозанд, чун пухта шавад, баранд ба болои коғаз. Аз он нонҳои борик ба тарзи нони хитой сохта бар сари хони биринҷӣ ё мис чудо-чудо баркашанд ва оташи ангишт дар зери хон ба болои хон ҳар чаҳор тараф ба андак фосила бигзоранд ва чун ба сурхӣ дарояд, пухта шуда бошад, аз оташ бардоранд ва ба кор бароранд».

Ё ин ки дар ҷои дигар оид ба омода намудани мураббони олуча мегӯяд: «... Ғалабаи сафро биншнонад ва ташнагири сокин гардонад. Бигиранд олучаи султони ҳар қадар ки хоҳанд ва дар деги сангӣ кунанд ва ду-се ҷӯш дода фӯруд гиранд, дигарбора бо асал ё қанд ё шакар табх (қиём) намоянд» ва ғайра.

Умуман, асари насриё, ки оид ба навҳои таом ва хӯроквориҳо то ба ин дараҷа маълумоти ҳаматарафа медода бошад, нест. Илова бар ин, дар асар аз пешрафту инкишофи маданияти моддӣ-маишии халқи тоҷик дар даврони муайян шаҳодат медиҳад. Аз сӯи дигар, аҳамияти асар боз дар он аст, ки ин аҳамияти шифобахши хӯрокҳо баён карда мешавад, ки арзиши тиббӣ доштани онро нишон медиҳад.

«АҚОИД-УН-НИСО» ВА МАЪМУНУ МУНДАРИҶАИ ОН

Соли таълифи асар зикр нашудааст ва аз ишораҳои муаллиф пайдост, ки он пеш аз «Кони лаззат ва хони неъмат» эҷод карда шудааст. Муаллиф ин асарашро «...мухтасарест дар баёни аҳволу афъоли занон» мегӯяд.

«Ақоид-ун-нисо» аз нигоҳи сохтор низ ҷолиб буда, дорои муқаддима ва 16 боби хурд-хурд мебошад.

Дар муқаддимаи рисола муаллиф панҷ нафар занони обрӯманди замонро ном мебарад. Онҳо: Бибишоҳ Зайнаб,

Бибихоли Ҷўйборӣ, Бибимочони Базморо, Хола Панир, Бибиқалмоқи Оллоҳгўй мебошанд. Муаллиф ин бибиҳоро аз «уламову фуқаҳои замони худ» ном бурда, қайд мекунад, ки: «...ҳар зане, ки хилофи фармудаи эшон кунад, гунаҳкори азим бошад».

Баъд аз муқаддима бобҳои китоб оғоз мешавад, ки чунин унвонгузорӣ шудаанд:

Боби якум: «Дар баёни вузӯӣ ва ғусл»...

Боби дуюм: «Дар баёни авқоте, ки намоз соқит аст ва тарки он вочиби аст»

Боби сеюм: «Дар баёни рӯза»...

Боби чорум: «Дар никоҳ дар шаб ё рӯзи зифоф».

Боби панҷум: «Дар баёни аъмоли шаби зифоф».

Боби шашум: «Дар баёни зоёнидани занон».

Боби ҳафтум: «Дар баёни ҳаммом рафтан».

Боби ҳаштум: «Дар баёни созҳо ва феъли он».

Боби нӯҳум: «Дар баёни фаслҳо ва авқоти он».

Боби даҳум: «Дар баёни муоширати занону шавҳарон».

Боби ёздаҳум: «Дар баёни матбуоте, ки ба назар вочиби аст».

Боби дувоздаҳум: «Дар баёни таъвиз ба чихати захми чашм».

Боби сенздаҳум: «Дар баёни махраму номаҳрам».

Боби чордаҳум: «Дар баёни истинҷоби дуо».

Боби понздаҳум: «Дар баёни меҳмон».

Боби шонздаҳум: «Дар баёни хоҳар хондан».

Мазмуни бобҳо кинояомез буда, ин занҳо, ки асилзодаву ашрофзодаанд, ҳар кадоме муҳокимарониҳои хеле аҷоиб доранд.

Масалан, дар боби якум менависад, ки вузӯӣ ва ғуслро ҳамаи уламо (панҷ нафар бибиҳо...) вочиби медонанд, вале дар ҳолатҳои зерин: вақте ки зан ба дасти худ ҳино баста бошад, ё бар абрӯяш усма кашида бошад, ё шавҳар ба ӯ иҷозати ҳаммом рафтан навода бошад, ба ақидаи Бибишоҳ Зайнаб, то панҷ рӯз ин ҳолат давом бояд кунад ва ба қавли Бибихоли Ҷўйборӣ, то як ҳафта ва ба гуфтаи Бибимочони

Базморо, то ба як моҳ тарки ғуслро вочиб медонад ва ғайра. Ё худ оид ба муносибати занон бо модаршӯён менависад: «...арӯс бо модари шавҳар ва модаршӯӣ бо арӯс, албатта, душманӣ кунанд, харчанд дар дил бо ҳам дӯст бошанд, дар зоҳир албатта-албатта душман бошанд. ва Бибӣ Шох Зайнаб аз қавли муршиди худ иблиси лаин гуфта, ки акси онро ба амал орад. Ба арӯс вочиб аст, ки рӯзу шаб дурӯғ ва ифтирои (сафсатаи) бисёр аз қавли шайтони лаин ба шавҳар нақл кунанд» ва монанди инҳо.

Умуман маълум мешавад, ки «Ақоид-ун-нисо»-и Возеҳ дар таърихи адабиёти тоҷик яке аз комилтарин ва арзишмандтарин асар ба ҳисоб меравад. Ин асар назари шахсии муаллиф набуда, асосан ақидаҳои 5 тан занони «уламо»-и давр мебошад.

Асар маҷмӯи урфу одат, тафаккуру чаҳонбинии занони табақаи муайяни ҷамъияти онвақтаи Бухорост, ки аз тарафи Возеҳ мушоҳида карда шудааст. Аз тарафи дигар, мо муоинаи табақаҳои иҷтимоии ҷамъияти ҳамонрӯзаи Бухоро ва ба хусус, авзои занон ва мақоми онҳоро дар оила ва ҷамъият мебинем.

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО:

1. Овони ҷавонӣ ва таҳсили илм кардани Қорӣ Раҳмалуттоҳи Возеҳ чӣ гуна сурат гирифтааст?
2. Возеҳ кай ба дарбор роҳ ёфтааст?
3. Сабабҳои хидмати дарборро тарк кардани Возеҳ чист?
4. Поёни умри Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ чӣ гуна гузаштааст?
5. Мероси илмию адабии Возеҳро номбар кунед.
6. Сабаби таълифи асари «Савонех-ул-масолик»-и Возеҳ чӣ буд?
7. Мазмуну мӯҳтавои «Савонех-ул-масолик»-и Возеҳ аз чӣ иборат аст?
7. Возеҳ дар ин асараш кадом андешаҳои пешқадамро тарғиб намудааст?

8. Возеҳ дар «Савонеҳ-ул-масолик» бештар ба кадом масъалаҳо рӯ овардааст?

9. Сафарҳои Возеҳ ба ҷаҳонибинии ӯ чӣ гуна таъсир бахшидааст?

10. Мазмуни мухтасари «Кони лаззат ва хони неъмат»-ро нақл кунед.

11. Дар «Кони лаззат ва хони неъмат» кадом навъҳои таом шарҳу тавзеҳ дода шудаанд?

12. Сохт ва мундариҷаи «Ақоид-ун-нисо»-ро баён кунед.

13. Возеҳ дар «Ақоид-ун-нисо» бештар ба кадом масъалаҳо диққат додааст?

14. Аҳамияти илмию маърифатии «Ақоид-ун-нисо»-ро фаҳмонед.

15. Истифодаи истехсолоту таъбироти хӯроквориро дар асари «Кони лаззат ва хони неъмат шарҳ диҳед.

Адабиёти хатгӣи охири асри XIII - ибтидои асри XIV

Истилои Чингизхон ба адабиёти хатгӣи низ таъсири бад расонд. Мероси маданияи ниёгон хароб гашта, ба сабаби ба вайронаҳо табдил ёфтани мактабу мадрасаҳо, илму фарҳанг низ коста гардид. Қисми донишмандони кишвар маҷбур буданд, ки хориҷ аз Ватан зиндагӣ ба сар баранд, эҷод намоянд. Бо вучуди ин душвориҳо тадқиқу омӯхтани фарҳанги туркӣ давом ёфт. Масалан олими машҳур Абу Ҳаён (асрҳои XIII-XIV) доир ба забони туркӣ чаҳор асар, аз ҷумла «Китоб-ул-идрок лисон-ул атроқ»-ро (китоби идрок ба забони туркӣ) навишт. Дар аввали асри XIV асари муаллифи гумно «Китоби форсию туркию муғулӣ» иншо гардидааст. Ба ақидаи олим Т.М. Мелиоранский ин китоб дар Озарбойҷони Эрон ба вучуд омадааст.

Маълум аст, ки дар он давра адабиёти динию тасаввуфӣ бештар тараққӣ кард. Дар адабиёти туркизабон низ дар асоси ривоятҳои динӣ асарҳо ба миён омаданд. Аз ҷумла соли 1233 аз ҷониби Алӣ ном шахсе дар шеваи Ёғуз достони «Қиссаи Юсуф» навишта шудааст. Алӣ то андозае муваффақ шудааст, ки мазмуни афсонаи динии Юсуф ва Зулайхоро инкишоф дода, хусусияти дунявӣ бахшад.

Маълум аст, ки дар асри XIV хусусан дар ҳавзаи ба истилоҳ Олтин Ёрда адабиёти халқҳои туркизабон рӯ ба инкишоф овард. Дар ин давра ҳанӯз қабилаҳои турк аз ҳам ҷудо набуда, қариб ҳама дар лафзи забони туркии чағатой гуфтугӯ доштанд. Ин забон дар асоси забони қипчоқӣ пайдошуда, ба забони тоҷикии форсӣ омехтагӣҳои зиёд дошт. Дар асрҳои миёна забони чағатой ба аксарияти қабилаҳои туркизабон фаҳмо буд ва шоиру нависандагони он давра дар ҳамин забон асарҳои хуб эҷод карданд ба ҳамин тариқ, ба ҳамдигар қарин будани мардумони туркнаҷод тамоми мероси адабию фарҳангӣ аз давраи қадим то ба асри

XV мероси муштараки ҳамаи онҳо ба шумор меравад, яъне аз катибаҳои Орхон-Енисей, Кул-тегин то ба осори Хоразмиву Кутбро дар бар мегирад. Дар таҳқиқи мероси гаронбаҳои адабиёти туркизабон олимони машҳур ба мисли С.Аманжолов, Б.Кенжебаев, Х.Суюншалиев, Н.Маллаев, С.Малов ва дигарон хизматҳои шоиста карданд.

Дар байни асарҳои дар ҳамон давра навишта шуда «Қисса Рабғузӣ» ва «Муҳаббатнома»-и Хоразмӣ бештар шӯхрат ёфтанд.

РАБҒУЗӢ

Носириддин Бурҳониддин ӯғлӣ Рабғузӣ охири асри XIII ва ибтидои асри XIV зиндагӣ ва эҷод кардааст. Ӯ дар Работи ӯғизи Хоразм ба дунё омадааст ва тахаллуси Рабғузӣ аз зодгоҳаш аст. Ягона асаре, ки аз Рабғузӣ боқӣ мондааст «Қиссаи Рабғузӣ» ном дорад, ки моҳи ҳути соли ҳичрии 710 (марти 1311) ба охир расидааст. Асар бо номи «Қассасул-анбиёи Рабғузӣ» солҳои 1859-1881 панҷ маротиба дар Қазон нашр шудааст.

«Қиссаи Рабғузӣ» чамъ аз 72 боб иборат аст. Ҳаҷман қиссаҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Масалан, қиссаҳои Шиис, Мӯсо, Солеҳ, Юсуф ва баъзеи дигар ҳаҷман калонтар буда, аз фаслҳо иборат аст. Аксарияти қиссаҳо мазмуни динӣ доранд. Рабғузӣ бештар онҳоро аз «Қуръон» ва дигар китобҳои динӣ гирифта бо салоҳияти худ таҳриру такмил намудааст. Дар ин хусус ӯ менависад:

*«Аёт-ахбор» асли онинг, узи аз, ати «қисас»,
Баи аёқга текру курсанг туб паямбарлар сузи.
 («Оят-ахбор» асли ӯ, худ кўчаку номаш қисас,
 Сар то по овардамаи аз каломи паямбарҳо)*

Ғояи асосии асар тарғиби дини ислом аст, ки эътиқоди мўъминҳоро нисбат ба пайғамбарон-Мӯсо, Нӯҳ, Солеҳ, фариштаҳо-Ҳорут ва Морут, ҳикояти Қобил ва Ҳобил аз ҷумлаи онҳоянд.

Рабғузӣ дар насрнависӣ маҳорати хубе нишон дода, бо талаботи замони худ муносиб асаре офаридааст. Асар дар ривочи насри бадеии туркӣ сахме дорад. Қиссаҳои хуби Рабғузӣ мисли «Юсуф ва Зулайхо» аз бехтарин асарҳои асри XIV буда, ба ривочи минбаъдаи насри ривоятӣ дар адабиёти туркизабон таъсире расонидааст.

Аз сайри таърихии тамаддуни ҳалқҳои туркизабон ба хулоса омадан мумкин аст, ки адабиёти хаттии дар асри XI пайдо шудаи туркӣ тӯли се аср камол ёфта, ба пояи бузург расид. Дар давраи истилои Чингиз, дар замони таназзули адабиёт низ асарофарӣ қатъ нагардид. То ба асри XIV дар шеваҳои Қарлуқ, Қипчоқ, Ўғуз, Уйғур ва ғайра чанд асари тозае ба вучуд омад, ки аз пешравии адабиёти туркизабон дарак меод. Дар ин давра дар баробари умумияти аз ҳамдигар ҷудошавии адабиёти ҳалқҳои туркизабон вобаста ба ташкилҳои халқу давлатҳои мустақили туркӣ ҷараён дошт. Бо вучуди мустақилона ривоч ёфтани забон ва адабиёти ҳалқҳои гуногуни туркизабон асари бузургтарин намо-яндагони давраҳои минбаъда ба аксарияти мардуми турк фаҳмо буд. Дар натиҷа қисми шоирони асри XV мисли давраҳои пешин ба мероси муштаракӣ ҳалқҳои туркизабон табдил меёфт.

САВОЛҲО ВА СУПОРИШҲО:

1. Хусусияти давраи муштаракӣ адабиёти туркизабон аз чӣ иборат аст?
2. Адибони асрҳои XIV ва XV қазоқро номбар кунед?
3. Чаро адабиёти асрҳои XII ва XV мероси муштаракӣ ҳалқҳои туркизабон маҳсуб мешавад?
4. «Қиссаи Рабғузӣ» чӣ гуна асар аст?

ХОРАЗМӢ ВА «МУҲАББАТНОМА»-И Ӯ

Шоири гумноме, ки бо тахаллуси Хоразмӣ машхур аст, тақрибан аввали асри XIV ба дунё омадааст. Ӯ яке аз аввалин намояндагони барҷастаи адабиёти ирфонии туркизабон ба шумор меравад, ки бо асари «Муҳаббатнома»-и худ шӯҳрат ёфтааст.

Анъанаи асарофарии дузабона аз Хоразмӣ ибтидо мегирад. Дар бораи ин шоири зуллисонан маълумотҳо каманд. Дар «Ҳикоёт»-е ки Хоразмӣ ба «Муҳаббатнома» илова намудааст саргузашти шоир, сафарҳои вай ба кишварҳои гуногун зикр гардидааст.

Аз ҷумла сафари Шом чунин тасвир шудааст:

*Маро соли, ки сӯи Шом шуд рой,
Басе будам, савора, бар сару пой.
Асо дар дасту кашфе зеркаш буд,
Ва ҳар ҳоле ки будам низ хуш буд.
Яке обам ҳамедоду яке нон,
Чу зулфи духтарон заврақ парешон.
Таваккал кардам аз дарё гузаштам,
Зи сар то пой мулки Рум гаштам.
Ба Шомам бад аз он доданд дастур,
Гирифтам роҳи Шом аз мулки тайфур.
Рафиқе доштам озодае буд,
Ҷавони поку саидзодае буд...
Ба ҳам буд оби худ ширин агар шӯр,
Сулаймоне шуда ҳамкосаи мӯр...
Гаҳе бар гул, гаҳе бар хор будем,
Ҳаме дар пасу дар кӯҳсор будем.*

Хоразмӣ муддатҳои дароз дар Мовароуннаҳр низ будааст. Ҳангоми сайёҳат соли 1353 шоир бо ҳокими музофоти Сирдарё Муҳаммадхочабек шинос мешавад. Муҳаммадхочабек, ки шахси маърифатпарвару таъби шоирӣ доштааст, аз Хоразмӣ хоҳиш менамояд, ки дар за-

бони туркӣ низ асаре нависад. Шоири форсигӯй Хоразмӣ нахустин асари туркии худ «Муҳаббатнома»-ро дар ҳамон чо меофарад. Дар сабаби офарида шудани асар «Дар баёни воқеа» чунин оварда шудааст:

*Табассум қилди; эй, фалони,
Кетурғил бизга лаиқ армуғони.
Кунгул баҳринда куп гавҳарларин бар,
Очунда парсий дафтарларин бар.
Муҳаббат нардини куплардин уттин,
Шакардек тил билан аламни туттин.
Тилерменким бизнин тил бирла пайда,
Китобе айласанг бу қиш қатимда,
Ки уш элтек кечер айёми фоний,
Жаҳанда қалса биздин армуғани...*

Муҳаббатнома дар солҳои 1353-54 анҷом ёфтааст. Аз Хоразмӣ то ба даври мо фақат асари «Муҳаббатнома» ва «Ҷикоёт»-е бо забони тоҷикӣ расидааст. Тамоми дафтарҳои пешинаи форсии ӯ то ҳол номаълум аст.

«Муҳаббатнома» ду дастхат дорад, яке дар хатти уйғурӣ, дигаре бо ҳуруфоти арабӣ. Нусхаи арабии асар, ки дар музеи Британия маҳфуз аст, нисбатан пурра мебошад. Соли 1959 ин нусха дар Тошканд рӯи чопро дид. Ҳамон сол олими рус А.Щербак «Муҳаббатнома»-ро бо транскрипсияш чоп намуд. (А.Щербак. Огузنامه, Муҳаббатنامه. М, 1959). Олимони қазоқ Х. Суюншалиев, Б. Кенжебаев, А. Қираубаева «Муҳаббатнома» - ро таҳқиқ карданд.

«Муҳаббатнома» дар усули ширу шакар навишта шудааст ва ҳамагӣ аз 473 байт иборат аст. Қисми асосии он ба 11 номаи ошиқ ба маъшуқа тақсим шудааст, ки 3-тои он (4-8-11) ба забони тоҷикӣ-форсӣ навишта шудааст. (156 байт). Ҳамаи номаҳо бо нақароти туркӣ анҷом мегирад.

*Сабрдин яхши йуқтур пеша қилсам,
Бу йулда сабр йуқ андеша қилсам.*

Масалан, анчоми номаи ҳаштум чунин аст:

*Ало, эй соқии навбода бархез,
Ба ёрон кӯҳна май дар коми ҷон рез.
Ки май сӯзад маро ҷон аз табу тоб,
Магар бинишинад ин отаиш бад-ин об.
Сабрдин яхши йуқтур пеша қилсам,
Бу йулда сабр йуқ андеша қилсам.*

Дар равнақи забони адабии туркӣ хизмати ин нахустшо-ири зуллисонайн хеле бузург аст. «Муҳаббатнома» асари ирфонӣ буда, ишқи поки инсониро тараннум мекунад. Ба дониستاني қадру қиммати ҳаёти воқеӣ даъват менамояд, васли ёри худро аз ҳама мӯъҷизаҳои дунё афзалтар медонад.

*Сачинг бир тарина минг хур этмас,
Юзунгнин нурина минг нур этмас.
Агар берса суюрғаб ҳақ таоло,
Керакмас сенсизин фирдавси аъло.*

*(Ҳар тори мӯят аз ҳазор хур беҳ аст.
Нури рӯят аз ҳазор нур беҳтар аст.
Агар бахшад бар ман ҳақ таоло
Нагирам бар ту фирдавси аъло.)*

Аз хусну ҷамоли ёр офтоби оламтоб дар хиҷолат аст.

*Зи шарми рӯи ту хуршеди ховар,
Кашад дар сар зи шаб то субҳ чодар.*

Ёри Хоразмӣ нафақат бо хусну ҷамол, инчунин дар фазлу дониш низ беҳтарин аст.

*Билик билмақ ичинда жавҳарий сен,
Вале хусн ичинда жавҳардин атрий сен,*

*(Дар донишандӯзӣ гар чавҳари ту,
Вале дар ҳусн аз чавҳар бехтари ту.)*

Дар «Муҳаббатнома» намунаи бехтарини тарҷумаи шеърӣ низ вомехӯранд, ки аз ҷониби ҳуди муаллиф анҷомида шудааст.

*Айит, мендинким ул мискин эрур, оҳ,
Қачон ангаӣ гадойнинг Эвина шоҳ.*

*(Ба Хоразмӣ кучо васлат расад оҳ,
Кучо меҳмони дарвеш шудааст шоҳ?)*

Ҳамин тариқ дар миёнаҳои асри XIV «Муҳаббатнома» барин асаре офарида шуд, ки нома, маснавӣ, ғазал, китъа, мадҳия ва дигар шаклҳои шеърӣ ба адабиёти туркизабон ворид намуд. «Муҳаббатнома» дар баҳри ҳазачи (ҳазачи мусалласи мақсур-мафоилун, мафоилун, мафоил) вазни арӯз буда, аз бехтарин намунаҳои адабиёти пайравонаи туркӣ ба адабиёти форсу тоҷик мебошад.

Нуралиев Абдусаттор

САВОЛҲО ВА СУПОРИШҲО:

1. Саргузашти Хоразмиро нақл намоед ва ба кадом навъи шеър таалуқ доштани онро муайян намоед?
2. Сабаби таълиф шудани «Муҳаббатнома» - ро муайян намоед?
3. Муҳаммад Хоҷабек кист ва чаро боиси ситоиши муаллифи асар гардидааст?
4. Чанд нома ба забони туркӣ ва чандаш ба забони тоҷикӣ навишта шудааст?
5. Мазмуни дostonро муайян намоед?
6. Арзиши адабии дostonи «Муҳаббатнома» аз чӣ иборат аст?

АДАБИЁТИ НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX

Асри XIX ба тамоми соҳаҳои тамаддуни халқи қазок чунбише, пешравие бахшид. Бештари он тавассути таъсири маданияти халқҳои дигар, бахусус маданияти рус рух дод. Зиндагию эҷоди олими бузурги қазок Чокан Валиханов, адиб ва педагоги шӯҳратманд Ибрай Алтинсарин ин иддаоро пурра собит менамояд. Пешравиҳои ҷомеаи ондари раинаи қазок ба чунин рушду камоли маданият: -пайдоишу инкишофи хат ва наشري китоб заминае фароҳам оварда буд. Қисми зиёиёни қазок ин талаби замонро эҳсос менамуданд ва кӯшише ба ҳарч меоданд, ки худашон, фарзандонашон аз илму дониш баҳравар бошанд. Қисми онҳо дар Русия, бархе дар шаҳрҳои Осиёи Миёна ва бештаре дар мактабу мадрасаҳои маҳаллӣ таҳсил мекарданд. Дар чунин ҳолат дар нимаи дуюми асри XIX ба шоиру нависандагони қазок адабиёти реалистии рус бештар таъсир расонд. Бузургони адабиёти рус А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, И.А.Крилов, Н.В.Гогол, А.П.Чехов, Л.Н.Толстой, Ф.М.Достоевский дар кишвари қазок низ хонандагони худро ёфтанд ва ғояи озодиҳои асарҳои онҳо ба зиёиёни қазок таасуроти зиёде бахшид. Тарҷумаи асарҳои адабиёти Ғарбу Шарқ дар ҳамин давра бештар гардид.

Тавассути таъсири бевоситаю бавоситаи маданияти Рус дар Қазокистон ғояҳои маорифпарварии маърифатпарварӣ пайдо шуда, ба пайдоишу инкишофи адабиёти навини реалистии қазок заминаи хубе гузошт. Дар натиҷа фарзандони бузурги қазок Чокан Валиханов, Ибрай Алтинсарин, Абай Қунанбоев ба илму маориф, адабиёту маърифат асос гузоштанд. Маҳз ба туфайли заҳмати онҳо дар адабиёти қазок ба ҷои адабиёти шифоҳӣ наср, публитсистика, шеърӣ шоирӣ ба вучуд омад.

АБАЙ (ИБРОҲИМ) ҚУНАНБАЕВ (1845-1904)

Дар осмони адабиёти башар Абай ахтарест, ки дар таърихи тамаддуни ҷаҳон мавқеи худро пайдо карда. Боиси ифтихори адабиёти қазоқ аст, ки чунин мероси гаронбаҳоро имрӯз нафақат ворисонаш, балки тамоми ҷаҳониён мутолиа мекунанд, гиромӣ медоранд. Ӯ санъаткори чирадасте буд, ки орзӯю омоли мардуми худро бо як маҳорати баланди ба худ хос рӯи қоғаз оварда тавонист. Маҳз ба ӯ муяссар гардид, ки таҷрибаи чандинасраи адабиёти шифохию хаттии халқашро ҷамъбаст намуда, асоси адабиёти навини хаттии қазоқро бунёд гузорад. Абай ҳамчун асосгузори адабиёти реалистии қазоқ дар шароити вазнини иҷтимоию сиёсии асри XIX ба арсаи таърих омад. Бинобарин эҳсосоти Абай эҳсосоти замон, садои халқи мазлумаш буд, ки ба ҷаҳониён аз рӯзгори гузаштаи мардумаш ҳикоят мекунад.

Дар чунин шароити рӯ ба инкишофи ҷомеа тобистони соли 1845 дар доманаи кӯҳи Шинғистау (кӯҳи Чингиз) дар оилаи ҳокими вилоят (округ) Қарқаралӣ Қунанбой тифле ба дунё омад, ки Иброҳим ном гузоштанду баъди ба воя расиданаш бо таҳалуси Абай ҳамчу ситораи дурахшони осмони назми қазоқ шинохта шуд. Момояш Зере – модари Қунанбой аз рӯзи аввал бо тавачҷӯҳи хоса ба тарбияи тифл мепардозад. Азбаски модару модаркалон ба Иброҳим гуфтан чандон забонашон намегашт, ӯро навозишкорона Абай меномиданд. Бинобарин аз хурди ҳама ӯро Абай мегуфтанд.

Модари Абай Улҷон зани хеле ботамкину суҳандону зарофатгӯй будааст. Бародаронаш Қантай ва Тонтай аз машхуртарин ҳаҷвнигорон ширинкорони замонаш буданд. Падари Абай Қунанбой низ шахси суҳандон буда, аксари фикрашро бо суҳанони мусаччаъ, зарбулмасалу мақолҳо анҷом меодааст. Аз ин рӯ истеъдоди суҳанвари Абайро аз волидайнаш мерос донистанд.

Абай ҳамчу шоири бузурги инсонпарвар қобили эътирофи ҷаҳонинён аст. Ӯ шамъе буд дар зулумоти саҳрои қазоқ,

ки бо нури маърифаташ роҳи мардумони гумроҳашро мунаввар сохт. Ў бо чаҳолату нодонӣ танҳо мубориза бурд ва ба ворисонаш некию инсонпарварӣ, илми маърифатро васият кард. Ў аз чомеаи гумроҳи мулки хеш пайраҳае ҳуст ба сӯи хираду озодиву ободонӣ ва бо як шуҷоату мардонагӣ чаҳолату хурофотро маҳкум намуд. Бинобарин Абай ҳолати худро дар шеърӣ ба хонандааш бахшида, чунин ифшо мекунад:

*Инсони пурасрорам, зи розам чӣ медонӣ?
Ниҳони сириштамро аз қаъри қалбам бичӯй,
Зодаи бебок замонам, нуқтагирам айб макун
Бо ҳазорон размудам танҳо рӯ ба рӯй.*

(тарҷумаи таҳтуллафзӣ)

Сухандониву суханпардозӣ аз назари Абай бехтарин фазилати адиб аст. Шоире, ки ҳар як суханро чидаву санчида дар шеър истифода мебарад, ба заргари чирадасте, ки зерро бо санъати бузург бо чавоҳироте оро медиҳаду ба ганҷи бебаҳо табдил медиҳад, шабоҳат дорад. Ба пиндори ӯ ҳунари волои шоирӣ аз бехтарин атои офаридгор барои инсон аст. Абай ин иддаои худро бо шеърҳои шахири худ тақвият медиҳад:

*Султони забон назмест,
Сангест каломи хом.
З-он санг гул афрӯзад
Устоди сухан пардоз.
Дар гӯш расад нозук
Зебо сухани гулфом.
Дар сина барангезад
Завқи тарабу парвоз.
Аммо сухани шоир
Олуда агар бошад
Бо лафзу ҳичоҳои
Бегона ба халқи он.
Дар даҳр ба ки даркор
Ин гуна асар бошад?*

Некӯст чунин оҳанг
Дар гӯши кару нодон.
Қуръону Ҳадис машҳур
Бо қофияшон буданд.
Дар ҳарду ба ҳалли зар
Маъни шуда барҷаста.
Гар қофияву оҳанг
Бо шеър намебуданд.
Пайгамбари ҳафт иқлим
Мебуд забонбаста.

Барои Абай забони чаҳони маънавии инсон ва ҳусни бадеи калом назм аст. Бинобарин зиндагии инсон «аз омадан то рафтан роҳест бо назм» мегӯяд ӯ. Шоир шеърро ҳамчу ғизои маънавии тамоми умри инсон медонад. Шеърҳои худи ӯ, ки аз мағз андар мағзи вучуд берун омадаанд, суруди зиндагӣ, мадҳи меҳри инсонӣ, мадҳи сухани одамӣ аст. Абай мисли устодонаш – классикони адабиети форс – тоҷик қудрати сухану суханвариро ситоиш менамояд, ки ҳар яки хонанда аз он маънии дилхоҳи худро ёфта метавонад. Инсоне нест, аз суруди назм ба канор бошад. Ин маънии дар шеър чунин омада:

Ҳар зодаи инсонро
Бар назм таманноест.
Он лек ба дилхоҳаш
Танҳо шарафе орад.
Дилхоҳҳои вай он кас, ки
Ба маънии тиллоӣ
Ғӯтида ба рӯди назм
Берун садафе орад.

Алломаи замонаш Абай, ки сӯи маданияти чаҳонӣ гоми бузурге гузошта буд, халқи худро ба илму маърифат даъват карда, ҷавонро ба донишандӯзӣ, омӯхтани касбу ҳунар хидоят мекунад. Ӯ худ низ афсӯс меҳӯрад, ки ҷавонӣ ба дониш чандон аҳамияте надод, вақте ки суди онро фаҳмид, вақт ройгон рафта буд. Аз ин рӯ ӯ ҷавонро даъват мекунад, ки ҳамеша таҳсили илм кунанд.

*Дар ҷавонӣ надоштам зи илме хабар,
Гар фаҳмидаме судашро мекардам амал.
Аммо болиғ шудаму ройгонам шуда вақт
Мурода нашуд ҳосил гар ҷустам баста камар –*

мегӯяд шоир.

(тарҷумаи тахтуллафзӣ)

Абай васияте мекунад, ки фарзандаш ҳатман бояд бихонад. Дар байти дигари шеъри овардашуда чунин гуфта мешавад:

*Ба писар кардам васият, гуфтамаш инро бидон-
Аз паи мансаб махон, балки барои илм хон-*

Ин насихате ба ҷавонон буд, ки қисмашон барои гирифтани мансабе аз ҳукумати подшоҳӣ таҳсил мекарданд. Абай мегӯяд, ки гирифтани дониш барои илм ва ниёзи мардум зарур аст. Шоир ин фикрашро дар шеъри «Дар интернат таҳсил доранд» тақвият дода, тангназариро коста будани маърифати онҳоро мазаммат мекунад. Нодонию бемаърифатии мардум шоирро ба изтироб меоварад ва маҷбур месозад, ки бигӯяд:

*Фаҳру ҳунар номус
Беқурбу нишонам гум.
Бар илму шараф кор шуд
Гӯши ҳама одамҳо
Доништалабӣ – ор аст.
Дар ҳархашаҳо мардум
Чун нашм ҳамересанд
Бӯҳтону дуругеро.*

*Ман мисли биш фартут
Беҳуда маталғӯ не.
Сафсата намегӯям
Чон дода ба як дирҳам.
Ту гӯш ба алфози*

*Оддиш нақўям деҳ.
Бисер бидонам ҳам
Бисер намеғўям.
Ўўеи насиҳат – кам,
Насеҳнашунав – сероб.
Беақду тамизонанд
Дилдода ба бадбахтӣ.
Дунест пур аз умед
Танҳо ба ҳама арбоб.
Маъзурам, агар шаънам
Дар гўш кунад сахтӣ.*

Қисми шеърҳои дигари Абай низ аз ҷиҳати маънӣ ба шеъри тоҷикӣ қаробат доранд. Масалан дар шеъри «Ёри дилписанд» тасвирҳои хуби шоиронаи маъшуқае ҳаст, ки ба мафҳуми зебоипарастии ҳар халқ – тоҷику қазоқ бегона нест. Тарҷумаи он гарчанде бо қофиябандии дигар омадааст (дар асл а.а.б.а.) сабки умумии шеър то андозае нигоҳ дошта шудааст. Барои тасаввуроти пурра порчае аз ин шеър меоварем.

*Гесувони анбаринаш гафс ҳамчу банди даст,
Шадда – шадда тангаи симин ҷарангос мезанад.
Ҳам кулоҳи қундузию ҳам сияҳабрӯш ҳаст,
Кӣ чунин зебосанамеро дидаву ёдаш кунад?*

*Чун ту бар оинаи чашмон биандозӣ назар –
Дар дилат оташ бияфтад, гум кунӣ сабру қарор.
Кош пеши дидагон як умр мебуд ҷилвагар!
Дидаи оё чунин соҳибҷамоле гулӯзор!*

Дар шеъри Абай мавзӯи иҷтимоӣ низ хеле пурқувват аст. Вай иллатҳои замонашро мазаммат мекунаду ба насли наврас аз одамию дӯстӣ, баробарию бародарӣ сухан мегӯяд. Ў аз ҳар як шахс ростиву нексириштиву покизагиро талаб менамояд. Ин маънӣ дар шеъри шоир хеле ҷолиб омада:

*Бар сарат гар тез ояд ҳам, магард аз роҳи рост,
То ҳаётӣ, хотири меҳнаткашонро пос дор.
Ҷаҳд кун шоҳу гадоро то, ки як сон бингарӣ
Маънии одам рафиқо, дар ҳамин асту халос.*

Андарзҳои Абай мисли шеърҳои панду ахлокии шоирони классикии тоҷик мазмуни барҷастаи инсонпарварӣ доранд. Ба ақидаи шоир инсон бояд ба ҳамчунсони худ фақат неки кунад, зеро бунёди олам аз нақӯист, мегӯяд ӯ. Абай ҳамин гуна хислатҳои оддии инсониро мехост дар муносибатҳои ҳамқабилагонаш бинад. Ҳамдигарфаҳмӣ асоси ҳамагуна беҳбудии зиндагӣ аст. Ин маъниро Абай қотеона ба қалам медиҳад:

*Миллати олам гарчи ҳаст авлоди башар,
Лек ҳар як дар хаели қору рафтори дигар.
Сад хаел овар ба сар аммо бикӯш, эй ҷони ман,
Заррае то ки набинад аз ту авлодат зарар.*

*Кист Хайру кист Шар? Ҳаргиз намедонад касе,
То китоби дил нагардад боз чун хонад касе.
Зиштиро зиндагӣ меронад аз даргоҳи хеш
Хуб шав, ки хубро асло намеронад кас.*

Ҳамин тариқ, сайри мухтасари шеърҳои Абай моро ба хулоса меорад, ки ӯ ҳамчу суҳанвари хирадманду забардаст дар бораи тамоми паҳлуҳои зиндагии моддию маънавии мардуми қазоқ ақидае гуфтааст. Назми оламгири ӯ дар осмони шеърҳои қазоқ мисли ахтари тобон ҳамеша дурахш медиҳад. Шоире нест, ки дар адабиёти қазоқ пас аз Абай аз эҷоди ӯ баҳрае набурда бошад. Забону услуби осори шоир, мӯҳтарамии шеърҳои ба назар содда то ба имрӯз хонандагонро дар ҳайрат гузошта меояд.

Шоир забардаст ва маорифпарвар, асосгузори адабиёти нави хаттии қазоқ, Абай Қунанбоев аз худ мероси гаронбаҳои назмию насри ба ёдгор мондааст.

Абай аз бузургтарин чехраҳои адабию фарҳангӣ ва саромади адабиёти нави қазоқ дар нимаи дуввуми саддаи XIX маҳсуб меёбад. Вай ҳамчун шоири рангинхаёл, насрнависи мохир мохир шахсияти дар олами адабиёти ҷаҳон маълум ва чун падидаи нодири иҷтимоӣ эътирофшуда аст. Инкишофи забон, адабиёт ва маънавиёти халқи қазоқ дар асрҳои XIX ва XX бо номи Абай ва мероси бадеии ӯ алоқамандии ногусастанӣ дорад. Дар байни аҳли адаби тоҷик Абай ҳамчу шоир бештар шӯҳратманд аст.

Таърихи адабиёти ҷаҳон қаламкашони зиёдеро дар ёд нигоҳ дорад, ки имрӯз номашон ба некӣ зикр меёбад ва дар сафҳаи таърихи башар номи онҳо бо хатти зарин сабт шудааст. Фарзанди барӯманди қазоқ Абай (Иброҳим) Қунанбоев низ мисли Рӯдакию Фирдавсӣ, Саъдию Ҳофиз, Навоӣю Фузулӣ, Шекспиру Ҳёте, Пушкину Байрон қудрати эҷод ва хунари қаламкашӣ дошт. Вале кам рӯи ҷопро дидану сари вақт тарҷума нашудани осораи забонҳои ҷаҳон боиси шӯҳрат наёфтани номи ӯ гардид. Ҷаҳониён Абайро ба воҷибати китоби нависандаи маъруфи қазоқ Мухтор Аvezов «Роҳи Абай» шинохтанд.

Суханвари бузурги қазоқ Абай аз худ осори гаронбаҳо ба мерос мондааст ва мисли Фирдавсии бузург каломии бадеӣро гиromӣ медоштааст. Шоир дар ин мавзӯ чунин фармуда:

*Он ки аз худ як сухан боқӣ гузошт,
Зикри хайри номи худ ҷовид монд.*

Шоире, ки ҳикматҳои пурбаҳо аз худ боқӣ мегузорад, арзандаи эҳтироми ҷаҳониён аст. Дар шеърҳои пурҳарораташ ӯ зиндагии мардуми оддӣ ва рӯҳи замонашро инъикос кардааст. Ӯ хислатҳои неки инсонии хокиро тараннум карда, маърифатнокии онро орзу намудааст.

Маълум, ки ҳар халқ таъриху сарнавишти худро дорад. Ва табиист, ки бештар халқҳои бо ҳам ҳамсоя ҳамтаъриху ҳамтақдир мебошанд. Чунин равобитаи кавии онҳоро

нафақат имрӯз, балки дар зиндагии гузашта низ мушоҳида кардан мумкин аст. Яке аз падидаҳои ачиби он- равоби- ти маданияи миллатҳои ҳамсоjavу бо ҳам қарин мебошад. Чунончӣ, эҷодиёти шоири бузурги халқи қазоқ Абайро бе алоқамандӣ ба адабиёти Шарқу Ғарб тасаввур кардан душвор аст.

Мисли шоирони ҷаҳон Абай низ нахли парваридаи хоки халқи бузурги қазоқ мебошад. Табиист, ки агар сарватҳои ғании маънавии мардуми қазоқ намебуд, Абай низ ба вучуд намеомад. Бинобарин шароити таърихию маънавии нимаи дууми асри XIX-ро наомӯхта, мавқеи адабиёти қазоқ муайян накарда, Абайро комилан шиноختан мушкил аст.

Абай мисли Фирдавсию Ҳофиз Ватанро бениҳоят дӯст медошт ва посдори анъанаҳои нек ва мероси маънавии фарзандони он буд. Аз ин ҷост, ки дар эҷоди ӯ хулқи баду хурофотпарастӣ маҳкум карда мешавад. Зеро ӯ медонист, ки чунин расму оинҳои бад сади роҳи пешравию ҷомеа мебошад. Таъсирнокии ҳар як сухани Абай, ба мавҳуми халқ наздик будани он низ аз ҳамин ҷост. Шоир риёкорию мардумозорӣ, хусумату тӯҳмат, ғайбату тафриқаандозӣ, хиллаю дурӯягӣ барин хислатҳои бади инсониро дар мисолҳои равшани он сарзаниш мекунад ва адолату хайрхоҳиро пешаи худ мегирад. Мисоли онро дар шеърҳои ба табиати кишвараш бахшидаи шоир низ собит менамояд. Дар шеърҳои «Тобистон», «Баҳор», «Тирамоҳ» шоир баробари зебоии нотақрори табиат манзараҳои ҳузновари зисту зиндагонии мардумро инъикос менамояд.

Робитаи нагусастани эҷоди шоир бо халқаш дар образҳои офаридаи ӯ бараъло ҳис карда мешавад. Аз ин ҷиҳат Абай ба тамоми адибони минбаъдаи қазоқ намуна буд. Қадом асари Абайро нагиред, он мисли хучҷати бадеии рӯзгори он давра ҷилвагар мешавад. Хусусияти ҳоси эҷоди шоир ҳам дар ҳамин аст. Достонҳои шоир, ҳатто тарҷумаҳои ӯ ба ҳақиқати ҳаёти ондавраи мардуми қазоқ наздик аст.

Абай ҳамчун устои бехтарини каломи бадеъ асоси забони адабии қазоқро гузошт. Ӯ дар адабиёти хеш мисли

хофизу пушкин эътибор пайдо кард. Албатта, каломи бадеи қазоқ таърихи ташаккули тўлонӣ дорад ва намунаҳои бехтарини он ба худи шоир низ таъсире гузоштааст. Вале Абай асрори истифодаи чунин сарвати маънавии мардумро барои дигарон кушод. Аз ин ҷост, ки ҳар як сухани Абай ҳамчун ҷавҳари фикри инсонӣ садо медиҳад. Аз ин рӯ, ҳама шоирони минбаъда Абайро устои худ медонанд. Адибони муосири қазоқ С. Сайфуллин, Б. Майлин, И. Қонсугуров, М. Аvezов, С. Муқанов, Ғ. Мусрепов ва дигарон анъанаҳои ӯро давом дода, адабиёти қазоқро баланд бардошт ва ба оламиён шиносонд.

Имрӯзҳо ҳама пиру ҷавони миллати қазоқ Абайро меҳонад ва ба эҷоди ӯ бо ҳайрат менигарад.

Нуралиев Абдусаттор

АЗ ШЕЪРИЯТИ АБАЙ

Омади ёр

Шаб бе шамолу акси моҳ
Ларзон миёни оби рӯд.
Ояд ба гӯшам гоҳ – гоҳ
Овози дарё, чун суруд.

Дар ҷар сафедорон ба ҳам
Ҳар дам пичиррос мезананд.
Рӯида гул дар кӯҳу ҳам,
Хуррам замини арҷманд.

Аккоси сағ, чеғи шубон
Гирад зи кӯҳ акси садо.
Ту омадию дидагон
Наззора дорад дурро.

Бе ишваю нозу ғурур,
Дорад ба хомӯши назао,

Ҳаст аз лабонаш ханда дур,
Ғам дар дилаш монда шарар.

Не мурдаю не зинда аст,
Инак, туро омад ба пеш.
Тоби сухан дода зи даст,
Сар хам, ба як ҳоли пареш...

Эй дил!

Ту ҳастӣ толиби ишқ аз нав, эй дил,
Наҳоҳад изтиробат гашт хомӯш, –
Туй бо ҳар задан бар ишқ мойил, –
Туй аз ишқ пуранвору пурчӯш.

Зи ҳеч андӯху озори машакқат
Нагардад оташи ту лаҳзае паст.
Асоси ҳастият-танҳо муҳаббат.
Фақат вай ҷовидонӣ бо ту пайваст,

Вале он к-ӯ зияд бе дӯстдорӣ,
Намебошад сазои номи одам.
Ту гарчи бенаво, кун ифтихоре,
Ки дорӣ хонадону дӯстон хам.

Нарахшад дӯстӣ гар баҳри инсон,
Тамоман зиндагӣ мегашт торик.
Чӣ лозим баҳри одам сарвату шон,
Набошад дар ҷаҳон гар дӯсти нек,

Машъали умри чавонӣ

Машъали умри чавонӣ, ту кучой ин дам?
Аз чӣ дилро ту, намеорӣ даме бар ҳаяҷон?
Маънии ҳикмати ин зиндагӣ ман донистам,
Лек дар фаҳмиши зебой шуд ақлам ҳайрон,

Кадри айёрию бӯхтони касон донӣ,-нағз,
Лек бисёр ба некию тараххум ту макӯш,
Ба тавоной муссалаҳ бинамо қалбатро.
Бе чадал бахт нахандад ба рухат, дор ба гӯш.

Начашида ҳама хурсандии чонпарвари ишқ,
Кас нафаҳмад ба яқин моҳияти лаззати он.
Ғаму андӯҳ фузун гардад агар-ҳақ бошад,
Он ки қону тани худро бинамояд қурбон.

Дӯст он вақт ба кас нағзу муқаррам, ки агар,
Дар ҳама саҳтию дармондагӣ ҳамраҳ монад.
Подои худ ту худат гар нанамой бонӣ,
Пас кӣ онро ба сарои ту баногоҳ ронад?

Ту худат соҳиби мутлақ ба сари қисмати худ,
Меҳнат-ин бахту фараҳ, танбалӣ-қашшоқию ғам.
Чӣ суд аз он суханони каруфарнок агар,
Мафҳуми маърифату умр нафаҳмад одам.

Бояд ин ҳарфи ҳақиқат ҳама доранд ба ёд;
Ҳар кӣ бе мақсаду бе ғам бизиҳад гар ба ҷаҳон,
Монад ӯ оқибати кори ӯ даст бар бинӣ,
Худ ба худ ҳеч ягон чиз наояд ба даҳон.

Дило, аз нав муҳаббат мепарастӣ

Дило аз нав муҳаббат мепарастӣ
Зи нав гоҳе шавӣ ту ташнаи он,
Ба қонам нӯшдоруи ғами талх
Бувад ширин ҳаловатбахш, ёрон.

Ба пеши оташи дил нотавон аст
Азоби рӯзҳои саҳту тира.
Муҳаббат-пуштбон зебоии мост,
Вале чун мурд кас, он ҳам бимирад.

Касе, ки бе муҳаббат зист як умр,
Варо одам шумурдан нест мумкин.
Туро, бигзор, як чав ҳам набошад.
Вале, бошад айёлу дӯст,-бас ин.

Зиёи дӯстие гар натобад,
Каси дилсоф кӯр андар шаби тор.
Шараф дуд асту давлат-хок яксар,
Набошад гар туро ёри вафодор.

АЗ «ПАНДНОМА»

Миёни осори Абай «Панднома» мақоми хосаро ишғол мекунад. Китоби мазкур солҳои 1890-1898 тибқи таҳлили шароити ҳамондавраинаи қазоқҳо иншо гашта, андешаҳои фалсафии тарбиявӣ, ҷамъиятию сиёсӣ ва танқидии адибро дар бар гирифтааст.

Ба назари мо ин шоҳасар аҳамияти худро имрӯз ҳам гум накардааст ва мазмунан мартуб танҳо ба қазоқҳо нест. Ҳар касе бодикқат онро бихонад, хушдорона дармеёбад, ки ба замони мо чӣ андоза мувофиқ мебошад. Гуфтаҳои қаламкаши моҳир басо дурандешона, самимию таҳидилӣ буда, ба ҳамаи миллатҳо тааллуқ доранд ва барои одамони ҳар қарн ҳамчун раҳнамоеанд, андарзашон медиҳанд.

ГУФТОРИ ҲАФТУМ

Аз рӯзи тавлид тифлро рағбат ба ду чиз аст. Яке -эҳтиёҷ ба хӯрдану нӯшидану хобидан. Бе ин ўро бадан ҷон намегираду бузург намешавад.

Дуввум-хоҳиши доништан. Кӯдак ба ҳама чизе, ки мебинаду мешунавад, наздикӣ мечӯяд: диққаташро асбоби ҷилодор ҷалб месозад, онро даст-даст кардаву газида месанҷад, садои ачиби думбра ва найро шунида бар онҳо талош мекунад. Каме калон шуда ба тамоми чизҳо мароқ зоҳир менамояд. Аккоси сағ, садои бегоҳонии русто, хан-

да ё гирия одамонро шунида хайрон мешавад: «Ин чӣ бошад?», «Барои чӣ ин тавр мешавад?», «Чаро чунин меку- нанд?». Калонсолон аз саволҳои беохири кӯдакон ба дод меоянд. Одам асрори конунҳои табиатро сарфаҳм рафта ё хулоса барорад, тавоно мешавад. Бо ҳамин ӯ аз ҳайвон фарқ мекунад, сиришташ, фаросату иродааш муайян ме- гардад.

Аммо бузург шуда чаро мо чунин кӯшишотро оид ба ҷаҳондонӣ аз даст медиҳем? Барои чӣ вақте чизи номуайя- не диққатамонро ба худ мекашад, айнан чун дар туфулият хӯрду хоб аз ёдамон намеравад? Чаро аз паси онҳое на- меравем, ки дар роҳи илм ҷоннисоранд ва асрори ҷаҳонро мекушоянд?

Мо бояд ҷаҳонбиниамонро васеъ мекардем, заҳмат каши- да хазинаи донишамонро, ки дар давраҳои аввали ҳаётамон барпо намудем, боз ҳам ғанӣ месохтем. Шавқи дониш моро ба таъсираш гирифта буд ва бояд ҳама чизи дигарро мутеи ин ғалаёни бузурги диламон мекардем. Вале афсӯс инро на- тавонистем. Чун зоғон ғавғою мағал бардоштем аз марзи авуламон берун нарафтем. Мо рӯҳамонро заминӣ намудем, ба ҳиссиётамон дигар бовар надорем, ба мазмуни воқеот сарфаҳм нарафта, танҳо бо мушоҳидаҳоямон қаноатманд гаштем. Худро ҳақ баровардем, ки бо мардуми чун мо зиста ҳеч ҳодисае нашудааст. Бо мурури замон ба сарзанишҳои дуруст далелҳои қотеъ пайдо шуданд: «Ақли ту барои худ- дат, аз они ман барои худам», «Аз ақли дигарон бой шудана ба ақлаки худ зистан беҳтар», «Ҳар кӣ бо роҳи худ»...

Дилгармию боварие намонда. Ва ҳоло давраи бачагӣ боз ҳам рангинтар метобад. Он вақт субҳ буд ва мо мекӯшидем, ки атрофу акнофро ба пуррагӣ донем.

Акнун мо калонсодем. Вале чӣ фарқ миёни мою ҳайвонҳост, ки ҷаҳон мебинанду онро намефаҳманд? Мо ҳам чизе намедонем, аммо ҷаҳолатамон ба авҷи аълост ва боғайратона чадал дорем, ки дар чунин вазъияти ҷоҳилий бимонем.

ГУФТОРИ БИСТУ ПАНЦУМ

Бачаҳоро дониш додан хуб аст, вале барои он ки ба халқашон нафъ бирасонанд, ба онҳо қабл аз ҳама бояд забони модариро омӯзонд. Дар диёри мо ин торафт номумкин мешавад. Ҳоло одамон мекӯшанд, ки аввал сарватманд шаванд, баъд ба фарзандонашон бо забони арабию форсӣ илму маърифат бидиҳанд.

Гуруснаро кай парвои андешаву номусу шараф, баҳри ӯ кӯшиш бар илмомӯзӣ боз ҳам душвортар аст. Камбағалӣ ҳам мисли душманӣ бо ақрабо оқибат ба сари кас бадбахтӣ меорад: вай ба дудӣ, зӯроварию дасисакорӣ, қаллобӣ водор месозад. Одам ҳамон вақт зарурати донишу маданиятро эҳсос менамояд ва чунин ҳиссиётро ба фарзандонаш талқин мекунад, ки аз ташвиши як бурида нон кофтан озод бошад.

Бояд забони русиро донист. Халқи рус шомили фаросату боигарист, илмаш тарақӣ кардаву маданияташ волост. Омӯхтани забони русӣ, таълимгирӣ дар мактабҳои русӣ, азхудкунии илму маърифати рус ба мо имкон медиҳад, ки ҳамаи сифатҳои ҳамидаи ин халқи аз дигарон пештар ба асрори табиат ва тариқи раҳоебӣ аз хатари он сарфаҳм рафтара донем. Дониستاني забони русӣ, яъне чашм кушодан ба ҷаҳон аст.

Забон ва маданияти дигареро аз бар намудан касро бо ин халқ баробархуқуқ мегардонад, вай худро миёни онҳо озод ҳис мекунад, агар ташвишҳо ва муборизаашон таъби дилаш бошанд, вай дар канор буда наметавонад. Табиати инсон чунин мебошад.

Мутаассифона, ҳастанд одамоне, ки мекӯшанд бо чоплусию хушомадгӯӣ ба марҳамати зӯрмандону доноён шарафёб шаванд. Чунин ҷоҳилон вақте хайрхоҳонашон сарашонро сила кунанд, қодиранд, ки падару модар, хешу табор, дӯстон, имон ва нангу номусашонро бифурӯшанд. То ки дар чехраи майор табассуме дамад, онҳо тайёранд, ки ҳатто пушташонро луч карда доранд. Кирдугори ҷаҳолат ҳамин аст.

Илму маърифати рус калидест, баҳри фаҳмидани ҷаҳон ва туфайли азбаркунии он ҳаёти халқамонро хеле сабук сохтан мумкин. Масалан, роҳҳои гуногуни айни замон бовичдононаи рӯзгузарониро дармеёфтем ва фарзандонамонро ҳам ба ин ҳидоят менамудем: метавонистем авулҳоямонро аз қонунҳои беадолатонаи подшоҳӣ муҳофизат бикунем, муваффақона барои баробарии халқамон бо дигар халқҳои рӯи замин мубориза барем.

Басе аламовар аст: казокҳое, ки ба фарзандонашон забони русӣ омӯзондаанд, мекушанд бо ёрии дониши онҳо аз ҳисоби ҳамқавамонашон зиндагӣ бикунанд. Падару модарон ҳамроҳи ақрабояшон бачаҳоро аз роҳ мезананд. Ба ҳар ҳол ин бачаҳо аз бесаводон болотаранд, чунки имкониятҳояшон басо васеянд. Онҳоро барои он ки манфиате оранд, бояду шояд кор фармудан ба фикрам душворие надорад.

Оилаҳое, ки таъминоташон хуб мебошад, бо дили ноҳақ фарзандонашонро ба хондан медиханд, ба мактаби русӣ маҷбуран бачаҳои камбағалонро мефиристанд. Ана аз ҷӣ боис миёни бомаълумотҳо одами маъруфери намебинем.

Ҳоҳе хешу таборон байни ҳам ҷанҷол карда мегӯянд: «То таънаи туро шунидана беҳтараш писарамро ба аскарӣ медихаму худам мӯи сару ришамро намегирам». Маншаҳо сабабгори он мешуданд, ки бо ҳам бегона мегаштанд. пас бачаҳо ҷӣ тавр одамони бузург бишаванд, ҳарчанд хонанд ҳам?

Ман алҳол бачаҳоеро надидам, ки ҷиддан ва суботқорона паи донишандӯзӣ шуда бошанд: дар мо ҳама кор рӯякӣ, гоҳ-гоҳ ва сарироҳӣ анҷом мепазирад. Баъзе қазокҳоро ҳатто ҷомеа ҳарочотро бар ӯҳда гирад ҳам, базӯр розӣ кунондан мумкин, ки фарзандонашонро ба мактаб фиристанд.

Роҳе, ки ман пешниҳод месозам, меҳри сарватро аз ёд мебарад. Дар боби хонадоркунии писарат ва оилаашро ҷудо кардан саросема нашав, қаблан ӯро дар мактаби русӣ хонон. Ҳамаи боигариатро сарф кун, агар барои таълимдиҳӣ

зарур бишавад. Баҳри он ки писарат ба қатори одамони ҳақиқӣ дарояд, чизеро дарег надор.

Агар фарзандат дар чоҳилӣ монад, на худи ӯ хушбахт мешавад ва на ту қаноатманд, аз ӯ ба халқ манфиате на- мерасад.

Барои чунин писар ту ҳамеша аз ғзаби Худованд дар харосу назди мардум шармсор хоҳӣ шуд.

ГУФТОРИ СИВУ ҲАФТУМ

1. Қимати инсон на аз рӯи он ки ба мақсад мерасад ё на, балки аз он чиҳат муайян мешавад, ки бо кадом роҳ комёб мегардад.

2. Хубтарин фикр ҳам аз даҳон ба даҳон гузашта оқибат назокати хеш гум мекунад.

3. Гумон аст, ки чоҳили худхоҳ сухани хирадмандонаро бипазирад.

4. Кӯмак ба оқил намо. Ёрмандӣ ба носипос чаҳд кардан бар залилсозии хеш мебошад.

5. Писаре, ки танҳо падари худ эҳтиром менамояд, дӯсти халқ нест: фарзанди халқ -дӯсти ту ҳам ҳаст.

6. Тавоноро чизи каме қонеъ месозад, ҳарчанд бештар хоҳад ҳам. Одами пастфитрат кам мепурсад, вале агар зиёд бидиҳандаш ҳам, қаноатманд намегардад.

7. Шахсе, ки танҳо барои худ кор мекунад, ҳайвонеро мемонад, ки ба чуз ғами шикам ташвиши дигаре надорад. Парвардигор онеро дӯст дорад, ки ба нафъи тамоми ҷамъият меҳнат намояд.

8. Кӣ Сукротро заҳр бидод, Жана Д, Аркро бисӯзонд, Масеҳоро чаҳормеҳ кард, Муҳаммадро миёни ҷасади шутурҳо бигӯронид? Издиҳоми одамон. Пас издиҳомро хирад нест. Бикӯш то онро ба роҳи дуруст ҳидоят созӣ.

9. Одам фарзанди даври хеш аст. Агар ӯ нек нест, ба ин ҳамзамононаш гунаҳкоранд.

10. Ихтиёр ба дасти ман мешуд, забони онеро, ки одам ислоҳнашаванда аст мегӯяд, мебуридам.

11. Танхой ҳалокатест баҳри инсон. Ба сараш тамоми бадбахтиҳо фурӯ мерезанд. Аммо ҷаҳон фақат иборат аз бадбахтӣ нест, вақтхушиҳо низ ҳастанд. Кӣ аввалиро тоб меорад? Ва кӣ аз дуввумӣ саломат менад?

12. Кист, ки бори андӯх накашида бошад? Ноумед шудан қисмати сустиродаҳо. Оё ҷои зимистони қаҳратуни гаронҷон бо кӯлҳои нуқрагину майсазоронаш тобистон намеояд?

13. Касе, ки сари қаҳр фарёд мезанад, зиёнрасон нест. Битарс аз оне, ки аснои ҷӯшиши ғзаб лаб фурӯ мебандад.

14. Мардум аз хурсандию хушбахтӣ худро гум мекунанд. Аз ҳазорҳо яке метавонад хирад аз даст надихаду назди одамон урӯн нагардад.

15. Ба кордон -кор осон.

16. Шӯҳрат қуллаест басо баланд. Ба он мори пуртоқат ҳазида мебарояд, уқоб туфайли парвози босуръат менишинад. Мардуми ноаҳл ба тарафи оне мепардозад, ки ба қулла нарасидааст. Одами кӯтоҳандеш ба дурӯғ бовар мекунад.

17. Ҷаҳон укӯниси беканорест. Вақт-боди мудом ғуррон. Наслҳо чун мавҷҳои оне, ки паи ҳам меоянд ва абадияти ҳаёт дар ивазшавии онҳост.

18. Нодоре, ки туфайли хиради хеш ном баровардааст, аз шох бузургтар мебошад. Ҷавоне, ки маҳсули дастанахро ба фуруш мебарорад, бехтар аз мӯйсафедест, ки ҷуз дастро шонасон ба риш молидан машғулоти дигаре нест ўро.

19. Муғамбирӣ одамро ба гадо мубаддал месозад. Мунофиқӣ сӯфиро муфтхӯр мекунад.

20. Дӯсти бад шабех бар соя аст. Ҳамин ки офтоб баромад, кучое рави аз ў ҷудой нест; вақте болои сарат абрҳо пайдо гаштанд, ў нопадид мешавад.

21. Сиратро ба шахсе бовар бикун, ки камгапу хилватгунин аст, вале дӯстӣ бо оне бисоз, ки хушҷақҷақ бошад. Аз беғамон эҳтиёт шаву ғамзадагонро таҷағҳо бош.

22. Ҷазаб бе зӯрмандӣ, илм бе амал, ишқ бе вафодорӣ шавҳармурдаеро мемонанд.

23. Вақте ту бадбахтӣ ҳама некият мехоҳанд. Вале чун бахт ба рӯят хандид, некҳои хеш танҳо худат мешавӣ.

САВОЛҲО ВА СУПОРИШҲО:

1. Оид ба овони ҷавонии Абай маълумот диҳед?
2. Таҳсили ибтидоӣ ва мадрасаҳои Абай дар кучо гузаштааст?
3. Мероси адабии Абай аз ҷиҳати иборат аст?
4. Саҳми Абайро дар шеърӣ қазоқ баён намоед?
5. Мавзӯ ва мундариҷаи шеърӣ Абайро нақл кунед?
6. Абай ва адабиёти классикии форсу – тоҷик чӣ гуна муносибат дошт?
7. Мавзӯ ва мундариҷаи ғоявии «Панднома» - и Абайро баён кунед?
8. Дар таълифи «Панднома» Абай ба кадом асарӣ асри-миёнагии тоҷик пайравӣ кардааст?
9. Достонҳои Абайро номбар кунед?
10. Яке аз шеърҳои Абайро таҳлил намоед?
11. Оид ба санъати эҷод ва ҳунари шоирии Абай чӣ мегӯянд?

РҶҶХАТИ АДАБИЁТ

Асрҳои XVI–XVIII

I

1. Соиби Табрезӣ.– Мунтахабот. Душанбе: Адиб. 1980

II

1. Маъсумӣ Н.– «Адабиёти тоҷик дар асри XVI ва нимаи аввали асри XIX» Душанбе. 1962.
2. Мирзоев А.– Из истории литературных связей Мовароуннахра и Индии во второй половине XVI начале XVII вв. М.1963.
3. Саъдиев С.– «Адабиёти тоҷик дар асри XVII». Душанбе: Дониш. 1985.
4. Тоиров У., Солеҳов М. – Соиби Табрезӣ / Маърифат, 2004, №7-8, с.19-25.

Асрҳои XVIII - XIX

I

1. Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех.– Гулшани адаб, Душанбе, Адиб, 1976.
2. Абдулқодирхоҷаи Савдо. – Ашъори мунтахаб. Сталинобод. 1958.

II

1. Амиркулов С.– Таҳаввули адабиёти тоҷик дар нимаи якуми асри XIX. Душанбе. 1997.
2. Неъматзода Т.– «Возех». Душанбе. 1967.
3. Раҷабов З.– «Маорифпарвар-Аҳмади Дониш». Душанбе. 1964.
4. Ҳодизода Р. Каримов У. ва Саъдиев С. – «Адабиёти тоҷик». Асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX Душанбе: Маориф. 1988.
5. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. ҷ.3, - Душанбе, 2004.

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА

Адабиёт ва мавзӯи баҳси он..... 3

АДАБИЁТИ ТОЧИК ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XVI ВА АСРИ XVII

Вазъияти сиёсии Осиёи Миёна ва Эрон дар нимаи дуюми
асри XVI..... 13

Ташкили давлати Темуриёни Ҳинд..... 15

Авзои фарҳангӣ ва адабӣ..... 15

Тазкира ва тазкиранависон 17

Анвоъи шеър дар адабиёти асрҳои XVI ва XVII 22

АБДУРРАҲМОНИ МУШФИҚӢ 32

Мероси адабии Мушфиқӣ 36

Маснавии «Гулзори Ирам» 49

Хусусиятҳои дoston 54

ШАВКАТИ БУХОРОӢ 58

Эҷодиёти Шавкати Бухорой 60

Қофия ва радиф 71

САЙИДОИ НАСАФӢ 80

Мероси адабии Сайидо 84

Мавзӯ ва мундариҷаи ғазалиёти Сайидо 86

Инъикоси замон, вазъияти сиёсий-иҷтимоӣ
дар ғазалиёти Сайидо 87

Андешаҳои пандуахлоқии Сайидо 93

Мусамматҳои Сайидо	95
«Шахрошӯб»-и Сайидо ва сохтори он, тасвири хунармандон дар ин асар.....	100
Мазмуну мундариҷаи шеърҳои ба хунармандон бахшидаи Сайидо	101
«Баҳориёт»-и Сайидо, сохтор, мазмун ва мундариҷаи он	106
Поёи шоири Сайидо	111
СОИБИ ТАБРЕЗӢ	114
Эҷодиёти Соиби Табрзӣ	117
Мавзӯҳои асосии ғазалиёту мусамматҳои Соиби Табрзӣ.....	118
Услуб ва сабки баёни Соиб	133
Соиб ва шуарои дигари муосиру минбаъда.....	135
ҲАРФИ РАВӢ ВА ҚОФИЯИ МУҚАЙЯДУ МУТЛАҚ 137	
БЕДИЛИ ДЕҲЛАВӢ	146
Ҳаёт ва эҷодиёти Бедил Деҳлавӣ.....	146
Куллиёти Бедил	149
Асарҳои насрии Бедил.....	153
Таркиби девони Бедил Деҳлавӣ.....	156
Таҳлили ғазалиёти Бедил Деҳлавӣ.....	156
Достони «Комде ва Мадан»-и Бедил Деҳлавӣ	168
Образҳои асосии дoston.....	172
Ҷаҳонбинӣ ва ақидаҳои иҷтимоӣ-ахлоқии Бедил.....	173
Услуб ва хусусиятҳои бадеии ашъори Бедил	181
Таъсири эҷодиёти Бедил ба адабиёти тоҷик.....	185
АҚТАМБЕРДӢ САРИУЛӢ	188

АДАБИЁТИ АСРИ ХVIII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX

Вазъияти сиёсии Осиёи Миёна.....	189
Ҳавза ва марказҳои адабӣ.....	192

МИРЗОСОДИҚИ МУНШӢ	208
Мероси адабии Мирзосодиқ	210
Мавзӯи ва мазмуни ғазалиёти шоир.....	210
Маснавии «Даҳмаи шоҳон»	216

ҶУНАЙДУЛЛОҲИ ҲОЗИҚ	222
Мероси адабии Ҷунайдуллоҳи Ҳозик	227
«Девони ғазалиёт»-и Ҳозик	227
Достони «Юсуф ва Зулайхо»	230
Таҳлили достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҳозик.....	232
Образҳои дoston	235

ҚОФИЯИ МУТЛАҚ ВА ҲАРФҲОИ ОН	242
--	-----

ГУЛҲАНӢ	248
Мероси адабии Гулҳанӣ	250
«Зарбулмасал»: мавзӯи ва мазмуну мӯҳтавои он.....	254

ҚООНӢ	258
Мероси адабии Қоонӣ	260
Ҷунари Қоонӣ дар қасидасарой.....	260
Мавзӯи ва мазмуни асари насрии	
Қоонӣ – «Парешон»	264

АДАБИЁТИ НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX

Вазъияти сиёсии Осиёи Миёна.....	269
Вазъияти илму фарҳанг	270
Вазъияти адабиёт дар нимаи дуюми асри XIX	272
Адабиёти дарборӣ ва хусусиятҳои он	279

МУҚАҒАЛӢ МАҚАТАЕВ	285
САДОНОКҲОИ КҶТОҲ (ҲАРАКАТҲО)	
ДАР ҚОФИЯ	286
АҲМАДИ ДОНИШ	295
Мероси адабӣ ва илмӣи Аҳмади Дониш	300
Асарҳои илмӣи Аҳмади Дониш	300
Сохт ва мундариҷаи «Наводир-ул-вақоъ».....	303
«Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития» ва мазмуни мухтасари он	319
Аҳмади Дониш ва маорифпарварони дигар	323
САВДО	327
Эҷодиёти Савдо	328
Мавзӯ ва мундариҷаи «Музҳикот»	336
Навъҳои қофия	339
Анвои қофия бо ҳуруфи хурӯҷ, мазид ва нойира.....	345
ШАМСУДДИН ШОҲИН	354
Мероси адабии Шоҳин	360
Ғазалиёти Шоҳин.....	360
Достони «Лайлӣ ва Мачнун» ва мазмуни мухтасари он.....	372
Таҳлили образҳои достон.....	375
Достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и Шоҳин ва муносибати он бо баъзе достонҳои ҳамноми гузаштагонаш	376
Мундариҷаи «Бадоеъ-ус-саноеъ» ва гузориши масъалаҳои иҷтимоӣ дар он	378
Мазмуни манзумаи «Тӯҳфаи дӯстон»	384
Хусусиятҳои бадеии ашъори Шамсуддин Шоҳин	386
МУҲАММАДСИДДИҚИ ҲАЙРАТ	390

ҚОҒИ РАҲМАТУЛЛОҒИ ВОЗЕҲ	399
Мероси адабии Вазеҳ	402
«Савонех-ул-масолик ва фаросих –ул-мамолик»	404
Мазмуни мухтасари «Кони лаззат ва хони неъмат»	409
«Ақоид-ун-нисо» ва мазмуну мундариҷаи он	411

АЗ ГАНЧИНАИ АДАБИЁТИ ҚАЗОҚ

Адабиёти хаттии охири асри XIII ибтидои асри XIV ...	415
--	-----

РАБҒУЗӢ	416
Хоразмӣ ва «Муҳаббатнома»-и ӯ	418
Адабиёти нимаи дуюми асри XIX	422

АБАӢ ҚУНАНБАЕВ	423
Аз шеърӣи Абай.....	431
«Панднома»-и Абай	434
<i>Рӯйхати адабиёт</i>	441

У. Тоиров, М. Солеҳов, Р. Шарифов

АДАБИЁТИ ТОҶИК

Жалпы бiлiм беретiн мектептiң
10-сыныбына арналған оқулық

(тәжік тiлiнде)

Құрастырушы *Г.Б. Акрамова*

Редакторы *Р. Абдураимова, Н.Р. Раджаматова*

Көркемдеушi редакторы *Н. Тазабеков*

Техникалық редакторы *З. Бошанова*

Компьютерде беттеген *Д. Мансурова*

Корректорлары

№35 Б.Фафуров атындағы мектептiң директоры *Т.С. Михридинова*,
филолог-маман (тәжік тiлi), директордың оқу ісi жөнiндегi

орынбасары *Г. Акрамова*

Теруге 10.08.2012 жіберілді. Басуға 27.08.2013 қол қойылды.
Қалыбы 84x108 $\frac{1}{32}$. Офсеттік қағаз. Қаріп түрі «Times New Roman
Tj». Офсетті басылым. Есепті баспа табағы 28,0.
Шартты баспа табағы 23,5. Таралымы 201 дана. Тапсырыс №

Қазақстан Республикасы. «Жазушы» баспасы.
050009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.